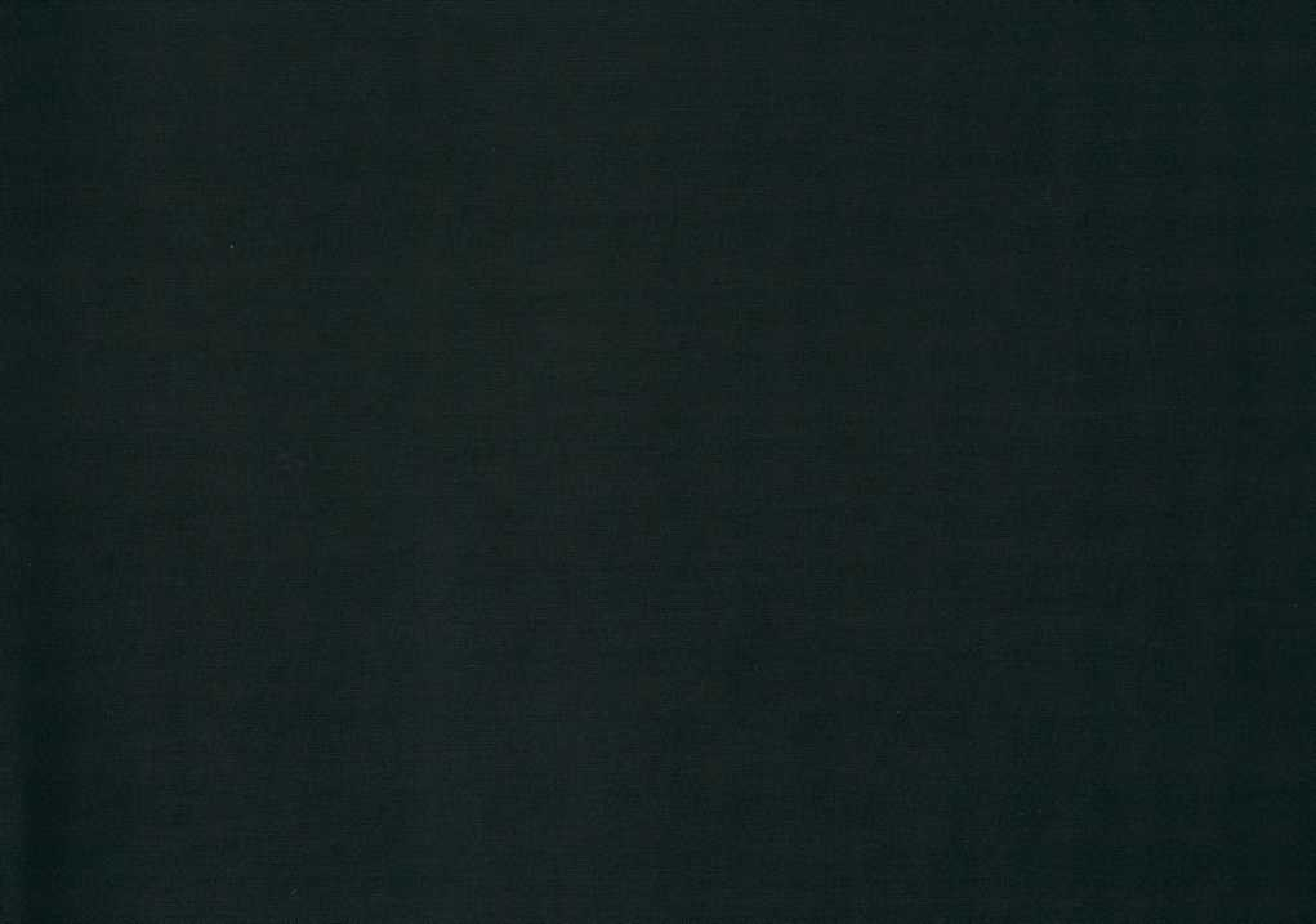
Osmanlı Dönemi Fotoğraflarıyla

Haremeyn

Makka al Mukarrama and al Madina al Munawwara
in Photographs from the Ottoman Period

IRCICA

İİT İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture

Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü, Barbaros Bulvarı
Beşiktaş 34349 İstanbul, Türkiye

TELEFON | PHONE +90 212 259 1742
FAKS | FAX +90 212 258 4365

www.ircica.org
ircica@ircica.org

SULTAN II. ABDÜLHAMİD ALBÜMLERİ VE FAHREDDİN PAŞA (TÜRKKAN) KOLEKSİYONUNDAN SEÇİLMİŞ OSMANLI DÖNEMİ FOTOĞRAFLARIYLA HAREMEYN
MAKKA AL-MUKARRAMA AND AL-MADINA AL-MUNAWWARA IN PHOTOGRAPHS FROM THE OTTOMAN PERIOD SELECTED FROM THE ALBUMS OF SULTAN ABDULHAMID II AND THE COLLECTION OF FAHREDDİN PASHA (TÜRKKAN)

TARİHİ FOTOĞRAF ALBÜMLERİ SERİSİ | SERIES OF HISTORICAL PHOTOGRAPH ALBUMS **8**
ISBN 978-92-9063-257-3

İSTANBUL 2013

KATALOG BİLGİLERİ | CATALOGUING IN PUBLICATION DATA

Sultan II. Abdülhamid albümleri ve Fahreddin Paşa (Türkkan) koleksiyonundan seçilmiş Osmanlı dönemi fotoğraflarıyla Haremeyn =Haremeyn: Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara in photographs from the Ottoman period selected from the albums of Sultan Abdulhamid II and the collection of Fahreddin Pasha (Türkkan) / hazırlayan Halit Eren ve Salih Sadawi; takdim Abdullah Gül ve Ekmeleddin İhsanoğlu.- İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2013.

592 s.: res., hrt., plan; 37x46 sm.- (Tarihi fotoğraf albümleri serisi; no. 8. Series of historical photograph albums; 8)

Metin Türkçe, İngilizce ve Arapça.

Bibliyografya: s. 593 - 594

Dipnot var.

ISBN 978-92-9063-257-3

1. Hicaz (Suudi Arabistan)--Tarih-Osmanlı dönemi, 1517-1919--Fotoğraflar. 2. Abdülhamid II, Osmanlı Sultanı, 1842-1918--Fotoğraf koleksiyonları. 3. Türkkan, Ömer Fahreddin, 1868-1948--Fotoğraf koleksiyonları. I. Eren, Halit. II. Sadawi, Salih. III. Gül, Abdullah. IV. İhsanoğlu, Ekmeleddin. V. Seri.

953.804--dc20

HAZIRLAYANLAR | PREPARED BY
Halit Eren (Editör/Editor)
Salih Sadawi (Arapça metin/Arabic text)

Fazıl Bayat (Arapça'dan Türkçe'ye tercüme/Translation from Arabic to Turkish)
Zeynep Durukal (Türkçe metin/Turkish text)

KATKIDA BULUNANLAR | CONTRIBUTORS
Dilek Orbay (Türkçe'den İngilizce'ye tercüme/Translation from Turkish to English)
Cengiz Tomar (Terminoloji kontrolü/Revision of terminology)
Orhan Çolak (Fotoğraf arşivi çalışmaları/Photograph archive services)
Selahaddin Uygur (Dizgi/Composition)
Davut Tefir (Arapça dizgi/Arabic composition)

TASARIM VE UYGULAMA | DESIGN AND PAGE SETTING Muhammed Nur Anbarlı muhammednur@gmail.com
BASKI VE CİLT | PRINTING AND BINDING Mega Basım

Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül'ün himayelerinde

Under the patronage of His Excellency Abdullah Gül, President of Turkey

Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül'e;
bu eserin yayınlanmasını himayelerine aldıkları için en derin şükranlarımı sunarım

I convey my deepest gratitude to the President of Turkey Abdullah Gül
for the patronage extended to this publication

Dr. Halit Eren
IRCICA Genel Direktörü | IRCICA Director General

İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
Research Centre for Islamic History, Art and Culture

SULTAN II. ABDÜLHAMİD ALBÜMLERİ VE FAHREDDİN PAŞA (TÜRKKAN)
KOLEKSİYONUNDAN SEÇİLMİŞ

Osmanlı Dönemi Fotoğraflarıyla Haremeyn

Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara in Photographs from the Ottoman Period

SELECTED FROM THE ALBUMS OF SULTAN ABDULHAMİD II
AND THE COLLECTION OF FAHREDDİN PASHA (TÜRKKAN)

İSTANBUL 2013

Kısaltmalar / *Abbreviations*

BOA Başbakanlık Osmanlı Arşivi / *Turkish Prime Ministry's Ottoman Archives*

IRCICA EÖ Edip Özkale koleksiyonu / *Edip Özkale collection*

IRCICA FP Fahreddin Türkkan Paşa koleksiyonu / *Fahreddin Türkkan Pasha collection*

IRCICA MD IRCICA Merkez Derleme / *IRCICA Compilation*

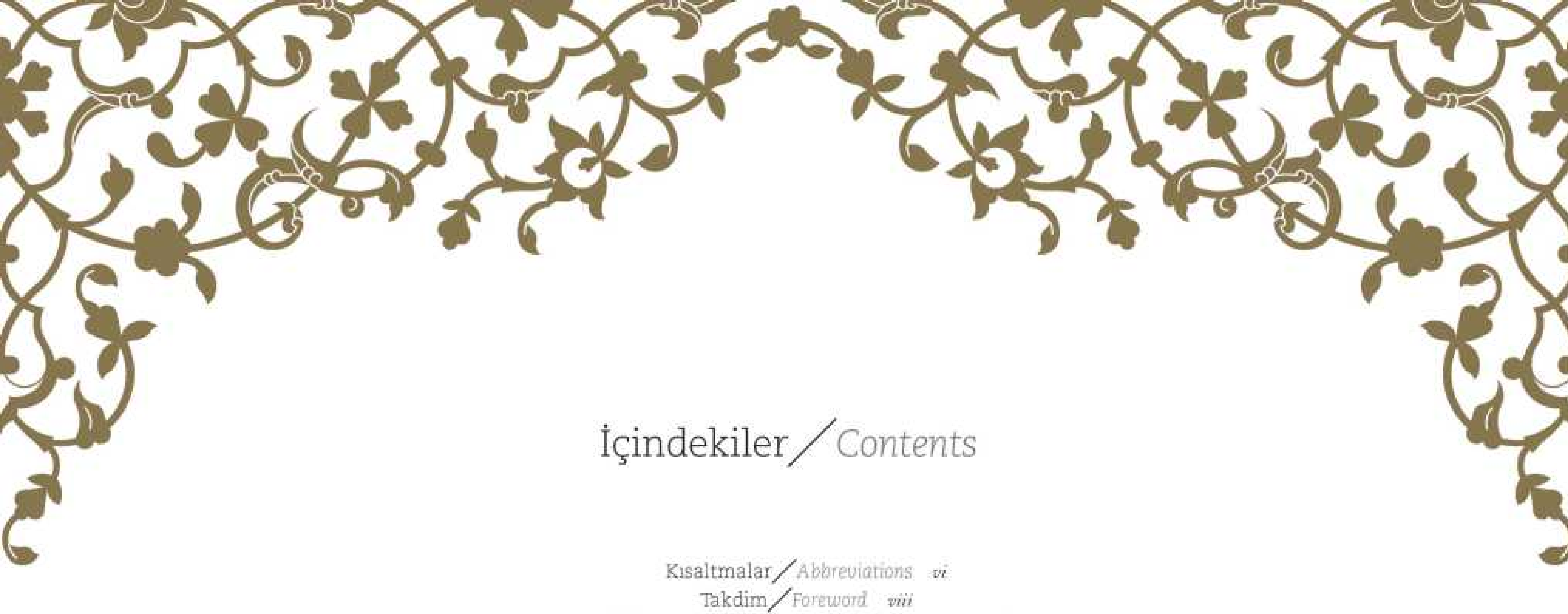
IRCICA MD HYN Hidayet Yavuz Nuhoğlu koleksiyonu / *Hidayet Yavuz Nuhoğlu collection*

IRCICA MuD Mustafa Diken Koleksiyonu / *Mustafa Diken collection*

IRCICA NE Nezahat Nurettin Ege koleksiyonu / *Nezahat Nurettin Ege collection*

IRCICA Yıldız Sultan II. Abdülhamid Yıldız Fotoğraf Arşivi / *Yıldız Photograph Archive of Sultan Abdulhamid II*

İÜK İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi / *İstanbul University Library*

İçindekiler / *Contents*

Takdim

ABDULLAH GÜL

Türkiye Cumhurbaşkanı

Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu topraklar üzerinde yer alan ve Peygamberimiz Hz.Muhammed'in ömrünü geçirdiği Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere, Müslümanların manen ve zihnen bağlandıkları, ziyaretlerinde ve düşüncelerinde feyiz alıp huzur buldukları, inanç dünyalarının mihverindeki mekânlardır.

Nitekim bunun bir yansıması olarak ecdadımız benzer manevi duygularla Haremeyn'e büyük saygı göstermiş ve nihayetinde mukaddes mekanlara çok önemli katkılarda bulunmuştur. Yapılan hizmetleri belgeleyen bu kıymetli eserin Cumhurbaşkanı olarak himayemde yayınlanması beni ziyadesiyle memnun etmiştir.

Osmanlı devri Mekke ve Medinesinin Sultan II. Abdülhamit dönemi başta olmak üzere, yaklaşık son kırk yıllık tarih kesitini belgeleyen Kâbe'nin, Mescid-i Nebevî'nin, Cennetü'l-Bakî''nin ve diğer mübarek mekânların fotoğrafları ile imar ve inşaat çalışmalarına ilişkin fotoğrafları havi bu anlamlı eserin üç ayrı dilde yayınlanmasından ve bu sayede bütün dünyanın beğenisine sunulmasından da ayrıca büyük memnuniyet duyuyorum.

Bu vesileyle, başta Sultan II. Abdülhamid olmak üzere, mukaddes mekan ve emanetlere dört yüz yıl boyunca layıkıyla hizmet etmiş olan ecdadımızı şükranla yad ediyorum.

Ortak medeniyet ve kültür zenginliğimizin gelecek nesillere aktarılmasına önemli bir katkı sağlayacak olan bu güzel eserin hazırlanması nedeniyle IRCICA Genel Direktörü Dr. Halit Eren ve tüm IRCICA çalışanlarını tebrik ediyor, IRCICA'nın İslâm tarihi, kültürü ve medeniyeti sahalarındaki kıymetli çalışmalarında muvaffakiyetler diliyorum.

Foreword

ABDULLAH GÜL
President of the Republic of Turkey

Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara which are on the lands the Holy Qur'an was revealed and where our Prophet Muhammed spent his life, are the venues the Muslims are spiritually and mentally bound to and the axis of their faith where they are enlightened and find peace.

As its reflection, and with the same spiritual feelings, our ancestors greatly respected Haramayn and made important contributions to these sacred venues. I am extremely pleased with this valuable work that is documenting the services rendered and published under my auspices as President.

This work documenting the profile of Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara in the last forty years of the Ottoman era, especially during Sultan Abdülhamid II period, comprises the photographs of the Ka'ba, al-Masjid al-Nabawi, Jannat al-Baqi and other sacred places, as well as the photographs of the restoration and renovation work. I am specifically delighted that this meaningful work is published in three different languages, thus will be acknowledged by the whole world with pleasure.

I take this occasion to acknowledge all our ancestors with gratitude, especially Sultan Abdülhamid II, who have duly rendered services to these sacred venues and relics for four hundred years.

I congratulate Dr. Halit Eren, Director General, and staff members of IRCICA for preparing this fine work that will contribute in transferring our mutual civilization and cultural riches to the coming generations and wish IRCICA success in its valuable studies in the fields of Islamic history, culture, and civilization.

Paha Biçilmez Bir Koleksiyon

EKMELEDDİN İHSANOĞLU
İslâm İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreteri

Hazret-i İbrahim tarafından inşa olunduğundan bu yana Mekke-i Mükerreme çağlar boyunca hep mukaddes ve öndegelen bir şehir olmuştur. Yüce Allah Hazret-i İbrahim'in dualarını kabul ederek insanoğlunun yüreğinin bu şehre meyletmesini sağlamıştır. Böylelikle Mekke-i Mükerreme Arap yarımadasının tamamı itibariyle gerek mukaddesliği gerek önderliği bünyesinde bütünleştirebilmiştir. Mekke tüm Müslümanlar için dua kavramının odak noktası (kıble) haline gelmiş olup, dünyanın her tarafından müminler hac maksadıyla bu şehre seyahat edegelmektedirler.

Medine-i Münevvere ise insanoğlunun adeta ezelden beri yerleşik olduğu bir mekandır. Arap kabileleri şehrin kurulu olduğu münbit vahada kadim dönemlerden bu yana yerleşmişlerdir. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret edip burada yerleşmesi sonrasında şehir Müslümanlar açısından ikinci en mukaddes mekan hüviyetini kazanmak suretiyle evrensel anlamda seçkin bir konuma erişmiştir. Şehir Medine-i Münevvere adını almış ve kurulan İslâm Devleti'nin Emevilerin Şam'ı başkent ilan etmelerine kadar kırk yıl payitahtlığını yapmıştır. Medine, Peygamberimiz Hazreti Muhammed'in kabrini saf bağrında barındırmaktadır. Böylelikle bu şehir rahmet ve bereket amaçlarıyla Peygamber Efendimizin kabrini ziyaret ve O'nun camiinde dua etmek isteyen müminler için daima seçkin bir ziyaretgah olmuştur.

Ezcümle Mekke ve Medine, İki Kutsal Cami'yi (Haremeyn) bünyelerinde barındıran iki şehir olarak dua ve mağfiret peşinde koşan Müslümanların akıllarını ve yüreklerini celbedegelmişlerdir.

İslâm İşbirliği Teşkilatı'nın en başarılı alt kuruluşlarından biri olan İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)'nın daha önceden İstanbul, Mısır, Kudüs, ve Erzurum hakkında yayınlamış olduğu tarihî fotoğraf koleksiyonlarından hareketle, bu defa da bu iki mübarek şehrin kültürel değerlerini yansıtan tarihî fotoğraflardan

mürekkep yeni bir koleksiyon oluşturmak suretiyle değerli bir hizmette bulunmasından dolayı memnuniyet duymaktayım. Kadim İslâm mirasını yeniden canlandırmak ve bu mirası İslâm tarihi ve medeniyetine ilgi duyanlara sunmak amacıyla geliştirmiş olduğumuz planlama gereği şimdi de bu koleksiyon yayınlanmaktadır.

IRCICA'nın kurucu Genel Direktörü şerefine nail olmaktan ve bu Merkez'in faaliyet planı ile çalışma yöntemlerini geliştirmekten ayrıca memnuniyet ve gurur duymaktayım. İlaveten IRCICA 'Fotoğraf Arşivi'ni ihdas etmiş, arşiv katologlandırmasının yapılmasını sağlamış ve bu imkanı araştırmacılara sunmuş bulunmaktayım. Bu arşiv, Sultan İkinci Abdulhamid dönemine ait ve vaktiyle Yıldız Sarayı'nda mevcut olan tarihi albümlerden seçilen nadide fotoğrafları ihtiva etmekte olup, uzun zamandır ihmal olunarak unutulmaya yüz tutan bu değerli mirası yeniden günyüzüne çıkarmıştır. Arşivde ayrıca Medine Valisi ve müdafii görevlerinde bulunmak yanında meslekten fotoğrafçılığıyla da bilinen Fahreddin Paşa'nın arşivi gibi diğer bazı koleksiyonlardan seçilmiş fotoğraflar da yer almaktadır. İki Harem-i Şerif'in, mübarek mekanların ve hac farizasının fotoğraflarını haiz bu arşivi, IRCICA'ya kazandırmaktan özel bir memnuniyet duyduğumu bu vesileyle ifade etmek isterim.

Yukarıda tadad ettiğim hususlar, bahiskonusu bu iki mübarek mekanın —fotoğraf çağının başlangıç ve gelişme dönemleriyle eşzamanlı olarak— 19uncu asrın son birkaç ve 20nci asrın ilk iki onyılındaki seçkin konumlarını yansıtmaktadır. Çok şükür ki Müslüman aleminin toplu mirasına hizmet maksadıyla yürütmüş olduğum bu çalışma başarıyla tamamlanabilmiştir.

Paha biçilmez nitelikteki bu çalışmanın kapsadığı tarihi fotoğraflar İslâmiyet'in mübarek mekanlarının, İslâm mimari mirasının ve o dönemlerdeki beşeri hayatın muhtelif yönlerinin nitelikleri açısından benzersiz bir bakış açısı sunmaktadır. İlaveten Müslüman tarihinin bazı yönleri ve İslâm medeniyetinin zaman içineki seyrine dair gerçek fotoğrafları temaşa edebilmelerine imkan sağlamak suretiyle yeni nesillerin şuur ve hafızalarını da tazelemektedir. Maziyi günümüz ile irtibatlandırmak suretiyle bu çalışma ayrıca Kültür mirasımız açısından değerli bir belge oluşturacak, modern medya imkanlarıyla bu mirası kamuoyuna ulaştıracak ve böylelikle İslâm kültürel kimliğini zenginleştirmiş olacaktır. Bu suretle Mekke ve Medine'nin tarihleri üzerinde çalışan araştırmacılara ve İslâm mimarisi ve İslâm medeniyeti uzmanlarına paha biçilmez imkanlar sunabilecektir.

IRCICA Genel Direktörü Dr. Halit Eren ve mesai arkadaşlarının bu nadide koleksiyonu yayınlamakta olmaları beni ziyadesiyle mutlu etmektedir. Bu olağandışı eser için kendilerine samimi takdir ve övgülerimi sunuyorum. IRCICA'ya ve bütün çalışanlarına üstün başarılar diliyor ve bu kıymetli kitabın mümtaz ve vasıflı kültürel çalışmalara ilgi duyan herkesi tatmin edeceğini umuyorum.

This Priceless Collection

EKMELEDDİN İHSANOĞLU
Secretary General of The Organisation of Islamic Cooperation

Throughout the ages, Makka al-Mukarrama has been both a holy and leading city ever since the Holy Ka'ba was established by Prophet Abraham (peace be upon him). Answering his prayer, Allah made men's hearts incline towards it. It has thus come to combine at one and same time holiness and leadership in all parts of the Arabian Peninsula. Makka became the prayer direction (qibla) for all Muslims and pilgrims from all parts of the world travel to it for hajj.

As for al-Madina al-Munawwara, it was established since time immemorial. Arab tribes inhabited the fertile oasis on which the city was later built. When Prophet Muhammad (peace be upon him) immigrated to al-Madina and settled in it, the city acquired a universal lofty standing as the second most sacred place for Muslims. It was called al-Madina al-Munawwara and became the capital of the newly established Islamic State for over forty years before the capital was moved to Damascus under the Umayyads. al-Madina embraces the pure soil of the tomb of Prophet Muhammad (peace be upon him). As such, it is a cherished destination for pilgrims who seek blessing and benediction by visiting the Prophet's tomb and praying at his Holy Mosque.

Thus, Makka and al-Madina became the two cities that contain the Two Holy Mosques. To them the minds and hearts of Muslims are directed for prayer, blessing, duaa, and devotion to Allah.

I was pleased that the Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) has shown interest in these two holy cities by issuing a collection of historical photographs of them and of their cultural landmarks, following the example of the illustrated books it has previously issued on Istanbul, Egypt, al-Quds and Erzurum. This collection is published in implementation of the plan we have developed to revive ancient Islamic heritage and present it to all those interested in Islamic history and civilization.

I am also pleased and proud because I have had the honor to be the founding Director General of IRCICA and the one who

developed its working methods and plan of action. I also set up the IRCICA *"photograph archive", ensured its cataloguing and made it available to researchers. This archive includes rare photographs extracted from the historical albums of Yıldız Palace of Sultan Abdul Hamid II, which throws a spotlight on this long-forgotten legacy. The archive also includes photographs from other collections, such as the photograph archive of Fakhr-u-Din Pasha, who, in addition to being a leader and a Governor of al-Madina, was known for being a professional photographer. I managed, with the help of Allah Almighty, to move this archive to* IRCICA *which contains photographs of the Two Holy Mosques, the holy places, and hajj rituals.*

All of the above shows the elevated standing of these two blessed and pure spots in the last decades of the 19th century and the first two decades of the 20th century with the beginning of the age of photography. All praise is due to Allah who guided me through this work to serve the heritage of the Muslim Ummah.

The historical photographs in this priceless work give a unique idea about the status of the Islamic holy places, Islamic architectural heritage, and the various aspects of life at that time. They also sharpen the memory of the current generations by giving them the opportunity to watch real photographs depicting one aspect of the history of the Muslim World and the course of its civilization. By linking the past with the present, this work will also strengthen the Islamic cultural identity by documenting heritage and making it available to the public using modern media. By so doing, it will render an invaluable service to researchers in the history of Makka and al-Madina and to all those specialized in Islamic architecture and civilization.

It gives me great pleasure that the Director General of IRCICA*, Dr. Halit Eren, and his colleagues, have issued this refined collection. To them I extend my sincere appreciation and praise for this outstanding publication. I wish* IRCICA *and its staff members full success, and hope this precious book will satisfy all those interested in perfect and sophisticated cultural work.*

Önsöz

HALİT EREN
IRCICA Genel Direktörü

İslâm inancına göre dünya üzerindeki diğer yerlere nazaran manevî bakımdan daha faziletli kılınan, inanç ve ibadet hayatında insanlığın istikamet noktaları olarak kutsiyet taşıyan mekânlar Mekke-i Mükerreme'deki Kâbe (Mescid-i Haram), Medine-i Münevvere'deki Mescid-i Nebevi ve Kudüs'teki Mescid-i Aksa'dır. Bu sebeple Mekke, Medine ve Kudüs tüm Müslümanların gönlünde özel bir yere sahiptir. Bunlardan Mekke ve Medine'ye ayrıca, fıkhî bir anlamda korunmuş, "harem" kılınmış "iki harem bölgesi" anlamında "Haremeyn" veya "haremân" denilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu, İslâm dininin, tarihinin ve medeniyetinin başlangıç noktaları ve Hz. Muhammed'in[s.a.v.] dünya hayatının geçtiği bu mukaddes mekânlar Müslümanların ilham ve ilim kaynağı, ibadet ve ziyaret makamları ve İslâm medeniyeti mirasının değerli hazineleri olarak önemlerini hep korumuş ve korumaya devam edecektir.

İslâm İşbirliği Teşkilatı'na bağlı IRCICA, İslâm kültür ve medeniyeti alanında çalışan, akademik mahiyette uluslararası bir kuruluştur. İslâm medeniyetinin temel kaynaklarını, tarihini, eserlerini, Dünya medeniyetine yaptığı manevî ve kültürel, ilmî ve maddî katkıları, geçmişte ve günümüzde diğer medeniyetlerle ilişkilerini, bilim, teknoloji, mimarî, sanat, gelenekler gibi konulardaki mirasını incelemek, bunların doğru anlaşılmasını, tanınmasını, öğretilmesini sağlamak amacıyla çalışmaktadır. Merkez bu amaçla çeşitli araştırma, yayın, konferans, kütüphane, arşiv ve dokümantasyon çalışmaları yürütmektedir. Merkezimizin bu geniş kapsamlı çalışmalarda kaynak ve başvuru amacıyla kullandığı ve aynı zamanda ilim kurumları ve araştırmacıların istifadesine sunduğu belgeleri havi koleksiyonlar arasında en önemlilerinden bir bölümü IRCICA Tarihî Fotoğraf Arşivinde bulunmaktadır. IRCICA bu arşivle ilgili olarak fotoğrafların sınıflandırılması, incelenmesi ve açıklamalarının eklenmesi, dijital ortama aktarılması,

belirli konularla, ülkelerle ve şehirlerle ilgili fotoğraflardan yayınlar ve sergiler hazırlanması gibi çeşitli projeler yürütmektedir. Arşivinde bulunan Mekke ve Medine'ye ait fotoğraflardan bir kısmını 2010'da Suudi Arabistan'da düzenlediği uluslararası bir sergide tanıtmıştır. Kudüs'ün tarihî fotoğraflarını *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs* başlıklı açıklamalı bir albümde yayınlamıştır. Merkezimiz şimdi de arşivinden seçilmiş Mekke ve Medine fotoğraflarını bu albümde yayınlayarak dünya Müslümanlarının inançla ve gönülden bağlı, tüm dinlerin mensuplarının ise dinler ve medeniyetler tarihinin merkezlerinden biri olarak bildikleri bu şehirler hakkındaki kaynaklara katkıda bulunmaktadır. Albüme geniş bir okuyucu kitlesinin erişebilmesini sağlamak üzere metinler Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinde kaleme alınmıştır. Fotoğraflar IRCICA arşivinde bulunan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid dönemine ait Yıldız Albümlerinden ve müteakip yıllarda yaşamış, Medine Müdafii olarak tanınan Fahreddin Türkkan Paşa'nın koleksiyonundan seçilmiştir.

Bu münasebetle, IRCICA Genel Direktörlüğü döneminde bu albümlerdeki fotoğrafların suretlerini arşivimize kazandıran İslâm İşbirliği Teşkilâtı Genel Sekreteri Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na samimi teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

İslâm devletlerinin ve bunlar arasında, dört asır boyunca Haremeyn'in Hadimi olmuş Osmanlı devletinin bu şehirlerin, halkının ve yapılarının muhafazasına ve idaresine verdikleri öncelik ve buralara yaptıkları hizmetler ile bu tarihin kıymetli mirasının çeşitli unsurları 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı Osmanlı döneminden bize ulaşan ve aynı mirasın bir parçası olan bu fotoğraflara yansımaktadır.

Albümün Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Abdullah Gül'ün yüksek himayelerinde yayınlanması bu mirasa verilen önemin bir göstergesidir. Bu yayının projesini kendilerine sunduğum andan itibaren, IRCICA'nın birçok başka projesinde olduğu gibi yakın ilgi ve desteklerini gördüğüm Sayın Cumhurbaşkanımıza bu vesileyle en derin şükranlarımı sunarım.

Bu albümün yayına hazırlanmasında emeği geçen herkese, özellikle çalışma arkadaşlarım Dr. Salih Sadawi, Zeynep Durukal, Prof. Dr. Fazıl Bayat ile Selahaddin Uygur, Davut Tefir, Orhan M. Çolak'a ve grafik tasarımını yapan Muhammed Nur Anbarlı'ya teşekkür ederim.

Preface

HALİT EREN
Director General of IRCICA

Within the Islamic understanding, the locations that are considered to be more virtuous and sacred spiritually than any other in the world and are landmarks in humanity's sphere of faith and worship, are the Ka'ba (Masjid al-Haram) in Makka al-Mukarrama, al-Masjid al-Nabawi in al-Madina al-Munawwara and al-Masjid al-Aqsa in al-Quds. For this reason, Makka, Madina and al-Quds al-Sharif have a special place in the hearts of the Muslims. Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara among them are specifically safeguarded by the Islamic jurisprudence and considered to be "harem" (sacred territory) and are called "Haramayn" or "haremân" meaning two sacred territories. These sacred places where the Holy Qur'an was revealed are the originating points of the Islamic faith, its history and civilization and the locations that Prophet Muhammed (PBUH) spent his worldly days; they have maintained and will continue to maintain their importance as sources of knowledge and inspiration, places of worship and visit as well as valuable heritages of Islamic civilization.

IRCICA, a subsidiary of the Organization of Islamic Cooperation, is an international institution of academic nature working in the field of Islamic culture and civilization. Its work is concerned with the study of the basic sources of Islamic civilization, its history, monuments and achievements, the spiritual, cultural, scientific and material contributions made to other civilizations, the interrelation with other civilizations in the past and the present, science, technology, architecture, traditions and art in order that they are correctly understood, recognized and taught. To this end, the Centre carries out various activities such as research, publications, conferences, library, archive, and documentation services. Among its collection of documents, the historical photograph archive is a most important source of reference used by IRCICA in these extensive studies, and is also made available to interested organizations and researchers. Various projects are carried on in the archives such

as the classification and examination of the photographs, adding explanations, transferring them to digital media, organization of photograph exhibitions and preparation of photographic publications on certain subjects, countries and cities. Some of the photographs of Makka and Madina from the archive were displayed in the international exhibition opened in Saudi Arabia on 2010. Historical photographs of al-Quds were published in the album titled al-Quds in the Ottoman Period. Presently, by publishing a selection of the photographs of Makka and Madina from our archive, we are contributing additional knowledge to the sources regarding these cities, which the Muslims all over the world are faithfully and wholeheartedly bound to and which the members of all the other faiths recognize as one of the centers of the history of religions and civilizations. In order to reach a greater number of readers, the texts are written in Turkish, English and Arabic. The photographs are selected from the Yıldız Albums in the IRCICA Archive of Historical Photographs belonging to the period of Ottoman Sultan Abdülhamid II, and from the collection of Fahreddin (Türkkan) Pasha, who served soon after and was known by the name of Defender of Madina.

I would like to take this opportunity to express my sincere thanks to H.E. Prof. Ekmeleddin İhsanoğlu, Secretary General of the Organisation of Islamic Cooperation, who accomplished incorporation of the copies of the photographs from these Albums to our archives during his term as the Director General of IRCICA.

The importance given by the Islamic states, among them the Ottoman State, which was at the service of the Haramayn for four centuries, to the preservation and administration of these cities, their people and their structures, the services they rendered, as well as the various components of the valuable heritage of this history, are reflected in these photographs which reached us from the end of the nineteenth century and beginning of the twentieth century Ottoman period.

Publication of this album under the patronage of the President of the Republic of Turkey, His Excellency Abdullah Gül, is an indication of the importance given to this heritage. The moment I presented the project, the President extended his support and interest as he did in other projects of IRCICA. I wish to take this opportunity to express my deepest gratitude.

I thank all those who contributed to the preparation of this album, in particular my colleagues Dr. Salih Sadawi, Zeynep Durukal, Prof. Fazıl Bayat and Selahaddin Uygur, Davut Tefir, Orhan M. Çolak, and Muhammed Nur Anbarlı who made the graphic design.

Giriş

HALİT EREN
IRCICA Genel Direktörü

Allahü Teâla Kur'an-ı Kerim'de "Şüphe yok ki ilk kurulan ev, Mekke'deki evdir. Kutludur ve alemlere doğru yolu gösterir" (Âl-i İmran, 3/96) ve "Biz Kâbe'yi insanlar için bir toplantı ve emniyet yeri yaptık" (Bakara, 2/125) buyurmuş, "Bir zamanlar İbrahim'e Beytullah'ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik): Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut" (Hac, 22/26) ayetinde Kâbe'den "evi" olarak bahsetmiş, bunlar dışında başka birçok ayette de bu mekânın müstesna önemini açıkça belirtmiştir. "Beytullah" (Allah'ın Evi) veya "Mescid-i Haram" adlarıyla da anılan Kâbe insanların ibadet etmesi amacıyla inşa edilen ilk mabettir. Kâbe yeryüzündeki bütün Müslümanların kıblesidir. Geçmişinin Hz. Adem'e kadar geri gittiğine dair rivayetler bulunan, kesin bilgiye göre ise Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail tarafından Allah'ın emriyle temelleri atılarak yükseltilen Kâbe, İslâm'la birlikte esas kimliğine kavuşmuştur.

Kâbe'nin bulunduğu Mekke-i Mükerreme Arap Yarımadasının Hicaz bölgesinde, İslâm'ın doğduğu, ilk vahyin nazil olduğu ve aynı zamanda Hz. Muhammed'in[s.a.v.] dünyaya geldiği şehirdir. Kur'an-ı Kerim'de bu şehirden "şehirlerin anası" (Şura, 42/7) olarak bahsedilmektedir. Nur Dağı'ndaki Hira mağarasında "Oku!" emriyle kâinatı aydınlatan Allah kelâmının nazil olduğu mekân olarak Mekke İslâm'ın en mukaddes şehridir. Hz. Muhammed'in[s.a.v.] Hicretiyle aydınlanan Medine, kendilerinin inşasında bizzat bulundukları ve ilk ezanın okunduğu Kuba mescidini, kendilerinin kabirlerini ve hutbe okudukları minber ve bunların arasındaki Ravza-yı Mutahhara'yı içine alan ve Mescid-i Nebevi, Mescid-i Nebî, Mescid-i Resûl vb. adlarıyla bilinen Peygamber Mescidini ihtiva eder.

Benzersiz kıymet ve kutsiyetteki bu mekânlara, Hulefa-yı Raşidin döneminden başlayarak, tüm Müslüman devletler hizmette birbirleriyle yarışmıştır. Halifelerin aslî görevlerinden olan Haremeyn'in muhafazası yanında çeşitli zamanlarda mukaddes şehirlerin altyapı ve diğer koruma ve geliştirme ihtiyaçlarını düzenli aralıklarla yerine getirmek, mukaddes mekânların bakımını, tamir ve yenilemeleri yapmak, buralarda oturan halka aynî ve nakdî yardımda bulunmak ve hayat şartlarını iyileştirmek amacıyla hizmetler yapılmış, vakıflar kurularak işletilmiştir. Haremeyn'e hizmetin bu çok geniş genel anlamının yanında, başta Kâbe'ye hizmet olmak üzere Haremeyn'deki her bir mukaddes mekâna ve yapıya, bunların her birinin çeşitli

kısımlarına, eşyasına, süslemelerine ve büyük-küçük bütün bu unsurların duvar ve örtü gibi koruyucu ve tamamlayıcı kısımları dahil olmak üzere her bölümüne bakım, yenileme, iyileştirme ve temizleme gibi çeşitli yönlerden hizmet İslâm tarihi boyunca Müslüman yöneticilerin ve toplumdaki fertlerin başta gelen bir sorumluluğu olmuştur. Bu mekânların tarihi içinde bu hizmetlerin her birinin de bir tarihi vardır; coğrafi, ekonomik ve sosyal şartlara göre de yerine getirilme biçimleri değişen bu sorumluluğun çeşitli ifadelerini bir araya getiren bir Haremeyn'e hizmetler tarihidir bu.

Mekke ve Medine şehirlerinin özellikleriyle ilgili şehir tarihleri, coğrafya ve topografya kitapları, tarihî şahsiyetlerle, önemli sülalelerle ilgili biyografi kitapları, Mekke ve Medine'deki ilim ve kültür hayatıyla ilgili eserler, hac rehberleri ile seyahatnameler ve diğer kaynaklar vasıtasıyla bu tarih takip edilebilmektedir. Zira İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları Mekke ve Medine'ye özel bir önem atfettiklerinden buralardaki bakım, imar ve iskân faaliyetlerini, kültür ve toplum hayatını daha ayrıntılı olarak anlatmışlardır. Bu kaynaklarda Haremeyn'de yapılan imar çalışmaları, ekleme, genişletme, tamir ve yenilemelerin anlatımı bulunmakta, birçok durumda ise değişik tarihlerde yazılmış kaynaklardaki tasvirlerin birbiriyle mukayesesi yoluyla o tarihler arasında yapılmış hizmetler hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

Kâbe'ye yönelik hizmetler Kâbe'nin Hz. İbrahim[a.s.] tarafından inşasından ve Allah'ın emriyle yine onun tarafından Hac farizasının ilan edilmesinden hemen sonra ("İnsanlar arasında haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler"; Hac, 22/27) başlamış ve Mekke'nin yöneticilerinin birinci önceliği olarak bir gelenek halini almıştır. Mekke ve Medine'nin bulunduğu Hicaz bölgesi tarihin eski dönemlerinden beri bir ticaret yolları kavşağı olmuştu; ama İslâm'ın gelişiyle birlikte bölgeye göç ve nüfusun artışının Mekke ve Medine'nin yerleşim birimi olarak büyümesinin ve bunun yanında hacıların ihtiyaçlarının karşısında bölgenin içindeki yollar ile etrafındaki, onu Şam'a, Irak'a, Mısır'a, Habeşistan'a, Akdeniz ve Kızıldeniz'e bağlayan yollar sürekli geliştirilmiştir. İslâm'ın gelişiyle Mekke ve Medine'de günümüze kadar devam edecek hızlı bir yerleşim ve genişleme süreci başlamıştı. Kâbe'nin etrafındaki, şehrin siyasî ve toplumsal hayatının gereklerinin yerine getirildiği ve Hz. Ömer[r.a.] döneminde etrafı bir insan boyun yükseklikteki duvarla çevrilen Mescid-i Haram, Mekke'de sonraki yüzyıllarda genişleme ve imar faaliyetlerinin merkezi ve odağı olmuştu. Hz. Ömer[r.a.] ve Hz. Osman[r.a.] dönemlerinde ve Emevîler devrinde de bu merkezin çevresinde bulunan ve bazıları İslâm öncesinde kurulmuş mahallelerdeki evlerin arazisi Mescid-i Haram'a dahil edilerek yerleşimler etrafa doğru genişletilmiş, böylece Mekke şehri de genişleyerek yayılmıştır. Mescid-i Haram'ın etrafında Kâbe'den daha yüksek bina yapılmamasına özen gösterilmiştir.

Mekke'de Abbâsiler dönemi boyunca ve özellikle Mansur, Mehdi, Harun Reşid ve Mu'tasım-Billah dönemlerinde düzenlemeler yapılmış, Memlük sultanları da Mekke'de birçok yapı inşa ettirmişlerdir. Tarihsel gelişime uygun olarak halifelik merkezinin sırasıyla Küfe, Şam, Bağdat ve nihayetinde Kahire'ye nakledilmesinin ardından bu şehirleri Mekke'ye bağlayan yollar yapılarak ihya edilmiş, yolculukları kolaylaştırıcı tedbirler alınmıştır.

Özellikle su kaynaklarının arttırılmasına yönelik hizmetler su bakımından zengin olmayan Mekke'de hayatî önem taşıyordu. Hz. İbrahim'in ailesiyle Mekke'ye gelişinde bulunan Zemzem suyu en önemli kaynak olma özelliğini sürdürmüş, bunun yanında her dönemde birçok kuyu açılıp yeni kaynaklar bulunmuş, ayrıca Mekke dışından su getirilmesi için kanallar açılmıştır. Özellikle Abbâsiler döneminde büyük su yatırımları yapılmıştır. Bunlardan 835-828/1425-1432 yılları arasında Taif Dağının eteklerinden getirilip Arafat'ta bir havuza doldurulan ve kanallarla Mekke'ye ulaştırılan Aynizübeyde suyu düzenli tamir ve temizlikle sonraki yüzyıllarda da kullanılmıştır. Sonraki yüzyıllardan büyük bir su altyapısı inşası örneği Mekke'nin kuraklık çektiği 726/1326 yılında İlhanlı veziri Emir Çoban'ın inşa ettirdiği sistemle getirilen Aynîbazan suyudur ki bakımı için de bir fon oluşturulmuştur. Birbirini takip eden İslâm devletlerinin hükümdarları, vezir-

leri, valiler ve başka yetkililer su yatırımları yapmışlar, bunlar Mekke ile sınırlı kalmayıp tüm bölgeyi ve özellikle Arafat'ı kapsamıştır.

Yine, İslâm'ın ilk dönemlerinden kalan önemli mekânların korunması da özen gösterilen bir konu olmuştur. Hz. Muhammed'in[s.a.v] doğduğu ev, Hz. Ebubekir'in[r.a] evi, Mescid-i Aişe, Mescid-i Müzdelife ve daha sonra değinileceği gibi Cennetü'l-Mualla gibi birçok mekân Abbâsiler, Zengîler, Begteginliler ve Memlükler gibi devletlerin döneminde bakım ve düzenleme çalışmaları görmüştür. Bir diğer hizmet alanı hac için gelenlerin ve civarda oturanların geldiklerinde kalabilmeleri için konukevleri yapılması olup Eyyubiler ve Memlükler döneminde buna daha da önem verilmiştir. Ribat adı verilen bu konukevleri İslâm dünyasının değişik bölgelerinden Haremeyn'e gelen ilim din, ve kültür adamlarının da kaldıkları yerler olduklarından zaman içinde kültür hayatında önemli rol oynamıştır. Mekke'de ilk hastane Abbâsi Halifesi Müstansir-Billah tarafından 628/1231'de yaptırılmış, daha sonraki yüzyıllarda tamirat görmüş ve genişletilmiştir.

Mekke'ye hizmet kapsamında merkezî konumda Kâbe hizmetleri gelir, ki bunlar çok yönlüdür: Kâbe'nin kapısı, örtüsü (kisvesi), anahtarları, direkleri, oluğu, Kâbe'ye hediye edilen eşyanın muhafazası; ayrıca Hz. Muhammed[s.a.v] tarafından başlatılan ve gelenek halini alan, Kâbe'nin içinin yıkanması ve diğer hizmetler. Emevî Halifesi I. Velid tarafından altınla kaplanan Kâbe kapısı Abbâsi Halifesi Emin tarafından 810 yılında yeniletilmişti.[1] 6./12. yüzyılda Musul Atabeyinin veziri Cemal el-Musullu'nun yaptırdığı yeni kapı takılmış, sonraki yüzyıllarda kapının kâh kendisi, kâh kaplamaları yenilenmiştir. Kâbe'nin örtüsü konusu da Haremeyn yönetimine hakim olmanın en önemli göstergelerinden biriydi ve bu görevin Abbâsi halifelerince yerine getirilmesi Abbâsilerin zayıfladığı dönemde de sürmüş ama 7./13. yüzyıl ortasından sonra Memlükler'e geçmiştir. Kâbe örtüsünün zaman içinde renkleri, üzerindeki ayetler ve diğer yazılar ile süslemelerinde meydana gelen değişiklikler, diğer hizmet konularının birçoğu için olduğu gibi başlı başına bir tarihî inceleme konusudur. Yine, Kâbe'nin kuzeybatı duvarının üst tarafına ilk defa Cahiliye devrinde Kureyş kabileleri tarafından konan oluk Emevîler döneminde altınla kaplanmış, sonra çeşitli vesilelerle Abbâsiler döneminde ve daha sonra yapılan yenilemelerle kâh gümüş, kâh ahşap kaplamalı, sonra yine altın kaplamalı olarak değişmiştir. Kâbe'ye hizmet yanında tabiatıyla Mekke'deki Mescid-i Haram gibi diğer mukaddes yapılar ve bu şehrin ihtiyaçlarına cevap verdiğinden hepsi de önemli olan tüm fonksiyonel binalar asırlar boyu değişik devletlerin döneminde bakım ve gerektiğinde tamir görmüştür.

Hicretten sonra gelişen ve genişleyen, İslâm tarihinin, ilim ve kültürünün merkezi haline gelen Medine'nin imarı da Halifelerin ve Müslüman devletlerin hassasiyet gösterdikleri bir konuydu. Medine'nin genişlemesi, Mescid-i Nebevi merkez olmak üzere onun etrafında gerçekleşmiş, Medine'de hayatın merkezi de Mescid-i Nebevi olmuştur. Mekke'de olduğu gibi Medine'de de altyapı, su dağıtımı ve ulaşım yolları konularına önem verilmiştir. Medine'deki ilk hastane birçok başka inşaat ve altyapı hizmetleri gerçekleştiren Buveyhi hükümdarı Adududdevle tarafından yaptırılmış olmakla beraber daha önceki dönemlerde Mescid-i Nebevi'nin avlusunda çeşitli zamanlarda çadır hastaneler çalıştırılmış olduğu bilinmektedir. Mescid-i Nebevi'nin kendisinin genişletilmesi ve yenilenmesi çalışmaları yanında, İslâm'ın ilk döneminin hatıralarını ve mirasını taşıyan pek büyük manevî değerdeki bu şehrin altyapısının sağlam tutulması, şehrin korunması için surlar yapılması ve başka birçok ihtiyaç yine Halifeler, devlet adamları ve yetkililer için büyük önem taşıdı. İlk olarak Hz. Ömer[r.a] döneminde Mescid-i Nebevi etrafındaki bazı evlerin istimlak edilmesiyle genişletilmiş, Hz. Osman[r.a] döneminde daha büyük bir yeniden inşa çalışmasıyla beraber yine genişletilmiştir. Bundan sonra Emevî halifesi Velid bin Abdülmelik döneminde yapılan genişletme çalışması 710'da tamamlanmış; Hücre-i Saadet mescidin içine alınmış, duvarlar Kubbetüs-Sahra'dakilere benzer çinilerle süslenmiştir. Bu genişletme çalışmalarının her birinde minarelerinden

1 Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasiler'den Osmanlı'lara Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul, 2007, s. 182.

duvarlarına, mihrabından duvarlarını süsleyen yazılara ve kandillerine kadar ve Hücre-i Saadet'in çeşitli unsurlarında değişiklikler olmuştur. Abbâsi döneminin ilk büyük tamirat 2./8. yüzyılın ikinci yarısında, Halife Mehdi zamanında yapılmış; sonraki Abbâsi halifeleri de mescidin çeşitli kısımlarında tamirat yapmışlardır. Mescitte 654/1256 yılında çıkan yangın sonrası tamirat Abbâsiler döneminde başlayıp daha sonra Memlük sultanları tarafından devam ettirilmiştir. 7./13. yüzyılda Sultan Baybars'ın ve Sultan Kalavun'un, 9./15. yüzyılda Sultan Kayıtbay'ın yaptırdığı çalışmalar Mescid-i Nebevi ve geniş çevresinde kapsamlı değişiklikler getirmiştir. Kayıtbay döneminde yapılan ilk düzenlemelerden sonra 1481'de Mescid-i Nebevi'ye düşen yıldırımın çıkardığı yangından sonra mescit yeniden imar görmüş ve 1484'te tamamlanan değişiklikler, eklenen kubbeler, medrese ve ribat ile Mescid-i Nebevi bir külliye halini almıştır.

Hilafet merkezi önce Kûfe'ye, sonra Şam'a ve daha sonra Bağdat'a nakledilmiş, Mekke ve Medine tüm Müslümanların yöneldikleri ve ibadet için geldikleri odak noktaları olarak Halifelerin nüfuzları altında tutmaya önem verdikleri bölgeler olarak tarihî ve kültürel önemlerinin yanında siyasî ağırlıklarını da korumuşlardır. Haremeyn'e hizmet bu şehirlerin faziletlerinin yanında bu sebeple de halifeler, hükümdarlar, idareciler ve genelde her Müslüman için her zaman bir prestij vesilesi olmuştur.

İlk defa Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından kullanılan ve "Haremeyn'in hizmetkârı" anlamına gelen "Hâdimü'l-Haremeyn" veya Osmanlı'da çoğunlukla kullanıldığı gibi "Hâdimü'l-Haremeyn-i Şerifeyn" unvanına layık olmak ve gereğini yerine getirmek amacıyla Osmanlı devleti tarafından da dört yüzyıl boyunca bu bölgeye zaman içinde artan ve çeşitlenen hizmetlerde bulunulmuştur.

Osmanlı Sultanları Halife ve Hâdim-i Haremeyn-i Şerifeyn unvanlarını aldıktan sonra kendilerinden önceki dönemlerde yapıldığı gibi bölgenin bakımına, imarına ve halkının refahına sürekli ihtimam göstermişlerdir. En önemli meselelerden biri Mekke'ye uzanan Hac güzergâhlarının güvenliğinin ve Haccın her sene problemsiz bir şekilde tamamlanabilmesinin temini olmuştur. Bunu yaparken Şam ile Medine arasındaki bölgede yaşayan kabileler ile işbirliği sağlanmış; bu kabilelerden bir kısmının hacıların bir menzilden diğer bir menzile ulaşımına yardım etmesi, diğer bir kısmının kalelerin güvenliğini temin etmesi, bazı kabilelerin ise su kuyuları ve kaynaklarında hacılara hizmet vermesi şeklinde düzenlemeler yapılmıştır. Bu hizmetler karşılığında her yıl Sürre Alayı ile gönderilen ödenekler tahsis edilmiştir. Ayrıca Hac mevsimi boyunca hacıların ihtiyaçlarını karşılamak için aşevleri ve ribatlar yaptırılmış, tasavvuf ehli için tekke ve zaviyeler kurulmuş, bölgeyi korumak maksadıyla askerî birlikler ve kadılar görevlendirilmiştir. Osmanlılar Mekke ve Medine'de yapılan tamir ve ıslah çalışmalarına nezaret eden Mekke ve Medine Haremleri şeyhliğini yeniden düzenleyerek bunların yaptığı faaliyetleri yakından izlemişlerdir. Mekke Haremi şeyhliği 1217/1802 yılına kadar Cidde sancakbeyinin uhdesinde kalmış, bu tarihten sonra Mekke'ye intikal etmiştir.[2] Osmanlı Devleti Mekke ve Medine'de pek çok hayır kurumu ve dinî müessese kurarak bunlara Mısır, Suriye ve Anadolu ve diğer bölgelerden pek çok vakıf tahsis etmiştir. Bu vakıfların gelirleri sadece bu iki Hareme tahsis edildiğinden bunlar Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları olarak bilinirler.

14./20. yüzyıl başında bu mukaddes mekânların Hâdim'liğinin Suudi Arabistan Krallığı'na devrolmasından sonra da Haremeyn'de geliştirme, genişletme ve bakım çalışmaları, Hac düzenlemeleri ve diğer hizmetler devam etmiştir ve etmektedir.

Osmanlı döneminde Mekke'de yapılan imar ve kalkınma hizmetleri

Mekke'deki imar faaliyetleri belirli bir plan uyarınca yapılmaktaydı ve tabiatıyla bu planın merkezinde Harem-i Şerif bulunmaktaydı.

2 Ahmed es-Sibâî, Târîhu Mekke: Dirâsât fi's-siyâse ve'l-'ilm ve'l-ictimâ' ve'l-umrân, Mekke 1413/1994, s. 451-452.

Yavuz Sultan Selim döneminden başlayarak çeşitli bakım ve inşaat çalışmaları yapılmıştır. Aslında Osmanlı Devleti'nin mukaddes şehirlere ilgi ve ihtimamı çok daha önceleri başlamıştı. Osmanlılar, Haremeyn'e duydukları muhabbet ve bağlılığın bir ifadesi olarak Fatih Sultan Mehmed döneminde (1444-1446, 1451-1481) Hac bölgesine uzanan su yollarının tamir ve bakım çalışmalarını yapmak istemişlerdir. O dönemde Hicaz bölgesine hakim olan Memlüklerden bu çalışmalar için izin talep edilmiş, ancak bu mümkün olmamıştır.[3] Hicaz Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Osmanlıların Haremeyn'e hizmet etmeleri daha kolay hale gelmiştir. Yavuz Sultan Selim 25 Receb 922/24 Ağustos 1516'da cereyan eden Mercidabık savaşında Memlük ordusunu yendikten sonra Cuma namazı için Halep Camii'ne gittiğinde son Abbasî Halifesi Mütevekkil de orada bulunmaktaydı; hutbe Yavuz Sultan Selim adına okunmuş, cami imamının hutbede Yavuz Sultan Selim'i "Hâkimü'l Haremeyni'ş-Şerifeyn" olarak zikretmesi üzerine Yavuz, lâkabının "Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn" olmasını istemiştir. Daha sonra Yavuz Sultan Selim 1517'de Mısır fatihi olarak Kahire'ye girdiğinde Mekke Emiri Şerif Berekât b. Muhammed, Kâbe'nin anahtarlarını o sırada on iki yaşında olan oğlu Şerif Ebu Numey ve Ar'ar adındaki bir elçiyle kendisine sunmuştur.[4] Yavuz, Emir Muslihiddin Bey'i Surre ile bölgeye göndererek Mescid-i Haram'da çeşitli inşaat faaliyetlerinde bulunmakla ve Makam-ı Hanefî'yi yenileyerek genişletmekle görevlendirmiştir. Muslihiddin Bey buradaki yapıyı 923/1518'de yıktırmış ve yerine alımlı büyük bir kubbe yaptırmıştır. Ancak Mekke uleması yapının Şafii mezhebi kaidelerine göre namaz kıldıran imamın arkasında saf tutan cemaatin ilk safını bölmesi ve Mescid-i Haram'da büyük bir yer işgal etmesi sebebiyle buna karşı çıkmış; 949/1542'de Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) emriyle Makam-ı Hanefî tekrar yıktırılarak daha küçük ölçekte yeniden inşa edilmiştir. Daha sonra herhangi bir değişikliğe uğramayan Makam-ı Hanefî yakın bir geçmişte yıktırılmıştır.[5] Yavuz Sultan Selim döneminde Mekke'ye gönderilen bu Surre Alayı ile ilk defa Haremeyn sakinlerine "Sadakat-ı Rumiyye" adı altında büyük miktarda aynî ve nakdî yardım götürmüştür.[6] Surre Alayı konusuna ileride daha etraflı olarak değineceğiz.

Osmanlı döneminde yoğun imar faaliyetinin yaşandığı Mekke'de şehir planlamasına itina gösterilmiş, Mescid-i Haram'ın ve Kâbe'nin görünmesine mani olabilecek herhangi bir inşaattan imtina edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Mimar Sinan'ın (1489-1588) da katkısıyla başlayan bu imar faaliyetleri Sultan II. Selim (1566-1574) ve Sultan III. Murad (1574-1595) dönemlerinde devam etmiştir. Bu imar faaliyetlerinde Mescid-i Haram'ın minareleri, sütunları, revakları, kapıları, ahşap tavanı, tavaf mahallinin zemini ve mezhep makamlarının yenilenmesine öncelik verilmiştir. Kâbe ve Mescid-i Haram'ın bakım ve tamirinde Kanuni Sultan Süleyman devrinde yapılanlar arasında 1528'de Hz. Muhammed'in[s.a.v.] doğduğu evin tamiri bulunmaktadır. 959-962/1551-1554 arasında Kâbe'nin çatısı ve tavaf edilen kısmın kurşunları yenilenmiş, kapısı altınla kaplanmış; 963/1556'da yine onun emriyle Kâbe'nin kapısı yenilenmiştir. Kâbe'nin oluğu 960/1552 yılında değiştirilmiştir.[7] Bab-ı Ali'de yapılmasını emrettiği minare kesme taştan inşa edilmiş,[8] Babü'l-Kâbe minaresi de Türk tarzına uygun olarak yenilenmiştir. Aynı dönemde Babü'z-Ziyâde ile Babü'd-Düreybe arasında dört medrese yaptırılmış, bu medreselerin üzerine yapılan minareyle, Mescid-i Haram'ın minarelerinin sayısı yediye ulaşmıştır. Osmanlı baş mimarı Mehmed Ağa'nın biyografisini ele alan Risâle-i Mi'mâriyye adlı eserin üçüncü bölümünde III. Murad döneminde (1574-1595) Kâbe ve çevresinde yapılan tamirat ve tadilat anlatılmaktadır. Kâbe'nin tamire ihtiyacı

---

3 Mustafa S. Küçükaşçı, *Cahiliyye'den Emeviler'in Sonuna kadar Haremeyn*, İSAR Vakfı, İstanbul, 2003, s. 16

4 Tarcan Yılmaz, *el-Ka'betü'l-Müşerrefe*, Çev. Tahsin Ömer Tahaoğlu, IRCICA, İstanbul, 1993, s. 11.

5 Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke*, s. 475.

6 *Hicaz Salnamesi*, 1303 H. (1886), s. 118.

7 a.g.e., s. 119.

8 es-Sibâî'ye göre Bâb-ı Âlî minaresi 970'de (1562) yenilenmiş ve Bâbü's-Selam 983'te (1575) yıkılarak yenilenmiştir. Şu anda bulunmayan bu iki minarenin yerine yenileri yapılmıştır (Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke*, s. 476).

olduğu haberi üzerine Sultan, Mimar Sinan'ı Mekke'ye göndermiş, Mimar Sinan bir proje hazırlamışsa da Kâbe'nin orijinal yapısını koruma konusundaki hassasiyet sebebiyle bu yenileme işlemi uygulamaya konmamıştır. Yıllar geçtikçe Kâbe harap olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığından Sultan I. Ahmed (1603-1617) Kâbe oluğu ve kemerinin değiştirilmesinin zorunluluğu karşısında Mimar Mehmed Ağa'yı görevlendirmiş, Mimar Mehmed daha önce Mimar Sinan tarafından yapılan projeye göre gerekli olan düzenlemeleri yapmış ve ardından Kâbe'nin oluğu ve kemeri de değiştirilmiştir.[9]

Mekke, su kaynaklarının kısıtlı olduğu, buna mukabil sıklıkla su baskınlarına maruz kalan bir bölgede bulunmaktadır. Yine I. Ahmed döneminde, 1019/1610 yılında Kâbe'nin Şam Duvarı aşırı yağmur sebebiyle çatlamıştır. Bu haber Osmanlı sultanına verildiğinde bu duvarın yıkılarak yerine yenisinin inşa etmeyi tasarladıysa da Osmanlı uleması Kâbe duvarlarını sağlamlaştırmak amacıyla etrafının bakır bir kemerle çevrilmesini önermiştir. Sultanın da onayıyla bakır üzerine altın kaplama olarak bir kemer yaptırılmıştır. Sonraki dönemlerin tarihine geçen bir başka hâdise de 19 Şaban 1039/3 Nisan 1630 günü ve gecesinde büyük miktarda yağan yağmurun ardından İbrahim Vadisi'ni dolduran selin Mescid-i Haram'a ulaşarak Kâbe'nin kapısına kadar yükselmesi ve Kâbe'nin içine de sızarak duvar boyunun yarısına kadar yükselmesi olmuştur. Bu sebeple Kâbe'nin Kuzey ve Doğu duvarlarıyla Batı duvarının üçte biri yıkılmış, selde bin civarında kişi hayatını kaybetmişti. Kâbe, devrin Osmanlı Sultanı IV. Murad'ın (1623-1640) emriyle genişlik ve yüksekliğine sadık kalınarak bazı bölümleri yeniden inşa edilmek suretiyle tamir edilmiştir. Sel baskını üzerine Mekke Şerifi Mesud, Harem-i Şerife gelerek Kâbe'nin içinde muhafaza edilen hediyeleri Dârü Ali eş-Şeybî'ye nakletmiş, daha sonra Mekke halkını çağırarak çamur tabakasını temizletmiş ve Kâbe'nin yıkılan taşlarını tavaf alanının dışına taşıtmıştır. Kâbe tamir edilmek üzere ahşap bir perdeyle çevrilmiş, Şebîke'de Kâbe Dağı olarak bilinen tepeden taşlar kesilerek Kâbe'nin tamiratında kullanılmak üzere Mescid-i Haram'a nakledilmiştir.

Şam duvarının temelinin atılışı törenlerle kutlanmış, hilatlar ve hediyeler dağıtılarak kurbanlar kesilmiştir.[10] İnşaat 1040 Ramazan/1631 yılı Nisan ayına kadar sürmüş, bu tarihte Kâbe'ye örtüsü giydirilerek kutlamalar yapılmış ve hediyeler dağıtılmıştır. Bundan sonra ek binaların tahkim, tamir ve boyanmasına devam edilmiş ve bütün işler aynı yılın Zilhicce'sinde (Temmuz) tamamlanmıştır.[11] Günümüzde mevcut Kâbe binası Osmanlı dönemi yapısı bu kısımları havi binadır.[12] Bu tamiratta Kâbe'nin kapısı olduğu gibi kalmış, 1045/1635'te IV. Murad'ın emriyle İstanbul'da yeni bir kapı yapıldıktan sonra Mekke'ye gönderilerek yerine takılmış ve eskisi İstanbul'a gönderilmiştir.[13] 1073/1662'de IV. Mehmed'in hüküm sürdüğü dönemde (1648-1687) Kâbe damından ahşap bir parça kopmuş ve bu kısım tamir edilmiştir. Yine bu dönemde Mescid-i Haram'ın yedi minaresi tamir edilmiş ve Kâbe etrafındaki tavaf alanı genişletilerek taşla kaplanmıştır. 1100/1688'de Kâbe'nin yüzeyine, 1697'de çatısına saçaklar yapılmıştır. 1725'te Kâbe tekrar tamir edilmiş ve pek çok değişiklik yapılmıştır. II. Ahmed döneminde (1691-1695) 1691 yılında tavaf mekânındaki taşların değiştirilmesi emredilmiş, daha önce çakmak taşından yapılmış olan döşemeler kaldırılarak mermerle kaplanmıştır.

II. Mustafa döneminde (1695-1703) ise 1110/1698 yılında Kâbe duvarına bitişik olan şadırvan yenilenerek mermerle kaplanmıştır. Ayrıca Hacerü'l-Esved'in muhafazası, Kâbe'nin sütunları ve içerisindeki merdiven tamir edilmiştir. 1112/1700'de Makam-ı İbrahim yıkılarak

---

9 Tarcan Yılmaz, *el-Ka'betü'l-Müşerrefe*, s. 15.

10 Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke*, s. 481.

11 a.g.e., 479-482.

12 Bu tamirat 1303 (1885-1886) tarihli *Hicaz Salnamesi*'nde anlatılmaktadır (s. 115-116). Bu Salname'de Mekke'de şiddetli yağmurların yağması, sel sularının Mescid-i Haram'a girmesi, Rükn-i Yemânî duvarı hariç Kâbe duvarlarının yıkılması ve bunlardan insanların zarar görmesi ayrıntılı olarak kaydedilmektedir. Buna göre o dönemde mevcut Kâbe duvarlarının bir kısmı Abdullah b. Zübeyr(ra) diğer kısmı ise Haccac b. Yusuf es-Sekafî döneminde yapılmıştı ve üzerinden yaklaşık bin sene geçmişti. Bir araya gelen mühendisler Kâbe'nin ayakta kalan duvarlarının yıkılmasına ve hepsinin yeniden inşasına karar vermişlerdir.

13 1303 (1885-1886) tarihli *Hicaz Salnamesi*.

yeniden yapılmış ve bu vesileyle taşları sağlamlaştırılarak gümüş ve kurşunla kaplanmıştır. 1113/1702'de Babü'z-Ziyâde minaresi yıkılarak yeniden yapılmış, 1133/1720'de tekrar yıkılan Makam-ı İbrahim yenilenmiştir. Sultan I. Mahmud döneminde (1730-1753) Mekke'ye yeni şamdanlar ve avizeler gönderildiği bilinmektedir. 1172/1758'de Zemzem kubbesi yıkılarak daha güzel bir şekilde yapılmıştır. I. Abdülhamid döneminde ise 1200/1785 yılında Mescid-i Haram'da öne doğru yatan bazı sütunlarla çatısındaki kubbeler tamir edilmiştir. Aynı dönemde Kâbe, Makam-ı İbrahim, Makam-ı Şafiî ve Zemzem kuyusu ile bazı minareler bakım ve tamirat görmüş, Kâbe'nin etrafı aydınlatılmıştır.[14] Mekke Şerifi Sürûr'un 1200-1201/1786-1787 yıllarında Babü'l-Umre minaresini tamir ettirdiği, bu kapının kitabesinde kayıtlıdır. Aynı yıllarda Sultan I. Abdülhamid Zemzem'in bulunduğu mekânın alt döşemelerini yeniletmiştir.[15] Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) 1259/1843'te Kâbe'nin bazı taşları tamir görmüş, mermer kısımların bir kısmı onarılmış, Mescid-i Haram'ın yana doğru yatmaya yüz tutan sütunları tadil edilmiş; Süleymaniye Medresesi'ne çıkan Bab-ı Ali ve Bab-ı Bâzân'ın yollarını yenileme çalışmaları yapılmıştır. Hacerü'l-Esved'in gümüş muhafazası da bu yıllarda yenilenmiştir. Ayrıca 1839'dan itibaren Mescid-i Haram'da genel bir ıslah çalışması yapılmıştır. Babü's-Selâm'ın girişi mermerle kaplatılmış, bunun ardından Makam-ı Hanefî yenilenmiştir. Tavaf bölgesinde ve Makam-ı İbrahim'in arkasındaki kısımda yer alan kandillerin sayısı arttırılmış, Mescid-i Haram'ın dört revakının girişinde daire biçiminde sıralanmış bulunan kandiller yenilenmiş, böylece Harem-i Şerifte bulunan kandillerin sayısı üç bini aşmıştır. Bu kandiller Ramazan ayında, Hac döneminde, bayramlarda ve üç ayların başında yakılırdı. Sultan Abdülaziz dönemine (1861-1876) gelindiğinde, 1278/1861-1862'de Mescid-i Haram'ın yine büyük bir sele maruz kaldığını ve su seviyesinin Kâbe kapısının kilidine kadar ulaştığını görüyoruz. Mescid-i Haram'ın büyük zarar gördüğü, bu sel nedeniyle camiin içinde ve dışında pek çok insanın boğulduğu kaydedilmektedir. Osmanlı Devleti selin sebep olduğu bu zararın telafisi için büyük çaba sarf etmiş ve bu işle Mekke Emiri Abdullah b. Muhammed b. Avn ile Harem-i Şerif Şeyhi Ahmed İzzet'i görevlendirmiştir. Islah çalışmaları yaklaşık altı ay sürmüştür. Daha sonra, 1301/1883 yılında Mescid-i Haram'ın eklentilerinde yenileme çalışmaları yapılmış, bu esnada Zemzem kuyusu civarındaki Abbas çeşmesi (Sikâye) ve Kütüphane (Beytü'l-Mahfûzât) kaldırılarak buradaki kitaplar Babü's-Süleymaniye'ye nakledilmiştir.[16] Musallanın çatısı yükseltilerek kandillerin namaz kılan uzun boylu kimselerin başına değmesi engellenmiş, Mescid-i Haram'ın bütün yer döşemeleri sökülerek kesme taşla yeniden döşenmiştir.

1327/1909-1910 yıllarında Hıdivî Seli adı verilen büyük sel Mekke'yi bastığında Mescid-i Haram'da daha büyük bir zarara sebebiyet vermiştir. Zarar gören pek çok kısmının arasında yirmi iki sütun da bulunmaktaydı. Sultan Mehmed Reşad (1909-1918) 1334/1915 yılında Mescid-i Haram'ın büyük kısmının genel bir bakımdan geçirilmesi ve zarar gören sütunların değiştirilmesi talimatını vermiştir. Ancak I. Dünya Savaşının patlaması bu talimatın yerine getirilmesine mâni oldu. Sultan Mehmed Reşad 1331/1912 yılında Hacerü'l-Esved'in mahallî yapım olan gümüş çerçevesinin değiştirilmesini emretmiş ve eski çerçeve yenisiyle değiştirilmişti. Bu çerçeve hâlâ bâkidir.[17]

Osmanlılar tarafından çeşitli dönemlerde yapılan hizmetlere verdiğimiz bu birkaç örnekten her biri ayrı birer inceleme konusudur. Kâbe'nin burada bahsedilmeyen başka bölümleri üzerinde de bakım ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Bu diğer bölümlere bir örnek kilit ve anahtarlardır. Abbâsiler ve Memlükler döneminde olduğu gibi Osmanlılar da Kâbe kapısı için kilit ve anahtar gönderme âdetini benimsemişlerdir. Hilafetin Osmanlılara geçmesinden önce de II. Bayezid (1481-1512) Kâbe'ye hediye olarak iki kilit göndermiştir.

14 Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn, Mir'at-i Mekke*, İstanbul, 1301, s. 773.
15 Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke*, s. 477-479, 483.
16 a.g.e., s. 592.
17 a.g.e., s. 593-594.

Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan kilit ve anahtarlardan, Kâbe'ye kilit ve anahtar hediye etme adetinin Surre gibi her yıl tekrarlanmadığı anlaşılmaktadır. Sultan I. Ahmed Osmanlı padişahları arasında Kâbe'ye kilit ve anahtar gönderme hususunda en çok titizlik gösterenlerden biridir. Yerine yenileri konan eski kilitler ve anahtarlar İstanbul'a getirildiğinde "Anahtar Alayı" denilen bir törenle Osmanlı Sarayı'nda korumaya alınmaktaydı.[18] Bir başka örnek, Kâbe'nin örtülerine gösterilen ihtimamdır. Osmanlılar Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri Kâbe'nin içi için örtü dokutarak zaman zaman Mekke'ye göndermişlerdir. Kâbe'nin dış örtüsü ise bedeli Haremeyn vakıflarından sağlanmak üzere III. Ahmed dönemine (1703-1730) kadar Mısır'da, bu dönemden başlayarak İstanbul'da her yıl yeniden dokunmuş ve Mekke'ye gönderilmiştir. Kâbe örtüsünün ibrişim ve siyah ipekten dokunarak simli şeritle yazılmış ayetleriyle nakışlı olarak tezyin edilmesi âdetti. Kâbe'ye yeni örtü giydirildiğinde eskisi İstanbul'a gönderilir, halk Ebu Eyyûb el-Ensârî'nin türbesinde sergilenen eski Kâbe örtüsünü ziyaret ederdi. Bunun ardından Kâbe örtüsü muhafaza edilmek üzere Osmanlı sarayına getirilirdi. Topkapı Sarayı Müzesinde sergilenen Kâbe örtülerinin en eskisi Kanuni Sultan Süleyman dönemine aittir ve 950/1543-1544 tarihlidir. En yenisi ise Sultan Abdülaziz döneminden kalmadır ve 1278/1861-1862 tarihlidir.[19]

Bir başka önemli konu Mekke-i Mükerreme'yi muhtemel saldırılara karşı korumak maksadıyla surlarının sağlamlaştırılması ve kaleler yaptırması olmuştur. Osmanlı döneminde inşa edilen üç kaleden biri Ecyad Tepesi'nde Mekke'yi koruyacak biçimde bina edilmiştir. Mekke Emiri Şerif Sürûr b. Müsâid, Ecyad çevresindeki evleri satın alarak 1197/1783'te buraya bir kale yaptırmıştır; Ecyad Kalesi 2002 yılında yıkılarak yerine büyük binalar, oteller yapılmıştır. İkinci kale Mekke'nin batısında Cebel-i Türkî'ye bitişik Cebel-i Hindî adıyla bilinen yükseltide Şerif Galib b. Müsaid tarafından 1221/1806'da yaptırılan Hindiyye Kalesi'dir. Oldukça küçük olan bu kale zaman içinde harap olduğunda Harem-i Şerif Şeyhi ve Mekke Valisi Osman Nuri Paşa tarafından 1300/1883 yılında yenilenerek genişletilmiş ve Gayretiye adıyla askerlerinin ikametine tahsis edilmiştir. Bu adla anılmasının sebebi ahalinin gayreti ve yardımıyla yapılmış olmasındandır. Üçüncüsü ise etekleri Abbâdî'ye uzanan La'la' tepesi üzerinde yine Şerif Galib tarafından 1215-1216/1801'de yaptırılan La'la' kalesidir.[20]

Mekke'de Mısır'daki Anadolu hamamları tarzında iki hamam bulunmaktaydı. Bunlardan Babü'l-Umre'de olanı Kanuni Sultan Süleyman'ın da veziri olan Sokullu Mehmed Paşa tarafından 980/1572'de yaptırılmıştı. Kaşşâşiye'de bulunan bir ikinci hamam ise Nebî Hamamı olarak isimlendirilmekteydi. Şehirde üç tekke mevcuttu. Bunların en önemlisi Mehmed Ali Paşa tarafından Dârü's-Sâ'âde'nin yerine 1238/1823'te yaptırılan Tekiye Mısriyye'dir. Mekke'de bunların dışında 20 sebil ve 20 sarnıcın bulunduğu belirtilmektedir.[21]

Gerek Osmanlı sultanları ve hanedan üyeleri ve gerekse devlet adamları ve varlıklı kimseler cami, sebil, imarethane, medrese, tekke ve zaviyeler ile meydanlar gibi sosyal ve dinî yapılar inşa ettirmişlerdir. Mekke'de mevcut hamamlardan birinin projesini Mimar Sinan'ın çizdiği ve sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın yaptırdığı, ikincisini ise Vezir Sinan Paşa'nın (ö. 1596) yaptırdığı bilinmektedir. IV. Murad'ın eşi Gülnûş Valide Sultan Mekke'de Dârüşşifa olarak bilinen bir hastane kurmuş, bunun ardından iki hastane daha yapılmıştır. Hz. Muhammed'in[s.a.v.] İslâm'ı tebliğ ettiği, Safâ tepesinin doğusunda yer alan Dârü'l-Erkam da III. Murad döneminde (1573-1595) camiye dönüştürülmüş, sonraki Osmanlı sultanları tarafından da pek çok defa tamir ettirilmiştir. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan (1807-1853) adına yaptırılan Gureba hastanesi Mekke ahalisinin yanı sıra hacılar ve Umre için şehre gelenlere de hizmet vermekteydi. Bu hastaneye tabi eczane hastalara ilaçlarını ücretsiz olarak

18 Ayrıntılar için bkz. Tarcan Yılmaz; *el-Ka'betü'l-Müşerrefe*, s. 11-15.

19 Kâbe örtüleri konusunda daha fazla bilgi için bkz. *Estâru'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn (Haremeyn-i Şerîfeyn Örtüleri*, IRCICA; İstanbul 1417/1996).

20 *Hicaz Salnamesi*, s. 159.

21 İbrahim Rifat, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Kahire 1344/1925, c. 1, s. 177-186; *Hicaz Salnamesi*, s. 159.

vermekteydi. Bu hastanenin yakınında Haseki Sultan tarafından fakirlere günlük olarak çorba ve ekmek verilen bir de imaret yaptırılmıştı. 1303/1886 tarihli Hicaz Salnamesi'nde belirtildiğine göre bunların dışında Mekke'de dervişlerin ve ihtiyaç sahiplerinin barınması için o tarihlerde yaklaşık 150 ribat bulunmaktaydı.[22]

Mekke'nin bir ilim ve kültür merkezi olma özelliğinin gelişerek devam etmesi için Osmanlı döneminde yoğun çaba harcanmıştır. Osmanlı idaresi özellikle Hac döneminde ulema ve din adamlarının bir araya gelerek görüşmeleri için gerekli ortamı hazırlamaya gayret etmiş, dolayısıyla burada açılan medrese ve kütüphaneler aynı zamanda birer ilmî ve kültürel platform olarak hizmet vermişlerdir. Mekke'de Osmanlılar tarafından yaptırıldığı bilinen ilk medreseler Kanuni Sultan Süleyman döneminde projeleri Mimar Sinan tarafından çizilen ve ehl-i sünnet mezheplerine ayrı ayrı tahsis edilen, Babü'z-Ziyade ile Babü'd-Deribe arasındaki dört medrese olmuştur. Medreselerin inşasına Mekke Kadısı Nişancı Ahmed'in bulunduğu temel atma töreniyle başlanmıştır (972/1564). Medreseler tamamlandığında müderrisler atanmış, gerekli malî tahsisat yapılmıştır.[23] Nehrevâlî bizzat kendisinin 975/1567 yılında buradaki Hanefî medresesine tayin edildiğini kaydeder.[24] Mekke'de ilk Osmanlı medreselerinin ardından yeni medreseler açılmaya devam etmiştir. II. Murad (1421-1444, 1446-1451), Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ve Davud Paşa medreseleriyle Hasekiye ve Mahmudiye medreseleri bunlar arasındadır. 1303/1886 tarihli Salname'ye göre Mekke'de o tarihlerde sıbyan mektebi niteliğinde 33 medrese bulunmaktaydı. Bunlardan dördü Sûku'l-Leyl, biri el-Kurara'da, üçü el-Kaşâşiye'de, beşi Şa'b-ı Âmir'de, biri en-Neka'da, biri Süleymaniye'de, biri Mesfele ve Ecyad'da, dördü Şibeyke'de, üçü Hâratü'l-Bab'da ve altısı Şâmiyye'deydi. Kanuni'ye nispetle Süleymaniye olarak anılan medresenin kütüphanesinde çok değerli kitapların bulunduğu kayıtlıdır.[25]

1255/1839'da Tanzimat'ın ilanıyla Osmanlı topraklarında Rüşdiye ve İdadî gibi modern okullar açılmaya başlanmıştır. Mekke'de açılan Rüşdiye'de Türkçe, matematik ve tarih dersleri başta olmak üzere çeşitli dallarda eğitim verilmekteydi. Mekke'de pek çok özel okul da açılmıştır. Kur'an-ı Kerim, dinî ilimler ve Arapça öğretimi için 1873'te Hâratü'l-Bab'da açılan Savletiye Medresesi, 1290/1873'de Bab-ı İbrahim yakınında eğitime başlayan Fahriye Medresesi ile Mekke'de sınıf düzeni Batı tarzındaki ilk medrese olan Kâatü'ş-Şifâ'da'ki Şeyh Abdülkerim Trablusî Medresesi bunlar arasındadır. İttihad ve Terakki döneminde de Hicaz'da okullar açılmaya devam etmiştir. Mekke'de önce Babü's-Safa önünde açılan ve Burhanü'l-İttihad adı verilen okul daha sonra Ecyad'da Kasrü'l-Maliye önünde yeni yaptırılan binaya taşınmıştır. Son dönemlerde "küttâb" adı verilen ve okuma-yazma ve matematik gibi derslerin okutulduğu mektepler çoğalmıştır. Merve bölgesinde Âşiye Okulu gibi kızların devam ettiği küttâbların da açıldığı bilinmektedir.[26]

Osmanlı Devletinin çeşitli dönemlerinde Mekke ve Medine'nin ve mukaddes yapıların durumu ve yerine getirilen hizmetler ile eğitim ve kültür kurumları hakkında bazı kaynaklarda etraflı bilgiler ve tasvirler verilmektedir. Bu kaynaklardan, Hac Emiri ve Mısır Mahmeli muhafız birliği kumandanı olarak 1319-1326/1901-1908 yılları arasında kutsal toprakları dört defa ziyaret eden İbrahim Rıfat Paşa'nın[27] *Mir'âtü'l-Haremeyn* adlı kitabında anlatıldığına göre o dönemde Ecyad'da askerlere mahsus merasim meydanı, Emiriye matbaası, postane, telgrafhane ve sağlık merkezi vardı. İbrahim Rıfat Paşa gözlemlerine şöyle devam etmektedir: "Şâmiye'de ticaret

22 Hicaz *Salnamesi*, s. 196-197.

23 Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke*, s. 472.

24 eş-Şeyh Kutbeddîn en-Nehrevâlî el-Mekkî el-Hanefî, *Kitabü'l-Âlem bi-Âlâmi Beytillâhi'l-Haram*, Kahire 1885, s. 161.

25 Hicaz Salnamesi, s. 187-189.

26 Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke*, s. 580-581.

27 İbrahim Rifat Paşa 1857'de da doğdu, ilk ismi Muhammed Rifat'tır. Babası Süveyfî b. Abdülcevad el-Müleycî'dir. Kahire Harp okulundan mezun oldu. Ezher ulemasından da dersler aldı. Ordu kademesinde ilerledi. Mısır ordusuyla pek çok savaşa katıldı. Pek çok defa Mısır'a tâbi Sevakin'de görev yaptı. 1900 yılında Mısır Mahmelini korumakla görevlendirildiğinde ilk defa mukaddes toprakları ziyaret etti. 1902, 1903 ve 1908 yıllarında üç defa Mısır Hac emiri olarak tayin edildi. 1935 yılında vefat etti.

yapılan büyük bir cadde vardı... Burada tespihler, Hindistan'dan ve Anadolu'dan getirilen kumaşlar satılır; Yemen hacılarından yeşim, yakut ve akik gibi değerli taşlar burada çok ucuza satın alınabilirdi. Mekke-i Mükerreme'de Mescid-i Haram haricinde altı büyük, altmış yedi küçük cami vardı. Mescid-i Râye, Mescid-i Cin, Mescidü'l-İcâbe ve Mescidü'l-Bey'a bunların en meşhurlarıydı. Bir de şer'î mahkeme vardı. Mekke-i Mükerreme'de altı medreseyle 43 sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Medreselerin en meşhuru Şeyh Rahmetullah tarafından inşa ettirilen, Kur'an, tecvid, Arap dili ve belagati ve matematik gibi derslerin okutulduğu Savletiye medresesidir. Diğer medreselerde buna benzer veya biraz daha fazla ders okutulurdu..." Aynı kaynak Mekke'deki Bab-ı Ümmühanî'deki Şirvanîzade Kütüphanesi ve Babü's-Selâm yakınında Bab-ı Derîbe'de Sultan Abdülmecid tarafından inşa ettirilerek Mescid-i Haram ile diğer yerlerden getirilen kitaplarla oluşturulan Süleymaniye Kütüphanesinden bahisle çoğunluğu Arapça olan kitapların genellikle Arap dili, fıkıh, edebiyat ve tarih gibi konularda olduğunu, Farsça, Türkçe, Urduca ve Java dillerinde kitaplar bulunduğunu belirtmektedir.

Bilim ve eğitim hayatıyla ilgili bir diğer örnek de Sultan Abdülmecid döneminden verilebilir. Daha önce, 1020/1611 civarında güneydoğu revakının yakınında Kubbetü'l-Abbas'a uzanan küçük oda yenilenmiş ve bu oda kandil yağı ve şamdanların muhafazasında kullanılmıştı. Daha sonra ise bu odada testilere doldurulan sular depolanmış ve soğutulmuştu. Kubbe ise talebelerin kullanımına mahsus Mushaf ve kitapların muhafazasında yarıyordu. Sultan Abdülmecid 1259/1843 yılında Kubbetü'l-Abbas olarak bilinen sarnıcın ulema ve talebeler için kütüphane olarak düzenlenmesini emretmiştir. Kütüphane, İstanbul'dan gönderilen kitaplarla zenginleştirilmiştir. Bu kütüphane daha sonra Mekke'deki Harem-i Şerif Kütüphanesinin nüvesini oluşturmuştur. Sultan ayrıca, Kubbetü'l-Ferrâşin olarak bilinen yere astronomi aletleri yerleştirilmesini ve bir muvakkit ile ona bir yardımcı atanmasını emretmiştir. Bu mekân o dönemden beri Saat Kubbesi olarak bilinmektedir. 1871 yılında bu iki kubbenin Kâbe'de namaz kılınan mekânı daralttığı ve kubbelerin arkasında namaz kılanların Kâbe'yi görememeleri sebebiyle yıkılması gündeme gelmiştir. Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa döneminde, 1299/1882 yılında bu iki kubbe yıkılarak buradaki kitaplar Babü'd-Derîbe'de Mescid-i Haram'ın kuzey revaklarındaki Süleymaniye medreselerinden birine gönderilmiş ve ondan sonra Süleymaniye Kütüphanesi olarak anılmıştır.[28]

Osmanlıların Hicaz'a yaptıkları hizmetlerin 12./18. asrın sonlarına kadar süren ilk döneminde daha ziyade dinî ve diğer mukaddes makamlarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonraki dönemde yapılan çalışmalarda kamu hizmetleri de ağırlık kazanmıştır. Bunlara örnek olarak II. Abdülhamid, vali Osman Nuri Paşa ve Mekke Emiri Şeyh Avn'ın projeleri gösterilebilir. Osman Nuri Paşa 1301/1884'te Ecyad'da Mescid-i Haram'ın önünde vilayet binası (Dârü'l-Hükume) ve Hamidiye adı verilen bir kışla ve ayrıca Safâ tepesi civarında Başkarakol olarak bilinen bir karakol inşa ettirmiş, bu karakol 1950 yılında yıkılana kadar varlığını korumuştur. Osmanlı valisi Ecyad'da mevcut topçu kışlasının yerine bir hastane yaptırmış; bu bina daha sonra Sağlık Müdürlüğüne dönüştürülmüştür. Bu dönemde bir devlet matbaası yaptırılmış ve bu matbaa daha sonra Ecyad Kalesi içerisine maliye dairelerinin civarına nakledilmiştir. Cervel'de Hacılar için bir de misafirhane yaptırılmış, daha sonra kışlaya çevrilmiştir. Yine Ecyad'da inşa edilen diğer bir kışla da daha sonra devlet dairesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.[29]

İdarî düzenlemeler, kamu hizmetleri, mukaddes mekânların korunması ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili olarak verdiğimiz bu örneklerin yanında tüm Osmanlı dönemi boyunca geçerli olmak üzere tabiatıyla bölgede istikrarın ve düzenin korunması amacıyla da sürekli gayretler gösterilmiştir. Özellikle Tanzimat'tan itibaren Haremeyn'de merkezî hükümetin etkinliğini arttıran birtakım tedbirler alınmıştır; bunlar arasında Hicaz Demiryolu'nun inşa-

28 *el-Atharu'l-musavver*, s. 177; *Hicaz Salnamesi*, s. 127.

29 Ahmed es-Sibâî, *Târîhu Mekke*, s. 594-595.

sı ve telgraf hatlarının çekilmesi gibi büyük çaplı ve devlet kontrolünün artmasını sağlayan projeler dikkat çeker.[30]

Osmanlı döneminde Medine ve burada yapılan hizmetler

Osmanlılar tarafından Mekke'de yapılan hizmetlere paralel olarak Medine'de yapılan hizmetler de aynı şekilde saymakla bitmeyeceğinden bu konuda yapılması düşünülebilecek tam bir liste veya tarihçe çalışması dışındaki her anlatım zorunlu olarak sınırlı kalacaktır; burada biz de birkaç örneğe göz atmakla yetineceğiz.[31] Osmanlılar tarafından Medine'de yapılan ilk imar faaliyeti Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleştirilmiştir. Mescid-i Nebevi'de zamanla meydana gelmiş aşınmanın fark edilmesiyle 937/1531-1532 yıllarında İstanbul'dan gönderilen mühendis ve ustalar Mescid-i Nebevi'de, Hücre-i Saadet'in Batı duvarı başta olmak üzere bazı tamir ve yenileme çalışmaları yapmışlar, bu çalışmalar 946/1540 yılında tamamlanmıştır.[32] Bu tamirattan altı yıl sonra eş-Şekliyye adıyla bilinen minare çökmüş, yeniden yapılması emri üzerine 947/1541 yılında Anadolu'daki minare tarzına benzeyen ve Kanuni'nin ismine izafeten Süleymaniye Minaresi olarak anılan minare inşa edilmiştir. Aynı minare Sultan Abdülaziz devrinde tamir gördüğünden, Osmanlıların son döneminde Aziziye adıyla anılmaya başlamıştır. Ayrıca Kanuni döneminde Mescid-i Nebevi'nin mihrabı siyah ve beyaz mermerle kaplanmış, bu nedenle uzun süre Süleyman Mihrabı olarak adlandırılmıştır. Resulullah'ın mihrabının sağında bulunan minber ise III. Murad (1574-1595) tarafından yaptırılarak Medine'ye gönderilmiştir. Yedi metre boyundaki bu mermer minber tezyinatı ve oymaları bakımından mükemmel bir örnektir. II. Mahmud dönemi (1808-1839) Medine'de kapsamlı ve çeşitli muhafaza ve tamir faaliyetlerin yapıldığı bir dönem olarak göze çarpar. Mescid-i Nebevi'de II. Mahmud döneminde 1232/1817'de başlayan ve 1246/1830'a kadar süren çalışmalar neticesinde pek çok eser yapılmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekeni büyük kubbedir. Memlük sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılan ve Kubbetü'n-Nûr veya Kübbetü Hücre olarak bilinen kubbenin yerine taştan yeni bir kubbe inşa edilmiştir. Üzeri kurşunla kaplanarak yeşile boyanan bu kubbe güzelliğini günümüzde de korumakta olup rengine atfen Kubbetü'l-Hadra yani Yeşil Kubbe olarak adlandırılmaktadır.[33] Mescid-i Nebevi'de en geniş kapsamlı yenileme çalışmaları Sultan Abdülmecid döneminde yapılmıştır. İstanbul'dan gönderilen mühendis, mimar ve ustalar Mescid-i Nebevi'yi baştan sona elden geçirerek Medine dışında çıkarılan kızıl taşlarla yenilemişlerdir. Taban mermerle kaplanmış, sütunlar yenilenerek çemberleri altın suyuyla tezyin edilmiştir. Sultan Abdülmecid Mescid-i Nebevi'ye 29 kubbe yapılmasını ve sayıları 242'ye ulaşan eski kubbelerin de elden geçirilmesini emretmiştir. Genişletilen Mescid-i Haram'ın ortasına bir süs havuzu da yaptırılmıştır. Bu yenileme çalışmaları Mescid-i Nebevi tarihinde o döneme kadar uygulanan en büyük çaplı proje olmuştur. Mescid-i Nebevi'de mükemmel oymacılık örneklerinin yanı sıra celi sülüs hatla yazılmış yazılar ve altınla yapılmış tezyinat bulunmaktadır. Osmanlılardan önce burada Hint halıları bulunmaktaydı. Osmanlı döneminde Uşak, Isparta, Gördes ve Hereke gibi halılarıyla meşhur Anadolu şehirlerinde dokunan halılar gönderilmeye başlanmış, II. Abdülhamid döneminde ise Mescid-i Nebevi tamamıyla İstanbul'da dokunan halılarla kaplanmıştır. İslâmiyetin ilk mescidi addedilen Medine'deki Kuba Mescidi'nin temelini, Hz. Muhammed[s.a.v.] Mekke'den hicret ettiğinde Medine'de mübarek elleriyle atmıştı. Özellikle cumartesileri olmak üzere zaman zaman namaz

30 Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s. 312.

31 Daha etraflı bilgiler için bkz. Bozkurt, Küçükaşçı, a.g.m.; Medine'deki ilk dönem Osmanlı hizmetleriyle ilgili olarak kapsamlı bir çalışma için bkz. An'am Mohamed Osman Elkabashi, "Osmanlı Medinesi: XVI. yy'da Mukaddes Bir Şehrin İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, İstanbul 2006.

32 Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn, Mir'at-i Medine*, s. 707 ve devamı; Nebi Bozkurt, Mustafa S. Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, s. 283.

33 Bozkurt, Küçükaşçı, a.g.m., 283-4.

kıldığı bu camide Ashab'ın da namaz kılmasını teşvik etmiş ve bir Hadis-i Şeriflerinde "Kim evinde temizlenip Kuba Mescidi'ne gelerek namaz kılarsa bir umre sevabına nail olur" buyurmuştur. Mescid dahilinde Hz. Muhammed'in[s.a.v.] namazgâhı, devesinin diz çöktüğü yer ve Hz. Ebû Eyyûb el-Ensarî'ye nispet edilen bir kuyu vardır. Osmanlı döneminde pek çok kez tamir gören bu mescitte Kanuni Sultan Süleyman, II. Mustafa, II. Mahmud ve oğlu Abdülmecid dönemlerinde tamir ve genişletme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. II. Mahmud döneminde 1245/1829'da yapılan kapsamlı tamiratta kuzey tarafındaki iki revak yerine bir revak oluşturulmuş, ayrıca Sa'd b. Hayseme'nin evi yıkılarak yerine Kuba Medresesi inşa edilmiştir. Diğer mukaddes eserlerden Mescid-i Kıbleteyn de Kanuni Sultan Süleyman döneminde yoğun bir tadilat görmüştür. Sultan II. Mahmud döneminde 1254/1838'de Hz. Ebubekir Mescidi, Sultan Abdülmecid döneminde 1266/1850'de Hz. Ömer Mescidi ile 1268/1851-52'de Hz. Ali Mescidi onarılmıştır. İhtiyaç halinde tamir görmüş olmaları sayesinde ayakta kalabilmiş olan birçok mescit arasında Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid dönemlerinde tamir gören Gamame (Musalla) Mescidi bulunmaktadır. Babü's-Selâm'a 300 m. uzaklıktaki Gamame Mescidi'nin "bulut" anlamına gelen adı, Hz. Muhammed[s.a.v.] namaz kılarken bir bulutun kendisini gölgelemesindendir. Hz. Muhammed[s.a.v.] bu mıntıkada son defa olarak bayram namazı kıldırmıştır. Bu mescitler Osmanlı Devleti'nin mukaddes beldelerde tamir ve restore ettirdiği pek çok mescitten birkaçıdır.

Medine'deki önemli mekânlardan biri de Baki' Kabristanı'dır. İslâm'dan önce Baki' el-Garkad Kabristanı dışında şehir içinde ve dışında birkaç mezarlık daha bulunmaktaydı ve Hz. Muhammed[s.a.v.] tarafından Müslüman mezarlığına çevrilinceye kadar Baki' Kabristanı'nın da diğerlerinden bir farkı yoktu. Baki' Kabristanı'na defnedilen ilk Müslüman, muhacirlerden Osman b. Maz'un'dur; Hz. Muhammed[s.a.v.] kabrin başına bir taş yerleştirerek "Burası selefimizin mezarıdır" buyurmuştur. Bu hadiseden sonra muhacirlerden birinin vefatında Hz. Muhammed'e[s.a.v.] "Mevtayı nereye defnedelim?" diye sorulur, kendileri "Selefimiz Osman b. Maz'un'un yanına" buyururdu. Eskiden Medine dışında, Mescid-i Nebevi'nin doğusunda olan Baki' el-Garkad, günümüzde şehrin ortasındadır. Uzunluğu ve eni 80 m. olan kare şeklindeki mezarlığın kuzeybatısında Hz. Muhammed'in[s.a.v.] halaları Hz. Safiye ve Hz. Atike'nin kabirleri vardır. Alanı 300 m2 olan bu mezarlık 1373/1953'te Baki''ye eklenmiştir. Ayrıca iki kabristan arasında kalan Ammat Sokağı da bu alana eklenmiştir. Baki''nin doğusunda Hz. Osman R.A.'ın medfun bulunduğu Huşşu Kevkeb, Hz. Osman ve Ümeyye ailesi tarafından Baki''yi genişletmek için bağışlanan bir bostandır. Söylendiğine göre Hz. Osman oradan her geçişinde "Buraya salih bir kişi defnedilsin" dermiş, kendisi bu arsaya defnedilen ilk kişi olmuştur. Bu kabristanda Hz. Muhammed'in[s.a.v.] kızları, zevceleri, halaları, torunları, muhacir ve ensardan kişiler, başta Hz. Osman olmak üzere binlerce sahabe, tâbiîn, tebeü't-tâbiîn, ulema, evliya, şehitler ve müminler defnedilmiştir. Sadece Medine'li olanlardan on bin sahabenin burada medfun olduğu söylenmektedir. Ancak bugün pek çok kabrin kime ait olduğu meçhuldür. Mevcut bilgilere göre Baki' Kabristanı'nda medfun zevat şöyledir: Baki''in girişine 30 m. mesafede olan, Hz. Muhammed'in[s.a.v.] kerimeleri Ümmügülsüm, Rukiye ve Zeynep'in kabirlerini Baki''den büyük bir saha ayırmaktadır; bu alanın 25 m. güneyinde kerimeleri Fatıma, amcaları Abbas, torunları Hasan, Hz. Ali[r.a.] (rivayete göre Hz. Hasan[r.a.], Hz. Ali'nin na'şını Medine'ye getirerek Baki' Kabristanı'na defnetmiştir), torunları Hz. Hüseyin'in[r.a.] mübarek başı, Hz. Ali'nin[r.a.] torunu Zeynelâbidin, Zeynelâbidin'in oğlu Muhammed Bakır, Muhammed Bakır'ın oğlu Cafer-i Sadık. Hz. Muhammed'in[s.a.v.] kızlarının kabirlerinin 8 m. kuzeyinde hanımları Aişe, Şevde, Hafsa, Zeynep, Ümmüseleme, Cüveyriye, Ümmühabibe Remle, Safiye ve Cahş kızı Zeynep medfundur. Hz. Hatice Mekke'de Mualla'da, Hz. Meymune ise Mekke'ye 12 mil uzaklıkta Serf'te medfundur. Hz. Muhammed'in[s.a.v.] hanımlarının 5 m. kuzeyinde Akil bin Ebi Talib ile Cafer-i Tayyar'ın oğlu Abdullah ve Hz. Muhammed'in[s.a.v.] amcazadesi ve süt kardeşi Ebu Süfyan b. Haris bin Abdulmuttalib medfundur. Akil b. Ebi Ta-

lib'in kabrinin 10 m. doğusunda İmam Malik b. Enes ile İmam Malik'in ve Medine kurrasının şeyhi Nafi' b. Ebi Naim'in kabirleri vardır. Malik b. Enes'in kabrinin 20 m. doğusunda ise Osman b. Maz'un, Abdurrahman b. Avf, Hz. Muhammed'in[s.a.v.] oğlu İbrahim'in, Sa'd b. Ebi Vakkas, Esad b. Zurare, Huneys b. Huzafe el-Sehmî ve Hz. Ali'nin validesi Fatıma binti Esed'in kabirleri vardır. Osman b. Maz'un'un kabrinin 75 m. uzağında Yezid b. Muaviye döneminde Medine'yi müdafaa ederken şehit düşenlerin medfun olduğu Harre (Kuleyb) şehitliği yer alır. Eskiden Baki' dışında olan bu şehitlik Emevî dönemindeki genişletme çalışmalarında kabristana dâhil edilmiştir. Baki''nin ortasında, Harre şehitliğinin 135 m. kuzeybatısında ise Hz. Osman'ın kabri yer almaktadır. 1334/1916 Medine müdafaası sırasında şehit olan Osmanlı askerleri de bu kabristanda medfundur. Osmanlı Devleti, kubbeli türbeler şeklinde inşa ettiği kabirlerde zaman içinde pek çok tamir çalışması gerçekleştirmiştir. Bu kubbelerin en büyüğü Âl-i Beyt Kubbesi'dir. Hz. Osman Kubbesi, Malik b. Enes Kubbesi, Hz. Muhammed'in[s.a.v.] oğlu İbrahim'in kubbesi, zevcelerinin kubbeleri ve sur içinde ve dışında pek çok kubbe de yeniden inşa edilmiştir. Bu kubbeler son dönemlerde yıkılmıştır.

Bir dizi başka çalışma da surlarla ilgili olarak yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin, Mescid-i Nebevi'deki imar faaliyetlerinden sonra bölgedeki en önemli inşa çalışmaları şehir surunu onarım çalışmalarıdır. Osmanlılardan önce inşa edilen Medine-i Münevvere surları zamanla harap olmaya yüz tutmuş olduğundan Kanuni Sultan Süleyman surların tahkim edilmesini ve Osmanlı askeri tecrübesine göre yükseltilmesini, hassas noktaların ise yeniden inşasını emretmiştir. Şehrin büyük kalesi ve iç suru Kanuni döneminde yapılan surlardandır. Bu büyük surun Babü'l-Mısrî adlı Batı kapısında Besmele ile birlikte Kanuni Sultan Süleyman'ın ismi yazılıdır. Kanuni ayrıca Sultaniye Kalesi ismiyle sura bitişik bir de kale inşa ettirmiştir.

Surlar imar edildiğinde Medine'nin Babü'ş-Şâmî, Babü's-Sağir, Babü'l-Mısrî ve Babü'l-Baki' olmak üzere dört kapısı bulunmaktaydı. Sultan Abdülmecid döneminde açılan beşinci kapıya Babü'l-Mecîdî adı verilmiştir. En son haliyle ise şehrin yedi kapısı bulunmaktaydı; adları Babü'ş-Şâmî, Babü'l-Kûme, Babü'l-Anberiyye, Babü'l-Kâbe, Babü'l-Avâlî, Babü'l-Baki' ve Babü'l-Mecîdî'dir.[34] IV. Mehmed, Kanuni'den 130 yıl sonra, 1078/1667'de surları yenilemiş, yıkılan yerleri yeniden inşa ettirmiş ve bazı kısımlarının tamirini yaptırmıştır. Surlar I. Abdülhamid döneminde elden geçirilmiş, 1220/1805'te II. Mahmud, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa vasıtasıyla kapsamlı bir tamirattan geçirtmiştir. Kanuni'nin surları yaptırmasından üç yüzyıl sonra Sultan Abdülmecid döneminde yeniden ıslah çalışmaları yapılmıştır. Surlar Sultan Abdülaziz döneminde, 1868'de tekrar tamir görmüştür. Bunun yanı sıra bir top dökümhanesi, vilayet konağı ve hapishane yapılmış, II. Abdülhamid zamanında bölgeye toplar gönderilmiş ve karakollar kurulmuştur. İlk halinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan surların burçlarından biri olan Vilayet Konağı, Sultan Abdülaziz döneminde Şeyh Emin Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Burada Hz. Muhammed'e[s.a.v.] ait mukaddes emanetlerin bulunduğu Darü'l-Hazineti'l-Celile'n-Nebiyye bulunmaktaydı. Askerler için bir hastane ve kışla ve Babü's-Selâm yakınında bir Gureba hastanesi de mevcuttu.[35]

Medine'nin bir başka tanınmış mıntıkası hacıların ikamet ettiği ve develerini bağladığı Menaha Meydanı olup Kanuni Sultan Süleyman döneminde bu isimle tanınmıştır. Mescid-i Nebevi'nin batısına düşen bu meydan Medine surunun doğu tarafında, yani iç ve dış surların ortasında, Mısır ve Anberiye kapıları arasında yer almaktadır. Burada bulunan çarşı birçok ticarî, idarî ve dinî faaliyete tanıklık etmiştir. Şehrin merkezindeki bu meydanın doğusunda Saha Mahallesi, batısında Tayyar Sokağı, kuzeyinde Kale-i Hümayun ve güneyinde bayram namazgâhları bulunur ve bu meydan bir kavşak noktasıydı. Çoğu yol ve sokağın kesiştiği noktada yer alan meydan aynı zamanda kafileler ve mahmellerin konakladığı yerdir. Menaha'nın dış tarafında birçok bina bulunmaktaydı; insanlarla dolup

34 Hicaz Salnamesi, s. 173.

35 Hicaz Salnamesi, s. 174-175.

taşan Menaha Çarşısı'nda alışveriş yapılır, merasimler ve muhtelif etkinlikler düzenlenirdi. Bu meydanın ortasında biri İç Şam Kapısı tarafında eski binalı, diğeri Şeyhülharem Halid Paşa'nın yaptırdığı ve Şeyhülharem, Medine Muhafızı Ferik Mehmed Paşa'nın restore ettirdiği iki karakol bulunuyordu. İlki Hükümet Konağı'na yakın olduğu için jandarmanın, ikincisi ise Nizamiye askerlerinin ikametgâhıydı. Ayrıca Mısır Kapısı tarafında Nizamiye askerlerinin ikamet ettiği Bab Karakolu vardı. 14./20. yüzyılın sonlarında Menaha'nın batı tarafına düşen Kale-i Hümayun, postane ve sebil gibi tarihî binalar ortadan kaldırılmış ve yerlerine Melik Abdülaziz Kütüphanesi, karakol, postane ve belediye binası gibi yeni binalar yapılmıştır.

Medine şehrinin Abbasîlerden sonraki gelişmesi içinde ahali Harem-i Nebevi'ye yakın bölgelere taşınmaya başlamış ve sarayların yerini mütevazı evler almıştır. Duvarları kırmızı tuğladan, tavanı hurma ağacından yapılan evler çoğalmıştır. Memlüklerden sonra başlayan Osmanlılar döneminde bu yerleşim yerleri Mecidiye Kapısı ve Harem-i Nebevi'nin doğusuna doğru kaymaya başlamıştır. Bunların yerini ise Anberiye ve Seyh bölgelerinde Havuşlar diye bilinen siteler almıştır. Bu sayede medrese, kütüphane ve tekkeleri de barındıran kompleksler oluşmaya başlamıştır. Saha caddesindeki Kadı Konağı, Anberiye Caddesi'nde emirlerin ikamet ettiği Âl-i Cafer konakları, Bab-ı Mecidî Caddesi cephesinde Ebu İzze konakları, Tuval Sokağı'ndaki Âl-i Sad konakları, Sakifetü'l-Emir'deki Abdülkadir Tahir Konağı, Saha bölgesinde daha sonra Al-i Uveyze'nin ikamet ettiği Darcune Konağı ve Bab-ı Mecid'de en güzel binalardan biri olarak kayda geçen Berzenci Konağı mimari özellikleri ve tezyinatıyla dikkati çeken bu yapılara örnek gösterilebilir.[36]

Bölgede bir başka yoğun inşaat ve altyapı imarı dönemi Sultan II. Abdülhamid'in 1900'de askerî, siyasi ve dinî amaçlarla başlattığı Hicaz Demiryolu projesiyle bağlantılı olarak yaşanmıştır. Süveyş Kanalı'nı kat edecek bu demiryolu Hac yolculuğunu kolaylaştıracak, bölgeye asker ve mühimmat sevkiyatını hızlı ve emniyetli bir hale getirecekti. Devlet bütçesinde de tasarruf sağlayacak olan demiryolu bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınmasında fayda sağlayacaktı. Bu proje kapsamında birçok bina ve tesis yapılmıştır. Medine tren istasyonu, depo, tren bakım tesisi, su deposu, idarî binalar gibi istasyon servis binaları ve Akik Vadisi üzerine kurulan demiryolu köprüsü bu yapılardandır. Cemaziyelahir 1318/1900 yılı Eylül'ünde başlayan çalışmalar yedi yıl sürmüştür. Şam'dan Medine'ye kadar yaklaşık 1320 km. uzunluğunda olan demiryolu güzergâhında her 20 km.de bir istasyon inşa edilmiştir. Yolun Şam'dan Mekke'ye, oradan Akabe'ye, sonra Cidde ve Yemen'e kadar uzatılması düşünülmüş ancak bu gerçekleştirilememiş, demiryolu ancak Medine'ye ulaştırabilmiştir. 1323/1905'te Hayfa, bir yıl sonra Medayin Salih'e, 1 Eylül 1908'de Medine'ye ulaşan demiryolunda 25 Receb 1326/23 Ağustos 1908'de ilk sefer yapılmıştır. İstanbul'dan Şam'a ve oradan Medine'ye ulaşan yolculuğun son istasyonu olan Medine İstasyonu, Harem-i Şerif'e 1 km. mesafede ve Medine surunun haricindeydi. İstasyonu 1326/1908'de ve 1328/1910'da iki aşamalı olarak inşa edilmiştir. 56 saatte kat edilen Şam-Medine demiryolu güzergâhında haftada üç sefer yapılırdı.[37] Hicaz demiryolunun faaliyete geçmesiyle Osmanlı'nın bölgedeki kontrolü ve tesiri artmıştır. Bölge emniyetinin temin edilebilmesinin yanı sıra bu demiryolu sayesinde İstanbul-Medine arasına çekilen telgraf hattı Medine ile merkezî hükümet arasında hızlı iletişimi sağlamıştır. 1326/1908'den sonra bölgede İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şubesi açılmıştır. Medine yakınlarındaki Aynü'z-Zerka suyu şehre getirilmiştir. Harem-i Nebevi'ye elektrik hattı döşenmiş, 1329/1911'de şehirde istenilen yerlerde onarım ve restorasyon çalışmaları başlatılmıştır. Mekke, Cidde ve Taif'in 1916'da Osmanlı yönetiminden çıkmasından sonra Hicaz demiryolu Osmanlı'nın bölgede elinde kalan son şehir olan Medine'nin can damarı haline gelmiştir. Demiryolu sayesinde

36 Abdülaziz b. Abdurrahman Kâ'kî, *Emmâr el-Umrânî li'l-Medîneti'l-Münevvere*, Medine, 1427/2006, s. 75-76.

37 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, 1994, s. 143.

Medine 1337/1919'a kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Mukaddes emanetler aynı yılın Mart ayında İstanbul'a nakledilmiştir.

Medine'deki kültür müesseselerine ve kültür hayatına da değinecek olursak, burada bir diğer zengin araştırma konusunun bulunduğunu görürüz. Medine, Hz. Muhammed'in[s.a.v.] Hicretinden sonra kısa sürede gelişerek İslâm dünyasının en önemli kültür merkezi haline gelmiştir. Bu kültürel canlılığın bir sonucu olarak dinî ilimlerde âlimler yetişmiş, İslâm dünyasının başka bölgelerinden ilim öğrenmek isteyenler buraya gelmişlerdir. Medine'nin kütüphanelerinde ve medreselerinin kütüphanelerinde de Mekke'de olduğu gibi çok değerli kitaplar bulunmaktaydı. Medine'de birçok medrese, mektep ve kütüphane açan Osmanlı Devleti bölge halkı tarafından da bu gibi müesseselerin kurulmasını ve ilmî faaliyetlerin yayılmasını teşvik ediyordu. Kitabında bu dönemde medreselerin çokluğundan bahseden Ali b. Musa (1303/1886) "Babü's-Selâm ve Babü'r-Rahme arasında ve Harem-i Nebevi'ye bitişik olan Hamidiye Medresesi medreselerin en tanınmışı ve en düzenlisidir. Beşir Ağa Medresesi, Özbek Medresesi, Şeyh Mazhar Farukî Medresesi, Hüseyin Efendi (Ağa) Medresesi, Sakızlı Medresesi, Servet Efendi Medresesi, Arnavut Mustafa Efendi Medresesi ve Karabaş Medresesi de şehirdeki medreselerdendir" bilgisini vermektedir.[38] İbrahim Rifat ise Medine'ye 1309/1891'de yaptığı ziyarette 18 kütüphane, 17 medrese, 12 sıbyan mektebi ve her mektepte bir fakih ile bir arif bulunduğunu, mekteplerde 320, medreselerde 55 talebenin öğrenim gördüğünü söylemektedir.[39] Medine'yi 1327/1909'da ziyaret eden tarihçi Muhammed Lebîb el-Betnûnî şehirde 17 medresenin bulunduğunu bildirmekte ve bunların arasında Osmanlıların 19. yüzyılda kurdukları Rüstemiye Medresesini anlatmaktadır.[40]

Yukarıda adı geçen Hüseyin Ağa (Efendi) Medresesi Sultan Abdülmecid döneminde 1272/1856'da Ağavat semtinde kurulmuştur. Bu medreselere bir de İttihad ve Terakki yönetimince kurulan Külliyye-i İslâmiyye veya Ali Tîbe Medresesi'ni de eklemek gerekir. Anberiye semtinde Mısır Tekkesi civarında 1332/1914'te temeli atılan bir külliye de Osmanlıların bölgedeki varlığının o sırada sona ermesinden dolayı tamamlanmamıştır. Bugün bunun taşla yapılmış kubbeli birinci katını görmekteyiz; Suudi Arabistan Krallığı tarafından daha sonra birinci kat tamamlanarak şimdiki Tîbe Mektebinin merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Adı geçen tarihçiler medreselerin seviye ve türleri üzerinde durmamışlardır; Osmanlıların son dönemlerinde açılan, özellikle İttihat ve Terakki yönetiminin Mekke ve Medine'de açtığı Burhanü'l-İttihad Mektebi gibi modern okullar hakkında da pek az kayıt bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti döneminde Medine'de gerçekleştirilen imar, altyapı ve sosyal kalkınma projeleri söz konusu olduğunda şehirdeki Osmanlı yönetiminin en son döneminde Medine'deki Osmanlı kumandanı olan ve Medine Müdafii olarak bilinen Ferik (Korgeneral) Ömer Fahreddin (Türkkan) Paşa'nın[41] komutasındaki askerlerle yap-

38 Ali b. Musa, "Vasfü'l-Medineti'l-Münevvere", *Resail fi Târih el-Medîne*, haz.: Hamad el-Câsir, Riyad, 1392, s. 52.

39 İbrahim Rifat, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, c. 1, s. 414.

40 Betnuni, Muhammed, *er-Rihletü'l-Hicaziyye li Veliyyi'n-Ni'am el-Hâc Abbas Hilmi Paşa es-Sâni* Hidiv, Kahire, 1909.

41 1868'de Rusçuk'ta dünyaya gelen Fahreddin Paşa'nın dedesi Nizam-ı Cedid topçubaşısı Ömer Ağa, babası ise Tuna Vilayeti Posta ve Telgraf Müdürü Mehmed Nahid'dir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin tesiriyle başlayan göç, askerliği seçmesinde etkili olmuştur. Harbiye'den 1888'de süvari mülazım rütbesi ve birincilikle mezun olan Fahreddin Paşa, 1891'de yüzbaşı rütbesiyle Erkan-ı Harbiye'yi bitirmiş, çeşitli görevlerden sonra 1908'de IV. Ordu Erkan-ı Harp Reisi tayin edilmiştir. 1911-12 yıllarında Osmanlı-İtalya Savaşı'na katılmış, 1912-13 Balkan Savaşları'nda Hurşit Paşa Kolordusunun 31. Fırka Komutanı olarak görev yapmıştır. Osmanlı Birinci Dünya Savaşı'na katıldığında Fahreddin Paşa Erkan-ı Harp Kaymakamı görevini yapmaktaydı. Komutasındaki 12. Kolordu'yu Musul'dan Halep'e götürmüştür. 17 Kasım 1914'te paşalık rütbesini almış, 26 Ocak 1915'te Suriye'de mevzilenen IV. Ordu'nun komutan vekili olmuştur. Şerif Hüseyin hadisesi baş gösterdiğinde Suriye'de mevzilenen 12. Kolordu Kumandanı Fahreddin Paşa 23 Mayıs 1916'da Medine tarafına hareket için emir almış, 31 Mayıs 1916'da Medine'ye ulaşmıştır. Şerif Hüseyin ayaklanması 5 Haziran 1916'da patlak vermiş, 9 Haziranda çatışmalar başlamıştır. Destek kuvvetlerin gelmesiyle Fahreddin Paşa Medine'yi Temmuz 1916'dan Ocak 1919'a kadar savunmayı başarmıştır. 17 Temmuz 1916'da Hicaz kuvvetleri komutanlığına atanan Fahreddin Paşa 1918'de Ferik rütbesine yükseltilmiştir.

30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşması mucibince Medine'yi teslim etmesi emredilen Fahreddin Paşa buna rağmen Medine'yi beş ay daha savunmuştur. Medine 31 Ocak 1919'da teslim edilirken Fahreddin Paşa kılıcını Hücre-i Nebeviye'ye bırakmıştır. 27 Ocak 1919'da Yanbu'ya, oradan da İngiliz savaş gemisiyle Mısır'a gönderilmiş, Kahire'de Kasr-ı Nil kışlasında altı ay İngilizlerin esiri olmuştur. 15 Ağustos 1919'da Malta'ya gönderilen Paşa 30 Nisan 1921'e kadar Salvator Kalesi'nde hapsedilmiştir. Esaretten kurtularak İtalya, Almanya ve Rusya yoluyla sınır kapısı Kars'tan Türkiye'ye gelmiş, 24 Eylül 1921'de Ankara'ya ulaşmıştır. 1922-1926 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan Büyükelçisi vazifesinde bulunan Fahreddin Paşa 1948'de vefat etmiştir.

tığı hizmetler büyüktür. Bu arada başta Medine olmak üzere görev yaptığı yerlere ve buralardaki olaylara ve kişilere dair çektiği fotoğraflarla kıymetli bir belge koleksiyonu meydana getirmiştir. Bu fotoğraflardan bir kısmı elinizdeki bu albümde yer almaktadır. Fahreddin Paşa Medine'ye ulaştığı ilk günden itibaren şehrin imarına var gücüyle çalışmış, yollar açmış, meydanları genişletmiş, yeşil alanlar düzenlemiş, tarımı geliştirmeye, ihtiyaç sahibi ailelerin çocuklarına çalışma imkânı vermeye gayret etmiştir. Şehri korumak için bir sur ve birkaç kale yaptırmış, şehir planlamasına önem vermiştir. Harem-i Şerif'in Babü's-Selâm alanından başlayıp Menaha Meydanı'ndan geçerek Anberiye Caddesi'nden istasyona ulaşan geçici bir demiryolu inşa ettirmiştir. İnşaat maksadıyla yıkılan binaların enkazı bu yolda çalışan trenlerle taşınır, kale önünde bulunan ve istasyon ile Nizamiye Kışlası arasında kalan çukurlara dökülürdü. Kale içinde de bazı bölümler kaldırılarak caddeler düzenli hale getirilmiştir. Medine'nin ikinci surunda bulunan ve istasyona bakan, zafer takını andıran Anberiye Kapısı üzerinde Osmanlı arması ve I. Abdülhamid'in tuğrası vardı. Kapıdan sağı ve solu selamlamak için ortasına iki top yerleştirilmişti. Fahreddin Paşa Anberiye Caddesi sonunda yer alan bu kapının yıkılarak yerine istasyonla Anberiye Meydanı'nı ayıran başka bir kapı yapılmasını emretmiştir. İnşaatı Sultan V. Mehmed Reşad devrinde gerçekleştirilen bu kapıya Reşadî Kapısı denilmiştir. Fahreddin Paşa Medine'de görevde olduğu sürece Medine'yi korumak ve Medine'yi kuşatmaya gelenleri denetleyebilmek için sur dışına Kuba, Urve, Haşmüddib (Uhud Dağı'nda), Uyun ve Şehidüşşüheda kaleleri ile Urve ve Anberiye kuleleri ve sur batısındaki kuleler gibi birçok kale ve kule inşa ettirmiştir. Bazısı hala ayakta olan bu yapıların bir kısmı yakın zamanlarda ortadan kaldırılmıştır.

Kuba bölgesine önem veren Fahreddin Paşa, Medine'den Kuba'ya askerî mühimmat ulaştırmak amacıyla surdaki Kuba Kapısı'ndan Kuba Mescidi'ne kadar bir yol açılmasına önem vermiştir. Medine'deki kalelerin en büyüklerinden olan Kuba Kalesi Medine'nin güneyinde, ana caddeden Kuba bölgesine yaklaşık 100 m. ileriye Cuma Mescidinden yaklaşık 330 m. uzağa ve yüksek bir mevkide inşa edildiğinden bölgeye hakim bir noktadadır. Fahreddin Paşa'nın yaptırdığı ikinci kale Urve b. Zübeyr adına nispeten Urve olarak bilinen bölgede yapılan Urve Kalesi'dir. Kuba Kalesi'nden daha küçük olan bu kale Akik Vadisi kenarında Medine ile eski Cidde arasındaki yolda, güneyden Urve Barajı karşısına düşen yerdedir ve Urve kuyusuna 100 m. mesafededir. Haşmüddib adıyla da bilinen Uhud Dağı Kalesi dağın güneybatı tarafındadır. Engebeli bir yerdedir, insan burnuna benzediği için haşm adını alan bu kale Uyun Kalesi'ne benzer, batısı eskiden Uyun Yolu olarak bilinen Hz. Osman Yolu'na bakar. Fahreddin Paşa-nın yaptırdığı sur, güneyde Baki' mezarlığı yanındaki Ebariye Kapısı ile telsiz istasyonunun yukarı doğu köşesini birbirine bağlamakta ve birçok arazi, çiftlik ve evi çevrelemektedir. Sur İstanbul ile iletişimi sağlayan telsiz istasyonunu korumak amacıyla1334-36/1916-18 yılları arasında yaptırılmıştır. Batı tarafında bir ana kapı açılarak etrafı gözetlemek için sura kule ve yüksek şerefeler yapılmış, bu sur Baki' yakınlarındaki birinci sura bağlanmıştır. Bu sur, Medine'nin genişletilmesi sırasında 1950'lerde ortadan kaldırılmıştır. Surda dört kapı bulunmaktaydı: Baki' civarında Ebariye Kapısı, kuzeyde Sadaka Kapısı, Timar Kapısı ve Şüheda Kapısı. Fahreddin Paşa 1285/1868'de Sultan Abdülaziz tarafından surun inşa ettirilmesinden sonra Anberiye Kulesi'ni tamir ettirmiştir. Mescid-i Nebevi'nin güneybatısında yer alan En'um Dağı üzerinde bulunan kule Şam Kapısındaki Sultaniye Kalesi Kulesi'nden sonra Medine'nin en yüksek kulesi sayılır ve Urve Kulesi'ne 250 m. mesafededir. Fahreddin Paşa Medine'nin güney doğusundaki Anberiye Kapısı ile mescidinin yanında bulunan Katibiye (Mıgaysile) Kulesi'ni de yenilemiştir.

Fahreddin Paşa yönetiminde Medine'de su sorununu gidermek için de çalışmalar yapılmıştır. 42. Alay, 3. Bölük Komutanı Hilmi Efendi, Cüleycile'de kuyu sularının azalması üzerine su aramaya başlamış, padişah yolu üzerinde sel sularının getirdiği kumlarla örtülen kuyuları bulmuştur. Aynı bölgede Cüleycile suyundan tatlı ve bol suyu olan bir kuyu bulunmuş, Fahreddin Paşa'nın isteği üzerine kuyuya

Hilmi Kuyusu ismi verilmiştir. Ayrıca kışla ile istasyon arasındaki avluda Mülazım-ı Evvel Emin Efendi, çalışmaları neticesinde 14 m. derinliğinde su bulmuş, kuyuya bu subayın ismine nispetle Emin Kuyusu adı verilmiştir. 42. Taburun Silahhane Bölüğü komutanı Mülazım-ı Sânî Zeki Efendi askerlerinin su ihtiyacını temin etmek için bir kuyu açtırmış, bu kuyuya da Zeki Kuyusu ismi verilmiştir.

Sultan V. Mehmed Reşad döneminde, Fahreddin Paşa yönetiminde 1335/1917'de Mescid-i Nebevi'nin Nebevi Mihrabı ile Süleymanî mihrabı yenilenmiştir. Bu çalışma Osmanlıların Mescid-i Nebevi'de yaptıkları son onarım olmuştur.

Surre Alayı ve Mahmel-i Şerîf

Kendilerinden önce Haremeyn'in hâdimi olan hükümdarlar gibi Osmanlı Sultanları da Haremeyn-i Şerifeyn halkına, Hz. Muhammed'in[s.a.v.] soyundan gelen seyidler ve şerifler ile bölgenin ileri gelenlerine para ve hediyeler göndermek ve onları vergiden muaf tutmak suretiyle maişetlerine ve bölgede yaptıkları hizmetlerine yardım etmiştir. Bu uygulama ekonomik hayatın canlanmasına katkı sağlamanın ötesinde devletin bu bölgeyle ilgili siyasetinin önemli bir boyutunu oluşturuyordu. Her yıl İstanbul'dan çıkan Hac kervanının yanındaki veya Mısır yoluyla Hicaz halkına gönderilen Surre Alayının hazırlanması ve bunların emniyetini sağlamak için tedbirler alınması büyük önem taşıyordu.

Surre kelimesi akçe kesesi anlamına gelmektedir; Osmanlı sultanı ve hanedanı, devlet adamları ve zenginler tarafından her yıl Hac kafilesiyle Mekke ve Medine'ye gönderilen para, tahıl ve kıymetli hediyelere verilen isimdir. Haremeyn'e para ve hediyeler gönderilmesi Abbasî halifelerinden Muktedir Billah (908-932) tarafından başlatılmış, Fatımîler, Eyyubîler, Memlükler ve Osmanlılar dönemlerinde devam etmiştir. Memlükler döneminde Haremeyn'e düzenli olarak Surre götüren üç kervan düzenlenmekteydi. Bunlar Mısır, Irak ve Şam'dan hareket ediyorlardı. Osmanlı döneminde Kahire Mahmeli ve Şam Mahmeli olmak üzere iki ayrı Surre Alayı düzenlenmekteydi. Şam Mahmeli İstanbul'dan yola çıkan kervandı, Şam'da civar bölgelerden gelen kervanlarla birleşerek yoluna devam ediyordu. Osmanlılarda Hicaz'a ilk Surre Alayı Çelebi Mehmed (1413-1421) döneminde gönderilmiştir. Bu gelenek Yavuz Sultan Selim dönemine kadar teberru (bağış) ve teberrük (saadet ve bereket hediyesi) kabilinden bir uygulamaydı. II. Bayezid devri Surrenin bir teberru olarak gönderilmesinin gelenek olarak yerleştiği dönem olmuştur; II. Bayezid, Mekke ve Medine ahalisi arasında yarı yarıya paylaştırılmak üzere her yıl 14.000 altın göndermekteydi.

Hicaz'ın Osmanlı idaresine geçmesiyle birlikte Surre resmî bir mahiyet kazanmıştır; ama Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethetmeden önce de Hicaz'a Surre göndermişti.[42] Daha önce değindiğimiz gibi 923/1517 yılında Mısır'ın Osmanlı idaresine girmesi üzerine Mekke Emiri'nin bu durumun kabullenildiğinin ifadesi olarak Kâbe anahtarları ile beraber bazı hediyeleri oğluyla Yavuz'a göndermişti. Bunun üzerine padişah, Kâbe anahtarlarıyla Mekke'den gelen heyetle birlikte bölgeye gitmek üzere bir kafilenin hazırlanmasını ve bu kafilenin başta emirler, şerifler, ileri gelenler, fakirler ve mücavirler olmak üzere Mekke ve Medine ahalisine dağıtılmak üzere tahıl ve altın götürmesini emretmişti. Bu gelenek daha sonra Surre-i Hümayun veya Mahmel-i Türkî olarak anıldı. Gönderilenler Mekke ve Medine beldelerinin yani Haremeyn'in tüm sakinlerine bölüştürülürdü. Bu hediyeler arasında altın, halılar, kıyafetler ve yiyecekler bulunmaktaydı. Yavuz devrinden itibaren her sene 200.000 filori altının Haremeyn'e gönderilmesine, daha evvel Sadaka-i Mısriyye adıyla Mısır'dan Memlüklerce gönderilen bağış ve hediyelerin de Osmanlı hâzinesinden karşılanmasına başlanmış, ayrıca Haremeyn sakinlerinin zahire ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıflar kurulmuştur.

Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren Surre Alayı için ayrı-

42 Bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, s. 670-671; Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, çev. Mehmed Ata, c.IV, s. 136.

ca Haremeyn Hazinesi adıyla bir bütçe tesis edilmiş, Mekke, Medine ve Kudüs için devrin sultanının tuğrası ile başlayan müstakil defterler tutulmuştur; bu defterlerde gönderilen miktarlar kaydedilmiş ve dağıtım metodu düzenlenmiştir. Surre Hicaz'a ulaştığında yine bu defterlere kayıt düşülmüş ve defterler İstanbul'a geri getirilmiştir. Halktan dileyen herkes Surre gönderebilmiş, "ferâşet çantası" denen muhafazalara yerleştirilerek Evkaf Nezareti'ne teslim edilen hediyelerin Haremeyn'e gönderilmeleri sağlanmıştı. Surre'nin her yıl İstanbul'dan çıkarak Hicaz'a gitmesi âdeti 1340/1922'ye kadar devam etmiştir.

İstanbul'dan Sultan tarafından mukaddes topraklara gönderilen bağış ve hediyelere Surre-i Hümayun, Surre-i Hümayun'u taşıyan muhafazaya Mahmel-i Şerif, Mahmel-i Şerifi taşıyan deveye Surre Devesi, emaneti teslim alan birliğe ve bu kafilenin İstanbul'dan yola çıkması esnasında yapılan törene ve emaneti taşıyan birliğe ise Surre Alayı denmiştir. Surre Emini idaresinde ve muhafızlar eşliğinde yola çıkan bu kafilede hekim, tercüman ve birçok başka görevliler bulunurdu. Kafile yola çıkmadan önce Surre Eminine hilat giydirilir ve Surre Emini padişahın huzurunda Surre defterlerini ve Name-i Hümayûn'u teslim alırdı. Bundan sonra mukaddes beldeye gönderilecek para, altın, kıymetli hediyeler ve ferâşet çantaları develere yüklenir, kafile yola çıkarken Kur'an okunur, dualar edilirdi. Bab-ı Humayûn'dan uğurlandıktan sonra İstanbul sokaklarında halk tarafından seyredilen Surre Alayı İstanbul'da toplanan hacıları da arasına alıp Surre Emini önde olmak üzere Surre Devesi, Mahmel-i Şerif ve diğer develerle beraber Sirkeci'den gemiyle Üsküdar'a geçer, Anadolu'yu yaya olarak kat ettiği sırada hemen her şehirde törenle karşılanırdı. Alay Ramazan ayında Şam'a ulaşır, çeşitli bölgelerden Hac için gelen Müslümanların da katılmasıyla buradan yolculuğuna devam ederek Haremeyn'e varırdı. İstanbul'dan yola koyulan Şam Mahmeli ve Mısır'dan gelen Mısır Mahmeli Arafat'ta buluşur, padişah adına hutbe okunur, dualar edilirdi. Kurban Bayramı'nın ilk günü Mekke Emiri bir törenle Mahmel-i Şerifi ziyaret eder, kendisine hilat giydirilir, burada Name-i Hümayûn Surre defterleriyle birlikte teslim edilirdi. Aynı gün ham ipekten dokunmuş ve sırma ile işlenmiş Kâbe örtüsü ile eski örtünün üzeri kapatılır, Kâbe yeni kisvesine kavuşur, eski örtü ise çekilip çıkarılarak Surre Emini'ne teslim edilirdi. Dönüş yolculuğuna geçen Surre Alayı emanetine aldığı mektuplar ve hediyelerle Rebiülevvel'in 11'inde, Mevlid günü gecesi İstanbul'a ulaşırdı. Yani İstanbul'dan başlayan yolculuk yaklaşık dokuz ay sonra yine İstanbul'da nihayete ererdi. Selatin (sultanlardan biri tarafından yaptırılan) camilerinden birinde düzenlenen törenle Mekke Emiri'nin mektubu padişahın huzurunda okunurdu.

Tarih boyunca Surreler değişik yollardan ve değişik araçlarla gönderilmiştir. Surre Alayı kafile şeklinde uzun bir süre Topkapı Sarayından, daha sonra Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkmaktayken II. Abdülhamid döneminden itibaren Yıldız Sarayı'ndan uğurlanmıştır. Tanzimat döneminden önce develer ve katırlarla kara yolundan gidip gelen Surre Alayı buharlı gemilerin yaygınlık kazanmasıyla 1281/1864'ten itibaren gemiyle, Hicaz demiryolunun yapılmasından sonra trenle gönderilmiştir; Surre Alayı İstanbul Boğazının karşı yakasına geçtiğinde Haydarpaşa Garında özel bir vagona yüklenerek mühürlenir ve Hicaz'a doğru yola çıkardı.[43] Surre Alayı geleneği 1333/1915 yılına kadar devam edebilmiştir. Son olarak 1334/1916'da Mekke Emiri'nin isyanı ve buna bağlı olumsuz şartlar sebebiyle sadece Medine'ye gönderilebilmiş, 1335/1917 ve 1336/1918'de ancak Şam'a ulaşabilmiştir. 1918'de savaş için paraya ihtiyaç duyulduğu bir dönemde bile gelenek aksatılmamaya çalışılmış, 3.650.000 kuruş miktarında para gönderilmiştir.[44] 1338/1919-1920'de Sultan Vahdeddin tarafından ancak Haremeyn'deki fakirlere sadaka dağıtılabilmiştir.

Surre Alayının İstanbul'dan hareketinde olduğu gibi Şam'dan, buradan katılan hacı adaylarıyla beraber Mekke'ye hareketinden önce de törenler yapılırdı. Şam Mahmeli için yapılan ve yağ, mum ve Mah-

43 *Hicaz Salnamesi*, s. 190-194.

44 İskender Pala, "Hac Yollarında Meş'ale-i Kârbân Gibi", *Diyanet Aylık Dergi*, Ocak 2005 (http://www.diyanet.gov.tr/hacveumre/arkakapi/cache/makaleler/iskender_pala.pdf).

mel merasimi denen törenler Ramazan Bayramı'nın ilk gününde başlardı. Haremeyn-i Şerifeyn'e gönderilecek olan mum ve yağ çıkarılır, Şevval'in yağ günü denen ikinci gününde Kefersuse'den deve sırtında Bahsa semtindeki Mahmel ambarına taşınırdı. Şevval'in mum günü denen üçüncü gününde Kefersuse'de imal edilen mum, Mezze köyünde imal edilen gülsuyu ve şeker ambara getirilirdi. Sancak-ı Şerif günü olan üçüncü günde sancak dikilir, Mahmel günü olan dördüncü günde Mahmel ve sancak kafilesi Mısır Kapısı'na, oradan da Cami-i Aseli Kubbesi'nin bulunduğu Kadem Köyüne gelir, kubbenin altında Hacıların gelişi ve sefer hazırlıklarının bitmesi için yaklaşık on gün kadar beklenirdi. Şam Mahmeli'nin hizmeti Şamlı Ali Saadeddin ailesinin sorumluluğundaydı ve kafile bu ailenin evinde dinleniyordu. Aile ileri gelenleri Surre Devesine badem ve şeker yedirirdi. Daha sonra Şevvalin 15-17'sinde Medine'ye doğru yola çıkan kafile Medine'de Atn bölgesinde Büyük Şam Kapısı avlusunda, Mekke'de ise batıdaki Cervel bölgesinde kurulan çadırlara yerleşir, Zituva kuyusu suyunu kullanır ve nihayet Haccun yoluyla Mekke'ye girerdi. Hac Emiri, Hac farizası ifa edilip dönüş tarihi yaklaştığında Haccın salimen yapıldığını müjdelemek üzere habercilerini Şam'a ve İstanbul'a gönderirdi. Müjdeciler beraberlerinde Mekke Emirinin Sultan'a hitaben yazdığı teşekkür ve dua mektubunu da taşırlardı. Dönüş yolundaki hacıları karşılamak üzere halk toplanır, Surre Devesi yine Ali Saadeddin ailesinin evine gelir, deve yine badem ve şeker ile beslenirdi.

Mısır Mahmeli ise para ve hediyelerle birlikte Kahire'deki Darü'l-Hurunfuş'ta imal edilen Kâbe örtüsünü yerine ulaştırdığından özel önem taşımaktaydı. Devlet adamları arasından seçilen Hac Emiri, Mısır Mahmelinin salimen Mekke'ye ulaşarak geri dönmesini temin etmekle görevliydi. Bu gelenek Mısır'da Osmanlı döneminden sonra da, 14./20. asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Kale yakınlarındaki Rumeyle Meydanı'nda Kâbe örtüsünün hürmetine, halkın katılımıyla büyük bir merasim düzenlenirdi. Önde Mahmel Emiri, hemen ardında Mahmel Devesi ve arkasında da hediyeleri taşıyan develer ilerler, dört mezhebin kadıları, imamlar, tarikat şeyhleri ve dervişler ile zanaatçılar ve meslek ehli temsilcileri de bunlarla birlikte yürürdü. Mahmel gidiş gününe kadar Hâkimbiemrillah Camii'nde beklerken kafilenin son hazırlıkları da tamamlanırdı. Mahmel 27 Şevval'de devlet adamlarının da hazır bulunduğu bir törenle uğurlanır, Kahire dışında kurulan, Mısırlı hacılar ile Kuzey Afrika ve diğer yerlerden gelenlerin buluştuğu karargâhtan yola çıkardı. Sırasıyla Süveyş, Sina'nın ortasındaki Kaletü'n-Nahl ve Akabe'ye giden Mahmel, Kızıldeniz sahilini takip ederek Yenbu Limanı'ndan Fustat'a, oradan Nil Nehri üzerinden Kus şehrine, çölü aşarak Kızıldeniz kıyısındaki Ayzab Köyü'ne ulaşılır ve buradan deniz yolu ile Cidde'ye, oradan da Mekke ve Medine'ye giderdi. Mısır Hac Kafilesi Mekke'ye ulaştığında Şerif Avnürrefik Bostanı suru yakınında ve Zitava Kuyusu önüne düşen avluda çadırlar kurulurdu. Kafile, Medine'de ise çadırlarını Babü'l-Anberiye Kapısı dışındaki avluda kurardı. Kafile dönüşünde Safer ayında Babü'n-Nasr'dan Kahire'ye girerdi.

1318/1901'de Mahmel Kumandanı olan İbrahim Rıfat Paşa Mısır Mahmeli hakkında şu bilgileri vermektedir: "Mısır Mahmeli'nin 473 kişilik gücü subay, asker, memur, deveci, seyis, meşaleci, saka, ferraş ve zurnacılardan oluşmaktaydı. Maliye Nazırı, Hac Emiri, Surre Emini, Surre Sarrafı, maliyeyi temsilen bir sarraf ve Mısır Kadılkudatı'nın temsilcisi huzurunda Surre Alayı'na teslim edilen para, bir zabıtla tespit edildi. Toplanan 18.893 Mısır cuneyhi, Mahmel memurlarının yolculuk süresindeki maaşları, Mekke Emiri, eşrafı ve bedevilere ayrılan tahsisat, Mekke ve Medine'deki iki tekkenin ödeneği, deve ücreti ile yem bedeli gibi sair masrafları da içine alıyordu." Kâbe örtüsü de Beytü'l-Haram'a ulaştırılmak üzere şahitler huzurunda teslim alınırdı.[45]

Haremeyn-i Şerifeyn ve Hicaz bölgesinin Müslümanların hayatlarında taşıdığı önemden dolayı bu mukaddes yerler pek çok kitaba konu olmuş, Hac rehberleri, Hacca gidenler tarafından yazılan günlükler bu bölgeleri tarih boyunca çeşitli açılardan tanıtan kaynaklar

45 İbrahim Rifat, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, c. I, s. 399-400.

oluşturmuştur. Mukaddes mekânlar nesir ve manzum edebiyatta ele alınmıştır. Bu mekânların, mukaddes binalarının resimle tasvirlerinin duvar ve kitap süslemelerinde yer aldığı görülmektedir. Ayrıca dinî musikide Mekke, Medine ve Hac ilahileri bestelenmiştir.[46]

Osmanlı döneminde Hicaz'a yapılan hizmetlerle ilgili olarak araştırma yapıldığında tafsilatlı kayıtlara, bilgilere ve anlatımlara çeşitli türdeki kaynaklarda ulaşılabilmektedir. Bazılarına burada da atıf yapılan bu kaynaklar arasında arşivlerde, kütüphanelerde ve müzelerde bulunan sayısız resmî belgenin yanında bölgeye çeşitli görevlerle ve sebeplerle giden şahısların kayıtlarını ihtiva eden seyahatnameler ve tarihler vardır. Mekke ve Medine'nin 11./17. yüzyıldaki görünüşünü, durumunu, eserlerini ve özelliklerini, buraları başka yerlere göre daha etraflı ve ziyaret usulleriyle beraber anlatan Evliya Çelebi'nin gözüyle ve kalemiyle *Seyahatname*'sinin 9. cildinin son kısımlarında buluruz.[47] Diğer bazı örnekler ise Ezrakî'nin (ö. 223/837) *Ahbâru Mekke* adlı eseri, 13./14. asır ulemâsından Muhammed b. İshak el-Fakihî'nin *Ahbâru Mekke fi kadîmi'd-dehr ve hadîsih* adlı kitabı, Hüseyin el-Basrî'nin Mekke'nin faziletlerine dair kitabı, el-Hadrâvî'nin *el-'İkdü's-semîn fi fezâili'l-Beledi'l-Emîn* adlı eseri ile Semhûdî'nin *Hülâsatü'l-vefâ bi-ahbâri Dâri'l-Mustafa* gibi eserleridir. İbrahim Rıfat Paşa'nın *Mir'ât el-Harameyn*[48] adlı kitabı modern dönemde kaleme alınmış en önemli Hac seyahatnamelerinden biri olarak kabul edilir. Bu eserde 365 fotoğraf yer almaktadır. Yine bunlar arasında Mi'râc b. Nevvâb Mirza ile Abdullah b. Salih Çavuş'un hazırladıkları ve Dâretü'l-Melik Abdülaziz müessesesi tarafından neşredilen *el-Atlasu'l-musavver li Mekketi'l-Mükerreme ve'l-meşâ'iri'l-mukaddese* (Mekke-i Mükerreme ve mukaddes varlıkların resimli atlası)[49] adlı çalışma dikkati çekmektedir. Bu büyük eser Mescid-i Haram ve diğer mukaddes mekânların genel olarak İslâm tarihi boyunca ve özel olarak Osmanlı ve sonrası dönemde kaydettiği gelişmeyi belgeleyen fotoğrafları ihtiva etmektedir. Ancak sadece Mekke ve çevresindeki mukaddes mekânlara yer veren bu çalışmada Medine ve Mescid-i Nebevi yer almamıştır. Günümüzde Kâbe'nin tarihiyle ilgili olarak devam eden uzun soluklu bir araştırma Suudi Arabistan'dan Şeyh Mohammed Mocan tarafından yürütülmektedir. Mocan son olarak 2010 yılında İngilizce-Arapça olarak *The Honorable Ka'bah. Architecture and Kiswah* (Kâbe-i Muazzama. Mimarisi ve Örtüleri) başlıklı kitabı yayınlamıştır.

46 Tufan Buzpınar, Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Ankara 1997, c. XVI, s. 157.

47 Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap, 2. Cilt, YKY, İstanbul 2011.

48 Bkz. dipnot no. 21.

49 Bu atlas Riyad'da 1424/2003-2004 te yayınlanmıştır.

Osmanlı Döneminde Fotoğraflarda Haremeyn

1255/1839'da fotoğrafın icadının hemen ardından 19 Şaban 1255/28 Ekim 1839 tarihinde Takvim-i Vekâyi'nin Avrupa gazetelerinden naklen geçtiği bir haber ile bu icat Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetlerinde duyulmuştur. 26 Cemâziyelahir 1256/15 Ağustos 1841 tarihinde ise Ceride-i Havadis'te Daguerre'nin fotoğrafçılığa dair kitabının Türkçeye tercüme edildiği duyurulmuştur. Aynı gazetenin 8 Cemaziyelahir 1258/17 Temmuz 1842 tarihli nüshasında neşredilen dikkat çekici haberde ise "Mösyö Daguerre'nin öğrencilerinden Mösyö Kompa'nın İstanbul'a gelerek fotoğraf çekmeye başladığı" haberi veriliyordu. Dönemin Osmanlı Sultanı Abdülmecid (1839-1861) idi. Bazı kaynaklarda İstanbul'da ilk fotoğraf stüdyosunun Pascal Sebah tarafından 1273/1857'de Beyoğlu'nda açıldığı, bunu Abdullah Biraderler stüdyosunun takip ettiği belirtilmekle beraber IRCICA Fotoğraf Arşivi'nde muhafaza edilen bir fotoğrafa dayanarak Pera'daki Basile Kargopoulo Fotoğraf Stüdyosunun sözü edilen bu iki stüdyodan daha önce 1850'de faal olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı tebaası arasında ilk olarak Rum ve Ermeniler fotoğrafçılıkla ilgilenmiş, bunları Müslümanlar takip etmiştir. Bu stüdyolar kısa sürede fotoğraf çekilen yerler olmanın yanı sıra fotoğrafçılığın öğretildiği mekânlar haline dönüşmüş ve bu stüdyolarda çok sayıda fotoğrafçı yetişmiştir. Gazeteler birbiri ardına açılan fotoğraf stüdyolarının haberlerini yayınlamışlardır.

1269-73/1853-56 yılları arasında Osmanlılar ve Ruslar arasında vuku bulan Kırım Harbi fotoğraflanan ilk savaş olma özelliğini taşımaktadır. Roger Winton tarafından çekilen bu fotoğraflar ilk defa sosyal amaçlarla kullanılmıştır. Kırım Harbi esnasında Mareşal Weltke'nin birlikleriyle İstanbul'a gelen kimyacı Rabah 1856 yılında Beyoğlu'nda bir fotoğraf stüdyosu açmış ve işlerin artmasıyla da üç Ermeni delikanlıyı yanına almıştır. Rabah 1858'de memleketine dönerken stüdyosunu bu üç gence bırakmıştır; bu üç kardeş daha sonra İstanbul'da Abdullah Biraderler adıyla meşhur olan Kevork, Vincent ve Hovsep'tir. Stüdyoları da bu isimle anılmıştır. Abdullah Biraderler 1280/1863'te Sultan Abdülaziz'in fotoğraflarını çekerek "Serfotografi-i Şehriyarî" unvanını almaya hak kazanmışlardır. Fotoğrafçılık geçerli bir zanaat haline gelerek ülkenin her köşesine yayılmaya başlamıştır. 1867 yılında Uluslararası Paris Sergisi'ne katılan Abdullah Biraderler'in "Fotoğraflarda İstanbul Manzaraları ve Tarihî Türk Silahları" adlı fotoğrafları ziyaretçilerin ilgisine mazhar olmuştur. Bundan sonra kendilerine özel fotoğraf stüdyoları açan devlet daireleri ve müesseseler arasında İstanbul'da Harbiye Nezareti, Bahriye Nezareti, komutanlıklar, Mühendishane Mektebi ve Darülaceze bulunmaktadır. Görevlendirdikleri heyetler Osmanlı topraklarını gezerek çeşitli yerlerin ve toplantı vb. faaliyetlerin fotoğraflarını çekmişlerdir. Aynı şekilde mahallî idareler de çalışmalarını zaman zaman fotoğrafla kayıt altına almaktaydılar. Bunlar arasında temel atma törenlerinin ve bazı kurum ve binaların açılış törenlerinin fotoğrafları önemli yer tutmaktadır. Bu fotoğrafçılardan biri olan Osmanlı devlet adamlarından Ebubekir Hazım Tepeyran 1314-1316/1896-1898 yılları arasında Dedeağaç'ta mutasarrıf olduğu sırada pek çok fotoğraf çekmiş ve bunları bir albüm haline getirerek Osmanlı sarayına sunmuştur. Albüm sarayda büyük bir ilgi ve takdirle karşılanmıştır. Bunun hemen akabinde Sultan II. Abdülhamid Yıldız Sarayında bir fotoğraf stüdyosu hazırlatmış ve bu stüdyoda hanedandan pek çok şehzade ve sultanın fotoğrafı çekilmiştir. II. Abdülhamid'in nazarında fotoğraf, Osmanlı coğrafyasında saray dışında olup bitenlerinden haberdar olmak için bir pencereydi. Bu sayede Mısır'dan Balkanlar'a, Arap yarımadasından Kafkaslar'a uzanan geniş bir coğrafyayı tanıma fırsatı bulmuştur. Sultanın Osmanlı devlet dairelerinde çalışan tüm görevlilerin fotoğraflarının çekilmesini emretmesi, fotoğrafın belge mahiyetinde öneminin gelişmesine imkân sağlamıştır. Sultan II. Abdülhamid'in şu sözleri onun fotoğrafçılığa hangi açıdan baktığının açık bir göstergesidir: "Her fotoğraf bir fikirdir. Bazen bir fotoğraf yüz sayfalık bir metinle ifade edilemeyecek siyasi ve hissî mânâları içinde barındırır. Bu sebeple ben fotoğraflardan yazılı bilgilere kıyasla daha fazla istifade ederim." Kaydedildiğine göre II. Abdülhamid tahta çıkışının 25. yılında bir af çıkarmayı planlamış, hükümlülerin fotoğraflarını çektirerek altlarına mahkûmiyet sebeplerini yazdırmış ve bu fotoğraflardan seçtiği mahkûmları affetmiştir. Askerî okullara kaydedilecek çocuklara da fotoğraflarına bakarak karar verdiği kaydedilmektedir.[50]

Sultan II. Abdülhamid döneminde oluşturulan ve Yıldız Albümleri adıyla bilinen albümlerin sayısı 962 olup 38.599'den fazla fotoğrafı kapsamaktadırlar. Bu albümlerde İstanbul, Anadolu, Ortadoğu, Arap coğrafyası ile Balkanlar'ın her köşesinden görüntüler içeren fotoğrafların yanı sıra Japonya, Çin, Orta Asya, Rusya, Hindistan, Avrupa ve Amerika'nın önemli şehirleriyle ilgili bilgiler veren fotoğraflar yer almaktadır. Fotoğraflar o dönemde inşa edilen ve açılan fabrikalar, okullar, hastaneler, karakollar ve diğer yapılar ile önemli hadiseler hakkında bilgi vermektedir. Bu koleksiyondaki en eski albümlerde 1279/1862 tarihli İran, 1282/1865 tarihli Kudüs, 1283/1866 tarihli Lübnan, Mısır ve Suriye fotoğraflarının yanı sıra 1867 tarihli Uluslararası Paris Fuarı (Sergisi) ve Sultan Abdülaziz'in 1293/1876 yılında Avrupa'ya yaptığı ziyaret yer almaktadır. Osmanlı topraklarını gezen Avrupalı seyyahlar tarafından çekilen ve saraya hediye edilen nadir fotoğraflar da bu koleksiyona dahildir. Ayrıca yabancı devletlerin kralları ve devlet başkanları tarafından Osmanlı Sarayına hediye edilen albümler ile özellikle Avrupa'da cereyan eden sınaî ve tekno-

50 Mehmet Bahadır Dördüncü, *II. Abdülhamid Yıldız Albümleri Mekke- Medine*, İstanbul, 2006, s. 13.

lojik gelişmeleri takip etmek amacıyla çekilen fotoğraflardan oluşan müteferrik albümlerle birlikte Yıldız Sarayı koleksiyonu zengin bir fotoğraf arşivi olarak gelişmiştir.

Osmanlı Devleti fotoğrafı sadece kendi özel kaynağı olarak kullanmamış, özellikle İstanbul konulu albümler hazırlayarak çeşitli amaçlarla yurt dışına göndermiştir. 1893 yılından itibaren İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne albümler gönderilmiştir. Abdullah Biraderler tarafından çekilen fotoğraflardan derlenen 51 albüm İngiltere Kraliçesi, Fransa Kralı ve ABD başkanına gönderilmiştir.[51] Krallar ve devlet başkanlarının yanı sıra, Osmanlı Devleti'ni ve turistik yerleri tanıtmak ve araştırmacılara Osmanlı tarihi hakkında bilgi vermek amacıyla 1311/1893'te Washington'daki Library of Congress'e ve 1312/1894'te Londra'da British Museum'a çeşitli albümler gönderilmiştir. Bunlardan on yedisi Osmanlı coğrafyasında yer alan tarihî ve tabiî güzellikleri, diğer on yedisi kara ve deniz birliklerini, on beş albüm sivil ve askerî okulların öğrencilerinin yaptığı çalışmaları, diğer ikisi ise Osmanlı sarayında yetiştirilen atları konu almaktadır. Ayrıca Osmanlı padişahlarının seyahatleri sırasında da fotoğraflar çekilmekteydi.

Haremeyn'in bilinen ilk fotoğrafları 1297/1880 senesi Haccı esnasında Osmanlı askerî heyeti tarafından ve Mısır Hidivinin görevlendirmesi üzerine, aslen subay olan ressam Mehmed Sadık Bey[52] tarafından çekilmiştir. Sadık Bey Hac yolculuğunu anlattığı kitabında Mekke'ye ulaştığında Arafat'a çıkmadan önce karşılaştığı altı subaydan müteşekkil Osmanlı askerî heyetinden bahsederken "Kurmay Kaymakam Ali Bey'in beraberindeki Osmanlı ordusunun fotoğrafçısı ve yine beraberindeki beş kurmay subayla birlikte bölgenin haritasını çıkardıklarını, Taif'in, Medine-i Münevvere'ye giden yolun fotoğraflarını çektiklerini" belirtir. Sadık Bey'in karşılaştığı Ali Bey ve yanındakilerin Mekke, Medine bölgenin haritasını da ilk çizenler oldukları da anlaşılmaktadır. Bu ilk fotoğraflardan Sultan II. Abdülhamid tarafından iki albüm hazırlattırılmıştır. Sadık Bey'in Mekke'de Osmanlı askerî heyetiyle karşılaştığı tarih Zilhicce 1297/Kasım-Aralık 1880 ve Mekke haritasının tarihi ise Rebiülevvel 1298/Şubat-Mart 1881 olmalıdır. Osmanlı heyeti 1297 sonundan (1880) görevlerini tamamladıkları 1298 başlarına (1880-1881) kadar mukaddes topraklarda kalmıştır.[53]

Fotoğrafın icadından önce dünyanın her tarafından Müslüman ressamlar ile Badia Leblich Domingo, John Lewis Burckhartdt, Sir Richard Burton gibi Batılı ressamlar tarafından Mescid-i Haram ve mukaddes mekânların resimleri yapılmaktaydı. 13./19. yüzyıl sonlarından itibaren Hicaz'da Mekke ve Medine ile diğer mukaddes yerlerle ilgili pek çok albüm ve atlas neşredilmiştir. Ancak bu yayınlarda genel olarak fotoğraflarla ilgili açıklamalar ya hiç yapılmamış, ya da oldukça sınırlı kalmıştır.

1305-1306/1888-1889 yıllarında C. Snouck Hurgronje ilk cildinde Mekke ile idarecileri, ikinci cildinde şehirde gündelik hayat, gelenekler ve eğitimi konu alan iki ciltlik Almanca bir eser kaleme almıştır. Önce İngilizce'ye, ardından Angelo Bîşe ve Gâzî Ahmed Zeynî tarafından *Mekketü'l-Mükerreme münzü mieti ʿâm* (Yüz Yıl Önce Mekke) adıyla Arapçaya tercüme edilen bu eser Ali eş-Şüyûh, Muhammed es-Süryânî ve Mi'râc Nevvâb Mirza tarafından *Safahât min târîh Mekketi'l-Mükerreme* (Mekke Tarihinden Yapraklar) adıyla tekrar Arapçaya tercüme edilmiştir.[54] 1327/1909 yılında Hac yolculuğu esnasında Hidiv II. Abbas Hilmi Paşa'ya refakat eden Mısırlı seyyah ve edip Muhammed Lebib el-Betnûnî'nin kaleme aldığı *er-Rıhletü'l-Hicâziyye li-veliyyi'n-ni'am el-Hac Abbas Hilmi Başa Hıdiv-i Mısr* (Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Hicaz Seyahati) adlı seyahatname ilk olarak 1328'de

---

51 a.g.e., s. 14.

52 Sadık Bey (1822-1902) Kahire'de Hanka Harb Akademisi'nde eğitim görmüştür. 1844 yılında 4. Ordu heyetinin bir üyesi olarak Paris'e gitmiş, orada resim eğitimi almıştır. Said Paşa döneminde (1854-1863) Mısır'a döndüğünde Kahire Kalesi'ndeki okullarda ve özellikle Harp Okulunda haritacılık ve resim öğretmenliği yapmıştır.

53 *el-Atbau'l-musavver*, s. 55.

54 Dâretü'l-Melik Abdulaziz Müessesesi, Riyad 1419/1999.

(1911) yayınlanmıştır. Aynı eserin ertesi yıl yapılan genişletilmiş baskısına Mekke ve Medine'deki mukaddes mekânlar ve tren istasyonlarının fotoğrafları ile Arap yarımadasının haritası ilave edilmiştir. Mekke ve Medine fotoğraflarını da kapsayan seyahatnamelerin en geniş kapsamlısı daha önce de bahsedilen el-Atlasu'l-musavver'dir.

IRCICA'nın Hicaz Fotoğraflarıyla İlgili Çalışmaları

IRCICA'nın yürüttüğü daimî projeler arasında İslâm medeniyetinin geliştiği mekanlar olarak odakları, kültür ve mimari mirası barındıran şehirler hakkında çalışmalar önemli yer tutmaktadır. İslâm kültür ve mimari mirasının incelenmesi, korunması ve tanıtılması yanında bu konularla ilgili kütüphane ve arşiv koleksiyonları oluşturmak ve bilgi ve eğitim yönlendirme hizmetleri vermek de IRCICA'nın faaliyet alanı içindedir. Merkezin kültür ve mimari mirasıyla ilgili alanlarda ele aldığı konular arasında İslâm dünyasında asırlar boyu gerçekleştirilen İslâm ilimleri ve tabii bilimler araştırma ve eğitimi ve bunlarla ilgili müesseseler; vakıflar, şehircilik ve mimari; İslâm sanatları, kütüphaneler, tarihler, seyahatnameler, hatırat ve diğer yazılı kaynaklar ve fotoğraflar konularındaki incelemeler bulunmaktadır. Ayrıca İslâm dünyasının şehir ve mimari mirasının unsurları olan abide ve sitlere ait bilgilerin kaydedildiği İslâm Mimarîsi Veri Bankası'nı oluşturmuş olan IRCICA böylece bu eserler hakkındaki bilgileri kayda geçirmektedir. Kaynaklara dayalı çalışmalardan ayrı olarak IRCICA periyodik olarak düzenlediği uluslararası eğitim programları yoluyla İslâm mimarî mirasının korunmasına hizmet etmektedir. Bu abide ve sitler üzerinde mimarî araştırma ve incelemeleri ve restorasyon çalışmalarını geliştirmek amacıyla 1994 yılından beri tüm dünyadan mimarların katıldığı araştırma ve atölye programları düzenlemektedir. Bosna-Hersek ve genel olarak Güneydoğu Avrupa ve Balkanları ele alan on yıllık bir programın 2004'te tamamlanmasından sonra halen, Kudüs'teki İslâm mimarî mirası konusundaki on yıllık bir mimari araştırma ve eğitim programı sürmektedir. Bu çalışmalarda tarihî fotoğraflardan gerektiğinde kaynak olarak yararlanılmaktadır.

Merkez kurulduğu tarihten bu yana Haremeyn'le ilgili çalışmalara büyük önem vermiştir. Bu meyanda ilk olarak *el-Ka'betü'l-Müşerrefe: Dirâsetün eseriyye li-mecmû'ati akfâlihâ ve mefâtîhihâ el-mahfûze fî Methafi Saray Topkapı* (Kâbe-i Müşerrefe: Topkapı Sarayı Müzesi'nde Bulunan Kâbe Kilitleri ve Anahtarları üzerine Bir İnceleme, İstanbul 1414/1993) adlı çalışma neşredilmiştir. Kâbe'ye ait 53 parça kilit ve anahtar ile Medine'de Hz. Muhammed'in[s.a.v.] hücre-i saadetlerine ait iki parça bu çalışmaya konu edilmiştir. Eserde Abbâsiler, Memlükler ve Osmanlılar döneminde yaptırılan Kâbe kilit ve anahtarları incelenmektedir. Merkezin bu alanda neşrettiği ikinci çalışma *Estâru'l-Haremeyni'ş- Şerîfeyn* (Haremeyn Örtüleri, İstanbul: 1417/1996) adını taşımaktadır. Bu çalışmada Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Kâbe örtüleri ve bunlara ait kuşaklarla Ravza-i Mutahhara örtüleri ve kuşakları ilk defa incelemeye tâbi tutulmuş ve 57 resimle birlikte neşredilmiştir. Merkezimizin bu sahadaki üçüncü çalışması *es-Süyûfü'l-İslâmiye ve sunnâ'uhâ* (İslâmî Devir Kılıçları ve Kılıç Ustaları, Kuveyt 1988, İstanbul 2000) adlı araştırmada Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilen ve içlerinde Hz. Muhammed[s.a.v.], Hulefâ-i Râşidîn ve Ashaba ait olanların da bulunduğu kılıçlar incelenmiştir. Bu neşirleri izleyen *Cahiliyye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*[55] adlı bu çalışmada Mekke-i Mükerreme, Mescid-i Haram, Kâbe, hac, umre ve Mescid-i Nebevi gibi konular incelenmiştir.

IRCICA'nın İslâm tarihinin, kültür ve mimarî mirasının başta gelen belgelerinden olan fotoğraflar üzerindeki çalışmaları temelde kendi tarihî fotoğraf arşivine dayanmaktadır. Bu arşivin önemli bir bölümünü daha önce bahsedilen, IRCICA'nın merkezinin de bulunduğu Yıldız Sarayı'na atıfla Yıldız Albümleri, Yıldız Sarayı Koleksiyonu veya Sultan II. Abdülhamid Arşivi adıyla bilinen fotoğraf koleksiyonu oluşturmaktadır. Bu koleksiyon mükerrerler dahil olmak üzere 38.599 bin kareden meydana gelir. Koleksiyondaki fotoğrafların konuları şu

55 Küçükaşçı, a.g.e.

başlıklar altında toplanabilir: şehir, ilçe, köy, vb. yerleşim birimleri; mimari eserler, binalar; sanayi, ziraat, eğitim ve sağlık kurumları; demiryolu, köprü, diğer inşaat ve imar çalışmaları; şahıslar; törenler, örf ve âdetler; bazı faaliyetlerin raporları; gemiler ve diğer taşıma araçları; envanter ve demirbaş tespitleri; seyahatler; muhtelif eşyaya ait imalat ve satış katalogları; çiftlik ve haralardaki hayvan mevcutları; silah katalogları ve diğer konular. Orijinalleri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Yıldız Albümleri koleksiyonunun tamamının IRCICA tarafından reprodüksiyonu yapılmıştır. Daha sonra sınıflandırılmış, kaydedilmiş ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Böylece koleksiyon aynı zamanda elektronik ortamda koruma altına alınmıştır. IRCICA Fotoğraf Arşivi yıllar geçtikçe başka koleksiyonların bağışlanmasıyla zenginleşmiştir. Bugün bu arşivde 90 farklı koleksiyonda 70.000 fotoğraf bulunmaktadır. IRCICA'da araştırmacılara hizmet veren, ayrıca Türkiye içinde ve dışında sergilerle tanıtımı yapılan bu arşivden seçilmiş fotoğraflarla belirli bölgeler, şehirler veya konulara dair albümler yayınlanmaktadır. Bu yayın serisinde bugüne kadar İstanbul, Bursa ve Erzurum şehirlerini konu alan Türkçe ve İngilizce açıklamalı albümler ve 19. yüzyılda Mısır'ı konu alan Arapça ve İngilizce açıklamalı albümleri yayınlanmıştır. Ayrıca çeşitli vesilelerle yine bu koleksiyonlardan seçilmiş fotoğraflarla yayınlanan ve belirli konulara ayrılmış albümler, tarihten kesitleri ve gelişmeleri belgelemektedir. Bunlar İngilizce, Türkçe ve Japonca metinlerle yayınlanan *Tarihî Fotoğraflarla Asırlık Türk-Japon Dostluğu*, İngilizce, Türkçe ve Arapça metinlerle yayınlanan *Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu* ve İngilizce, Türkçe ve Darice metinlerle yayınlanan *Tarihî Fotoğraflarla Türk-Afgan Dostluğu* başlıklı albümlerdir.

IRCICA 468 fotoğrafı ihtiva eden Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs albümünü Türkçe, Arapça ve İngilizce olmak üzere ayrı ayrı yayınlamıştır. Mekke ve Medine ile ilgili olarak IRCICA bundan önce, arşivinden derlediği 100'den fazla fotoğraftan oluşan bir sergiyi Suudi Arabistan Enformasyon Bakanlığı işbirliğiyle Suudi Arabistan'da düzenlemiş, sergi 10 Şubat 2010'da Cidde'de açılmış ve iki ay süreyle devam etmiştir. Sergilenen fotoğraflar çoğunlukla Fahreddin Paşa koleksiyonundan seçilmiş olup Kâbe'nin ve diğer yapıların fotoğraflarının yanında Hicaz Demiryolu inşaatı ve 1916-18 yıllarında Medine'de vuku bulan sel felaketi gibi hadiseleri de konu almaktaydı.

IRCICA Fotoğraf Arşivinde farklı koleksiyonlara dağılmış toplam 518 Hicaz fotoğrafı mevcuttur. Bu koleksiyonların en önemlileri 232 Hicaz fotoğrafının yer aldığı Yıldız Albümleri ve 201 fotoğrafı ihtiva eden Fahreddin Paşa Koleksiyonu'dur. Bu iki önemli koleksiyon birbirini tamamlar niteliktedir. Bölgenin 1871-1906 yıllarına ait fotoğraflarının bulunduğu Yıldız Albümleri daha çok Mekke ve Medine fotoğraflarını kapsamaktadır. Bu fotoğraflarda Kâbe, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Arafat, Muallâ ve Baki' mezarlıkları gibi mukaddes yerlerin yanı sıra genel manzaralar, Hac, Surre Alayı, inşa faaliyetleri, Hicaz Demiryolu, Mekke misafirhanesi, Safâ Karakolu, askerî yapılar ve şahıs fotoğrafları yer alır. I. Dünya Savaşı'nda Hicaz'da Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı ve Medine Müdafii olan Fahreddin Paşa koleksiyonunda ise 1918 yıllarında çekilmiş fotoğraflar bulunmaktadır. Bu fotoğrafların büyük kısmı Medine ile ilgilidir, sadece yedi fotoğraf Mekke'ye aittir. Bu fotoğraflar daha ziyade Fahreddin Paşa'nın Medine'de gerçekleştirdiği veya iştirak ettiği faaliyetlerle bağlantılıdır. Askerî talimler ve manevralar, atış talimleri, inşa ve tamir faaliyetleri (su getirilmesi, yolların genişletilmesi vs.), törenler ve askerî kutlamalar, toplantılar ve genel manzaralara dair önemli fotoğrafları kapsar.

Bu albümü yayınlarken IRCICA'nın öncelikli amacı İslâm'ın mukaddes mekânlarına bilgi ve kaynak yönünden bir hizmette bulunmak, arşivindeki fotoğrafların oluşturduğu tarihî belgeleri ilgililerin hizmetine sunmaktır. Bölgedeki yapıların pek çoğunun çevre şartları, zamanın tahribi ve imar ve genişletme çalışmalarından dolayı yıkılmış olması sebebiyle bu tarihî fotoğraflar İslâm tarihinin bir mirasını belgelemek bakımından önem taşımaktadır. "Mekke", "Medine", "Surre ve Mahmel" ve "Muhtelif" olmak üzere dört bölümde sunduğumuz bu albümün Haremeyn'in ve tarihinin öğrenilmesinde faydalı bir kaynak olmasını dilerim.

Introduction

HALİT EREN
Director General of IRCICA

In the Holy Qur'an, Allah Almighty commanded: "Verily, the first House (of worship) appointed for mankind was that at Bakkah (Makkah), full of blessing, and a guidance for al-'Alamin (the mankind and jinns)" (Qur'an, 3/96) and "And [mention] when We made the House a place of return for the people and [a place of] security" (Qur'an, 2/125). In verse (Qur'an, 22/26), Allah refers to the Ka'ba as "My house": "And [mention, O Muhammad], when We designated for Abraham the site of the House, [saying], "Do not associate anything with Me and purify My House for those who perform Tawaf and those who stand [in prayer] and those who bow and prostrate". Apart from these, in many other verses the exceptional importance of this abode is clearly indicated. Ka'ba which is mentioned by the names "Baytullah" (House of Allah) or "al-Masjid al-Haram" is the first place of worship established for the people. Ka'ba is the qibla (the direction of Ka'ba, which Muslims face when praying) of the Muslims all over the world. According to the narratives, its history goes back to Prophet Adam. Irrevocable knowledge as indicated in the Holy Qur'an is that upon the command of Allah, Ka'ba was built on the foundations laid by Prophet Ibrahim and his son Ismail and thus attained its essential identity.

Makka al-Mukarrama, where the Ka'ba stands, in the Hejaz region of the Arabian Peninsula, is the town where Islam was born, the place of the first revelation, and also where Prophet Muhammed[PBUH] was born. In the Holy Qur'an, this town is mentioned as "the mother of all towns" (Qur'an, 42/7). Makka is Islam's most sacred town as it is the venue where Allah's command "Read!" that enlightened the universe was revealed in the Hira cave on Nour Mountain. Madina, which was illuminated with the Hegira of Prophet Muhammed[PBUH], comprises Masjid al-Quba, the construction of which He personally supervised and where the first azhan (call for prayer) was called, as well as His grave, the minbar where He read the khutba (special prayer recited on Fridays and religious holidays) and among them the Prophet's Masjid, also known by the names al-Masjid al-Nabawi, Masjid al-Nabi, Masjid al-Rasul.

Beginning with the period of the Rightly Guided Caliphs, Muslim states competed with each other in providing service to these unique sacred and valuable venues. In addition to the caliphs' primary duties of guarding the Haramayn, various services and waqfs were established to regularly provide for the needs of the cities'

infrastructure; their preservation and development; maintenance of the sacred places, their repairs and renovation; material and aid in kind extended to the people living in these areas and improving the living conditions. Within Islamic history, apart from these general overall services extended to the Haramayn, the Muslim administrators and individuals' foremost responsibility was to each sacred place and building and their various sections, concerning their furnishings, decorations, small or large components, protective and complementary elements such as walls, curtains; their maintenance, renovation, refurbishing and cleaning. In the history of these places, each of these services has a history of its own; this is a responsibility that is fulfilled in accordance with the geographic, economic and social conditions; this is the history of the services of Haramayn where the different expressions of this responsibility are collected.

City histories comprising the special features of Makka and Madina can be found in the geography and topography books, biographies of historic personalities and important dynasties, books on scholarly and cultural life in Makka and Madina, guidebooks on Hajj and travel journals and other sources. As Muslim historians and geographers put special emphasis on Makka and Madina, the maintenance, development and settlement activities, cultural and public life were explained in detail. The development projects, additions, extensions, repairs and refurbishing made in the Haramayn are available in these sources; in many cases comparison of different descriptions from sources written at different dates, give information about the services performed between those dates.

The services extended to Ka'ba began immediately after it was built by Prophet Ibrahim and Hajj duty announced by Him with the command of Allah: "And proclaim to the people the Hajj [pilgrimage]; they will come to you on foot and on every lean camel; they will come from every distant pass" (Qur'an, 22/27). Thus, the services became primary duties of Makka administrators and a tradition. The Hejaz region, where Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara are located, was at the crossroads of commerce since the ancient times. With the advent of Islam, Makka and Madina grew as settlements with the migrations and increase of population. To answer the needs of the pilgrims, the roads in and surrounding the region that connected them to Damascus, Iraq, Egypt, Abyssinia, the Mediterranean and the Red Sea were continually developed. With the advent of Islam, a rapid process of settlement and expansion had started in Makka and Madina, which would continue in the later periods. Al-Masjid al-Haram around the Ka'ba, where the requirements of political and social life were met and which was encircled with a head high wall during the period of Caliph Othman, became the focal point of expansion and development activities in the later centuries. In the periods of Caliph Omar and Caliph Othman and in the Umayyad period, the settlements around this center and the lands of the houses built in the pre-Islamic period were added to al-Masjid al-Haram. Thus, by spreading out the settlements, the city of Makka was also expanded and spread out. Care was taken not to construct buildings higher than the Ka'ba around al-Masjid al-Haram.

Throughout the Abbasid period, specifically in the periods of Mansur, Mahdi, Harun al-Rashid and al-Mustansir Billah, improvements were made and Mamluk sultans constructed numerous buildings in Makka. The seat of the caliphate was moved to the cities Kufa, Damascus and Baghdad respectively. After it was moved to Cairo, roads connecting Cairo to Makka were built and restored; additional measures were also taken to facilitate travel.

Work specifically devoted to increase water sources was of vital importance in Makka, which had a shortage of water. Zamzam water that was discovered during the arrival of Prophet Ibrahim and his family in Makka continued to be the most important source of water; meanwhile numerous wells were dug and new sources were found; in addition, canals were opened to bring water to Makka from outside. Large investments for water were made particularly during the Abbasid period in line with the historical developments. In 828-

835, Ayn Zubayda water brought from the foothills of Taif Mountain and collected in a pond was canalized to Makka. With regular maintenance and cleaning, Ayn Zubayda water continued to be used in the later centuries. An example of the great water infrastructure in the later centuries is the Ayn Bazan water that was brought in with the system constructed by Ilkhanid vizier Amir Chupan in the year 1326 when Makka was facing a drought; a fund was established for its maintenance. The rulers, viziers, governors and other authorities of the following Islamic states also made investments for water; indeed these were not limited to Makka but covered the whole region, specifically Arafat region.

Preservation of residences of significance left from the early-Islamic period is another subject of importance. The house that Prophet Muhammed[PBUH] was born in, Caliph Abu Bakr's house, Masjid Aisha, Masjid al-Muzdalifah and, as will be mentioned later, many other buildings and Jannat al-Mualla underwent repairs and renovations during the periods of Abbasids, Zangids, Begteginids and Mamluk states. Another area of service was the construction of hospices for the pilgrims and the visiting people from the vicinity; Ayyubids and Mamluks placed greater importance on this subject. As these hospices called ribat accommodated various men of learning, religion and culture who came to Haramayn from different parts of the Islamic world, in time they played important roles in the cultural life. Naturally, a hospital in Makka was one of the basic needs. The first hospital in Makka was built by the Abbasid Caliph al-Mustansir Billah in 1231; it was repaired and expanded in the following centuries.

Ka'ba services, which are varied, take the first place in the services rendered to Makka such as safeguarding the Ka'ba doors, curtains (kiswa), keys, poles, the gutter, the gifts presented to Ka'ba; also washing Ka'ba's interior, a practice started by Prophet Muhammed[PBUH] that became a tradition and other services. The Ka'ba doors that were gold plated by Umayyad Caliph Walid I were refurbished by Abbasid Caliph Amin in 810.[1] In the twelfth century, the new doors constructed by the vizier of Atabegs of Mosul Jamal al-Mosuli, the founder of the Zangid dynasty, were installed; in the later centuries either the doors or their plating were renovated. Ka'ba curtains were the most important indicators of being in control of the Haramayn administration; Abbasid caliphs continued to perform this duty during the period of the weakened Abbasid state, but it was passed over to the Mamluks in the middle of the thirteenth century. The changes in the colors, the verses, other writings and the decorations on the Ka'ba curtains is the subject of a historical research all by itself, as is the case of other services rendered. The gutter at the top of the northwest wall of the Ka'ba was put up for the first time in the Jahiliyyah period by the Qureshi tribes. It was later gold plated in the Umayyad period; on various occasions in the Abbasid period and in the later renovations, it was either silver plated or wooden and again gold plated. In addition to serving the Ka'ba, other sacred buildings such as the al-Masjid al-Haram in Makka and all other important functional buildings that met the needs of the city, were maintained and repaired for centuries by different states during their respective periods.

After the Hegira (622), Madina expanded and became the center of Islamic history, science and culture; Caliphs and Muslim states were sensitive on the subject of Madina's development. The expansion of Madina was centered on al-Masjid al-Nabawi, which became the hub of life. As in Makka, the infrastructure, water distribution and transport roads received much attention. The first hospital in Madina was built by Buwayhid ruler Adud al-Dawla, who constructed many other buildings and the infrastructure. It is known that in the previous times tent hospitals were put up in the courtyard of the al-Masjid al-Nabawi. Besides the expansion and renovation of the al-Masjid al-Nabawi, reinforcing its infrastructure, building city

---

1 Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul, 2007, p. 182.

walls for protection and providing many other services were of great importance to the caliphs, statesmen and officials. Initially it was expanded in the period of Caliph Omar by expropriating some of the houses around al-Masjid al-Nabawi; in Caliph Othman's time, it was again expanded by extensive construction work. The expansion work that was started in Umayyad Caliph Walid I's period was completed in 710; the Tomb of Prophet Muhammed[PBUH] was incorporated into the Masjid, the walls were decorated with tiles similar to those in the Dome of the Rock. During each expansion project, many changes were made to the components of the Tomb of the Prophet, from the minarets to the walls, the mihrab, calligraphies decorating the walls and the oil lamps. The first major restoration of the Abbasid period was made in the second half of the eighth century in Caliph al-Mahdi's time; the following Abbasid caliphs carried out repairs on various parts of the Masjid. After a fire in the Masjid in 1256, the Mamluk sultans continued the restoration undertaken in the Abbasid period. The work undertaken by Sultan Baibars and Sultan Qalavun in the thirteenth and by Sultan Qaitbay in the fifteenth century brought extensive changes to the al-Masjid al-Nabawi and its widespread surroundings. After the renovations made in Qaitbay's period, the masjid again underwent repairs after the fire that was started by lightning in 1481; in 1484 with the addition of domes, madrasa and ribat, the restoration was completed and al-Masjid al-Nabawi became a complex.

The seat of the caliphate was first moved to Kufa, then Damascus and later to Baghdad. Makka and Madina, the regions that the caliphs tried to keep under their control as the focal point of the Muslims who go there to worship, preserved their historical and cultural importance as well as their political weight. In addition to the virtues of these cities, serving the Haramayn was always a means of prestige for the caliphs, rulers, officials and the Muslims in general.

In order to be worthy of the title of "Khadim al-Haramayn" (The Servant of Haramayn), which was first used by the Ottoman Sultan Sultan Selim I (1512-1520) or "Khadim al-Haramayn al-Sharifayn" as was commonly used by the Ottomans, the Ottoman State increased and varied its services in this region for four centuries.

After taking the title of Caliph and Khadim al-Haramayn al-Sharifayn, the Ottoman sultans diligently looked after the maintenance, development, renovation of the region and the welfare of the public. One of the most pressing problems was the safety of the Hajj routes into Makka and completion of the Hajj every season without any difficulty. In organizing this, cooperation of the tribes living in the region between Damascus and Madina was ensured; some of these tribes helped the pilgrims travel from one stop to another; some others guarded the fortresses; and many others were employed to serve the pilgrims at the water wells and springs. To compensate for their services, allowances were sent to them every year with the "Surra" (the caravan carrying gifts and money to Makka from the Ottoman Sultans annually). Soup kitchens and ribats were established catering to the pilgrims throughout the hajj season, lodges and zaviyas were built for the men practicing Islamic mysticism, troops and qadis (judges) were sent to guard the region. The Ottomans reorganized the office of the sharifs of the Haram al-Makka and Madina, who supervised the repairs and maintenance of the cities and closely followed their activities. Office of the Sharif of the Haram of Makka was under the administration of Jeddah Sanjak Beg until 1802, after this date it was transferred to Makka.[2] Ottoman State established numerous charity and religious organizations in Makka and Madina and allocated numerous waqfs to them from Egypt, Syria, Anatolia and other regions. As the income from these waqfs was specifically allocated to these two Harams, they are known as are Al-Haramayn al-Sharifayn Waqfs.

At the beginning of the twentieth century, the Khadim (servant)

2 Ahmad al-Sibai, *Tarikh Makka, Dirasat fi al-Siyasa wa al-'Ilm al-Ijtima' wa al-Umran*, Makka 1413/1994, p. 451-452.

mission of the sacred places was passed on to the Kingdom of Saudi Arabia; development, expansion and maintenance activities, Hajj organization and other services continued and will continue.

Reconstruction and development in Makka during the Ottoman period

Development and construction in Makka was undertaken according to a specific plan; naturally, Haram al-Sharif was at the center of it. Beginning with Sultan Selim I (the Grim) period numerous restoration and construction work was carried out. Actually, the attention and close interest of the Ottoman State in the sacred cities had begun long before. As an expression of the love and allegiance they had for the Haramayn, they wanted to undertake the work of repairing and maintaining the waterways that extended to the Hajj region in the period of Sultan Mehmed II, the Conqueror (1444-1446, 1451-1481). Permission was requested from the Mamluks, who were in command of the Hejaz region during that period, but to no avail.[3] After Hejaz came under the Ottoman rule, they were able to serve the Haramayn with more ease. After Sultan Selim I defeated the Mamluk army at the battle of Marj Dabiq on 24 August 1516, he went to the Aleppo Mosque for Friday prayers; the last Abbasid Caliph al-Mutawakkil was also there. Khutba was read in the name of Sultan Selim I; when the imam cited him as the "Hakim al-Haramayn al-Sharifayn" (Ruler of Al-Haramayn al-Sharifayn), Sultan Selim I asked for his title to be "Khadim al-Haramayn al-Sharifayn". Later when Sultan Selim I entered Cairo as the conqueror of Egypt in 1517, Amir of Makka Sharif Barakat b. Muhammed sent to him the keys of the Ka'ba with his twelve-year-old son Sharif Abu Numayy and an envoy named Ar'ar.[4] Sultan Selim I sent Amir Muslihiddin Bey to the region with the Surra and tasked him with various construction works in the al-Masjid al-Haram and with the expansion of Maqam al-Hanafi. Muslihiddin Bey tore down the standing building in 1518 and built a large attractive dome in its place. However, the ulama of Makka opposed it, reasoning that the construction divided the first ranks of the congregation behind the imam who performed the namaz ritual according to the Shafii Order as well as occupying a large area in al-Masjid al-Haram. In 1542, with the order of Sultan Süleyman the Magnificent (1520-1566), Maqam al-Hanafi was again torn down and replaced with another building of smaller size. Maqam al-Hanafi, which subsequently did not face any other changes, was demolished in recent times.[5] In the period of Sultan Selim I, the Surra that went to Makka carried a large number of aids in kind and cash to the inhabitants of Haramayn under the name of "Sadaqat Rumiyya" for the first time.[6] We shall deal in detail with the subject of Surra later.

During the Ottoman period, care was taken in the urban planning of Makka where intensive construction work continued; construction of any building obstructing the views of al-Masjid al-Haram and the Ka'ba was avoided. The development plans that started in the period of Sultan Süleyman the Magnificent with the contributions of Architect Sinan (1489-1588) continued in the periods of Sultan Selim II (1566-1574) and Sultan Murad III (1574-1595). Priority was given to the renovation of minarets, columns, riwaqs (arcades), doors and wooden ceilings, floor of the tawaf area and the seats of various orders. Renovation of the house that Prophet Muhammed[PBUH] was born in is among the repairs and maintenance carried on in the Ka'ba and al-Masjid al-Haram in the period of Sultan Süleyman the Magnificent in 1528. Between 1551-1554, the lead elements on the Ka'ba's roof and the area of tawaf were renewed and its door was gold plated; again, upon the Sultan's order, the Ka'ba door was replaced with a new one

3 Mustafa S. Küçükaşçı, *Cahiliyyeden Emeviler'in Sonuna kadar Haremeyn*, İSAR Vakfı, İstanbul 2003, p. 16

4 Tarcan Yılmaz, *al-Ka'ba al-Musharrafa*, Arabic trans. Tahsin Ömer Tahaoğlu, IRCICA, Istanbul, 1993, p. 11

5 Ahmad al-Sibai, *Tarikh Makka*, p. 475.

6 Hicaz Salnamesi, 1303 H. (1886), p. 118.

in 1556. The gutter was renovated in 1552.[7] The minaret that was built in Bab Ali on his order was of hewn stone,[8] Bab al-Ka'ba minaret was refurbished in accordance with the Turkish style. In the same period, four madrasas were built between Bab al-Ziyada and Bab al-Dariba; the minaret built on these madrasas brought the number of minarets in al-Masjid al-Haram to seven. In the third part of the work *Risala-i Mi'mariyya* that contains the biography of Ottoman chief architect Mehmed Agha, the repairs and renovations made in the Ka'ba and its surroundings during the reign of Sultan Murad III (1574-1595) are explained. Learning that Ka'ba was in need of repairs, the Sultan sent Architect Sinan to Makka; although Architect Sinan prepared a project, the renovation was not implemented due to the sensitivity of preserving Ka'ba's original construction. Many years later, when the Ka'ba faced the danger of ruin, the gutters and the arch needed to be changed, Sultan Ahmed I (1603-1617) sent Mehmed Agha, who made the necessary renovations in accordance with Architect Sinan's plans and the gutters and the arch were changed.[9]

Makka was in a region where water supplies were scarce; on the other hand, it often faced floods. Again, in Sultan Ahmed I period in 1610 the Damascus Wall of Ka'ba cracked due to excessive rainfall. Although the Sultan thought to replace the wall with a new one, the Ottoman ulama proposed that the walls be reinforced by encircling them with copper belting. Gold plated copper belting was made with the Sultan's approval. Another incident was that on 3 April 1630 excessive rainfall continued for a day and night; the floods that filled the valley of Ibrahim reached al-Masjid al-Haram and came up to the Ka'ba door. The water seeped inside the Ka'ba and rose halfway up the walls. Due to the flooding, the northern and eastern walls and one thirds of the western wall collapsed, nearly a thousand people lost their lives. By the order of the Ottoman sultan of the time Sultan Murad IV (1623-1640), some sections of the Ka'ba were restored in conformity with the original dimensions of width and height. Mas'ud, the Sharif of Makka, came to Haram al-Sharif to move the gifts that were preserved in the Ka'ba to Dar al-Shaybi; afterwards he called on the people of Makka to clean the mud and take the fallen stones of the Ka'ba away from the tawaf area. A wooden screen was erected around the Ka'ba; stones from the hill known as Ka'ba mountain in Shubaika were hewn and transferred to al-Masjid al-Haram to be used in the renovation.

Foundation of the Damascus Wall was laid with celebrations, khilats (robe of honor) and gifts were distributed and sheep were sacrificed.[10] The construction continued until April 1631, when the Ka'ba curtains were put on with celebrations and distribution of gifts. The outbuildings were reinforced, repaired and painted, all the work was finished by Dhulhijja of the same year.[11] The present Ka'ba building contains the above-mentioned construction sections from the Ottoman period.[12] During these repairs, the Ka'ba door was left as it was; in 1635, a new door was made in Istanbul by the order of Sultan Murad IV and installed in its place. The old one was sent to Istanbul.[13] In 1662, during the reign of Mehmed IV (1648-1687), a piece of wood broke off from the roof of the Ka'ba and was repaired. Again, in the same period, the seven minarets of al-Masjid al-Haram were refurbished and the tawaf area was enlarged and paved with stones. Gutters were constructed around the Ka'ba and the eaves in 1688 and

7 Ibid., p. 119.

8 According to al-Sibai, Bab Ali minaret was refurbished in 970 (1562) and Bab al-Salam was torn down and rebuilt in 983 (1575). Two new ones replaced the minarets that no longer exist (Ahmad al-Sibai, *Tarikh Makka*, p. 476).

9 Tarcan Yılmaz, *al-Kaba al-Musharrafa*, p. 15.

10 Ahmad al-Sibai, *Tarikh Makka*, p. 481.

11 Ibid., 479-482.

12 In this Salname heavy rains, flooding of al-Masjid al-Haram, collapse of the Ka'ba walls excepting the Rukn al-Yamani wall and the people that were harmed, are recorded in detail. According to it, some of the walls that were standing at the time were built in the period of Abdullah b. Zubair some others in Hajjaj b. Yusuf al-Saqafi's time approximately one thousand years ago. Builders that came together decided to tear down the standing walls of the Ka'ba and replace them with new walls.

13 *Hicaz Salnamesi* dated 1303 (1885-1886).

on the roof in 1697. In 1725, Ka'ba underwent repairs and numerous changes were made. In Sultan Ahmed II (1691-1695) period, the flint stone flooring on the tawaf area was replaced with marble.

In the period of Sultan Mustafa II (1695-1703), the fountain next to the Ka'ba wall was renovated and covered with marble in 1698. Al-Hajar al-Aswad's casing, the columns and internal stairs were repaired. In 1700, Maqam al-Ibrahim was torn down and rebuilt, on this occasion the stones were reinforced and gold and silver-plated. In 1702, Bab al-Ziyada minaret was torn down and replaced with a new one. Maqam al-Ibrahim that was torn down in 1720 was renewed. It is known that in Sultan Mahmud I period (1730-1753) new candelabras and chandeliers were sent to Makka. In 1758, Zamzam Tower was torn down and replaced by a more attractive one. In the period of Sultan Abdulhamid I, some of the leaning columns in the al-Masjid al-Haram and the domes on its roof were repaired in 1785. In the same period the Ka'ba, Maqam al-Ibrahim, Maqam al-Shafi and the Zamzam well and some minarets underwent repairs and renovation.[14] Ka'ba's surroundings were lit. The inscription on its door indicates that Sharif of Makka Surur repaired the minaret of Bab al-Umrah in the years 1786-1787. In the same years, Sultan Abdulhamid I renewed the flooring of the area where Zamzam is located.[15] In 1843, during Sultan Abdulmecid's period (1839-1861), the Ka'ba stones were repaired; some of the marble sections and the columns of al-Masjid al-Haram that were leaning sideways were mended. Bab Ali and Bab al-Bazan roads going to the Sulaymaniya Madrasa were restored. The silver casing of al-Hajar al-Aswad was also renewed during these years. Beginning in 1839, a general restoration in the al-Masjid al-Haram was started. The entrance to Bab al-Salam was laid with marble and Maqam al-Hanafi was restored. The number of the oil lamps arranged in circles in the tawaf area and behind Maqam al-Ibrahim were increased; the oil lamps at the entrance to the four riwaqs of the al-Masjid al-Haram were also renewed. Thus, the number of oil lamps in the Haram al-Sharif numbered more than three thousand. These oil lamps were lit during the Ramadhan months, Hajj seasons and holy days and at the beginning of the three holy months. In 1861-1862, in the period of Sultan Abdulaziz (1861-1876), al-Masjid al-Haram was faced with another disastrous flood and the floodwaters reached up to the locks of the Ka'ba door. It was recorded that al-Masjid al-Haram was seriously damaged and many people were drowned inside and outside the mosque. The Ottoman State made great efforts and charged the Amir of Makka Abdullah b. Muhammed b. Awn and the Sharif of Haram al-Sharif Ahmed Izzet to repair the damage caused by the flood. The restoration work continued for almost six months. Later in 1883, restoration was undertaken in the outbuildings of al-Masjid al-Haram, where the Abbas Fountain and the Library (Bayt al-Mahfuza) near the Zamzam well were removed and the books were transferred to Bab al-Sulaymaniya.[16] Roof of the Musalla was raised to prevent the oil lamps from touching the heads of tall people. The floor of al-Masjid al-Haram was removed completely and laid with hewn stone.

When Khedivi Flood flooded Makka in 1909-1910 it caused much greater damage in al-Masjid al-Haram. Twenty-two columns were among the severely-damaged sections. In 1915, although Sultan Mehmed V (1909-1918) ordered a general restoration in al-Masjid al-Haram where the damaged columns would be replaced, it was prevented by the beginning of World War I. In 1912, the Sultan ordered that the silver frame of the al-Hajar al-Aswad, which was a local product, be changed with a new one. This frame is still in place.[17]

These few examples of the services rendered by the Ottomans in different periods are subjects of individual research. Restoration and

14 Eyüp Sabri Paşa, *Mir'at al-Haramayn, Mir'at-i Makka*, Istanbul, 1301, p. 775.
15 Ahmad al-Sibai, *Tarikh Makka*, p. 477-479, 483.
16 Ibid., p. 592.
17 Ibid., p. 593-594.

maintenance work, not mentioned here, were also undertaken in other sections of the Ka'ba. Examples are the locks and keys. As in the periods of the Abbasids and Mamluks, the Ottomans also adopted the tradition of sending locks and keys for the Ka'ba door. Before the Caliphate was passed over to the Ottomans, Sultan Bayezid II (1481-1512) presented two locks to Ka'ba. It is understood from the locks and keys in the Topkapı Palace Museum that presenting locks and keys to Ka'ba was not repeated annually with the Surra. Among the Ottomans, Sultan Ahmed I was very particular about sending the keys and locks to Ka'ba. The old keys and locks that were replaced, were brought back to Istanbul and safeguarded in the Ottoman Palace after a ceremony called "The Key Procession" (Anahtar Alayı).[18] Another example is the sensitivity shown on the Ka'ba curtains. Since the period of Sultan Süleyman the Magnificent, from time to time, the Ottomans sent curtains to Makka that were woven for the interior of the Ka'ba. The outside covers of the Ka'ba were woven in Egypt with the money provided by the Haramayn waqfs, until the time of Sultan Ahmed III (1703-1730); from then on, a new one was woven in Istanbul every year and sent to Makka. Customarily it was woven from black silk and thrown silk, decorated with verses embroidered in gold and silver bands. The old covers that were replaced with the new one would be brought back to Istanbul and displayed to the public in Abu Ayyub al-Ansari's tomb; then it would be brought to the Ottoman Palace for safeguarding. The oldest Ka'ba curtain displayed at the Topkapı Palace Museum is dated 1543-1544 and belongs to the period of Sultan Süleyman the Magnificent. The newest one is from the period of Sultan Abdulaziz and dated 1861-1862.[19]

Another important subject was the fortification of the Makka al-Mukarrama walls and the construction of fortresses against possible enemies. One of the three fortresses from the Ottoman period was constructed on the Ajyad hill to protect Makka. Amir of Makka Sharif Surur b. Musaid bought the houses around Ajyad and constructed the fortress in 1783. Ajyad Fortress was torn down in 2002 and replaced with large buildings and hotels. The second fortress is the Hindiyya Fortress built by Sharif Galib b. Musaid in 1806 on the elevation known as Jabal al-Hindi next to Jabal al-Turki to the west of Makka. In time, this considerably smaller fortress went to ruin; in 1883, Sharif of al-Haram al-Sharif and Governor of Makka Osman Nuri Pasha had it repaired and enlarged; it was named Gayretiye and assigned to the soldiers as living quarters. The reason for the name was that it was built with the efforts and assistance of the public. The third one is the La'la' Fortress, again built by Sharif Galib in 1801 on the foothills of Jabal al-La'la' which reach down to Abbadi.[20]

There were two Anatolian style "hamams" (public baths) in Makka. The one in Bab al-Umrah was built in 1572 by Sokullu Mehmed Pasha, who was also vizier of Sultan Süleyman the Magnificent. The second one in al-Qushashiyah was known as Nabi Bath. There were three lodges in town. Among them, al-Takiyya al-Misriyya (Egyptian Lodge) built in place of Dar al-Sa'ada by Mehmed Ali Pasha in 1823 is the most important. It is known that there were twenty public fountains and twenty cisterns in Makka.[21]

Ottoman sultans and members of the imperial family, as well as state officials and people of means, constructed buildings of social and religious character such as mosques, public fountains, soup kitchens, madrasas, lodges and zawiyas and public squares. It is known that the project of one of the public baths in Makka was drawn by Architect Sinan and built by grand vizier Sokollu Mehmed Pasha; the second one was built by vizier Sinan Pasha (d. 1596). Sultan Murad IV's wife Sultana Gülnuş established a hospital known as Dar al-Shifa in Makka; two other hospitals followed it. Dar al-Arqam situated to

18 For details, see Tarcan Yılmaz, *al-Ka'ba al-Musharrafa*, p. 11-15.

19 For further information on Ka'ba Curtains see, *Astar al-Haramayn al-Sharifayn (Haremeyn-i Şerifeyn Örtüleri)*, IRCICA, Istanbul 1417/1996.

20 Hicaz Salnamesi, p. 159.

21 İbrahim Rifat, *Mir'at al-Haramayn*, Kahire 1344/1925, I, pp. 177-186; Hicaz Salnamesi, p. 159.

the east of Safa hill, where Prophet Muhammed[PBUH] communicated Islam, was converted into a mosque in Sultan Murad II (1573-1595) period; it was repaired numerous times by other Ottoman sultans. Guraba hospital built in the name of Sultan Abdulmecid's mother Bezm-i Alem Valide Sultan (1807-1853) served the people of Makka as well as the pilgrims and people coming to town for Umrah. Medicine was given out free of charge from the pharmacy affiliated to the hospital. Khassaki Sultan built a soup kitchen near the hospital that distributed bread and soup to the poor daily. As mentioned in the *Hicaz Salnamesi* (Hejaz Yearbook) dated 1303/1886, apart from these, there were approximately 150 ribats in Makka that catered to the needs of dervishes and needy people.[22]

In the Ottoman period, concentrated effort was made to develop Makka's character as a center of knowledge and culture. Special care was taken to prepare an environment where the ulama and men of religion would come together and confer during the Hajj season. Thus, the madrasas and libraries that were opened here, also served as platforms of culture and science. The first madrasas that are known to be built by the Ottomans are the four madrasas between Bab al-Ziyada and Bab al-Dariba, which were designed by Architect Sinan; they were each allocated to the Orders of Ahl al-Sunna. Construction of the madrasas began with the ground breaking ceremony in the presence of the Qadi of Makka Ahmed Nişancı (1564). After the completion of the madrasas, the mudarris' (professors) were appointed and the necessary financial allocations were made.[23] al-Nahrawali personally records that he was appointed to the Hanafi madrasa in 1567.[24] Other madrasas followed the Ottoman madrasas. Among them are the Murad II (1421-1444, 1446-1451), Vizier Sokollu Mehmed Pasha, Davud Pasha and Khassakiyya and Mahmudiyya madrasas. According the Salname dated 1303/1886, at the time there were 33 madrasas in Makka that had the qualification of sibyan (primary) schools. Four of these were in Suq al-Layl, one in al-Qarara, three in al-Qushashiyah, five in Sha'b Amer, one in al-Naq'a, one in Süleymaniya, one in Masfala and Ajyad, four in Shubaika, three in Harat al-Bab and six in Shamiyya. The library of the madrasa that took its name from Sultan Süleyman the Magnificent contained valuable books.[25]

In 1839, with the proclamation of the Tanzimat (reform era of 1839-1876), modern schools such as Rushdiya (secondary school) and Idadi (high school) were opened in the Ottoman lands. The Rushdiya that was opened in Makka, gave education on various subjects, mainly Turkish, mathematics and history. Numerous private schools were opened in Makka. Among them are the Sawlatiyya Madrasa, opened in Harat al-Bab in 1873; that gave Qur'anic education, religious knowledge (theology) and taught Arabic; Fakhriyya Madrasa that started education in 1878 near Bab al-Ibrahim; and the first madrasa in Makka with western type classes, Sharif Abdulkarim Trablusi Madrasa in Qaat al-Shifa. In the period of the Union and Progress government, schools continued to be opened in Hejaz. The school called Burhan al-Ittihad that was first opened in Makka in front of Bab al-Safa was later moved to its new building constructed in front of Qasr al-Maliya in Ajyad. In the later periods, schools called "kuttab" that gave reading-writing and mathematics lessons increased in number. It is known that "kuttabs" such as Ashia School that was attended by girls were also opened in the Marwa region.[26]

In some sources, detailed information and descriptions are given on the conditions of the holy buildings, Makka and Madina, the services rendered to them and the educational and cultural institutions during different periods of the Ottoman State. One of these sources is the book titled Mir'at al-Haramayn by Ibrahim Rifat Pasha,[27] who visited

22 *Hicaz Salnamesi*, p. 196-197.

23 Ahmad al-Sibai, *Tarikh Makka*, p. 472.

24 al-Nahrawali, *Kitab al-Alam bi Alam Bayt Allah al-Haram*, Cairo 1885, p. 161.

25 *Hicaz Salnamesi*, p. 187-189.

26 Ahmad al-Sibai, *Tarikh Makka*, p. 580-581.

27 Ibrahim Rifat Paşa was born in 1857; his first name is Muhammed Rifat. His father is Suwaifi

the sacred lands four times between the years 1901-1908, three of them as the Amir of Hajj and commander of the troops guarding the Mahmal of Egypt. In the book, he writes that during that period there was a parade ground in Ajyad for the soldiers, Amiriya printing house, post office, telegraph office and a medical center. Ibrahim Rifat Pasha continues his observations by saying: "there was a large street in Shamiyya where commercial transactions were conducted. Prayer beads and fabrics brought from India and Anatolia are sold here. It is possible to buy precious stones like jade, ruby and agate very cheaply from Yemenite pilgrims. Apart from al-Masjid al-Haram, there were six large and sixty seven small mosques in Makka al-Mukarrama. The most famous among them were the Masjid al-Rayah, Masjid al-Jin, Masjid al-Ijabah and Masjid al-Bay'a. There was also a sharia court. In Makka al-Mukarrama there were six madrasas and 43 sibyan schools. The most renowned was the Sawlatiyya madrasa built by Sharif Rahmatullah where Qur'an, tajweed (science and style of reciting the Qur'an), Arabic language and elocution and mathematics lessons were given. Similar or a few more subjects were taught in the other madrasas." The same source mentions the Shirwanizada Library at Bab al-Umm Hani in Makka and the Sulaymaniya Library built by Sultan Abdulmecid in Bab al-Dariba near Bab al-Salam and composed of the books brought from al-Masjid al-Haram and other places. Majority of the books were in Arabic; they were generally on subjects such as Arabic language, fiqh, literature and history; there were also books in Persian, Turkish, Urdu and Javanese languages.

Another example from educational and scientific life can be given from Sultan Abdulmecid's period. Earlier, around 1611, a small room near the southeast riwaq, which stretched to Qubbat al-Abbas was renovated and was used to store lamp oil and candelabras. Later, the earthenware jugs were filled with water and stored in this room to cool. The dome was used to store the Mushafs and books used by the students. In 1843, Sultan Abdulmecid ordered that the cistern known as Qubbat al-Abbas be renovated as a library for the ulama and the students. The library was enriched with the books sent from Istanbul; later this library formed the nucleus of the al-Haram al-Sharif Library in Makka. The Sultan also decreed that instruments of astronomy be installed in the place known as Qubbat al-Farrashin and a muwaqqit (time-keeper) and an assistant be appointed. Since then, this place has been known as the Clock Dome. In 1871, the subject of the removal of these two domes came up as they constricted the praying area and those praying were not able to see the Ka'ba. In 1882, during Governor of Hejaz Osman Nuri Pasha's period, these two domes were torn down, the books were moved to one of the Sulaymaniya madrasas in Bab al-Dariba in the north riwaqs of al-Masjid al-Haram; it was later known as the Sulaymaniya Library.[28]

It is obvious that the services rendered by the Ottomans in Hejaz, during the period that continued until the end of the eighteenth century were mostly related to religious and other sacred venues. Among the activities of the following period, public services took priority. The samples are the projects of Sultan Abdulhamid II, Governor Osman Nuri Pasha and Amir of Makka Sharif Muhammed b. Awn. In 1884, Osman Nuri Pasha built the Government House (Dar al-Hukuma) in front of the al-Masjid al-Haram in Ajyad, the Hamidiye barracks and the police headquarters known as 'Başkarakol' somewhere around the Safa hill; the headquarters stayed intact until it was torn down in 1950. The Ottoman Governor, in place of the bombardiers' barracks, built a hospital in Ajyad, which later functioned as the Directorate of Public Health. In this period, a state printing house was established that was later moved near the finance departments inside the Ajyad Fortress. A hospice for the pilgrims was built in Jarwal that was later

b. Abduljawad al-Mulaiji. He graduated from the Cairo Military College and received lessons from the Azhar ulama. He advanced in the military ranks. While in the Egyptian army, he participated in numerous battles. He served in Sawakin, a dependent of Egypt, on numerous occasions. In 1900, he was entrusted with safeguarding the Mahmal of Egypt and visited the sacred lands for the first time. He was appointed Amir of Hajj three times in the years 1902, 1903 and 1908. He died in 1935.

28 al-Athar al-musawwar, p. 177; Hisat Salaymani, p. 127.

turned into barracks. Another barracks built in Ajyad was later used as a government office.[29]

Besides the services such as administrative organizations, public services, safeguarding of the sacred venues and meeting the needs of the public, great effort was continually made to preserve stability and order in the region during the Ottoman period. Specifically after the Tanzimat, measures were taken in the Haramayn to increase the strength of the central government; among them large-scale projects such as the construction of the Hejaz railway and the installation of telegraph lines, which gave the state greater strength, stand out.[30]

Madina in the Ottoman Period and the Services Rendered

Parallel to the services rendered by the Ottomans in Makka, there were countless others in Madina. Thus, except when making a complete list or a historical study, inevitably each narrative will be limited. Here we shall content ourselves to looking at a few examples.[31] The first construction realized by the Ottomans in Madina was during the period of Sultan Süleyman the Magnificent. The effects of years of erosion in the al-Masjid al-Nabawi was noticed and in 1531-1532, the architects and skilled workers sent from Istanbul worked on the repairs and made renovations in the Masjid and the western wall of the Tomb of Prophet Muhammed[PBUH]; the work was completed by 1540.[32] Six years after this renovation, the minaret known as al-Shakliyya collapsed; a new Anatolian style minaret was built in 1541 and named Süleymanye Minaret honoring the Sultan. The same minaret underwent repairs in Sultan Abdulaziz period and was remembered as Aziziyya in the last periods of the Ottomans. Also, during Sultan Süleyman's period, the mihrab of al-Masjid al-Nabawi was covered with black and white marble, hence for a long time was known as Mihrab of Süleyman. The minbar to the right of the Prophet's mihrab was constructed and sent to Madina by Sultan Murad III (1574-1595). This 7 m. tall marble minbar is an excellent sample of ornamentation and intaglio. The period of Sultan Mahmud II (1808-1839) stands out as the time when various extensive conservation and renovation activities were undertaken in Madina. In this period as a result of the work that was started in 1817 and continued until 1830, numerous monuments were produced. Among them, the grand dome is the most striking. A new stone dome was built in place of the dome known as Qubbat al-Nour or Tomb of the Prophet[PBUH] built by the Mamluk Sultan Qaitbay. The dome that was covered with lead and painted green kept its beauty to our day; in reference to its color, it is named Qubbat al-Khadra, the Green Dome.[33] The most extensive renovation and restoration work in al-Masjid al-Nabawi was undertaken in Sultan Abdulmecid's period. The architects and skilled workers sent from Istanbul restored al-Masjid al-Nabawi from end to end with the red stones from the quarry outside Madina. The floor was covered with marble, the columns refurbished and gilded. By the order of Sultan Abdulmecid, 29 domes were built in al-Masjid al-Nabawi and the old domes numbering 242 were refurbished. An ornamental pond was constructed in the middle of the al-Masjid al-Haram. This was the largest renovation project in the history of al-Masjid al-Nabawi. Here, in addition to the excellent samples of intaglio, there are gilded decorations and jali thuluth calligraphy. Before the Ottomans, there were Indian carpets; in the Ottoman period, carpets woven in famous Anatolian towns such as Uşak, Isparta, Gördes and Hereke were sent. In the period of

---

29 Ahmad al-Sibai, Tarikh Makka, p. 534-535.

30 Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", Diyanet İslam Ansiklopedisi, XXVIII, Ankara 2003, p. 312.

31 For detailed information see. Bozkurt, Küçükaşçı, ibid; for a comprehensive study of the Ottoman services in Madina in the first period see. An'am Mohamed Osman Elkabashi, "Osmanlı Medinesi: XVI. yy'da Mukaddes Bir Şehrin İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, unpublished PhD thesis, İstanbul 2006.

32 Eyüp Sabri Paşa, Mir'at al-Haramayn, Mir'at-ı Medine, p. 70ff.; Nebi Bozkurt, Mustafa S. Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevi", Diyanet İslam Ansiklopedisi, XXIX, Ankara 2004, p. 283.

33 Bozkurt, Küçükaşçı, ibid., 283-4.

Sultan Abdulhamid II, al-Masjid al-Nabawi was completely covered with carpets woven in Istanbul.

After the Hegira to Madina, Prophet Muhammed[PBUH] with His own hands laid the foundations of Masjid al-Quba, which is considered to be Islam's first masjid. He encouraged His Companions to pray in this mosque where He prayed from time to time, specifically on Saturdays. In one of His hadiths He commanded "Whoever cleans up in his house and comes to Quba mosque to pray, he will attain the umrah reward." Within the masjid is the Prophet's prayer area (musalla), the place where His camel kneeled and a well attributed to Abu Ayyub al-Ansari. In the periods of Sultan Süleyman the Magnificent, Mustafa II, Mahmud II and his son Abdulmecid, restoration and expansion work was continued; the masjid saw numerous repairs in the Ottoman period. In Sultan Mahmud II period, during the comprehensive restoration made in 1829, the two riwaqs in the north were replaced by a single riwaq; also Sa'd b. Haythama's house was torn down and replaced with the Quba Madrasa. Masjid al-Qiblatain, another sacred work, went through extensive restoration in the time of Sultan Süleyman the Magnificent. Masjid Abu Bakr was repaired in 1838 during the time of Sultan Mahmud II; in Sultan Abdulmecid's time, Masjid al-Omar and Caliph Ali Masjid were restored in 1850 and 1851-52 respectively. Among the numerous masjids that survived as a result of repair work, is the Gamama (Musalla) Masjid that underwent repairs during Sultan Abdulmecid ve Sultan Abdulhamid II periods. The name meaning "cloud" given to the Ghamama Masjid, which is 300 m. away from Bab al-Salam, was because a cloud cast a shadow on Prophet Muhammed[PBUH] while he was praying. He conducted the 'Id (religious festival) prayer for the last time in this region. These are among the numerous masjids restored by the Ottoman State in the sacred places.

Baqi' al-Gharqad (known as Jannat al-Baqi' or al-Baqi' Cemetery) is another important place in al-Madina al-Munawwara. Before Islam, apart from Baqi' al-Gharqad cemetery, there were other cemeteries in and outside the town. Baqi cemetery was no different from the others until Prophet Muhammed[PBUH] turned it into a Muslim cemetery. The first Muslim to be buried in this cemetery was the immigrant Othman b. Maz'un. The Prophet placed a stone at the head of the grave and said, "This is the grave of our follower." After this incident, when an immigrant died, He was asked, "Where shall we bury him?" the reply was "Next to our follower Othman b. Maz'un". Baqi Cemetery, which was outside Madina to the east of al-Masjid al-Nabawi, is in the middle of the city today. The cemetery is 80 m. long and 80 m. wide. In the northwest are the graves of Safiya and Atiqa, aunts of Prophet Muhammed[PBUH]. This cemetery 300 m² was added to Baqi in 1953. In addition, Ammat Street between the two cemeteries was also added to this area. Hush Kawkab to the east of Baqi, where Caliph Othman's grave is, was a vegetable garden donated by Caliph Othman and the Umayyad family to enlarge the cemetery. It was reported that whenever Caliph Othman passed here, he said "A good man should be buried here" and he was the first person to be laid to rest in this plot. In this cemetery rest Prophet Muhammed's[PBUH] daughters, wives, aunts, grandchildren, muhadjirun (the emigrants) and members of the ansar (helpers, Muslims of Madina), Caliph Othman and thousands of sahaba (the companions of the Prophet[PBUH]) tabi'un (the successors of the companions of the Prophet), taba' al-tabi'un (successors of the successors), ulama, mystics, martyrs and believers. It is said that ten thousand sahabas just from Madina are buried here. However, today those who lie in the numerous graves are unknown. According to the present information, graves of the people buried in Baqi cemetery are: The graves of Prophet Muhammed's daughters[PBUH] Umm Kulthum, Ruqiya and Zainab are 30 m. away from the entrance and separated from Baqi by a large area. 25 m. to the south of this area are the graves of his daughter Fatima, his uncles Abbas, his grandchildren Hasan, Caliph Ali (according to a narrative Hasan brought Caliph Ali's body to Madina and buried it in the Baqi cemetery), grandson Husain's sacred head, Caliph Ali's grandson Zainalabidin, Zainalabidin's

son Muhammed Baqir, Muhammed Baqir's son Dja'far al-Sadıq. 8 m. to the north of the graves of the Prophet's daughters, are the graves of his wives Aisha, Sawdah, Hafsa, Zainab, Umm Salamah, Juwayriyya, Umm Habiba, Ramla, Safiya and Zainab, daughter of Jahsh. Khadijah is buried in Jannat al-Mualla in Makka, while Maymuna is buried in Serf 12 miles away from Makka. 5 m. to the north of Prophet's wives are the graves of Aqil b. Abu Talib and Abdullah b. Jafaar b. Abu Talib (Tayyar), and the Prophet's cousin and foster brother Abu Sufyan b. Harith b. Abdulmuttalib. 10 m. to the east of Aqil b. Abu Talib's grave are the graves of Imam Malik b. Anas and Imam Malik and the qurra of Madina (read the Qur'an well and according to the rules) Sheikh Nafi' b. Abu Naim. 20 m. to the east of the grave of Malik b. Anas lie Othman b. Maz'un, Abdurrahman b. Awf, Prophet Muhammed's son Ibrahim, Sa'd b. Abu Waqqas, Asad b. Zurara, Hunais b. Hudhayfa al-Sahmi and Caliph Ali's mother Fatima binti Asad. 75 m. away from Othman b. Maz'un's grave is the Harr (Kulaib) cemetery where lie the martyrs who died while defending Madina in Yazid b. Muawiya period. The cemetery that was previously outside was added to Baqi during its expansion in the Umayyad period. In the middle of Baqi, 135 m. to the northwest of Harra martyrs cemetery, is Caliph Othman's grave. The Ottoman soldiers who were martyred while defending Madina in 1916 are also buried here. In time, the Ottoman State made numerous repairs on the graves that were built in the shape of domed tombs. Qubbat al-Bayt is the largest among them. The domes of Caliph Othman, Malik b. Anas, Ibrahim (the Prophet's son) and the domes of his wives and many other domes within and outside the walls were rebuilt. These domes were demolished later.

A series of construction work was carried on the city walls. The most important construction and renovation undertaken in the region by the Ottoman State following that of al-Masjid al-Nabawi was the restoration of the city walls. Al-Madina al-Munawwara walls that were constructed before the Ottomans were falling into ruin; Sultan Süleyman the Magnificent ordered them to be fortified and raised in line with Ottoman military experience; also the vulnerable points would be rebuilt. The large fortress in the city and the inner walls were built in Sultan Süleyman's period. The Basmala and Sultan Süleyman's name are written on Bab al-Mısrī, the west entrance of the great wall. The Sultan had also built a fortress called Sultaniye Fortress next to the city wall.

When the city walls were built, Madina had four gates: Bab al-Shami, Bab al-Saghir, Bab al-Mısrī and Bab al-Baqi. The fifth gate that was opened in Sultan Abdulmecid's period took the name Bab al-Majidi.[34] In its current state, the city has seven gates named Bab al-Shami, Bab al-Kuma, Bab al-Anbariyya, Bab al-Ka'ba, Bab al-Awali, Bab al-Baqi and Bab al-Majidi. 130 years after Sultan Süleyman the Magnificent, Sultan Mehmed IV restored the city walls in 1667, the sections that went to ruin were repaired and some others sections were rebuilt. The walls were overhauled in the time of Sultan Abdulhamid I; and in 1220/1805 Sultan Mahmud II ordered their complete renovation through Mehmed Ali Pasha, Governor of Egypt. 300 years after the city walls were constructed by Sultan Süleyman the Magnificent, they were restored in Sultan Abdulmecid's period; they were again restored in 1868 during Sultan Abdulaziz period. In addition, a cannon foundry, a government house and a jail were constructed. Outposts were established and cannons were sent to the region in Sultan Abdulhamid II period. The Government House, which was initially one of the towers on the city wall built in Sultan Süleyman's time, was constructed by Sheikh Emin Pasha during the period of Sultan Abdulaziz. Dar al-Khazinat al-Jalilah al-Nabiyya (Sublime Treasure House of Prophet Muhammed that contained the sacred relics) was here. Near Bab al-Salam were a military hospital, the barracks and the Guraba hospital (hospital for the destitute).[35]

Another well-known district of Madina was the al-Manakha

34 Hicaz Salnamesi, p. 175.

35 Hicaz Salnamesi, p. 174-175.

Square where the pilgrims stayed and tied their camels. In Sultan Süleyman's period, it was known by this name. This Square to the west of al-Masjid al-Nabawi, is situated to the east of Madina city walls; that is between the inner and outer walls and between the Egyptian and Anbariyya gates. Numerous commercial, administrative and religious activities took place in this market. Saih Quarter is to the east of the Square, which is a crossroads situated in the middle of the city; Tayyar street is to the west and Qala al-Humayun (Imperial fortress) is to the north while 'Id (festival) prayer areas are in the south. The Square situated at the junction of many roads and streets, was also the place where caravans and Mahmals put up. There were many buildings outside al-Manakha; the al-Manakha market would be filled with people who came for shopping; ceremonies and various activities were organized here. There were two police stations in the middle of the Square; one with an old building at the side of the inner Damascus gate, the other one built by Sheikh al-Haram Halid Pasha and restored by Sheikh al-Haram Custodian of Madina Major General Mehmed Pasha. The first one was the dwelling of the gendarmerie as it was close to the Government House while the second one was assigned to the military guards; they also stayed at the Bab Headquarters (Karakol) that was towards the Egypt gate. At the end of the twentieth century, buildings to the western side of al-Manakha such as Qala al-Humayun, post office and public fountain were removed and replaced with new buildings among them King Abdulaziz Library, police station, post office and municipality.

During the development of the Madina city after the Abbasids, the people moved to the districts near al-Haram al-Nabawi and modest houses replaced the palaces. Houses with red tiled walls, roofs made from date palms increased in number. In the Ottoman period that followed the Mamluks, these settlements slowly moved to the east of Bab al-Majidi and Haram al-Nabawi. They were replaced by housing complexes known as "al-Ahwash" in Anbariyya and al-Saih districts; these complexes accommodated madrasas, libraries and lodges. Qadi Mansion on Saih district, al-Dja'far mansions on Anbariyya Street where Amirs lived, Abu Izzah mansions fronting Bab al-Majidi Street, Al Sa'd mansions on Tuwal Street, Abd al-Qadir Tahir Mansion in Saqifat al-Amir, Darjunah Mansion in Saih district where al-Uwaidha resided and the Barzanji Mansion, which is listed as one of the most beautiful buildings in Bab al-Majidi as regards its architectural characteristics and decorations, may be cited as an example of these buildings that attract attention.[36]

Another concentrated construction work and infrastructure development was experienced in the region during the period of Sultan Abdulhamid II in connection with the Hejaz Railway project that was started in 1900 with military, political and religious purposes. The railway traversing over the Suez Canal would facilitate Hajj journey, dispatching troops and equipment to the region would be speeded up and secured. The railway would be economical for the State Treasury and also contribute to the economic and social development of the region. Numerous buildings and installations were constructed within the framework of the project. Madina train station, depot, railway maintenance complex, water cistern, administrative buildings and the railway bridge on the Aqiq valley are among these installations. The work that started in September 1900 continued for seven years. A station was built every 20 km. on the 1320 km. Damascus-Madina route. The railway was planned to go from Damascus to Makka, from there to Aqaba, followed by Jeddah and Yemen; however it could not be realized. the railway only reached as far as Madina. The railway that reached Haifa in 1905, came to Madain Salih a year later and reached Madina on 1 September 1908. The first journey of the train started from Istanbul on 23 August 1908, continued to Damascus and ended in the last station in Madina. Madina station was a kilometer away from the Haram al-Sharif and outside the Madina walls. The

36 Abdulaziz b. Abdurrahman Ka'ki, *al-Hajj al-Umran li al-Madina al-Munawwara*, Madina 1427/2006, p. 75-76.

station was built in two stages in 1908 and 1910. The trains ran three times a week on the Damascus-Madina route that took 56 hours.[37] The Ottomans' control and influence in the region increased after the Hejaz railway started operating. As well as providing security, owing to the railway, the installed telegraph lines ensured speedy communication between Madina and the Central Government. After 1908, the Union and Progress Association opened a branch office in the region. Ain al-Zarqa water near Madina was brought to town. Power lines were installed in Haram al-Nabawi and in 1911, the necessary renovation and restoration work was carried out in the city.[38] After the Ottomans lost control of Makka, Jeddah and Taif in 1916, the Hejaz railway became the lifeline of Madina, the last city in the region left in the hands of the Ottomans. Because of the railway, Madina stayed under the Ottoman rule until 1919. At the end of March 1919, the sacred relics were moved to Istanbul.

The cultural life and institutions in Madina are unmistakably another source of research. Madina developed soon after the Hegira of Prophet Muhammed[PBUH] and became the most important cultural center of the Islamic world. As the result of this cultural vitality, religious scholars were educated; people from other regions of the Islamic world came here to be enlightened. As in Makka, valuable books could be found in the libraries and madrasas of Madina. The Ottoman State, which opened and established numerous madrasas, schools and libraries in Madina encouraged the people in the region to establish similar institutions and spread scholarly activities. Ali b. Musa (1886), who mentions the abundance of madrasas in his book, gives the information that Hamidiye Madrasa between the Bab al-Salam and Bab al-Rahma and next to Haram al-Nabawi, is the best known and best organized madrasa among them. Bashir Agha Madrasa, Uzbek Madrasa, Sheikh Mazhar Faruqi Madrasa, Hüseyin Efendi (Agha) Madrasa, Sakizli Madrasa, Servet Efendi Madrasa, Albanian (Arnaut) Mustafa Efendi Madrasa and Karabash Madrasa are among the madrasas in the city. Ibrahim Rifat during the visit he made to Madina in 1891 mentions that there were 18 libraries, 17 madrasas, 12 sibyan schools and there was a professor of fiqh and a sagacious person in each school. There were 320 students in the schools and 55 in the madrasas.[39] Historian Muhammed Labib al-Batnuni, who visited Madina in 1909, informs that there were 17 madrasas in the city and describes the Rustamiyya Madrasa that was established by the Ottomans in the nineteenth century.[40]

Hüseyin Agha (Efendi) Madrasa mentioned above was established in the Aghawat district in 1856 during Sultan Abdulmecid's period. al-Kulliyya al-Islamiyya or Ali Tiba Madrasa established by the Union and Progress administration should be added to the list of madrasas. Another madrasa whose foundations were laid down in 1914 near the Egyptian Lodge in the Anbariyya district could not be completed as the Ottomans' presence in the region ended. The first floor built of stone and its dome could be seen; later the first floor was completed by the Kingdom of Saudi Arabia and used as the center of the present Tiba School. Historians did not dwell on the levels and type of the madrasas. Scarce information and records are found about the modern schools established in the later period of the Ottomans in Makka and Madina, specifically those such as al-Burhan al-Ittihad School opened by the Union and Progress administration.

Among the development, construction, infrastructure and social development projects realized in Madina during the Ottoman period, the valuable services rendered in the last period of the Ottoman administration by the Commander of Madina Major General Ömer Fahreddin (Türkkan) Pasha,[41] known as the Defender of Madina

37 Ufuk Gülsoy, Hicaz Demiryolu, Istanbul, 1994, p. 143.

38 Ali b. Musa, "Wasf al-Madina al-Munawwara" Rasail fi Tarikh al-Madina al-Munawwara, ed. Hamad al-Jasir, Riyad, 1392, p. 52.

39 Ibrahim Rifat, Mir'at al-Haramayn, I, p. 414.

40 Batnuni, Muhammad, al-Rihla al-Hijaziyya li Wali al-Niam al-Hajj Abbas Hilmi Pasha al-Thani, Cairo 1909.

41 Fahreddin Pasha was born in Ruse (Rusçuk), Bulgaria in 1868; his grandfather was Ömer

and his soldiers are worth mentioning. He took photographs of the places, people and events wherever he served, mainly Madina and accumulated a valuable collection of documents. Some of these photographs are presented in the Album in your hands. From the first day he arrived in Madina, Fahreddin Pasha, undertook the construction work and development in the city; he opened new roads, enlarged the squares, landscaped green areas, tried to develop the agriculture, made every effort to provide the needy families' children with jobs. He constructed a wall and fortresses to protect the city and placed great importance on urban planning. He built a temporary railway from Bab al-Salam square of Haram al-Sharif that passed through al-Manakha Square and reached the station from Anbariyya Street. The rubble from the buildings that were demolished for reconstruction would be carried away by this train and dumped into the pits in front of the fortress between the station and the Nizamiye Barracks. Some sections within the fortress were removed and the streets were reorganized. Anbariyya Gate, situated in the second wall of Madina and facing the station, resembled a triumphal arch and carried the Ottomans' arms and the tughra (calligraphic official signature of the Ottoman sultans) of Sultan Abdulhamid I. Two cannons were placed in the middle of the gate to salute left and right. Upon the order of Fahreddin Pasha, the gate that was situated at the end of Anbariyya Street was demolished and another gate that separated the station from the Anbariyya Square was built. This gate that was constructed in the period of Sultan Mehmed V, was called Rashadi Gate. During his assignment in Madina, Fahreddin Pasha constructed numerous fortresses and towers as well as the Quba, Urwa, Khashm al-Dib (on Uhud mountain), Uyun and Shahid al-Shuhada fortresses and the Urwa and Anbariyya towers and the towers on the west wall to protect the city and control any attempt to besiege Madina. These buildings, some of which were still standing, were demolished in recent times. Fahreddin Pasha, who placed great importance on the Quba region, gave weight to the opening of a road from Bab al-Quba to Masjid al-Quba to transport military supplies from Madina to Quba.

One of the largest fortresses in Madina, Quba Fortress was built on high ground in the Quba region south of Madina, 100 m. and 330 m. away from the main street and Masjid al-Juma respectively and had a commanding position. Urwa Fortress is the second fortress built by Fahreddin Pasha in the region known as Urwa and named after Urwa b. Zubair. This smaller fortress was situated beside the Aqiq Valley on the road between Madina and the old Jeddah, opposite the Urwa Dam in the south; it is 100 m. away from the Urwa well. Uhud Mountain Fortress also known as Khashm al-Dib is to the southwest of the mountain and on rugged ground. This fortress, whose name is attributed to the human nose khashm, resembles the Uyun Fortress and faces Caliph Othman's road known as the Uyun Road. The wall built by Fahreddin Pasha joins the Anbariyya gate in the south, which is next to the Baqi' Cemetery, with the upper east corner of the telegraph station and encircles numerous fields, farms and houses. The wall was built in 1916-18 to guard the telegraph station, which

---

Agha, a bombardier in the Nizam-ı Jadid and his father was Mehmed Nahid, Director of Post and Telegraph for the Danubian Province. The emigration started as a result of the 1877-78 Ottoman-Russian War, was influential in his choice of the military. He graduated with honors from the Military Academy in 1888 with a rank of cavalry lieutenant and from the War Academy in 1891 with the rank of captain, after various postings, he was appointed to the post of Commander General of the 4th Army in 1908. He participated in the Ottoman-Italian war of 1911-12 and served as the commander of the 31st. Division of the Hurşit Pasha Corps. When the Ottomans entered First World War, Fahreddin Pasha was serving as a Lieutenant Colonel. He moved the 12th Corps under his command from Mosul to Aleppo. He attained the rank of general on 12 November 1914 and on 26 January 1915 became the deputy commander for the 4th Army deployed in Syria. While stationed in Syria as the 12th Corps commander, he was ordered to deploy to Medina in 23 May 1916 when Sharif Hüseyin incident broke out and reached Medina on 31 May 1916. Sharif Hüseyin revolt started on 5 June 1916 and fighting started on 9 June 1916. With the arrival of support forces, he successfully defended Medina from July 1916 until January 1919. He was appointed as Hejaz Expeditionary Forces commander on 17 July 1916 and was promoted to general.

Even though he was ordered to surrender Medina in compliance with the 30 October 1918 Armistice of Mudros, he continued defending Medina for five more months. When Medina was surrendered in 11 January 1919, he left his sword in the Tomb of Prophet Muhammed. On 27 January 1919 he was sent to Yanbu and from there to Egypt by a British naval ship and was a prisoner of the British in Qasr al-Nil, Cairo for six months. He was sent to Malta on 15 August 1919 and was imprisoned in Salvatur Fortress until 30 April 1921. Following his release, he travelled to Turkey over Italy, Germany and Russia and entered through the Kars border crossing and reached Ankara on 24 September 1921. He served as Turkey's ambassador in Kabul, Afghanistan between 1922 and 1926. Fahreddin Pasha died in 1948.

ensured communication with Istanbul. A main gate was opened on the west side; towers and tall observation platforms were built on the wall; this wall was connected to the first wall near Baqi'. The wall was torn down in the 1950s during Madina's expansion. The wall had four gates. Anbariyya Gate near Baqi, Sadaqa Gate to the north, Timar and Shuhada Gates. After the walls were renovated by Sultan Abdulaziz in 1868, Fahreddin Pasha had the Anbariyya Tower repaired. The tower on An'um mountain situated in the southeast of al-Masjid al-Nabawi, is the tallest tower in Madina after the Sultaniye Fortress tower at the Damascus Gate, it is 250 m. away from the Urwa Tower. Fahreddin Pasha also renovated Anbariyya Gate in southeast Madina and Katibiye (Mighaysila) Tower next to the masjid.

Fahreddin Pasha administration also worked to solve the water problem. 42nd Regiment 3rd Division Commander Hilmi Efendi started searching for water when the wells in Julayjulah ran low and he found the wells on the Sultan road that were covered with the sand that came in with the flood waters. A well with abundant water, sweeter than the Julayjulah, was discovered in the same region and named Hilmi Well on Fahreddin Pasha's wish. First Lieutenant Emin Efendi in his search found water at a depth of 14 m. in the yard situated between the barracks and the station; it was named Emin Well after him. To provide water for his soldiers, 42nd Battalion Arsenal Company Commander Second Lieutenant Zeki Efendi had a well dug that was known as Zeki Well.

In the period of Sultan Mehmed V, the Nabawi and Süleyman mihrabs in al-Masjid al-Nabawi were restored by Fahreddin Pasha administration in 1817. This was the last restoration undertaken by the Ottomans in al-Masjid al-Nabawi.

Surra and Mahmal

As their predecessors who were the servants of Haramayn, the Ottoman sultans, in aid to the people's subsistence and their services to Haramayn, sent money and gifts to the sayyids- descendants of Prophet Muhammed, sharifs, prominent persons in the region and exempted them from taxes. In addition to reviving the economy, this practice formed the greater part of the State's policy concerning the region. Preparations and the measures for the safety of the Surra that set off from Istanbul in the company of the Hajj caravan or sent to the people of Hejaz annually by way of Egypt was a very important event. The word "Surra" literally means "money purse" and it is the name given to the valuable gifts, money and grain sent annually by the Ottoman sultan and members of the imperial family, state officials and rich people to Makka and Madina with the Hajj caravan. The tradition of sending gifts and money to Haramayn was initiated by the Abbasid Caliph Muqtadir Billah (908-932) and continued in the periods of the Fatimids, Ayyubis, Mamluks and the Ottomans. In the Mamluk period, three caravans were organized that were regularly carrying the Surra to Haramayn. They started from Egypt, Iraq and Damascus. In the Ottoman period, two Surra caravans were organized as the Cairo Mahmal and Damascus Mahmal. Other caravans from the nearby regions in Damascus joined the Damascus Mahmal that started from Istanbul and continued on their way. The first Ottoman Surra was sent to Hejaz in Sultan Çelebi Mehmed's (1413-1421) period. Until Sultan Selim I's time, this tradition was something like donations (tabarru) and gifts of felicity and abundance (tabarruk). The period of Sultan Bayezid II was the time when the tradition of Surra was established as a donation (tabarru). The Sultan sent 14,000 gold pieces annually to be divided half-and-half among the people of Makka and Madina.

When Hejaz came under Ottoman rule, Surra gained an official entity; however, Sultan Sultan Selim I had sent Surra to Hejaz even before he had conquered Egypt.[42] As mentioned before, Amir of Makka,

42 See, Eyüp Sabri Paşa, Mir'at-i Mekke, p. 670-671; Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, Turkish trans. Mehmed Ata, IV, p. 196.

acknowledging the Ottoman rule in Egypt in 1517, had forwarded the Ka'ba keys together with some gifts with his son. Following this incident, by the order of the Sultan, a company of people was readied for a journey to Makka, together with the delegation that came from Makka and the Ka'ba keys; the company would be bringing gold and grain to be distributed firstly among the amirs, sharifs, prominent people, the needy and the neighboring people. This tradition was later called Surra Humayun (imperial Surra) or Mahmal Turki (Turkish Mahmal). The gifts were distributed among the whole population of Makka and Madina, namely Haramayn. Among the gifts were gold, carpets, clothes and food. Beginning with the Sultan Selim I period, 200,000 gold florins were sent annually and the donations and gifts previously forwarded from Egypt by the Mamluks under the name of Sadaqa al-Misriyye was now covered by the Ottoman treasury. Besides waqfs were established to provide foodstuffs for the needs of the Haramayn inhabitants.

From the period of Sultan Süleyman the Magnificent, a special budget for Surra was established under the name of Haramayn Treasury, individual registers for Makka, Madina and al-Quds carrying the tughra of the reigning sultan were kept. The amounts that were forwarded and the method of distribution was recorded in these registers. The arrival of the Surra in Hejaz was again recorded in these registers, which were then brought back to Istanbul. Each member of the public was able to send Surra that were placed in pouches called in Turkish "ferâşet çantası" and handed over to the Ministry of Waqfs to be safely forwarded to Haramayn. This custom continued until 1922.

The donations and gifts that were sent from Istanbul by the Sultan to the sacred lands were called Surra Humayun; the container carrying it was the Mahmal al-Sharif; the camel carrying the Mahmal al-Sharif was called the Surra Camel; the troops that received the consignment, the troops that carried it and their departure ceremony were all called Surra. In the caravan that started under the supervision of Surra Amini (Custodian of the Surra), there were functionaries such as a physician, translator and others. Before their departure, the Custodian wore a khilat and received the Surra registers and the Name-i Humayun (imperial letter) in the presence of the Sultan. The gifts of money, gold, valuable presents and feraşet pouches (gifts from the public) would be loaded on the camels; prayers would be said and the Holy Qur'an would be recited on the departure of the caravan. After they were bid farewell at the Bab al-Humayun (Imperial gate), the caravan would be watched by the public in the streets; the pilgrims who were gathered in Istanbul would join them. The caravan, with the Surra Amini leading, Mahmal al-Sharif, the Surra camel and other camels would cross over from Sirkeci to Üsküdar by boat. As it traveled through Anatolia, it would be greeted with ceremonies in most of the cities it passed through. The caravan would reach Damascus in the month of Ramadhan and continue to Haramayn in the company of the pilgrims that had come from various regions. The Damascus Mahmal arriving from Istanbul and the Mahmal of Egypt from Cairo would meet in the Arafat region, where khutba would be read in the name of the Sultan, prayers would be recited. On the first day of the 'Id al-Adha (sacrificial festival), the Amir of Makka would visit the Mahmal al-Sharif with a ceremony; he would be clothed with the khilat. Here the Imperial letter and the registers would be handed to him. The same day, the old Ka'ba Curtain would be replaced with the new one woven from raw silk and embroidered with silver thread. Thus, the Ka'ba would assume its new kiswa. Surra would return to Istanbul on 11 Rabi al-Awwal on the night of the Mawlid (birthday of Prophet Muhammed[PBUH]) bearing letters and gifts. The journey that had started from Istanbul would end again in Istanbul after nine months. Letter from the Amir of Makka would be read in the presence of the Sultan during the ceremony organized in one of the salatin mosques (mosque built by a sultan). In the course of history, Surras were sent by different routes with different means. For a long time it departed from Topkapı

Palace, later from Dolmabahçe Palace; and beginning with Sultan Abdulhamid II period, the Surra departed from the Yıldız Palace. The Surra used camels and mules for transport before the Tanzimat period. With the advent of steamships in 1864, they switched to boats and later, after the Hejaz railway was constructed, trains were used.

After crossing the Bosphorus, Surra would be loaded on to a special wagon and sealed and start on its way to Hejaz.[43] This tradition continued until 1915; the last one could only be sent as far as Madina due to Amir of Makka's rebellion in 1916 and the unfavorable conditions it created; in 1917 and 1918, it could only reach as far as Damascus. Although money was needed during the 1918 war, care was taken not to disrupt the tradition and an amount of 3.650.000 kurush was sent. In 1919-1920 Sultan Vahdeddin (1918-1922) distributed money only to the needy in the Haramayn.[44]

As in Istanbul, ceremonies for the departure of the Surra were organized in Damascus, where pilgrims joined the caravan. The celebrations called "oil", "candles" and "Mahmal ceremony" began on the first day of the 'Id Ramadhan, the candles and oil to be sent to Al-Haramayn al-Sharifayn would be taken out; on the second day of Shawwal, called the oil day, they would be carried on camelback from Kafarsusa to the Mahmal storehouse in Bahsa quarter; on the third day of Shawwal, the candle day, candles manufactured in Kafarsusa, rosewater produced in Mezze village and sugar would be brought to the storehouse; the third day being the day of Sancak-ı Şerif (the standard of Prophet Muhammed), the standard would be raised and on Mahmal day, the fourth day, Mahmal and the company carrying the standard would go to the Egyptian Gate, from then on to the Qadem village where the dome of Masjid al-Asali is situated. Here they would wait approximately for ten days for the arrival of the pilgrims and the completion of the travel arrangements. Ali Saadeddin family from Damascus was responsible for the Damascus Mahmal; members of the caravan would be resting at their house. Leading members of the family would feed the Surra camel with sugar and almonds. The caravan that would travel to Madina on 15-17 Shawwal would settle down in tents in the courtyard of the Great Damascus gate in the 'Atn district of Madina; and in Makka, they would settle down in the tents that would be pitched in the Jarwal district in the west. They would use the water from the Zi Tuwa well and enter Makka by way of Hajjun.

When the return date neared, the Amir of Hajj would send his messengers to Damascus and Istanbul to announce that Hajj duty was safely performed. The messengers would carry Amir of Makka's letter of thanks and prayers addressed to the Sultan. The people would gather to welcome the pilgrims; the Surra camel would again settle in Ali Saaddedin's house and the camels would be spoiled with sugar and almonds.

Mahmal of Egypt was particularly important, as in addition to money and gifts, it carried the Ka'ba Curtain that was produced in Dar al-Hurunfush in Cairo. The Hajj Amir selected from among the state officials, was charged with ensuring the safe journey of Mahmal of Egypt to Makka and back. This tradition in Egypt continued after the Ottoman period until the middle of the twentieth century. A grand ceremony would be organized in honor of the Ka'ba Curtain in Rumayla Square near the Fortress with the participation of the public. The procession would walk with the Amir of Mahmal in the front, followed by the Mahmal camel, qadis of the four orders, imams, sheikhs and dervishes of orders, artisans and the representatives of professions. As the Mahmal waited in the al-Hakim bi-Amrillah mosque until the day of return, the final preparations would be completed. The Mahmal would be sent off on 27 Shawwal with a ceremony attended by the state officials; they would meet with the Egyptian pilgrims and others that came from North Africa who had camped outside Cairo. The Mahmal would travel along the Suez

43 Hicaz Salnamesi, p. 190-194.

44 İskender Pala, "Hac Yollarında Meş'ale-i Kathan Gibi", Diyanet Aylık Dergi, January 2005 (http://www.diyanet.gov.tr/hacveumre/arkaksi/cadis/makaleler/iskender_pala.pdf).

Canal, Qala al-Nakhl and Aqaba in the middle of Sinai Peninsula, following the coast of the Red Sea, Port of Yanbu, Fustat, reaching the city of Kus after crossing the Nile, crossing the desert and reaching the Ayzab village on the coast of the Red Sea respectively. From here on, it would travel to Jeddah by sea, then on to Makka and Madina. When the Egyptian Hajj caravan reached Makka, they would pitch tents in the courtyard in front of the Zi Tuwa well near the city wall of Sharif Awn al-Rafiq Garden. In Madina, the caravan would set up their tents in the courtyard outside the Bab al-Anbariyya. On its return in the month of Safar, the caravan would enter Cairo from Bab al-Nasr.

Ibrahim Rifat Pasha who was the Mahmal commander in 1901, gives the following information. "Mahmal of Egypt had a force of 473 strong that consisted of officers, soldiers, civil servants, camel keepers, grooms, torch keepers, water bearers, sweepers and zurna (a double reed wind instrument) players. The money entrusted to the Surra was recorded in the presence of the Minister of Finance, Amir of Hajj, Amir of Surra, Surra money agent and another money agent representing the Treasury and the representative of the Egyptian Qadı al-Qudat (the Chief Qadi). The total of 18,893 Egyptian junayh that was collected would cover the salaries of the officials, allowances of the Amir of Makka, the prominent people and the Bedouins, the cost of the two lodges in Makka and Madina, fees and fodder for the camels and other expenses." The Ka'ba Curtain for al-Bayt al-Haram would be taken in trust in the presence of witnesses.[45]

Due to the importance of Al-Haramayn al-Sharifayn and the Hejaz region in the lives of Muslims, these sacred places were the subjects of numerous books. Throughout history, Hajj guides and daily journals written by the pilgrims constituted the references that introduced and described these regions from different aspects. The sacred places were taken up in prose and poetic forms in literature; the sacred places and buildings depicted in pictures are found on walls and in book ornamentations. In addition, hymns on Makka, Madina and Hajj were composed.[46]

In researching the services rendered to Hejaz in the Ottoman period, one comes across detailed records, information and narratives in various sources. Among them, some of which are referred to here, are the numerous official documents in the archives, libraries and museums besides the history and travel journals that are written by people who have traveled to the region for various reasons and functions. The appearance of Makka and Madina in the seventeenth century, their state, monuments and specialties can be found in the last parts of Evliya Çelebi's *Seyahatname* (travelogue), vol. 9, where he explains the manner of visitation and describes these places in detail when compared to other places.[47] Some other examples are Azraki's (d. 223/837) work titled Ahbar Makka; book titled *Ahbar Makka fi Qadim al-Dahr wa Hadisih* by Muhammed b. Ishak al-Faqihi (an alim of the thirteenth-fourteenth century); Hüseyin el-Basri's book on the virtues of Makka; the book *al-Iqd al-Thamin fi Fadhail al-Balad al-Amin* by al-Hadzrawi and the work *Khulasa al-wafa bi Ahbari dar al-Mustafa* by Samhudi. Ibrahim Rifat Pasha's book *Mir'āt al-Haramayn*[48] containing 365 photographs is considered to be one of the most important Hajj journals written in modern times. Among all these, the work al-Atlas al-Musawwar li Makka al-Mukarrama wa al-Mashair al-Muqaddasa (Illustrated Atlas of Makka Mukarrama and the Sacred Entities)[49] prepared by Miraj b. Nawwab Mirza and Abdullah b. Salih Chavush and published by Dara al-Malik Abdulaziz House is worthy of attention. This monumental work comprises photographs that document the development in al-Masjid al-Haram and other sacred places throughout Islamic history in general and

45 Ibrahim Rifat, *Mir'at al Haramayn*, I, p. 399-400.

46 Tilan Bozpinar, Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1997, v XVI, p. 157.

47 *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ed. Seyit Ali Kahraman, 9th book, vol II, YKY, Istanbul 2011.

48 See, Footnote, no. 21.

49 This Atlas was published in Riyadh on Hijra 1424/2003-2004.

in particular during and after the Ottoman period. However, Madina and al-Masjid al-Nabawi did not find a place in this work where only Makka and the sacred places in its environs are covered. At present, a long-term study project on the history of the Ka'ba is continuing under the supervision of Sheikh Mohammed Mujan of Saudi Arabia. Mujan's last work titled *The Honorable Ka'bah*, Architecture and Kiswah, in English and Arabic was published in 2010.

Haramayn in Photographs in the Ottoman Period

The invention of photography in 1839 was announced in the *Takvim-i Vekâyi* (Official Gazette) on 19 Shaban 1255/28 October 1839, as quoted from the European newspapers and communicated to all the provinces of the Ottoman State. On 26 Jumada al-Thani 1256/15 August 1841 the newspaper Ceride-i Havadis announced that Daguerre's book on photography was translated into Turkish. An eye-catching news in the 8 Jumada al-Thani 1258/17 July 1842 issue of the same paper was, "Monsieur Daguerre's student Monsieur Kompa came to Istanbul and started taking photographs." The reigning Sultan at the time was Abdulmecid (1839-1861). In some sources the first photography studio to be opened was by Pascal Sebah in the Beyoğlu district in 1857 and was followed by the studio of Abdullah Brothers. As based on a photograph preserved in the IRCICA Archive of Historical Photographs, it may be inferred that Basile Kargopoulo photography studio in the Pera district was operating in 1850 before these two studios were opened. Greeks and Armenians were the first Ottoman subjects who were interested in photography and then the Muslims followed. These studios, besides being places where photographs were taken, turned into venues where the art of photography was taught; a great number of photographers were trained in these studios. Newspapers published news of the photography studios that opened one after the other.

The Crimean War fought between the Ottomans and Russians in the years 1853-56, has the distinction of being the first war that was photographed. Photographs that were taken by Roger Winton were for the first time used for social purposes. Chemist Rabah, who arrived in Istanbul with Marshall Weltke's forces during the Crimean War, opened a studio in the Beyoğlu district in 1856 and when the work increased, he employed three Armenian youths. On his return to his country, he left the studio to the three young men. The three brothers Kevork, Vincent and Hovsep later became famous in Istanbul as the Abdullah Brothers in their studio known by this name. In 1863, Abdullah Brothers, who photographed Sultan Abdulaziz, earned the right to the title of "Serfotografi-i Şehriyari" (Chief Photographer of the Sultan). In time, photography became an acceptable art and spread to all corners of the country. Abdullah Brothers participated in the International Paris Fair (Exhibition) in 1867; their work titled "Views of Istanbul and Historic Turkish Arms in Photographs" attracted the visitors' attention. Among the state departments and institutions that opened their private studios were the Ministries of War and Navy, Military Commands, School of Engineering and the Darülaceze (home for the poor) in Istanbul. Their deputies traveled in the Ottoman lands and photographed various places, functions, activities, etc. Likewise, from time to time, the local administrations also recorded their activities with photographs. Among them, photographs of groundbreaking ceremonies, inauguration of some institutions and buildings are noteworthy. One of these photographers Ebubekir Hazım Tepeyran, an Ottoman official, took numerous photographs when he was the governor of Dedeağaç (Alexandropolis) in 1896-1898. He collected the photographs in an album and presented it to the Ottoman palace. The album was received with great interest and appreciation. Sultan Abdulhamid II had a photography studio prepared in the Yıldız Palace where many princes and sultans from the imperial family had their pictures taken. For Sultan Abdulhamid II, photography was a window into the events taking place outside the palace in Ottoman geography. By this means, he found the

opportunity to familiarize himself with the wide geography stretching from Egypt to the Balkans, from the Arabian Peninsula to Caucasia. By the order of the Sultan photographs of all the state officials of the Ottoman State were taken, which paved the way for the recognition of photographs as important documents. The following words of Sultan Abdulhamid II express his view on photography. "Each photograph is an idea. Sometimes one photograph may harbor political and emotional meaning which cannot be described in a text of hundred pages. For this reason, the benefit I get from photographs cannot be compared to written texts." It is recorded that on the 25th anniversary of his accession to the throne, Sultan Abdulhamid II planned a general pardon. He had the photographs of the prisoners taken, their offenses written underneath, thus selected the prisoners to be pardoned. Likewise, he selected the children to be enrolled in the military schools through their photographs.[50]

The albums made in Sultan Abdulhamid II period and known as the "Yıldız Albums" number 962 and contain 38,599 photographs. Besides the photographs from each corner of Istanbul, Anatolia, the Middle East, the Arab geography and the Balkans, photographs that provide information on important cities in Japan, China, Central Asia, Russia, India, Europe and America are found in the albums. The photographs give information about the factories that were built and opened, schools, hospitals, police stations and other buildings as well as important events of the period. The oldest albums in the collection contain the photographs of Iran dated 1862, al-Quds dated 1865, Lebanon, Egypt and Syria dated 1866, as well as photographs from International Paris Fair of 1867 and the official visit by Sultan Abdulaziz to Europe in 1876. Rare photographs taken and presented to the palace by European travelers, who journeyed through Anatolia, are included in this collection. Together with the albums presented to the Ottoman palace by the kings and heads of state of foreign countries, specifically with the addition of miscellaneous albums that contained photographs following the industrial and technological developments in Europe, the Yıldız Palace Collection developed as a rich archive of photographs.

Photography was not used by the Ottomans as a private resource; specifically albums with the subject of Istanbul were prepared and sent to foreign countries for various purposes. From 1893 onwards, albums were sent to England, France and the United States. 51 albums compiled from the photographs taken by Abdullah Brothers were sent to the Queen of England, the King of France and the President of the United States of America.[51] Various albums were forwarded to the Library of Congress in Washington in 1893 and to the British Museum in London in 1894, to promote the Ottoman State and its touristic venues as well as provide information on Ottoman history to researchers. Seventeen of these albums were about the historic and natural features contained in the Ottoman geography; seventeen on military and naval forces; fifteen on the activities and work carried out by the students of civil and military schools; and the other two depict the horses being raised at the Ottoman palace. Photographs were taken during the travels of the Ottoman Sultans.

Mehmed Sadık Bey,[52] essentially an officer then a painter, was a member of the Ottoman Military delegation that took first known photographs of the Haramayn in the 1297/1880 Hajj season, after being appointed to do so by the Khedive of Egypt. In the book where he describes the Hajj journey, he mentions the six members of the Ottoman military delegation that he met in Makka before climbing the Arafat and says, "Staff Lieutenant Colonel Ali Bey informed me that they, the photographer of the Ottoman Army and five staff

50 Mehmet Bahadır Dördüncü, *II. Abdülhamid Yıldız Albümleri Mekke-Medine*, Istanbul, 2006, p. 13.

51 Ibid., s. 14.

52 Sadık Bey (1822-1902) was educated at the Harbiye War Academy in Cairo. In 1844, he went to Paris as a member of the Fourth Army, where he received drawing lessons. On his return to Egypt in the period of Said Pasha (1854-1863), he gave drawing and cartography lessons in the schools in the Cairo Fort, especially in the War Academy.

officers, were mapping the region and photographing the route from Taif to al-Madina al-Munawwara." Apparently, Ali Bey and the people in his delegation were the first to draw a map of the Makka-Madina region. Two albums of the first photographs were prepared by the order of Sultan Abdulhamid II. The date of Sadık Bey's meeting with the Ottoman Military delegation should be Dhulhijja 1297/November-December 1880 and the date of the Makka map should be Rabi al-Awwal 1298/February-March 1881. The Ottoman delegation stayed in the sacred lands from the end of 1297 (1880) until the beginning of 1298 (1880-1881) when their mission ended.[53]

Before the invention of photography, drawings of al-Masjid al-Haram and the sacred places were made by Muslim painters and western painters such as Badia Leblich Domingo, John Lewis Burckhartdt and Sir Richard Burton. After the nineteenth century, numerous albums and atlases were published on Makka and Madina in Hejaz and other sacred places; however, generally explanations concerning the photographs were limited or not given at all.

In 1888-1889, C. Snouck Hurgronje wrote a two-volume work in German; the subject of the first volume was concerned with Makka and its administrators; the second volume with the daily life in the city, traditions and education. This work that was first translated into English then into Arabic by Angelo Bisha and Gazi Ahmed Zaini with the title of Makka al-Mukarrama mundhu miat am (Makka Hundred Years Ago) was again translated into Arabic by Ali al-Shuyukh, Muhammed al-Suryani and Miraj b. Nawwab Mirza under the title of Safahat min tarikh Makka al-Mukarrama (Pages from the History of Makka).[54] Egyptian traveler and writer Muhammed Labib al-Batnuni accompanied Abbas Hilmi Pasha, the second Khedive of Egypt, on his travel to Hajj in 1327/1909 and wrote the travel journal al-Rihlat al-Hejaziyya li Wali al-Niam al-Hajj Abbas Hilmi Basha Khidiw Mısr (Egyptian Khedive Abbas Hilmi Pasha's Hejaz Journey); it was first published in 1328 (1911). An extended issue of the same book was published the same year and this time photographs of the sacred places in Makka and Madina, the train stations and the map of the Arabian Peninsula were included. The most extensive of the travel journals that contain photographs of Makka and Madina is the aforementioned book al-Atlas al-Musawwar.

Studies undertaken by IRCICA on Hejaz Photographs

Among the permanent projects carried out by IRCICA, priority is given to the studies on cities containing cultural and architectural heritage, which are the focal points of the development of Islamic civilization. Besides the introduction, study and preservation of Islamic cultural and architectural heritage, establishing library and archive collections on these subjects, channeling information and educational services are among IRCICA's area of activities. Research and education of Islamic sciences and natural sciences accumulated for centuries in the Muslim world, related institutions, waqfs, urbanism and architecture, Islamic arts, libraries, histories, travel journals, memoirs and other written references and photographs are among the subjects taken up in the field of cultural and architectural heritage. In addition, IRCICA initiated the Islamic Architectural Data Base, which registers complete information on monuments and sites that are the main elements of architectural and urban heritage of the Islamic world. Apart from studies based on references, another service provided for the preservation of Islamic architectural heritage is the periodic organization of international educational programs. Since 1994, workshops and research programs are organized to improve the architectural researches and studies as well as the restoration work on the monuments and sites with the participation of architects from all over the world. After the completion of the ten-year architectural research and educational program on Bosnia

53 *al-Atlas al-Musawwar*, p. 55.
54 Dar al-Malik Abdulaziz Institution, Riyadh 1419/1999.

Herzegovina that included Southeast Europe and the Balkans in general, presently the ten-year program of research and education on Islamic architectural heritage in al-Quds is continuing. Where necessary, historic photographs are referred to during these studies.

Since its establishment, the Centre placed great importance on studies connected with the Haramayn. The first publication al-Ka'ba al-Musharrafa Dirasa asariyya li majmuat aqfaliha wa Mafatihih al-Mahfuza fi Mathaf Saray Topkapı (al Ka'ba al-Musharrafa: A Study of the Ka'ba Keys and Locks in the Topkapı Palace Museum) came out in Istanbul in 1414/1993. Fifty three keys and locks as well as two pieces from the tomb of Prophet Muhammed[PBUH] are the subject of this book, where the keys and locks from the Abbasid, Mamluk and Ottoman periods are studied. The second study is the Astar al-Haramayn (Haramayn Curtains) published in Istanbul in 1417/1996. The Ka'ba Curtains, their belts and covers of the Tomb of Prophet Muhammed[PBUH] are studied for the first time in this book that contains 57 photographs. The third work on this subject is the al-Suyuf al-Islamiyya wa Sunnauha (Swords of the Islamic Period and Sword Makers); the book was published in Kuwait in Arabic (1988) and in Istanbul in English (2000); the swords belonging to Prophet Muhammed[PBUH], the Rightly Guided Caliphs and the ashab (companions of the Prophet) were studied in this book. Subjects such as Makka al-Mukarrama, al-Masjid al-Haram, Ka'ba, Hajj and Umrah and al-Masjid al-Nabawi were studied in the work titled *Cahiliyye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn*[55] *(Haramayn from the Jahiliyya to the end of the Umayyads)*.

IRCICA's research and studies on photographs, which are the primary documents of Islamic history, culture and architectural heritage, are based on its archive of historical photographs. Yıldız Albums, which takes its name from the Yıldız Palace where Sultan Abdulhamid II resided, also known as Sultan Abdulhamid II Collection, make up an important part of this archive. The collection comprises approximately 38,599 photographs that are listed under the following headings: cities, districts, villages, etc.; settlements; architectural works, buildings, industrial, agricultural, educational and health care institutions; railways, bridges, other construction and restoration work; people; ceremonies, customs and traditions; reports of some activities; ships and other transportation means, inventories and; fixed assets; manufacturing and sales catalogues of various goods; the number of livestock in farms and stud farms; catalogue of weapons and other subjects. The complete Yıldız Albums, the originals of which are preserved at the Istanbul University Library, were reproduced by IRCICA, classified, recorded and made available to researchers. As a result, the collection is digitally safeguarded. As the years passed, the archive of photographs was enriched with the donation of other collections. Presently there are 70,000 photographs in 90 different collections which are available to researchers. Albums composed of the selected photographs, which at the same time were exhibited in and out of Turkey, are published showing specific regions, cities, or subjects. In this series of publications, albums on the cities of Istanbul, Bursa and Erzurum annotated in Turkish and English were published as well as an album on the nineteenth century Egypt that was annotated in English and Arabic. Again, albums dedicated to specific subjects were published that were composed of selected photographs from the archive documenting historical outlines and developments. These are Tarihî Fotoğraflarla Asırlık Türk-Japon Dostluğu (A Century Old Japanese-Turkish Friendship in Historical Photographs) with Japanese, English and Turkish texts; Fotoğraflarla Tarih Boyunca Türkiye-Yemen Dostluğu (Photographs on the Friendship between Turkey and Yemen throughout History) with texts in English, Turkish and Arabic; and Tarihî Fotoğraflarla Türk-Afgan Dostluğu (Turkish-Afghan Friendship through Historical Photographs) with texts in English, Turkish and Dari language.

IRCICA published in 2009 the album al-Quds/Jerusalem in Historical

55 Küçükaşçı, Ibid.

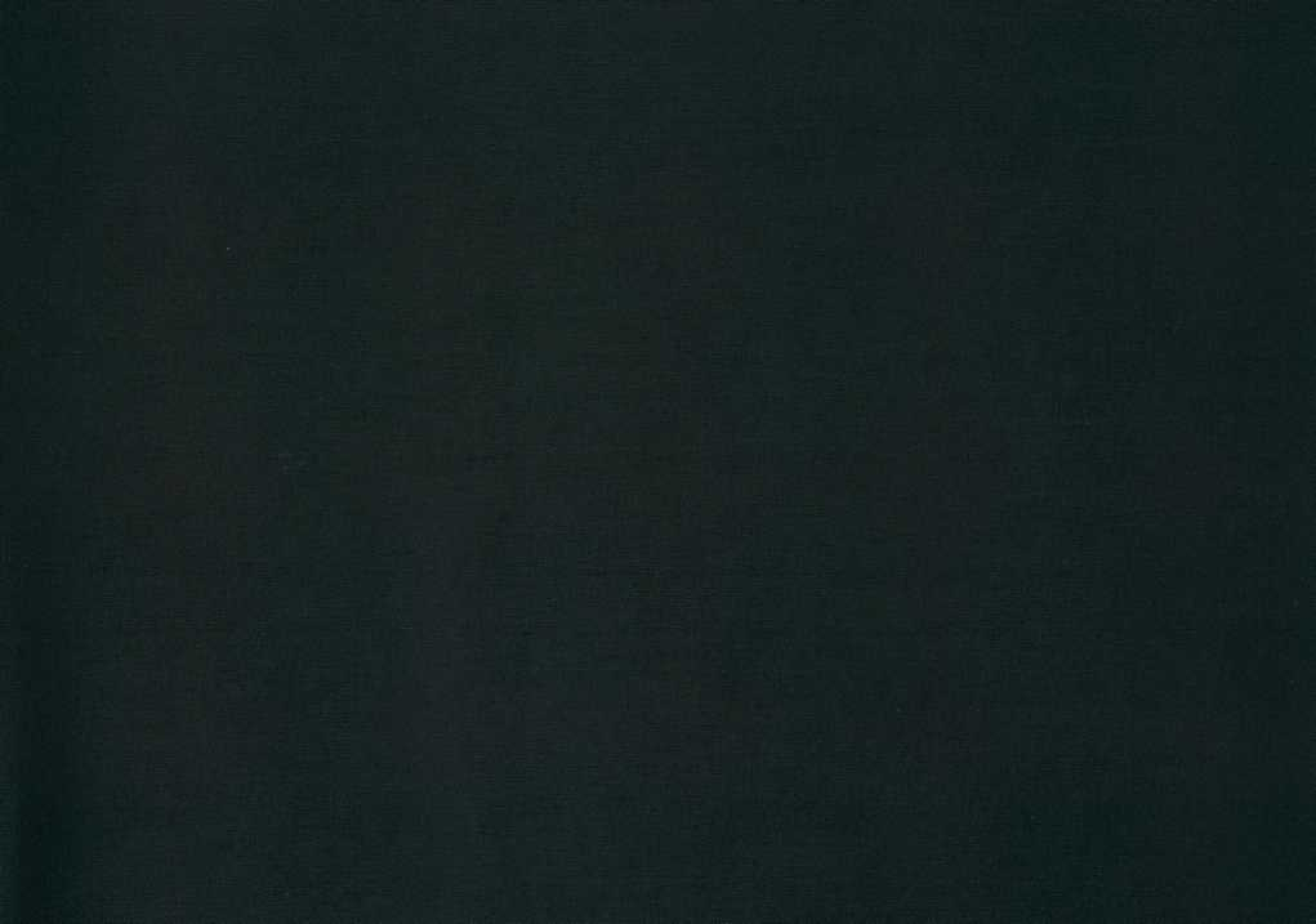
Photographs in Arabic, English and Turkish languages separately which contains 468 photographs. On 10 February 2010, IRCICA in cooperation with the Saudi Arabian Information Ministry opened an exhibition of Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara photographs in Jeddah, Saudi Arabia, comprising more than 100 photographs from its archive; the exhibition stayed open for two months. The photographs were selected mainly from the Fahreddin Pasha Collection and in addition to the photographs of Ka'ba and other buildings, photographs of the Hejaz railway construction and the flood disaster in Madina in the years 1916-18 were displayed.

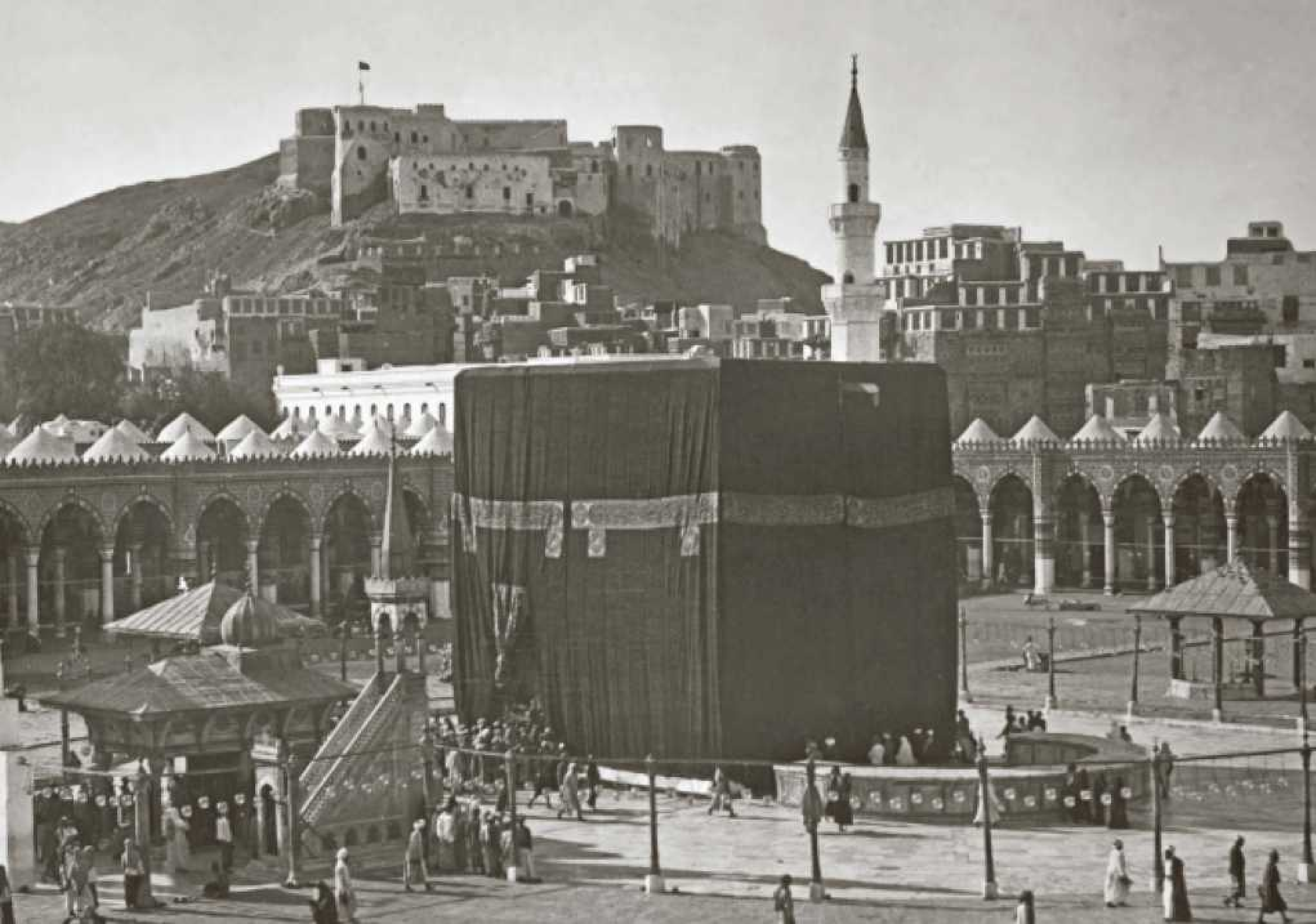
IRCICA Archive of Historical Photographs contains 518 photographs of Hejaz scattered among different Collections. The most important of which are the Yildiz Albums containing 232 and Fahreddin Pasha Collection containing 201 Hejaz photographs respectively. The two important collections complement each other. Yıldız Albums, which contain the photographs of the region from the years 1871-1906, are mainly concerned with Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara. The sacred venues such as Ka'ba, al-Masjid al-Haram, al-Masjid al-Nabawi, Arafat, Baqi cemetery and Jannat al-Mualla, general views, Hajj, Surra, construction activities, Hejaz railway, Makka hospice, Safa police station, military buildings and persons are among the photographs in the collections. Photographs taken in the years 1916-1918 are from the collection of Fahreddin Pasha, who was the Commander of the Ottoman Forces in Hejaz and the Defender of Madina during the World War I. Most of these photographs are concerned with Madina, only seven belonging to Makka. The photographs are mostly related to the activities carried out or participated in by Fahreddin Pasha in Madina. There are valuable photographs of military training, target practice, construction and maintenance (such as bringing in water, developing the roads), ceremonies, military commemorations and general views.

The primary objective of IRCICA in publishing this album was to serve the sacred venues of Islam by presenting information and references and make available its archive of photographs, which are historical documents, to interested people. As many of the buildings in the region were ruined due to environmental conditions, destroyed with the passing of time and development and construction activities, these historical photographs are important in the sense that they document a section from the historic heritage of Islam.

I hope this Album, presented in four parts, "Makka", "Madina", "Surra and Mahmal" and "Miscellaneous", will constitute a useful reference in studying the Haramayn and its history.

MEKKE-İ MÜKERREME
مكة المكرمة
MAKKA AL-MUKARRAMA

MEKKE-İ MÜKERREME HARİTASI

Harem-i Şerif ve Kâbe-i Muazzama'nın planı ile Safa-Merve, Mes'â ve civarındaki yerlerin haritası. Bu harita Hicaz'a gönderilen, Binbaşı Seyyid Mehmed Cemal, Binbaşı Seyyid Mehmed Sadık, Kaymakam Seyyid Ahmed Cemaleddin ve Miralay Hayreti'den müteşekkil Erkân-ı Harbiye Komisyonu tarafından Rumi 1296/Rebiülahir 1298/Mart 1881'de hazırlanmıştır.

خريطة مكة المكرمة

مقطع أفقي للحرم الشريف والكعبة المعظمة ثم خريطة الصفا والمروة والمسعى وما يجاورها خريطة أعدت من قبل بعثة الأركان الحربية التي أرسلت إلى الأراضي الحجازية في ربيع الآخر ١٢٩٨هـ/ مارس ١٨٨١م وأفراد البعثة هم: البكباشي السيد محمد جمال والبكباشي السيد محمد صادق والقائمقام السيد أحمد جمال الدين والميرالاي خيرتي.

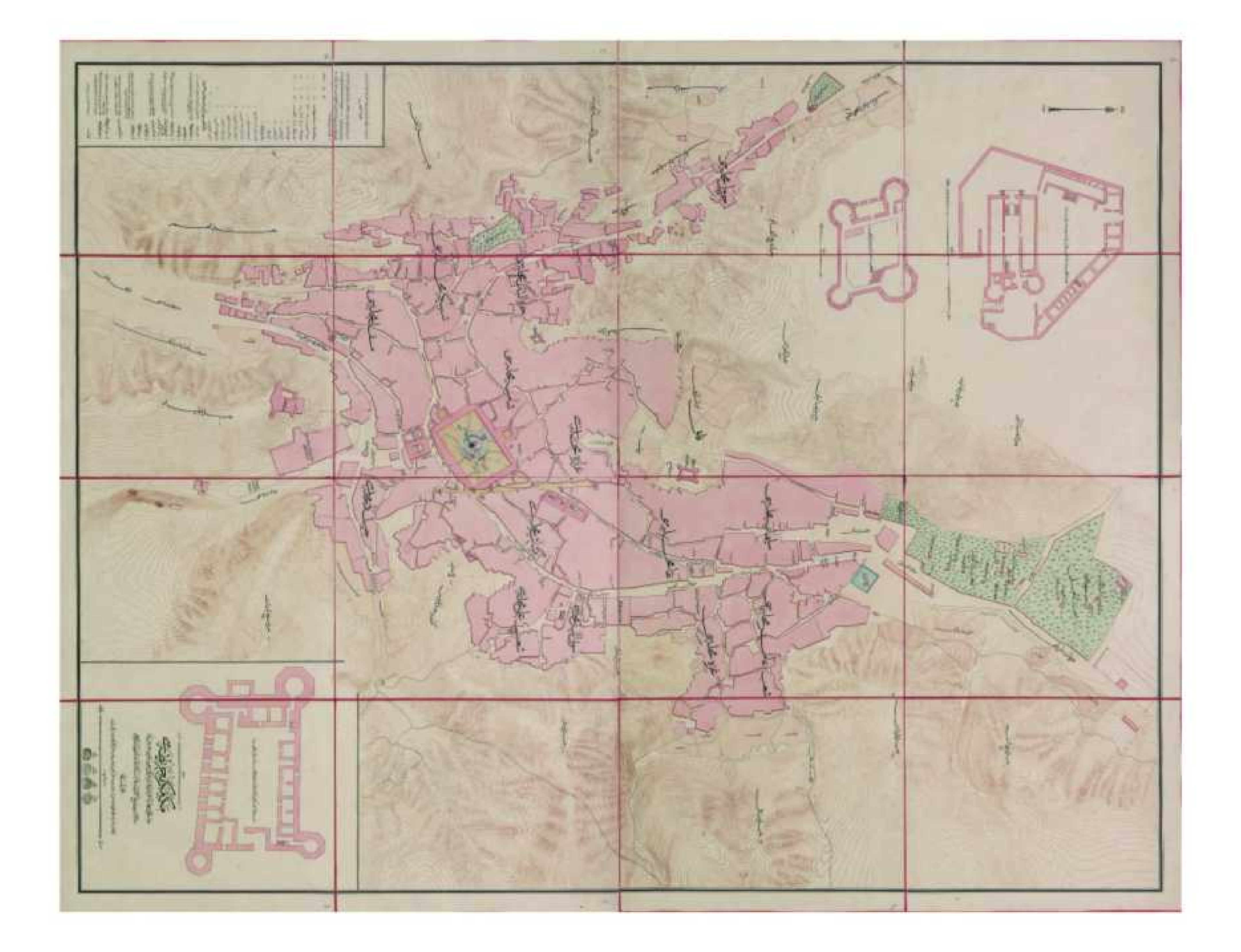

MAP OF MAKKA AL-MUKARRAMA

A plan of Haram al-Sharif and al-Ka'ba al-Muazzama, and a map of Safa-Marwa, Mas'a and the surrounding area. This map was drawn by the General Staff commission sent to Hejaz, whose members were Major Seyyid Mehmed Cemal, Major Seyyid Mehmed Sadık, Lt.Col. Seyyid Ahmed Cemaleddin and Colonel Hayreti in Rumi 1296/ Rabi al-thani 1298/March 1881.

İÜK. 92252

MEKKE-İ MÜKERREME VE MESCİD-İ HARAM

Mekke-i Mükerreme ve Mescid-i Haram'ın bu panoramasının Osmanlı askerî heyeti tarafından 1297/1879-80 senesi haccında Ecyad Kalesi'nden çekildiği söylenir. Sol alt kısmında Ecyad Kalesi'nin surları görünen fotoğrafta Ecyad mahallesi, Ebu Kubeys Dağı ile zirvesindeki Bilâl Mescidi, Cebel-i Nur olarak da bilinen Hira Dağı, Haşimoğulları Mahallesi, Âl-i Avn hanesinin bulunduğu Gazze mahallesi, Kaşaşiye semti, merkezinde Kâbe-i Muazzama bulunan Mescid-i Haram, Abbas Kubbesi ile Ferraşin Kubbesi görülüyor. Abbasiler döneminden kalan bu iki kubbe Vali Osman Nuri Paşa'nın (1299-1304/1881-86) emriyle Safer 1300/Aralık 1882'de yıktırılmıştır. Fotoğrafta ayrıca 1375/1956'da yıktırılan Mısır Tekkesi ile Bab-ı Ümmihanî önündeki kışla görülüyor. Bu kışlanın yerine 1302/1884'te Hamidiye Binası yapılmıştır. Fotoğrafta sonraları Karara semtinde bulunan ve sonraları Telsiz Mektebi olarak kullanılan La'la' Kalesi ile 1806'da Hindî Dağı üzerinde inşa edilen kaleyi de görmek mümkün.

مكة المكرمة والمسجد الحرام

صورة بانورامية قديمة لمكة المكرمة والمسجد الحرام، ولعل إحدى البعثات العسكرية العثمانية التقطتها خلال حج عام ١٢٩٧هـ/ ١٨٧٩-١٨٨٠م من على قلعة أجياد التي يبدو سورها في أسفل يسار الصورة. ويظهر لنا: شعب أجياد، جبل أبي قبيس ويعلوه مسجد بلال، جبل حراء أو جبل النور الذي يضم غار حراء الذي كان يتعبد فيه الرسول صلى الله عليه وسلم قبل البعثة، ونزل عليه الوحي هناك لأول مرة، حي أجياد، شعب بني هاشم، حي الغزة الذي يضم بيت آل عون، حي القشاشية، المسجد الحرام تتوسطه الكعبة المعظمة، كما نشهد هناك قبة العباس (السقاية) وقبة الفراشين (الساعة) اللتين كانتا موجودتين منذ العهد العباسي ثم جرت إزالتهما من الأساس في أوائل شهر صفر ١٣٠٠هـ (ديسمبر ١٨٨٢م) بأمر من الوالي عثمان نوري باشا، مبنى التكية المصرية التي هدمت عام ١٣٧٥هـ (١٩٥٦م)، ثكنة عسكرية أمام باب أم هاني، والتي بني في مكانها عام ١٣٠٢هـ (١٨٨٤م) مبنى مقر الحكومة الحميدية، قلعة لعلع التي عرفت بعد ذلك بمدرسة اللاسلكي في حي القرارة، قلعة جبل هندي التي أقيمت عام ١٨٠٦م فوق جبل هندي.

MAKKA AL-MUKARRAMA AND AL-MASJID AL-HARAM

It is said that this panoramic view of Makka al-Mukarrama and al-Masjid al-Haram was taken from the Ajyad Fortress by the Ottoman military mission during the Hajj season of 1297/1879-80. In the photograph where the walls of Ajyad Fortress are seen at bottom left, the following are also visible: Abu Qubais mountain and the Masjid al-Bilal at the top; Hira mountain also known as Jabal al-Nur; Bani Hashim quarter; Gazze quarter where Al Avn house is located; al-Qushashiyah quarter; al-Masjid al-Haram with al-Ka'ba al-Muazzama at its center; Abbas Dome and Farrashin Dome. These two domes from the Abbasid period were torn down in Safar 1300/December 1882 upon the order of Governor Osman Nuri Pasha (1299-1304/1881-86). Egyptian Lodge and the barracks in front of Bab Umm Hani that were demolished in 1375/1956 are also in the photograph. The barracks were replaced by the Hamidiye building in 1302/1884. It is also possible to see the La'la' Fortress in the Qarara quarter that was later used as the Telegraphy School and the Fortress constructed on Jabal Hindi in 1806.

1297/1879-1880

IRCICA Yıldız 90744-24

KÂBE-İ MUAZZAMA'YI TAVAF VE HICR-İ İSMAİL'DE NAMAZ

Kâbe-i Muazzama'nın kuzeybatı cephesi. Çizgili mermerle döşenen Hıcr-i İsmail görülüyor.

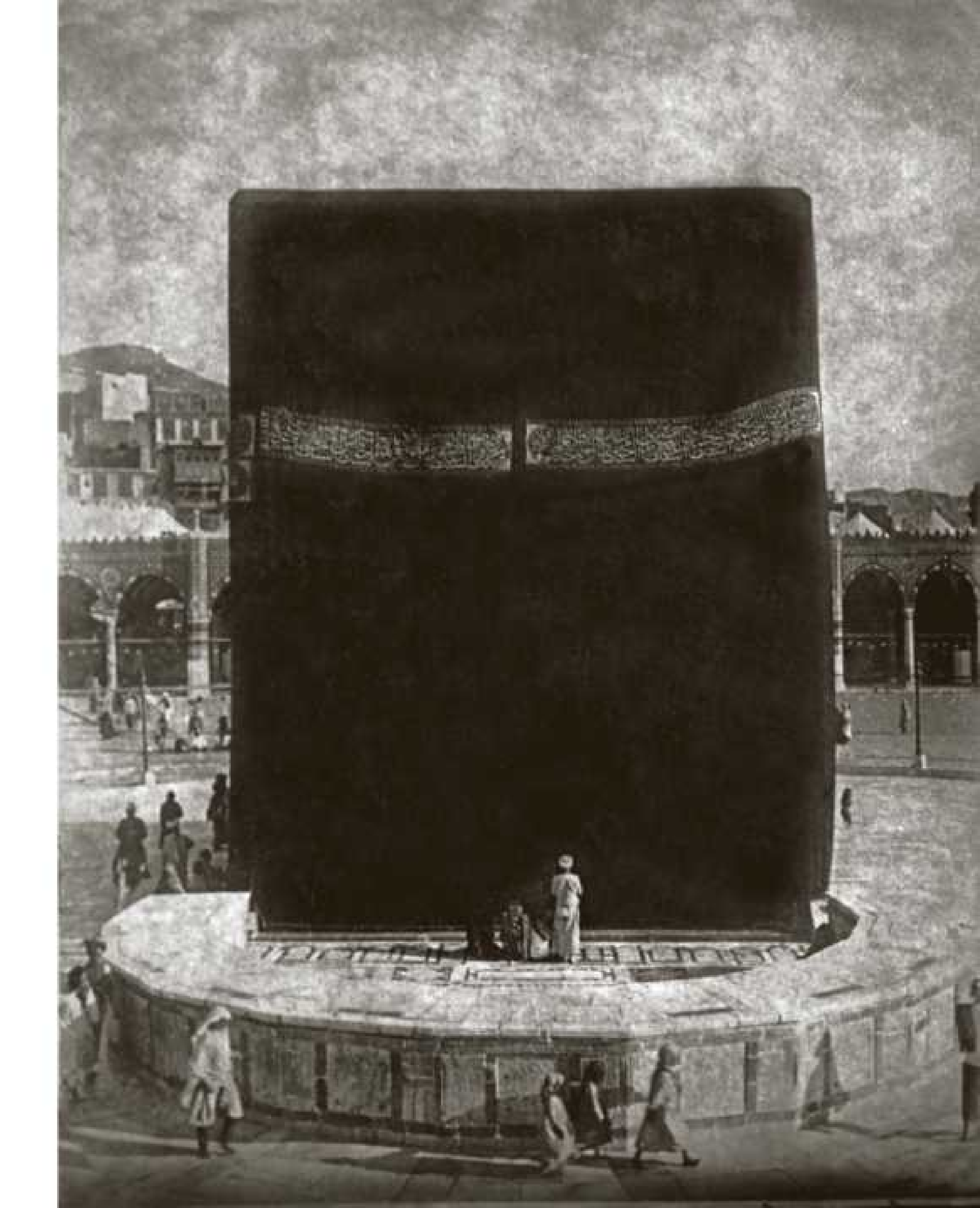
طواف حول الكعبة وصلاة في حجر إسماعيل

واجهة الكعبة المشرفة الشمالية الغربية؛ وفيها يظهر حِجْر إسماعيل المفروش بالرخام المخطط.

TAWAF AT AL-KA'BA AL-MUAZZAMA AND PRAYER AT HIJR ISMAIL

Northwest facade of al-Ka'ba al-Muazzama. Hijr Ismail, paved with striped marble, is visible.

IRCICA MuD 09

20. YÜZYIL BAŞLARINDA HAREM-İ ŞERİF ÇEVRESİ VE KAŞAŞİYE SEMTİ

Batı yani Bab-ı Umre cephesinden Mescid-i Haram. Şerif Ali bin Abdullah'ın Kaşaşiye semti girişinde beş bina yaptırmasından sonra çekilen bu fotoğrafta görülenler: Bab-ı Ali Minaresi'nin üst kısmının arkası ve son iki binanın arasında Felah Medresesi, Babü's-Safa karşısında yer alan Ebu Nahle konağı ve şehir eşrafının haneleri, Babü's-Safa kemerleri, Kendevani Konağı, Babü'l-Bugle, Beytü'l-Kütübî Medresesi, II. Abdülhamid'in yaptırdığı Haseki-ye haneleri, Ebu Kubeys Dağı'nın zirvesinde Bilâl Mescidi, Mescid-i Haram'a bakan evler, ortada Bab-ı Ali Minaresi, Handeme Dağı, karşısında Mes'â Caddesi'nde Surre-i Hümayun'un konakladığı mıntıkada bulunan meşhur Bânâce Konağı, Harem içinde Bab-ı Ali merdiveni, Bânâce Konağı'nın yukarısında Mes'â'dan Kaşaşiye'ye çıkan yokuşun sağında Felah Medresesi ile diğer medreselerin bulunduğu beş bina, Mes'â ve Harem-i Şerif'e bakan bazı haneler. Fotoğrafta ayrıca Mansuriye Medresesi görülüyor. Kâbe-i Muazzama örtülerini kurutmak maksadıyla Harem avlusuna seren kişiler de görülebiliyor; Zemzem suyu ile ıslatılan bu kumaşlar kefen olarak kullanılırdı.

محيط الحرم المكي الشريف وحي القشاشية في أوائل القرن العشرين

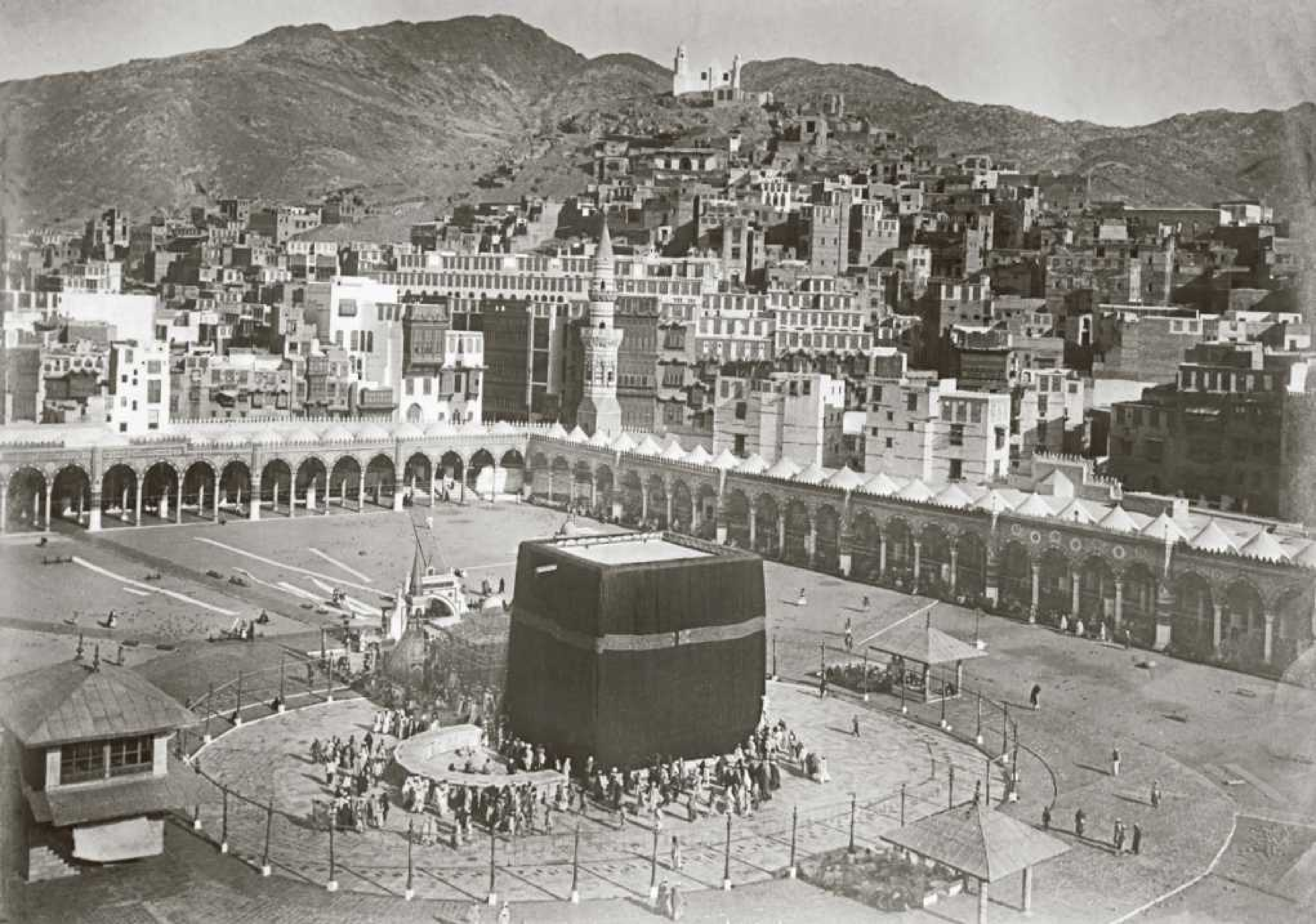
التقطت هذه الصورة بعد إقامة العمائر الخمس التي أنشأها الشريف علي بن عبد الله بأول حي القشاشية، وتظهر في الصورة خلف القسم الأعلى من منارة باب علي، وكانت مدرسة الفلاح تشغل العمارتين الأخيرتين منها. وترى في الصورة: بيت أبي نخلة وبيوت الأشراف أمام باب الصفا، حلية عقود باب الصفا، بيت الكندواني، باب البغلة، مدرسة بيت الكتبي، بيوت الخاصكية، جبل أبي قبيس ومنازله المطلة على المسجد الحرام، منارة باب علي، جبل خندمة، العمائر الخمس التي تضم مدارس الفلاح وغيرها على يمين الصاعد من المسعى إلى القشاشية، بيت باناجة، السلم الداخلي لباب علي، بعض المنازل المطلة على المسعى والحرم الشريف. ونشاهد في الصورة كذلك المدرسة المنصورية كما نشهد هنا أيضاً بعض الناس قد بللوا أقمشة البقتة بماء زمزم ونشروها في ساحة الحرم لتجف حتى يستعملوها فيما بعد أكفاناً لهم أو لذويهم.

ENVIRONS OF AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-QUSHASHIYAH NEIGHBORHOOD AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

al-Masjid al-Haram from the West, as seen from Bab al-Umrah. The following are visible in the photograph that was taken after Sharif Ali bin Abdullah built five buildings at the entrance of al-Qushashiyah neighborhood: The upper section of Bab Ali minaret from the rear and Falah Madrasa between the last two buildings; Abu Nakhlah Mansion opposite Bab al-Safa and the houses of the town notables. Bab al-Safa arches, Kandawani Mansion, Bab al-Baghla, Bayt al-Kutubi Madrasa; Khassakiyya houses built by Abdulhamid II; Masjid al-Bilal at the top of Abu Qubais mountain, houses overlooking al-Masjid al-Haram, Bab Ali minaret in the middle; Khandama hill, facing them is the famous Banaja Mansion on Mas'a avenue, in the area where Surra Humayun (Imperial Surra containing the gifts and aid sent to Makka by the Ottoman Sultan) was encamped; Bab Ali stairs within the Haram; above the Banaja Mansion at the right of the slope going up from Mas'a to al-Qushashiyah is the Falah Madrasa and the five other buildings that housed the other madrasas, some other houses overlooking the Mas'a and al-Haram al-Sharif. Mansuriyya Madrasa is also visible in the photograph. People who have spread out al-Ka'ba al-Muazzama curtains in the courtyard of the Haram are also visible; the cloths that were sprayed with Zamzam water were used as shrouds.

IRCICA NE011901

HAREM-İ ŞERİF'TE CUMA NAMAZI

Bu fotoğrafın Mescid-i Haram'ın kapılarından Bab-ı Ümmihanî ile Babü'l-Veda'nın yakınındaki güney revakından, 1297/1880 senesi haccında, muhtemelen 16 Zilhicce/18 Kasım Cuma günü hacıların Mina dönüşü, resim çekmek ve harita çizmek için Hicaz topraklarına giden Osmanlı askerî heyeti tarafından çekildiği söylenir. Hacıların Mescid-i Haram avlusunda toplandıkları görülüyor. Bu askerî heyet o günlerde Hicaz'a ikinci seyahatini yapan ve yanında hususî bir fotoğraf makinesi getiren Mısır Mahmel Emini Albay Mehmed Sadık ile tanışmıştır. Sağda Babü's-Selam revakının damında görülen şahıs muhtemelen Mehmed Sadık Bey'dir ve karşı tarafın fotoğrafını çekmektedir.

صلاة الجمعة في الحرم المكي الشريف

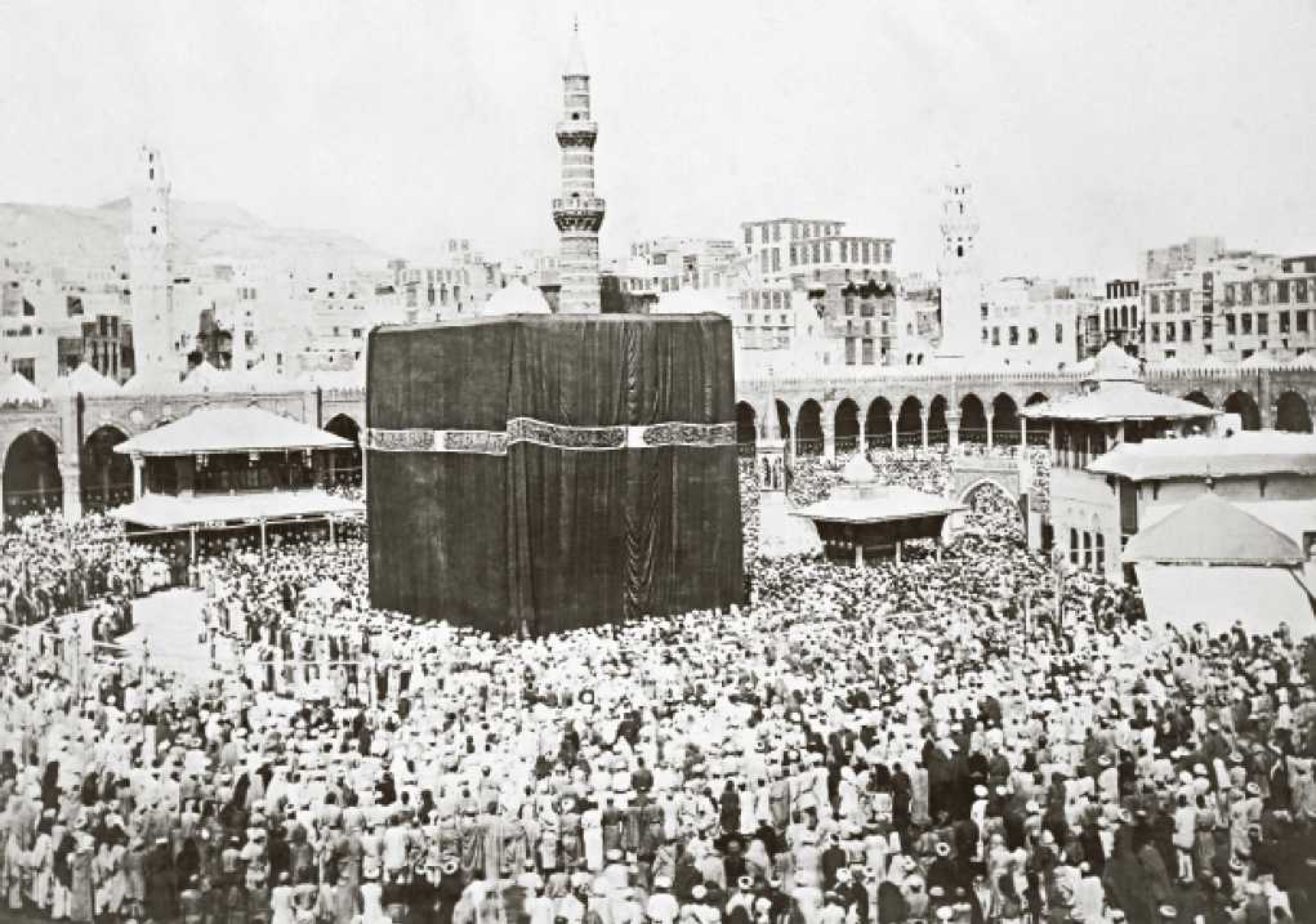
صورة تم التقاطها للمسجد الحرام من فوق رواقه الجنوبي قرب باب أم هاني وباب الوداع. ويبدو أن ذلك اليوم كان يوم جمعة عقب نزول الحجاج من منى (١٦ ذو الحجة ١٢٩٧هـ). ونلاحظ في هذه الصورة والصورة الأخرى المقابلة لها والتي يبدو أنها التقطت في نفس اليوم – ازدحام ساحة المسجد الحرام بالحجاج، كما يبدو ثوب الكعبة مسدلاً والحجاج قد خرجوا من إحرامهم. وقيل إن هذه الصورة واحدة من الصور التي التقطتها البعثة العسكرية العثمانية التي ذهبت إلى الأراضي الحجازية في حج عام ١٢٩٧هـ (١٨٨٠م) من أجل التصوير ورسم الخرائط، وأن هذه البعثة تعرفت آنذاك على اللواء محمد صادق خلال رحلته الثانية إلى الحجاز بصفته أميناً للمحمل المصري ومعه آلة التصوير الخاصة، وهذه الصورة يظهر فيها على اليمين شخص يقف على سطح رواق باب السلام (داخل الدائرة) لعله محمد صادق، إذ كان يقوم بتصوير الصورة المقابلة.

FRIDAY PRAYER AT AL-HARAM AL-SHARIF

It is said that this photograph was taken by the Ottoman military mission that went to Hejaz to take pictures and draw maps; it was taken from the south arcade near Bab Umm Hani and Bab al-Wada', one of the doors of al-Masjid al-Haram, during the Hajj season of 1297/1880, probably on the pilgrims' return from Mina on 16 Dhulhijdja/18 November, Friday. The Pilgrims are gathered in the courtyard of al-Masjid al-Haram. The military mission met with the Custodian of the Mahmal of Egypt Colonel Mehmed Sadik, (Mısır Mahmal Emini Albay Mehmed Sadık) who was visiting Hejaz for the second time and carried a special camera. The person seen on the roof of the Bab al-Salam arcade on the right is probably Mehmed Sadik Bey who is taking the picture of the opposite side.

IRCICA Yıldız 90745-2a

HAREM-İ ŞERİF

1297/1880 senesi haccında Mısır Mahmel Emini Albay Mehmed Sadık tarafından çekilen bu fotoğrafta Babü'l-Veda Minaresi altına düşen revak üzerinde Osmanlı askerî heyeti görülüyor. Asakir-i Şahane Fotoğrafçısı Kurmay Kaymakam Ali Bey ile emrindeki beş subaydan müteşekkil bu heyet Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Taif ve civarının fotoğraflarını çekmek, şehir ve yolların haritalarını hazırlamak için fotoğraf ve topoğraf makineleriyle Hicaz topraklarına gönderilmiştir. Bu seyahatin semeresi olarak Rebiülevvel 1298/Mart 1881'de çizilen ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Mekke-i Mükerreme haritası Binbaşı Seyyid Mehmed Cemal, Kaymakam Seyyid Ahmed Cemaleddin, Kaymakam Ahmed Hakkı ve Miralay Hüseyni'nin imzalarını taşımaktadır.

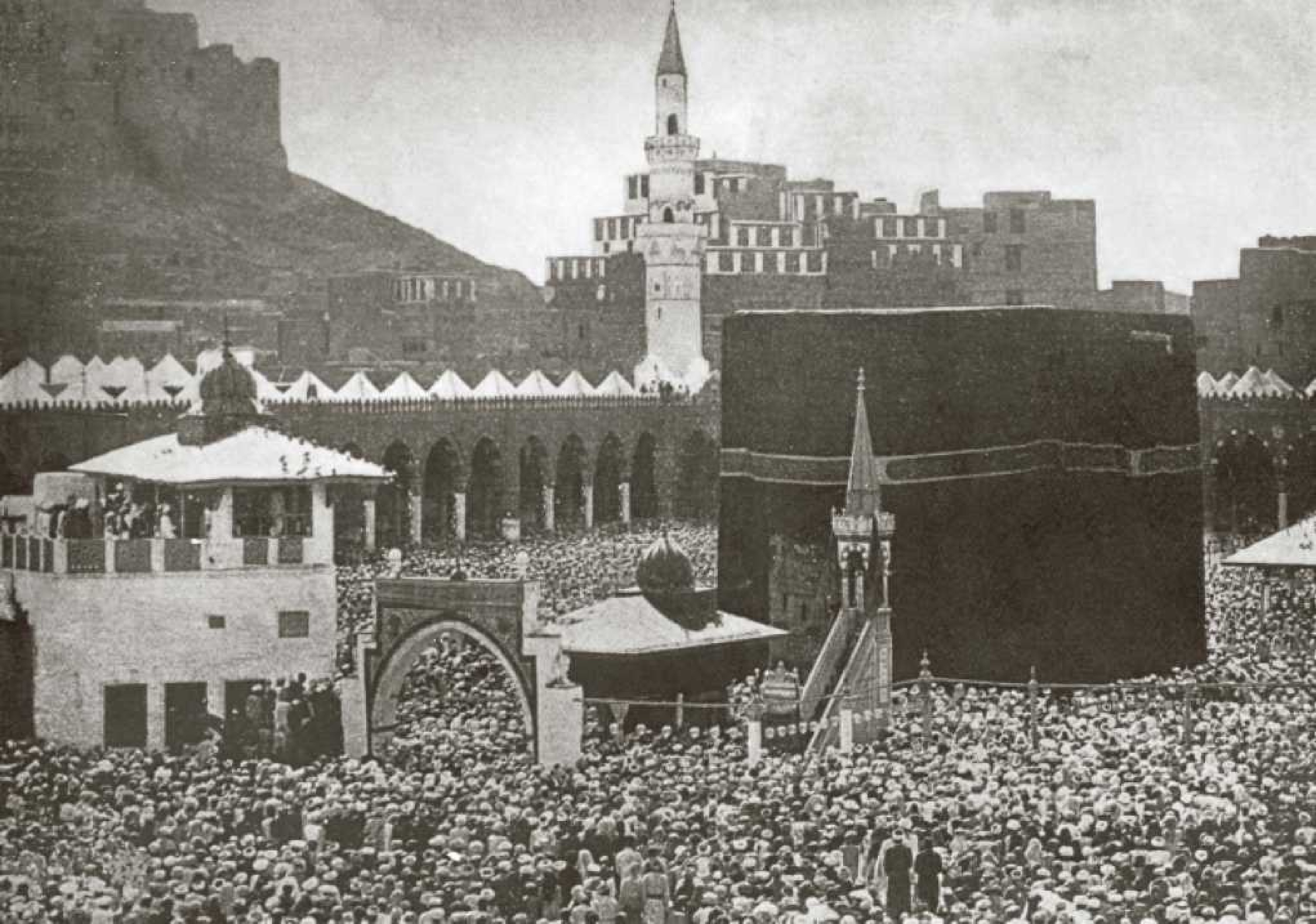
الحرم المكي الشريف

هذه الصورة التقطها اللواء محمد صادق أمين المحمل المصري في حج عام ١٢٩٧هـ/ ١٨٨٠م. ويبدو فيها أفراد البعثة العسكرية العثمانية فوق سطح رواق الحرم تحت منارة باب الوداع. وهذه البعثة كانت تتكون من خمسة ضباط كبار وعلى رأسهم القائمقام أركان حرب علي بك «فوتوغرافجي العساكر الشاهانية». وهذه البعثة كانت قد توجهت إلى الأراضي الحجازية ومعها أدوات التصوير والمساحة لأخذ صور مكة المكرمة والمدينة المنورة والطائف وغيرها ورسم خرائط للمدن والطرق. والخريطة التي رسمتها البعثة لمكة المكرمة والمؤرخة في ربيع الأول ١٢٩٨هـ/ مارس ١٨٨١م محفوظة في مكتبة جامعة استانبول وعليها أختام أفراد البعثة وهم: البيكباشي سيد محمد جمال والقائمقام سيد أحمد جمال الدين والقائمقام أحمد حقي والأمير آلاي حسيني.

AL-HARAM AL-SHARIF

In this photograph taken by the Custodian of the Mahmal of Egypt Colonel Mehmed Sadik in 1297/1880 Hajj year, the Ottoman military mission is seen on the arcade beneath the Bab al-Wada' minaret. This mission consisting of the photographer of the Imperial Army Lieutenant Staff Colonel Ali Bey and the five officers under his command were sent to Hejaz with photography and topography cameras to take the photographs of Makka al-Mukarrama, al-Madina al Munawwara, Taif and its surroundings and prepare maps of the city and the roads. The result of this voyage is the map of the Makka al-Mukarrama drawn in Rabi al-Awwal 1298/ March 1881 and signed by Major Mehmed Cemal, Lieutenant Colonel Ahmed Cemaleddin, Lieutenant Colonel Ahmed Hakki and Full Colonel Huseyni; it is presently kept at the Istanbul University Central Library.

Sadık Bey, 1297/1880

TAVAF

Sadık Bey'in 1297/1879-80'de çektiği Harem-i Şerif'in batı tarafını gösteren bu fotoğrafta yer alanlar: Babü's-Safa'dan bakışla aralarında Safa Karakolu'nun da bulunduğu Harem duvarına bitişik haneler, Makam-ı Hanbelî ve üzerindeki örtüler, 95 m. yüksekliğindeki Ebu Kubeys Dağı ve zirvesinde minaresiyle Bilal Mescidi, Mes'â, ana cadde kavşağında II. Abdülhamid'in saray memurları için yaptırdığı söylenen Hasekiye haneleri, Bab-ı Ali minaresi, Hicaz Valisi ve 1228/1813'te Mehmed Ali Paşa tarafından Mekke-i Mükerreme'ye Muhafız olarak atanan yeğeni Ahmed Paşa'nın hanesi. Bu hane 1301/1883-84'te Şeyh Abdullah Bânâce tarafından satın alınmış ve yapılan tadilatta binaya cumbalar eklenmiştir. Bânâce Konağı'nın yer aldığı Mes'â Caddesi'nde Hac mevsiminde Hicaz Valisi tarafından, İstanbul'dan Surre-i Humayun ile gelen Şam ve Mısır Mahmel-i Şerifleri için karşılama merasimi düzenlenirdi.

الطواف

صورة قديمة لصادق بك التقطها عام ١٢٩٧هـ/ ١٨٧٩ - ١٨٨٠م وعليها توقيعه. وهي من الجهة الغربية للحرم المكي، وتظهر فيها كما نرى: البيوت الملاصقة لجدار الحرم من ناحية باب الصفا حيث مخفر الصفا وغيره، المقام الحنبلي وعليه بعض الأستار، جبل أبي قبيس الذي يعلو نحو ٩٥ متراً، مسجد بلال على قمة الجبل، وهو ذو منارة، بيوت الخاصكية على الشارع العام عند تقاطعه مع المسعى، وقيل إن السلطان عبد الحميد الثاني أنشأها لمنسوبي القصر ورجاله، منارة باب علي، بيت أحمد يكن باشا والي الحجاز ومحافظ مكة المكرمة من قبل محمد علي باشا وابن أخته والذي أنشأه عام ١٢٢٨هـ/ ١٨١٣م. وهذا البيت هو الذي اشتراه بعد ذلك الشيخ عبد الله باناجة عام ١٣٠١هـ/ ١٨٨٣-١٨٨٤م ثم قام بتجديده وإضافة الرواشين إليه. وسوف نراه في الصور التالية برواشين جميلة، ونشهد أمامه في شارع المسعى مراسم استقبال المحمل الشامي والمصري في موسم الحج، من قبل والي الحجاز.

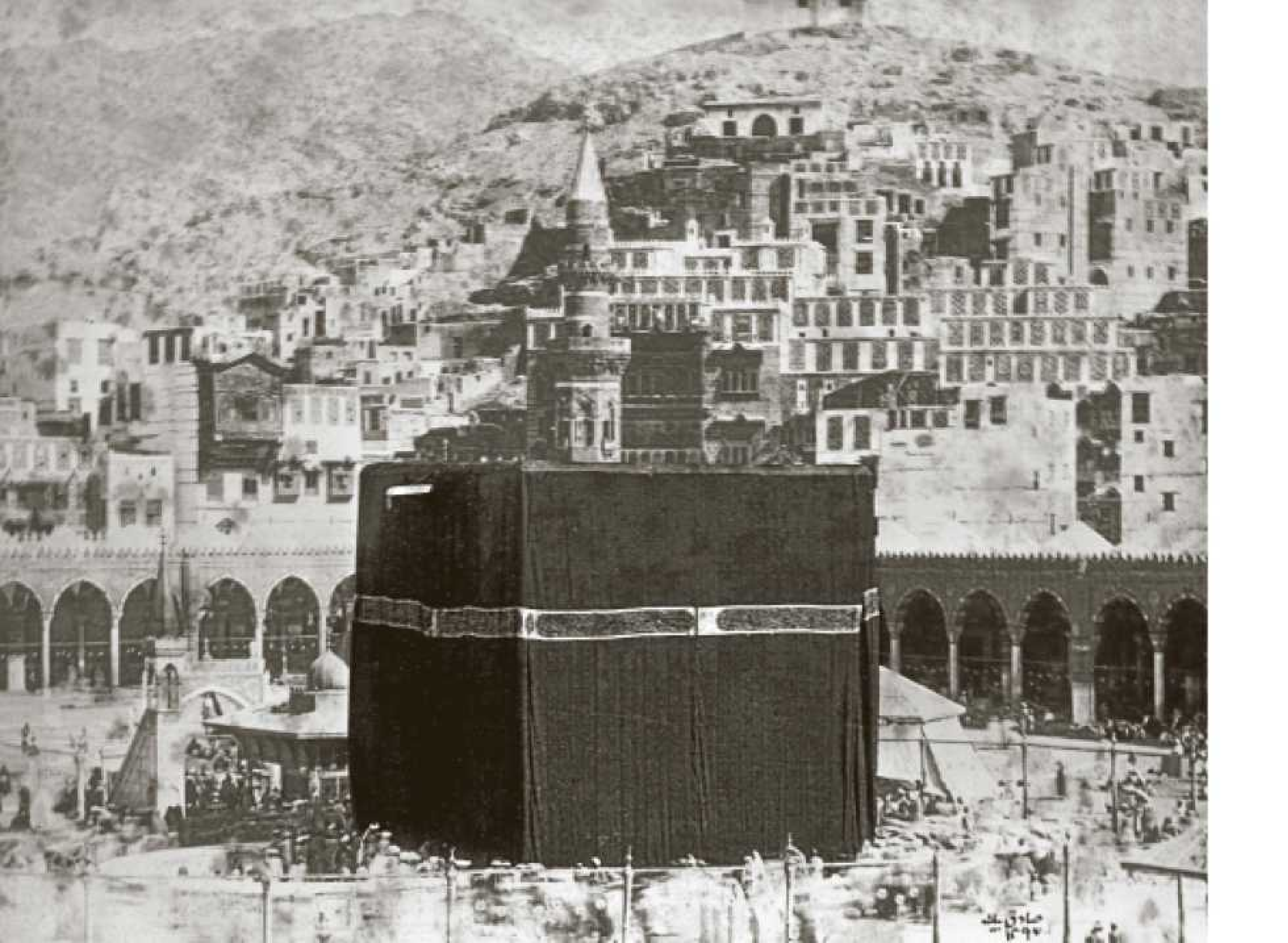

TAWAF (CIRCUMAMBULATION)

The following are seen in this photograph taken by Sadik Bey in 1297/1879-80 showing the western side of al-Haram al-Sharif: view from Bab al-Safa, the houses, among them Safa Police headquarters, adjoining the Haram wall; Maqam al-Hanbali and its covers; 95 meters high Abu Qubais mountain and at the top, Masjid al-Bilal with its minaret. Mas'a, Khassakiyya houses said to be built by Abdulhamid II for the palace officials at the function of the main street; Bab Ali minaret; Ahmed Pasha's house, he was appointed as Custodian of Makka al-Makarrama by his uncle Mehmed Ali Pasha and the governor of Hejaz in 1228/1813. This house was bought by Sheikh Abdullah Banaja in 1301/1883-84 and bay windows were added to the building during the restoration. Welcoming ceremonies for the officials of the Imperial Surra from Istanbul and the Mahmal of Sham and Egypt were organized by the Governor of Hejaz on Mas'a street where the Banaja mansion was located.

Sadık Bey, 1879-1880

IRCICA Yıldız 90770-8a

HAREM-İ ŞERİF'TE CUMA NAMAZI

Harem-i Şerif'in kuzeyinden, Babü's-Selâm'dan çekilen bu fotoğrafta ihramda olan Kâbe-i Muazzama ve arkasında Babü'l-Veda Minaresi görülüyor. Minber üzerindeki bayraklar cuma namazı alâmetidir. Fotoğrafın üst kısmında inşası 1783'te tamamlanan Ecyad Kalesi görülebiliyor. 1884 yılında inşa edilen Hamidiye Binası'nın bu karede yer almaması fotoğrafın 1884'ten önce çekildiğini göstermektedir. Fotoğrafın altına şu ibare yazılmıştır: "Harem-i Şerif'in Cuma vaktinde güney cepheden çekilmiş fotoğrafı"

صلاة الجمعة في الحرم الشريف

صورة من جهة الشمال (باب السلام) للحرم المكي الشريف أثناء صلاة الجمعة، ويلاحظ أن الكعبة في حالة الإحرام وخلفها منارة باب الوداع. ورفع العلمين على المنبر هو علامة صلاة الجمعة. وفي أعلى الصورة تظهر قلعة أجياد (١٧٨١-١٧٨٣م)، بينما لا يظهر تحتها مبنى الحميدية (مقر الحكومة) (١٣٠١هـ/ ١٨٨٤م) مما يعني أن الصورة التقطت قبل هذا التاريخ. وكتب في أسفل الصورة عبارة بالتركية: «صورة من جهة الجنوب لصلاة الجمعة في الحرم المكي الشريف».

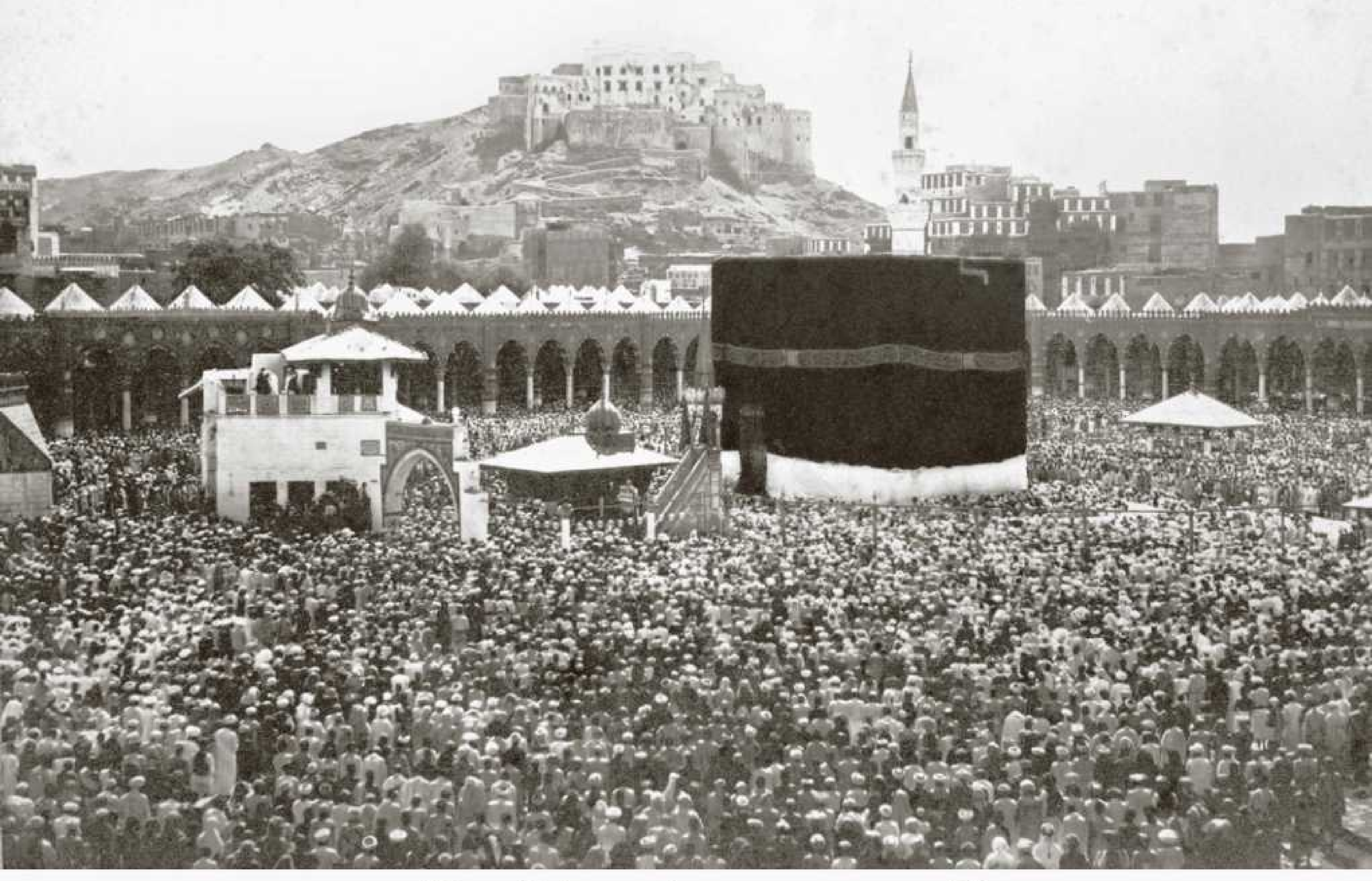

FRIDAY PRAYER AT AL-HARAM AL-SHARIF

Photograph taken from Bab al-Salam, north of al-Haram al-Sharif', view of Ka'ba in ihram with Bab al-Wada' minaret behind it. The flags on the minbar signal the Friday Prayers. Ajyad Fortress that was completed in 1783 is on the upper part of the picture. The absence of Hamidiye building that was constructed in 1884 indicates that this photograph was taken before this date. Beneath the photograph is the following phrase: "Photograph of al-Haram al-Sharif' from the south taken during Friday prayers"

Sadık Bey, 1879-1880

IRCICA Yıldız 90748-15

حرم شریف مکّه‌نك یوم جمعه ده صلاة وقتی جنوب طرفندن النان رسمیدر

HAREM-İ ŞERİF

Muhtemelen Osmanlı askerî heyeti tarafından çekilen bu panoramik fotoğrafta Ebu Kubeys Dağı'ndan Harem-i Şerif ve civardaki mahalleler görülmektedir. Fotoğraf muhtemelen günün erken saatlerinde çekilmiş, etraf tenha. Fotoğrafta bugün Telsiz Kalesi olarak adlandırılan Cebel-i La'la' Kalesi, Cebel-i La'la', Karara'da aralarında Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Abdulmuttalib'in hanesi de bulunan eşraf haneleri, Cebel-i Hindi Kalesi, Cebel-i Hindî, Makam-ı Hanefî, Zemzem kuyusu, Kâbe-i Muazzama ve civarında Abbas ve Ferraşin kubbeleri, Makam-ı Hanbelî, Makam-ı Malikî, Cebel-i Ömer, Babü's-Safa, Hz. Ömer Konağı, Cebel-i Seb'a Benat (Yedikızlar Dağı), Ecyad Kalesi, Cebel-i Ecyad görülüyor.

الحرم المكي الشريف

صورة بانورامية قديمة مكونة من عدة مقاطع، ولعلها تصوير إحدى البعثات العسكرية العثمانية التقطتها من جبل أبي قبيس للحرم المكي الشريف وبيوت مكة المكرمة من حوله في وقت يبدو أنه كان مبكراً؛ إذ نرى الحرم خالياً من الناس تقريباً. ونشهد فيها: قلعة جبل لعلع والمعروفة اليوم بقلعة اللاسلكي، جبل لعلع، بيوت الأشراف بالقرارة ومنها بيت الشريف عبد المطلب أمير مكة المكرمة، قلعة جبل هندي، جبل هندي، ويلاحظ أن الكاتب وقع في سهو في أسفل الصورة فقال قلعة فلفل وجبل فلفل، المقام الحنفي، بئر زمزم، الكعبة المعظمة وتظهر إلى جانبها قبة العباس (السقاية) وقبة الفراشين (الساعة)، المقام الحنبلي، المقام المالكي، جبل عمر، باب الصفا، منزل عمر بن الخطاب رضي الله عنه، جبل السبع بنات، قلعة أجياد، جبل أجياد وفي أسفل الصورة عبارة بالتركية: «صورة من جبل أبي قبيس لمكة المكرمة شرفها الله تعالى».

AL-HARAM AL-SHARIF

In this panoramic photograph, probably taken by the Ottoman Military mission from the Abu Qubais Mountain, al-Haram al-Sharif and the surrounding quarters can be seen; it must have been early morning as not many people are around. The Jabal La'La' Fortress, Jabal La'La', notables' houses in Qarara, including Amir of Makka al-Mukarrama Sharif Abdulmuttalib's place of residence, Jabal Hindi Fortress, Hindi Hill, Maqam al-Hanafi, Zamzam well, al-Ka'ba a-Muazzama; nearby, Abbas and Farrashin domes, Maqam al-Hanbali, Maqam al-Maliki, Jabal Omar, Bab al-Safa, Caliph Omar's mansion, Jabal Sab'a Banat, Ajyad Fortress, Jabal Ajyad can be seen.

IRCICA Yıldız 90748-9-11

عمر رضي الله عنه

١١ جبل سبع البنات

١٥ جياد قلعه‌سی

١٦ جبل جياد

٤ قلعه قلعه‌سی ٥ جبل الفضل ٦ مقام حنفی ٧ زمزم شریف قپوسی ٨ منبر شریف ٩ مقام حنبلی ١٠ مقام مالکی ١١ جبل عمر ١٢ باب الصفا ١٣ سیدنا… افندمز

مکه مکرمه شرفها الله تعالی‌نك جبل قبیسدن النان رسمی…

١ كتبخانه ٢ جبل لعلع

HAREM-İ ŞERİF'TE NAMAZ

الصلاة في الحرم المكي الشريف

PRAYER AT AL-HARAM AL-SHARIF

IRCICA Yıldız 90789-4

الصلوة حول الكعبة
فوتوغراف السيد عبد الغفار طبيب مكة

HAREM-İ ŞERİF'TE CUMA NAMAZI

صلاة الجمعة في الحرم المكي الشريف

FRIDAY PRAYER AT AL-HARAM AL-SHARIF

IRCICA NE011916

الخطيب في الخطبة

HAREM-İ ŞERİF VE KÂBE-İ MUAZZAMA

Mescid-i Haram'ın doğu tarafından çekilen ve üç kareden oluşan bu yarı panoramik fotoğrafta Kâbe-i Muazzama'yı tavaf eden hacılar, Abbas Kubbesi, yıkımdan sonra Ferraşin Kubbesi, Bab-ı Deribe'den Bab-ı Ziyade'ye kadar uzanan Süleymaniye Medresesi ile minaresi, Bab-ı Ziyade Minaresi, Bab-ı Umre Minaresi ve Bab-ı Umre yakınındaki revakta altı ve yedinci sütunları desteklemek için inşa edilen iki sütun görülüyor. Hz. İsmail döneminden kalan Zemzem kuyusu, Makam-ı İbrahim'in güneyinde Harem-i Şerif dâhilinde görülebiliyor. Rivayete göre Hz. Hacer, Beyt-i Atik mevkiine geldiğinde oğlunun susuzluğunu gidermek için su bulamayınca Cebrail (a.s.) gelmiş ve vurduğu yerden Zemzem suyu fışkırmıştır. Zamanla üzeri örtülen ve yeri kaybolan kuyuyu Hz. Muhammed'in[s.a.v.] dedeleri Abdulmuttalib rüyasında görmüş, kendilerinin dünyaya teşriflerinden evvel Zemzem kuyusunu ortaya çıkarmıştır. Fotoğrafın üst kısmına Türkçe olarak şu not düşülmüştür: "Mekke-i Mükerreme-i Harem-i Şerifi ile Kâbe-i Muazzama'nın manzara-i mukaddesesi".

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة

صورة قديمة شبه بانورامية تم التقاطها من الجهة الشرقية للمسجد الحرام وتتكون كما ترى من ثلاثة أطر، ونشهد فيها: الكعبة المعظمة في حالة الإحرام والحجاج يطوفون بها، قبة العباس (السقاية)، ثم قبة الفراشين (الساعة) قبل هدمهما، بئر زمزم، قباب المدارس السليمانية الأربع الممتدة من باب الدريبة حتى باب الزيادة، المنارة السليمانية، منارة باب الزيادة، منارة باب العمرة، دعامتان تسندان العمودين السادس والسابع في الرواق القريب من باب العمرة. وبئر زمزم – كما ترى – تقع داخل الحرم المكي الشريف جنوبي مقام إبراهيم حول الكعبة المعظمة. وهي ترجع إلى زمن سيدنا إسماعيل بن إبراهيم عليهما السلام. ويروى أن السيدة هاجر لما نزلت بولدها في مكان البيت العتيق وظمئ الولد طلبت له الماء فلم تجده حتى جاء جبريل فنبع الماء فكانت بئر زمزم. وظلت المياه تنبعث منها حتى درس موضعها، ولما كان زمن عبد المطلب بن هاشم جد النبي صلى الله عليه وسلم رأى في المنام مكانها فاستبانها وحفرها قبل مولد النبي صلى الله عليه وسلم. والعبارة التركية الموجودة فوق الصورة تقول: «منظر للحرم الشريف في مكة المكرمة والكعبة المعظمة».

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA

This semi panoramic photograph of three exposures taken from east of al-Masjid al-Haram contains the pictures of the pilgrims performing the tawaf around al-Ka'ba al-Muazzama; Abbas Tower, Farrashin Dome after its demolition, Sulaymaniya Madrasa and its minaret that runs along Bab al-Dariba to Bab al-Ziyada, minaret of Bab al-Ziyada, Bab al-Umra Umrah minaret and the two columns built to reinforce the sixth and seventh columns of the arcade near Bab al-Umrah. Zamzam well from the period of Caliph Ismail is to the south of Maqam Ibrahim and within al-Haram al-Sharif. It is said Hajar came to Bayt al-Atiq and searched for water to quench her son's thirst; when she could not find water, Gabriel came and Zamzam water sprang from the point that he struck. With time, the well was covered over and its location was lost. Prophet Muhammed's[PBUH] grandfather Abdulmuttalib saw the well in his dream and uncovered it before the birth of the Prophet. At the top of the photograph the following note in Turkish reads: "The sacred view of Makka al-Mukarrama, al-Haram al-Sharif and al-Ka'ba al-Muazzama".

Sadık Bey, 1879-1880

IRCICA Yıldız 90770-1

...يقى ايله كعبهٔ معظمه‌نك منظرهٔ مقدسه‌سى

...حجر اسود ركن يمانى

مكهٔ مكرمه حرم شر

زمزم قويوسى

HAREM-İ ŞERİF VE KÂBE-İ MUAZZAMA

Mescid-i Haram'ın güneyinden çekilen bu fotoğrafın sağında Süleymaniye Medresesi'nin Şer'î Mahkeme olarak kullanılan dördüncü kubbesi, solda Babü'z-Ziyade Minaresi, dağın zirvesinde Karara semtinde La'la' Kalesi, sol tarafta Şamiye semti haneleri, fotoğrafın alt kısmında Musalla el-Hanbeli görülüyor.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة

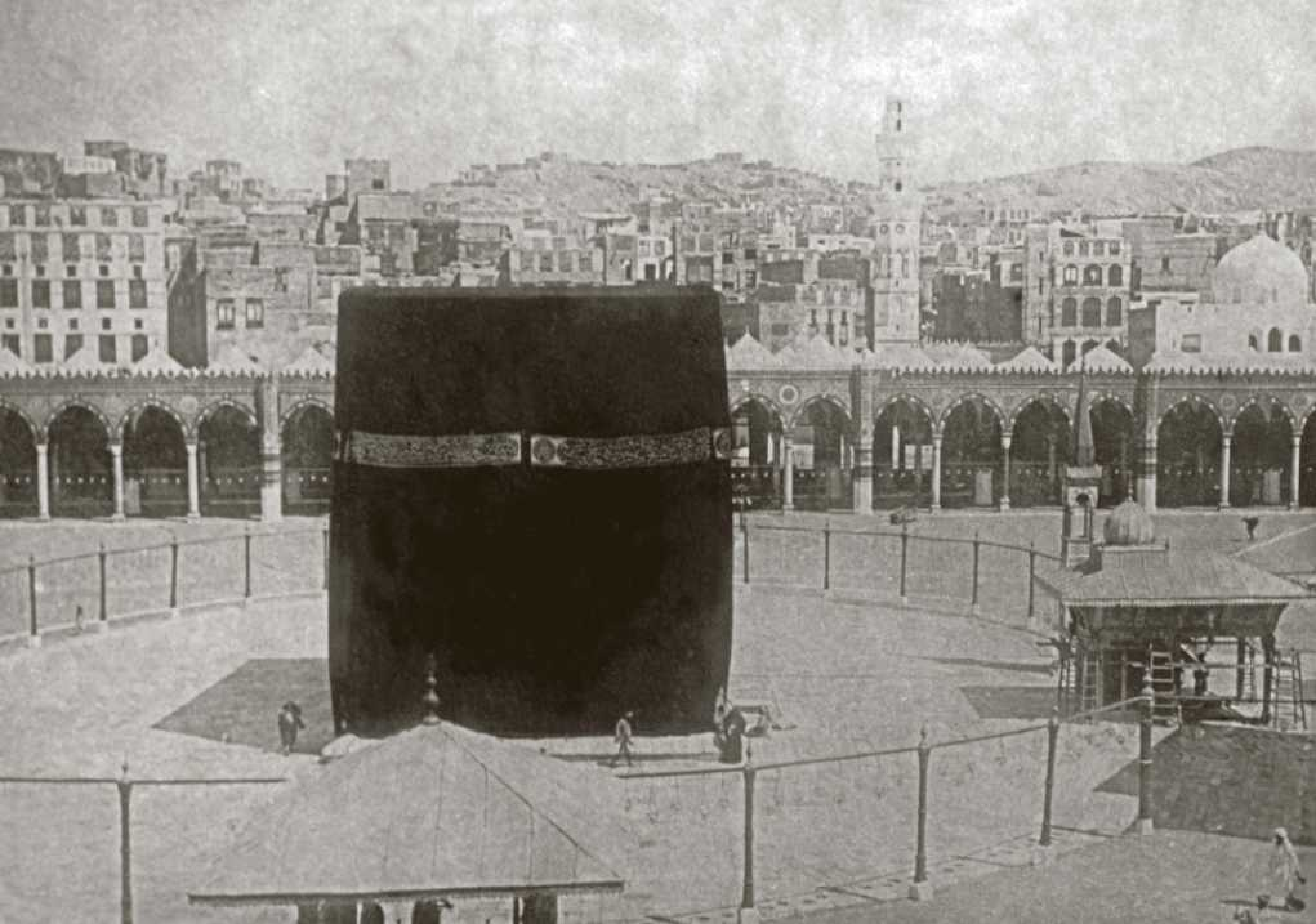
صورة للمسجد الحرام من جهة الجنوب، وتبدو فيها على اليمين القبة الرابعة من قباب المدارس السليمانية الأربع حيث كانت توجد المحكمة الشرعية الكبرى، وعلى اليسار منارة باب الزيادة، وفي أعلى الجبل توجد قلعة لعلع التي سميت بعد ذلك بمدرسة اللاسلكي، وهي في حي القرارة، أما في أقصى اليسار فتشهد بيوت حي الشامية، وفي الأسفل المصلى الحنبلي.

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA

This photograph was taken from the south of al-Masjid al-Haram; at the right is the fourth dome of the Suleymaniya Madrasa that was used as the Sharia Court; on the left is the Bab al-Ziyada minaret; La'la' Fortress at the top of the mountain in the Qarara quarter; on the left are the houses of Shamiyya quarter. Musalla al-Hanbali is visible at the bottom of the photograph.

IRCICA MaD 07

SELE MARUZ KALAN HAREM-İ ŞERİF VE KÂBE-İ MUAZZAMA

23 Zilhicce 1327/5 Ocak 1910, Çarşamba günü Mescid-i Haram ve civarı sele maruz kalmıştır. O esnada hac farizasını yerine getirmek için Mekke-i Mükerreme'de bulunan Mısır Hidivi Abbas Hilmi'ye nisbetle bu sele Hidivî Seli adı verilmiştir.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة ومياه السيول تغمر المكان

شهد المسجد الحرام والمنطقة سيلاً ضخماً يوم الأربعاء ٢٣ ذي الحجة ١٣٢٧هـ (يناير ١٩١٠م) وأطلق عليه اسم «سيل الخديوي» لأنه صادف وصول خديوي مصر عباس حلمي لأداء فريضة الحج ذلك العام.

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA UNDER FLOOD

23 Zilhicce 1327/5 January 1910, Wednesday, al-Masjid al-Haram and its surroundings were flooded. At the time, the Egyptian Khidiw Abbas Hilmi was in Makka al-Mukarrama performing his Hajj duty. The flood was named after him: Khidiwi Flood.

IRCICA NE011903

٢٣ ج ١٣٢٧

EBU KUBEYS DAĞI'NDAN HAREM-İ ŞERİF, KÂBE-İ MUAZZAMA VE ÇEVRESİNDEKİ EVLER

Mekke-i Mükerreme'li hekim Seyyid Abdulgaffar tarafından 1302-03/1885-86'da çekilen bu fotoğrafta görülenler: Kaşaşiye Yolu'na dönük Bânâce Konağı'na ve Mes'â'ya bakan evlerin arka tarafıyla Mes'â'ya bakan Bab-ı Ali'nin girişi ve solunda şehir eşrafının haneleri, Süleymaniye Medresesi kubbeleri arasında Süleymaniye Minaresi, Bab-ı Ziyade Minaresi, Bab-ı Ziyade meydanı, Mescid-i Haram'ın avlusunda kurumaya bırakılmış Kâbe-i Muazzama örtüsü, tamir görmüş Cebel-i Hindî Kalesi, Basıtiye Medresesi, Bab-ı Umre Minaresi, Cebel-i Ömer, üçüncü katı inşa edilen ve yenilenen Davudiye Medresesi, Vali Osman Nuri Paşa tarafından 1302/1885'te yaptırılan ve hükûmet konağı olarak kullanılan Hamidiye Binası, Mısır Tekkesi, Vali Osman Nuri Paşa tarafından 1302/1885'te yaptırılan matbaa, daha sonra Harem Elektrik Santrali olan Mirî Ekmek Fırını, Ecyad Meydanı'nda sonraları belediye olarak kullanılan büyük bina ve arkasında "Meristan", Misyal el-Mesfele girişinde bulunan Hz. Ebu Bekir Mescidi'nin minaresi, 1302/1885'te dâhilindeki saray yıkılarak tamir edilen Ecyad Kalesi, Ecyad'da bulunan Şerif Galib Konağı ve evlerin damları. Mekke-i Mükerreme'deki Mısır Tekkesi, kubbe kitabesinde yazılı olduğu gibi, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından 1238/1822-23'te Hicaz topraklarındaki diğer bazı tekkeler ile birlikte yaptırılmıştır. Fakir fukaranın uğrak yeri olan bu tekke, eşraftan Zeydoğulları'nın karargâhı olarak bilinen Darüssaâde mevkiinde, Ciyad Caddesi üzerindedir. Tekkede bir müdür ve yardımcısı ile birkaç memur görevliydi. Tekke dâhilinde buğday öğütmeye yarayan ve dört katır tarafından döndürülen bir değirmen, geniş bir mutfak, iki kapılı bir fırın ve kiler vardı. Tekkenin kapısında sülüs hat ile şu yazılıdır:

Efendimiz Hidivî Abbas'ın faziletleri vardır
Her yeni gün delilleri vardır
Ceddinin tekkesini ihya ettiğini gördük
Ve sorduk: "Onu Abbas mı inşa etti yoksa Mehmed mi?"

صورة شبه بانورامية من جبل قبيس للحرم المكي والكعبة المشرفة وما يحيط بها من بيوت مكة المكرمة

التقط هذه الصورة السيد عبد الغفار الطبيب بمكة عام ١٣٠٢-١٣٠٣هـ/١٨٨٥-١٨٨٦م ويظهر فيها: الجانب الخلفي من بيت باناجة المطل على شارع القشاشية والمنازل المطلة على المسعى، جانب من مداخل باب علي المطل على المسعى وإلى يساره بعض بيوت الأشراف، القباب الأربع المقامة على المدارس السليمانية وتتوسطها المنارة السليمانية، منارة باب الزيادة، فسحة باب الزيادة، ساحة المسجد الحرام وقدر من الأقمشة البيضاء المنشورة للتجفيف، قلعة جبل هندي أثناء تجديدها (شيدت ١٨٠٦م)، المدرسة الباسطية، منارة باب العمرة، جبل عمر، مدرسة الداودية بعد تجديدها وإضافة طابق ثالث إليها، مبنى الحميدية (مقر الحكومة) بعد بنائه سنة ١٣٠٢هـ/ ١٨٨٥م على يدي الوالي عثمان نوري باشا، مبنى التكية المصرية، مبنى المطبعة التي أنشئت عام ١٣٠٢هـ/ ١٨٨٥م أيضاً على يدي نفس الوالي، مبنى الفرن الميري الذي أصبح فيما بعد مقراً لمحطة كهرباء الحرم، المبنى الضخم الذي أقيم في وسط ميدان أجياد وأصبح بعد ذلك مقراً لأمانة العاصمة، وخلفه «المرستان»، منارة مسجد أبي بكر الصديق في بداية مسيال المسفلة، قلعة أجياد بعد ترميمها عام ١٣٠٢هـ/ ١٨٨٥م وإزالة القصر الذي كان بداخلها (شيدت في ١٧٨١-١٧٨٣م)، قصر الشريف غالب بأجياد، أسطح المنازل على جبل أبي قبيس. أما عن التكية المصرية في مكة المكرمة فالمعروف أن محمد علي باشا والي مصر هو الذي أقامها ضمن عدد آخر من التكايا في الأراضي الحجازية عام ١٢٣٨هـ/ ٢٢-١٨٢٣م. كما هو مسطور بدائر القبة التي بوسطها. وهي تقع بشارع جياد مكان دار السعادة التي كانت محل حكومة بني زيد من الأشراف. ويرد إليها الفقراء في الصباح والمساء. وللتكية ناظر ومعاون وكتبة يقومون جميعاً بخدمة الفقراء، وبها طاحونة يتناوب على إدارتها أربعة بغال تطحن القمح، وفيها مطبخ واسع ومخبز ذو بابين ومخزن. ومكتوب على باب التكية بالثلث:

لعباس مولانا الخديوي فضائل
عليها دليل كل يوم مجدد
رأيناه قد أحيا تكية جده
فقلنا أعباس بنى أو محمد

AL-HARAM AL-SHARIF, AL-KA'BA AL-MUAZZAMA AND THE SURROUNDING HOUSES AS SEEN FROM ABU QUBAIS MOUNTAIN

The following are from the photograph taken in 1302-03/1885-86 by physician Sayyid Abdulgaffar, resident of Makka al-Mukarrama: rear of the houses looking at the Banaja mansion and the Mas'a which are facing al-Qushashiyah path; also the entrance of the Bab-ı Ali facing the Mas'a; on the left are the houses of the town notables; Sulaymaniya minaret among the domes of the Sulaymaniya Madrasa; Bab al-Ziyada minaret; Bab al-Ziyada square; Ka'ba curtains left to dry in the courtyard of al-Masjid al-Haram; the repaired Jabal Hindi Fortress, Basitiyya Madrasa, Bab al-Umrah minaret, Jabal Omar, and the renovated Dawudiyya Madrasa after its third floor was added. Hamidiye building constructed by Governor Osman Nuri Pasha in 1302/1885 and used as the Governor House; al-Takiyya al-Misriyya (Egyptian Lodge); printing house established by Governor Osman Nuri Pasha in 1302/1885; Miri bakery; the large building in the Ajyad square which was later used as the municipality and the "Maristan" (mental hospital); the minaret of Caliph Abu Bakr at the entrance of Misyal al-Masfala; Ajyad Fortress which was renovated in 1302/1885 after the palace inside was demolished; Sharif Galib Mansion in Ajyad and the roofs of the houses. The incription on the dome of the Egyptian Lodge states that it was built by the Governor of Egypt Mehmed Ali Pasha in 1238/1822-23 together with some other lodges in Hejaz. This lodge, where the poor and destitute stop by, is on the Jeyad Street in the Dar al-Sa'ada region, which is known to be the headquarters of notable Bani Zeyd. A director, his assistant and a few functionaries were in charge of the Lodge. Inside there was a flourmill that was turned by four mules, a large kitchen, a double oven and a storeroom. The following incription in thuluth calligraphy was on the door of the Lodge.

Our master Khidiw Abbas has virtues
Every new day has significance
We witnessed that the lodge of the ancestors was revived
And we asked; "Was it built by Abbas or Mehmed?"

IRCICA Yıldız 90789-9

الجهة الاولى
فوتوغراف السيد عبد الغفار طبيب بمكة

الجهة الثانية

فوتوغراف السيد عبد الغفار طبيب مكه

HAREM-İ ŞERİF

Mescid-i Haram'ın güneybatı cephesini gösteren bu fotoğrafta Musalla el-Hanefî, Bab-ı Umre Minaresi, Kâbe-i Muazzama'nın arkasında Davudiye Ribatı önünde yer alan Bab-ı Beni Şeybe ve bununla Zemzem suyu arasında kalan ve 1300/1883 tarihinde Hintli bir hayırsever tarafından Harem-i Şerif'e bağışlanan gümüş kaplama merdiven görülüyor. Fotoğrafın sağında, Musalla el-Hanefî'nin önünde merdiven karşısında kumaş seren birkaç kişi görülüyor. Kefen olarak kullanılmak üzere hazırlanan bu kumaşlara Zemzem serpilirdi.

الحرم المكي الشريف

هذه هي الجهة الجنوبية الغربية للمسجد الحرام، وفيها يظهر المصلى الحنفي ومنارة باب العمرة، ويظهر الكعبة رباط الداودية، وأمامها باب بني شيبة، ثم يقع بينه وبين مبنى بئر زمزم المدرج المكسي بالفضة الذي أهداه أحد أثرياء الهند إلى الحرم الشريف عام ١٣٠٠هـ/١٨٨٣م. ويلاحظ على يمين الصورة حول مصلى الحنفي من الأمام وفي أقصى اليسار أمام المدرج عدد من الناس وهم ينشرون أقمشة البفتة بعد أن يبللوها بماء زمزم ليستعملوها بعد ذلك أكفاناً لموتاهم.

AL-HARAM AL-SHARIF

In this photograph which shows the south west facade of al-Masjid al-Haram, the following are visible: Musalla al-Hanafi, Bab al-Umrah minaret, Bab Bani Shaiba in front of Dawudiyya Ribat which is behind al-Ka'ba al-Muazzama; between Bab Bani Shaiba and the Zamzam water are the silver plated stairs that were bequeathed to al-Haram al-Sharif' in 1300/1883 by an Indian philanthropist. On the right are some people who are laying out cloth in front of Musalla al-Hanafi opposite the stairs. Cloths to be used as shrouds would be sprayed with Zamzam water.

1916-1918

IRCICA FP021238

HAREM-İ ŞERİF VE KÂBE-İ MUAZZAMA

Mescid-i Haram'ın batı cephesini gösteren bu fotoğrafta solda en üstte Cebel-i Ömer, ortada Bab-ı Umre Minaresi, sağda Musalla el-Hanefî, sağ üstte Cebel-i Hindî Kalesi, solda Davudiye Medresesi, altta kefen olarak kullanılmak üzere Zemzem suyu serpilmiş Kâbe-i Muazzama örtüsü ve önde Zemzem kuyusu görülüyor. Zemzem kuyusu Hacerü'l-Esved'in 15 m. kuzeyindedir. Çapı 146-200 cm. arasındadır, suya kadar derinliği 15 m. civarındadır. Genişletilmeden önce etrafına beyaz mermerden 1,5 m. yüksekliğinde bir çerçeve yapılmıştır. Zemzem suyu 1373/1953'e kadar kova ile çıkarılırken bu tarihte suyu depoya göndermek ve kuyunun etrafındaki çeşmelere dağıtmak amacıyla kuyuya bir pompa yerleştirilmiştir. Kuyunun etrafında, hücrelerden oluşan mermer zeminli küçük bir bina vardı. Bu binanın batı ve kuzey cephesinde üç, doğu cephesinde iki penceresi ve bir kapısı, iki kısımdan oluşan damına çıkmak için bir de merdiveni vardı. Bu iki kısımdan biri olan Makam-ı Şafiî'nin sekiz kısa sütun üzerine yerleştirilmiş küçük bir kubbesi vardı. Diğer kısımda ise namaz vakitlerini tespit etmek için mermerden iki büyük güneş saati vardı. Üst katın güneyinde üst kata götüren başka bir merdiven vardı. 88 m2 alanı, 14 m. yüksekliği olan bu bina Şaban 1383/24 Aralık 1963'te tamamen kaldırıldı.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة

هذه هي الجهة الغربية للمسجد الحرام، ويظهر فيها: جبل عمر أعلى يسار الصورة، منارة باب العمرة في الوسط، على اليمين يظهر المصلى الحنفي، نشهد في أعلى يمين الصورة قلعة جبل هندي، في يسار الصورة نشهد المدرسة الداودية، في الأسفل نشهد أقمشة البفتة المنشورة للتجفيف بعد تبليلها بماء زمزم حتى تستعمل فيما بعد أكفاناً للموتى. في صدر الصورة نشهد مبنى بئر زمزم الذي يبعد عن الكعبة نحو، متراً شرقاً بميل عشر درجات إلى الشمال من الحجر الأسود، ويتراوح قطر البئر ما بين ١٤٦-٢٠٠سم وعمقه نحو ١٥ متراً حتى سطح الماء، وكان قبل التوسعة الكبرى يحيط بفم البئر إطار من الرخام الأبيض، ارتفاعه ١٥٠سم، فوقه درابزين من الحديد، وكانت الدلاء هي المستخدمة في استخراج ماء زمزم. واستمر ذلك الأمر حتى سنة ١٣٧٣هـ (١٩٥٣م)، إذ وضعت عليه مضخة كهربية لرفع الماء إلى خزان علوي، ومنه إلى صنابير موزعة حول البئر. ويحيط بالبئر بناء صغير مؤلف من غرفة البئر والأرضية المفروشة بالمرمر الفاخر، ولها ثلاث نوافذ إلى الغرب، وثلاث أخرى إلى الشمال، واثنتان إلى الشرق وبه الباب. وبجوارها درج للصعود إلى السطح المقسم إلى جزأين جزء هو مقام الشافعي وعليه قبة صغيرة قائمة على ثمانية أعمدة قصيرة، وجزء يضم مزولتين كبيرتين من المرمر لتحديد أوقات الصلاة. وهناك درج آخر في الطرف الجنوبي يؤدي إلى الدور العلوي بجزأيه، والمساحة الإجمالية لهذا المبنى ٨٨ متراً مربعاً، وارتفاعه حتى نقطة القبة ١٤ متراً. وقد أزيل هذا المبنى في شعبان ١٣٨٣هـ (٢٤/١٢/١٩٦٣م) بكامله.

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA

The west side of al-Masjid al-Haram; Jabal Omar is on the left at the top of the photograph; in the middle is the Bab al-Umrah minaret, Musalla al-Hanafi is on the right, at the top right is the Jabal Hindi Fortress, on the left is the Dawudiyya Madrasa; at the bottom is al-Ka'ba al-Muazzama curtain sprayed with Zamzam water to be used as shrouds and in the forefront is the Zamzam well. The Zamzam well is 15 meters to the north of al-Hajar al-Aswad. Its circumference is around 146-200 centimeters, its depth at the level of the water 15 meters. Before it was expanded, the top was framed with 1,5 meters of white marble. Until 1373/1953, the water was drawn with buckets; from then on, a pump was installed in the well pumping the water to a tank and distributing it to the fountains around the well. There was a small building with marble flooring housing cells surrounding the well. It had three windows on its west and north facades, two windows on the east facade and one door. There was a staircase climbing to the roof that had two sections. One of the sections, Maqam al-Shafii had a small dome resting on eight short columns. In the other section there were two great sundials determining the prayer times. There was another staircase going upstairs in the south of the upper storey. This building which was 14 meters high with an area of 88 square meters, was completely demolished in Shaban 1383/24 December 1963.

IRCICA MD 2138

MEKKE-İ MÜKERREME VE HAREM-İ ŞERİF

Albay Mehmed Sadık Bey'in albümündeki ilk fotoğraftır. Sol alt köşede Mehmed Sadık Bey'in imzası ve 1297 (1879-80) tarihi yer alır. Bu fotoğraf, Mescid-i Haram'ın doğu cephesinden, Ebu Kubeys Dağı tepesinden çekilmiştir. Şadırvana kadar sarkan yeni kisvesi ile Kâbe-i Muazzama, fotoğrafın Hac mevsiminin akabinde hacılar Mekke-i Mükerreme'den ayrıldıktan sonra çekildiğini göstermektedir. Sağda Süleymaniye Medresesi'nin kubbeleri, ortada Kanuni Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleymaniye Minaresi, solunda Mahkeme Kapısı ile Babü'z-Ziyade Kapısı, üstte az pencereli eski binasıyla 1301/1883-84'teki tamirden önce Cebel-i Hindî görülmektedir. Bab-ı Umre civarında dışarıdan iki direkle güçlendirilmiş altıncı ve yedinci sütunlar, onarım çalışmalarının devam ettiğini gösterir. Sağ altta üç Safa Kapısı'nın bir bölümünün dış tarafı, solda 1301/1883-84'te ikinci bir kat eklenerek yenilenen Davudiye Ribatı ve civarında Bab-ı İbrahim Ziyadesi, en üst solda ise Cebel-i Ömer görülmektedir. Fotoğrafın üzerinde "Mekke-i Mükerreme Harem-i Şerif'i ile etrafındaki muhtelif manzaraların sureti", altında ise "Kabe-i muazzama" yazılıdır.

مكة المكرمة والحرم المكي الشريف

هذه هي الصورة الأولى في ألبوم اللواء المصري محمد صادق بك، ويظهر توقيعه عليها في الركن الأيسر من الأسفل مع تاريخ التقاطها سنة ١٢٩٧هـ (١٨٧٩-١٨٨٠م). وقد تم التقاطها من الجهة الشرقية من المسجد الحرام، أي من فوق جبل أبي قبيس شرق المسجد، تظهر أمامنا الكعبة المشرفة وعليها كسوتها الجديدة مسدلة حتى الشاذروان مما يدل على التقاط الصورة عقب انتهاء الحج ومغادرة الحجاج للمكان. وعلى اليمين تظهر قباب المدارس السليمانية الممتدة من باب الدريبة حتى باب الزيادة، وفي وسطها منارة السليمانية التي بناها السلطان سليمان القانوني، وإلى يسارها باب المحكمة ومنارة باب الزيادة. وفي أعلى الصورة تشهد قلعة هندي، بمبناها القديم القليل النوافذ وقبل تجديدها عام ١٣٠١هـ (١٨٨٣-١٨٨٤م). وفي جوار باب العمرة، تشهد العمودين السادس والسابع مسنودين بدعامتين من الخارج، مما يدل على أن هناك أعمال إصلاح وترميم. وعلى اليمين أسفل الصورة تشهد الطرف الخارجي لجزء من بوابات الصفا الثلاث. وعلى يسار الصورة تشهد رباط الداودية قبل تجديده وإضافة طابق علوي له عام ١٣٠١هـ، وإلى جواره تظهر زيادة باب إبراهيم، وفي أعلى يسار الصورة يظهر جبل عمر. وكتبت فوق الصورة عبارة بالتركية: «صورة للحرم الشريف في مكة المكرمة وما يحيط به من مناظر».

MAKKA AL-MUKARRAMA AND AL-HARAM AL-SHARIF

This is the first photograph in Colonel Mehmed Sadik Bey's album. Mehmed Sadik Bey's signature and the date 1297 (1879-80) are in the left bottom corner. This picture was taken from the top of Abu Qubais Mountain from the eastern side of al-Masjid al-Haram. al-Ka'ba al-Muazzama in its new kiswa that hangs down to the shadirwan (fountain) shows that this picture was taken at the end of the hajj season after the pilgrims have departed from Makka al-Mukarrama. On the right are the domes of the Suleymaniya Madrasa, in the middle Suleymaniya minaret built by Sultan Süleyman the Magnificent, on its left are the portals of the Court and the Bab al-Ziyada and at the top is the old Jabal Hindi building with its few windows before its restoration in 1301/1883-84. Nearby Bab al-Umrah; the sixth and seventh columns reinforced from the outside by two posts indicate that restoration was in progress. At the bottom on the right, the outside of a section of Safa Gate, on the left Daudiyya Ribat which was renovated by adding a second storey in 1301/1883-84 and Ziyadat Bab Ibrahim nearby and at the top left Jabal Omar are visible. The following are written on the photograph: "Pictures of al-Haram al-Sharif of Makka al-Mukarrama and various views around it" and at the bottom "Ka'ba al-Muazzama".

Sadık Bey, 1879-80

IRCICA Yıldız 90770-3

HAREM-İ ŞERİF, KÂBE-İ MUAZZAMA VE ETRAFINDAKİ BİNALAR

Mescid-i Haram'ın güney cephesinden, belki de Ecyad Kalesi'nden çekilen bu fotoğrafta Mes'â ve anacadde üzerinde bulunan Bab-ı Ali Minaresi, karşısında Bânâce Konağı'nın üst bölümü ve kuzeyinde Babü's-Selâm Minaresi, Süleymaniye Minaresi ile Süleymaniye Medresesi'nin dördüncü kubbesi, Babü'z-Ziyade Minaresi, Revak'ın batı köşesinden Bab-ı Umre Minaresi, güneybatı köşesinde Ciyad Caddesi üzerinde bulunan Bab-ı Ümmihanî Minaresi ile Vali Osman Nuri Paşa tarafından 1302/1884'te yaptırılan Hamidiye binasının damı, Safa'nın güneyinde Ciyad Mahallesi, yukarıda solda Karara ve Şamiye semtleri görülüyor.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة وما يحيط بها من مبان

صورة من جهة الجنوب للمسجد الحرام، ولعلها من قلعة اجياد، تبدو فيها منارة باب علي، المطلة على المسعى والشارع الرئيسي، وفي مقابلها يظهر الجزء العلوي من بيت باناجة، وفي شمالها تظهر منارة باب السلام، ثم المنارة السليمانية، ثم القبة الرابعة لمدارس السليمانية، ثم منارة باب الزيادة، وفي الركن الغربي للرواق تبدو منارة باب العمرة، وفي الركن الجنوبي الغربي تظهر منارة باب أم هاني المطلة على شارع جياد، ثم نشاهد سطح مبنى مقر الحكومة الحميدية، والذي أقامه الوالي عثمان نوري باشا عام ١٣٠٢هـ(١٨٨٤م)، ونشهد بعد ذلك منازل محلة جياد جنوب الصفا، في شمال أيسر الصورة نرى منازل محلة الغرارة أو القرارة، ومحلة الشامية.

AL-HARAM AL-SHARIF, AL-KA'BA AL-MUAZZAMA AND THE SURROUNDING BUILDINGS

Photograph taken from the south side of al-Masjid al-Haram, or it could be from Ajyad Fortress, Bab Ali minaret located on Mas'a and the main street, opposite the upper portion of Banaja Mansion and Bab al-Salam minaret to its north, Suleymaniya Minaret and the fourth dome of the Suleymaniya Madrasa, Bab al-Ziyada minaret, Bab al-Umrah minaret from the western corner of the riwaq; Bab Umm Hani minaret located at the southwestern corner of Jeyad street and the roof of Hamidiya building which was built by governor Osman Nuri Pasha in 1302/1884, Jeyad quarter to the south of Safa, Qarara and Shamiya districts on the upper left can be seen.

IRCICA NE012020

İHRAMI İLE HAREM-İ ŞERİF VE KÂBE-İ MUAZZAMA

Bu fotoğrafta, sağda, Babü's-Selâm'ın sağından başlayan ve Babü'z-Ziyade minaresinde sona eren Süleymaniye Medresesi'nin dördüncü kubbesi görülmektedir. Biri Mescid-i Haram'ın kuzey revakı, diğri Babü'z-Ziyade üzerine düşen Süleymaniye Medresesi'nin üçüncü ve dördüncü kubbeleri Büyük Şer'î Mahkeme olarak kullanılmaktaydı. Solda Babü'z-Ziyade Minaresi, aşağıda Zemzem kuyusu ve üzerinde Makam-ı Şafiî, civarında Kanunî Sultan Süleyman'ın 966/1559'da Mescid-i Haram'a bağışladığı nakışlarla süslü, mermerden Harem minberi, ortada Musalla el-Hanbelî, üst solda onarımdan sonra Cebel-i Hindî Kalesi görülüyor. Harem minberi 1399/1979'dan sonra kaldırılmıştır.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة في حالة الإحرام

تظهر في يمين الصورة القبة الرابعة من قباب المدارس السليمانية الأربع التي تبدأ على اليمين من منارة باب السلام وتنتهي عند منارة باب الزيادة، وكان مبنى المحكمة الشرعية الكبرى يشغل القبتين الثالثة والرابعة من المدرسة السليمانية المطلة على واجهتين، إحداهما على الرواق الشمالي للمسجد الحرام، والثانية على باب الزيادة. ونشهد على اليسار منارة باب الزيادة، ثم في الأسفل المبنى المقام فوق بئر زمزم الذي يعلوه المقام الشافعي، ثم إلى جواره منبر الحرم الذي أهداه السلطان سليمان القانوني للمسجد الحرام في سنة ٩٦٦هـ (١٥٥٩م)، وهو من المرمر الناصع البياض، وعليه نقوش بديعة وزخرفة محفورة. وظل في هذا الموقع حتى رفع نهائياً عام ١٣٩٩هـ (١٩٧٩م). ونشهد في وسط الصورة المصلى الحنبلي، ثم في أعلى يسارها قلعة جبل هندي بعد تجديدها.

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA IN IHRAM

In this photograph, the fourth dome of the Suleymaniya Madrasa which spans from the right of the Bab al-Salam Minaret to the Bab al-Ziyada Minaret; the third, standing over the north riwaq of al-Masjid al-Haram, and the fourth, standing over the Bab al-Ziyada hand used as the Grand Judicial Court, domes of the Suleymaniya Madrasa, Bab al-Ziyada Minaret on the left, below the Zamzam well and Maqam-al Shafi over it, the marble Haram minbar decorated with frescoes and donated by Sultan Süleyman the Magnificent to al-Masjid al-Haram in 966/1559, Musalla al-Hanbali in the center, Jabal Hindi Fortress after restoration on the upper left, can be seen. The Haram minbar was removed after 1399/1979.

IRCICA NEH11997

HAREM-İ ŞERİF VE KÂBE-İ MUAZZAMA

Kâbe-i Muazzama'nin ihrama büründüğü bu fotoğrafta batı cephesinden Mescid-i Haram, Bab-ı Ali Minaresi, Bânâce Konağı ve civarında Harem ile Mes'â Caddesi'ndeki evler görülüyor. Fotoğrafta ayrıca Zemzem kuyusu ve üzerinde Makam-ı Şafiî ile sağda Musalla el-Hanbelî, ortada Musalla el-Malikî, yukarıda Kayıtbay Minaresi ve Babü's-Selâm Minaresi, aşağıda ise Musalla el-Hanefî görülüyor.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة

منظر من الجهة الغربية للمسجد الحرام، وترى فيه منارة باب علي، ثم بيت باناجة والبيوت الأخرى المجاورة له والمطلة على الحرم وشارع المسعى وتشهد في الصورة بعد ذلك المبنى المقام فوق زمزم، والذي يعلوه المقام الشافعي، ثم المصلى الحنبلي على الجانب الأيمن، والمصلى المالكي في الوسط، وفي الأعلى تشهد منارة قايتباي، ثم منارة باب السلام، ثم في الأسفل ترى المصلى الحنفي. والكعبة كما ترى في حالة الإحرام.

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA

In this photograph, al-Ka'ba al-Muazzama is covered in ihram; from the west al-Masjid al-Haram, Bab Ali Minaret, Banaja Mansion, and in the vicinity the Haram and houses on Mas'a Street are seen. In addition, the Zamzam well and Maqam al-Shafii over it and Musalla al-Hanbali on the right, Musalla al-Maliki in the center, Qaitbay and Bab al-Salam minarets at the top, and at the bottom Musalla al-Hanafi can be seen.

IRCICA NE012017

HAREM-İ ŞERİF, KÂBE-İ MUAZZAMA VE ETRAFINDAKİ BİNALAR

Harem-i Şerif, Kâbe-i Muazzama ve çevresindeki binaların görüldüğü bu fotoğrafta Harem'in zemininde, Kâbe-i Muazzama'nın etrafında olağanüstü bir durum olduğu dikkati çekiyor. Muhtemelen zeminin onarımı yapılıyor. En sağda Babü's-Selâm Minaresi, Süleymaniye Minaresi, Süleymaniye Medresesi'nin kubbeleri, Babü'z-Ziyade Minaresi, epeyce büyük olan Babü'z-Ziyade sahası dikkati çekiyor. Süleymaniye Medresesi'nin ilk kubbesi Harem-i Şerif kütüphanesini içine alıyordu. Yukarıda tepede Cebel-i Hindî ve 1806'da yapılıp onarılan Cebel-i Hindî Kalesi, Basıtiye Medresesi, Bab-ı Umre Minaresi, yukarıda solda Cebel-i Ömer, ortada Ecyad Caddesi üzerinde Bab-ı Ümmihanî, hemen karşısında Mısır Tekkesi civarında Hamidiye Binası, arka tarafta Kaşaşiye Caddesi'nde cephesi Mes'â Caddesi'ne bakan Bânâce Konağı bulunuyor.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة وما يحيط بها من مبانٍ

صورة للمسجد الحرام والكعبة المشرفة وما يحيط بهما من مبان. ونشهد في أرضية الحرم حول الكعبة أمراً غير طبيعي؛ إذ يبدو أن هناك ترميماً وإصلاحاً لتلك الأرضية. ونرى في أقصى اليمين منارة باب السلام، ثم تليها المنارة السليمانية، ثم تأتي بعدها قباب مدارس السليمانية الأربع التي تبدأ من باب الدريبة حتى باب الزيادة، ثم منارة باب الزيادة، وبعد ذلك مباشرة نرى فراغاً واضحاً هو فسحة باب الزيادة. والمعروف أن المدرسة الأولى من تلك المدارس كانت تضم مكتبة الحرم الشريف، بينما تضم المدرستان الثالثة والرابعة مقر المحكمة الشرعية الكبرى. ونشهد في الأعلى جبل هندي وعليه قلعة جبل هندي (شيدت في ١٨٠٦م)بعد تجديدها، ثم المدرسة الباسطية، ومنارة باب العمرة، وفي الأعلى على اليسار جبل عمر، ثم في الوسط منارة باب أم هاني المطلة على شارع أجياد، ويقابلها مباشرة مبنى مقر الحكومة الحميدية، الذي كان يجاور مبنى التكية المصرية، ثم نرى الجانب الخلفي من منزل باناجة المطل على شارع القشاشية بينما تطل واجهته على شارع المسعى.

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA AND THE SURROUNDING BUILDINGS

In the photograph where al-Haram al-Sharif and al-Ka'ba al-Muazzama with the surrounding buildings can be seen, an extraordinary state on the floor of the Haram and around al-Ka'ba al-Muazzama stands out. It is probably the floor being repaired. On the extreme right are: the Bab al-Salam minaret, Suleymaniya minaret, the domes of the Suleymaniya Madrasa, Bab al-Ziyada minaret and the quite wide Bab al-Ziyada grounds. The first dome of the Suleymaniya Madrasa contained al-Haram al-Sharif Library. At the top, Jabal Hindi and the Jabal Hindi Fortress built in 1806 and later repaired, top left, Basitiyya Madrasa, Bab al-Umrah minaret, Jabal Omar, in the center Bab Umm Hani on Ajyad Street with the Hamidiye Building opposite near the Egyptian Lodge, and in the background Banaja Mansion on al-Qushashiyah Street facing Mas'a Street.

IRCICA NE012019

MESCİD-İ HARAM VE CİVARINDAN GENEL BİR GÖRÜNÜM

Mescid-i Haram'ın güney cephesi ile çevresindeki binalardan çekilen bu fotoğrafta Bilâl Mescidi, Ebu Kubeys Dağı, Harem-i Şerif'in sağında Babü's-Selâm Minaresi, Süleymaniye Medresesi'nin üçüncü ve dördüncü kubbesi arasında bulunan Süleymaniye Minaresi, alt tarafında Babü'z-Ziyade sahanı görülen Babü'z-Ziyade Minaresi, solda Basıtiye Medresesi, kuzeybatı köşesinde Bab-ı Umre Minaresi, güneybatı köşesinde Bab-ı Ümmihani Minaresi, sağında avlusu ağaçlarla kaplı Mısır Tekkesi bulunan Hamidiye Binası, solunda 1302/1885'te kurulan matbaa binası, sol üstte onarımdan sonra Cebel-i Hindî Kalesi, aşağısında Ecyad Mahallesi görülüyor. Mescid-i Haram'ın güneydoğusunda yer alan bu mahalle, yüksekliği ve caddelerinin genişliğinin yanısıra Türk mimarisini yansıtan evlerinin çokluğuyla dikkati çeker. Mekke-i Mükerreme'nin en güzel mahallesi sayılırdı. Mahallenin sakinlerini başta vali olmak üzere vilayette görev yapan Türk memurlar oluştururdu. Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere ve Cidde'de pek çok mülkü bulunan Seyyid Muhammed el-Sekkaf'ın konağı da bu mahalledeydi.

منظر عام للمسجد الحرام وما يجاوره

صورة من جهة الجنوب للمسجد الحرام وما يحيط به من مبان، ونشهد مسجد بلال، وجبل أبي قبيس، ثم منارة باب السلام في أقصى يمين الحرم الشريف، ثم المنارة السليمانية، التي تتوسط بين القبة الثالثة والقبة الرابعة من قباب المدارس السليمانية، ثم منارة باب الزيادة، التي نشهد تحتها فسحة باب الزيادة، ثم نذهب إلى اليسار لنرى المدرسة الباسطية، ومن بعدها في الركن الشمالي الغربي منارة باب العمرة، وفي الركن الجنوبي الغربي منارة باب أم هاني، ثم مبنى مقر الحكومة الحميدية، الذي يقع على يمينه مبنى التكية المصرية التي تتوسط ساحتها الأشجار، ثم على يسارهما نرى مبنى المطبعة الذي أنشئ عام ١٣٠٢هـ (١٨٨٥م). أما في أعلى الصورة على اليسار فنشهد قلعة جبل هندي بعد تجديدها، وفي الأسفل منازل شعب أو محلة أجياد في جنوب شرق المسجد الحرام، وهو أجمل أحياء مكة المكرمة لعلوه وسعة طرقه وكثرة بيوته التي على الطراز التركي، والتي يسكنها في الغالب موظفو الولاية من الترك، وفي مقدمتهم الوالي، كما يوجد بيت السيد محمد السقاف صاحب الأملاك الواسعة بمكة والمدينة وجدة.

A GENERAL VIEW OF AL-MASJID AL-HARAM AND ITS SURROUNDINGS

This was a photograph taken from the southern facade of al-Masjid al-Haram and the surrounding buildings. Masjid al-Bilal, Abu Qubais Mountain, Bab al-Salam minaret to the right of al-Haram al-Sharif, Suleymaniya minaret situated between the third and fourth domes of Suleymaniya Madrasa, Bab al-Ziyada minaret with its platform showing beneath, Basitiyya Madrasa with Bab al-Umrah and Bab Umm Hani minarets at its northwest and southeast corners respectively; on its right, Hamidiye Building with the Egyptian Lodge and its tree covered courtyard; on its left, the printing house established in 1302/1885, Jabal Hindi Fortress after its restoration at the top left; below is the Ajyad Quarter. This quarter situated to the southeast of al-Masjid al-Haram, is noted for its elevation and the width of its streets as well as the abundance of houses reflecting Turkish architecture; it was considered the most beautiful quarter of Makka al-Mukarrama. The governor, being the foremost, Turkish civil servants made up its population. The mansion of Sayyid Muhammed al-Saqqaf, who owned many properties in Makka al-Mukarrama, al-Madina al-Munawwara and Jeddah, was also located here.

IRCICA NE011999

HAREM-İ ŞERİF VE KÂBE-İ MUAZZAMA

Mescid-i Haram'ın kuzey cephesinden çekilen bu fotoğrafta yukarıda Vali Osman Nuri Paşa tarafından içindeki köşk yıktırılarak onarımı yapılan Ecyad Kalesi, sağ altta Bab-ı Ümmihanî Minaresi, solunda Hamidiye Binası, Mescid-i Haram'ın batı kısmının solunda avlu içerisinde Mısır Tekkesi görülüyor. Onarım tamamlanmak üzere, tavaf zemini taşlarla döşenmiş, etrafına aydınlatma direkleri dikilmiş, Kâbe-i Muazzama ile Bab-ı Beni Şeybe arasında yer alan ve Kâbe-i Muazzama'nın inşası esnasında Hz. İbrahim'in üzerinde durduğu taşa işaret eden Makam-ı İbrahim görülüyor. Hz. İbrahim, burada halkın hac görevini ifa etmesine izin vermiştir. Makam-ı İbrahim, örtüsüz olarak Hz. İbrahim döneminden Hz. Ömer döneminde vuku bulan şiddetli sele kadar aslını muhafaza etmiş, afetten sonra muhkem bir şekilde yeniden yapılmıştır. Daha sonra üzerini örtmek için ahşaptan kubbe yapılmış, Hac mevsiminde kullanılmak için ise çelik bir kubbe yapılmıştır. Fotoğrafta görülen mahfil, mimari özelliklerinden anlaşıldığı üzere Osmanlı döneminde yapılmıştır. Bu ahşap mahfil 1387/1967'de kaldırılarak yerine şimdiki mahfil yerleştirilmiştir.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة

صورة من الجهة الشمالية للمسجد الحرام، وتظهر فيها من الأعلى قلعة أجياد بعد إزالة القصر الذي كان بداخلها وتجديدها على يدي الوالي عثمان نوري باشا، وفي الأسفل على اليمين منارة باب أم هاني، وعلى يسارها مبنى قصر الحكومة الحميدية، غربي المسجد الحرام، وإلى يساره مبنى التكية المصرية والأشجار التي تتوسط ساحته الداخلية. ونلاحظ بوجه عام حالة ترميم وإصلاح قد انتهت، فالمطاف مفروش بالأحجار وحوله أعمدة الإنارة وفيها البرم. ونشهد فيما بين الكعبة المشرفة وباب بني شيبة مقام إبراهيم، وهو الحجر الذي وقف عليه خليل الله إبراهيم عليه السلام أثناء بناء الكعبة، ووقف عليه حين أذن في الناس بالحج، وهو حجر رخو يشبه حجر السناك (سن السكاكين). وقد ظل هذا المقام في موضعه بجوار الكعبة منذ زمن إبراهيم الخليل مثبتاً بدون غطاء واق حتى اقتلعه سيل قوي أيام الخليفة الراشد عمر بن الخطاب فأعاده إلى موضعه وثبته فيه بإحكام. ومع مرور الزمن عملت له قبة من خشب توضع عليه طول العام وأخرى حديدية لموسم الحج. وهذه المقصورة الظاهرة في الصورة لعلها صنعت في العصر العثماني كما يبدو من طرازها. وقد أزيلت هذه المقصورة الخشبية عام ١٣٨٧هـ(١٩٦٧م) ووضع بدلاً منها المقصورة الزجاجية الموجودة حالياً.

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA

This photograph was taken from the north facade of al-Masjid al-Haram. At the top is Ajyad Fortress that was repaired, the mansion within having been torn down by Governor Osman Nuri Pasha; bottom left is Bab Umm Hani minaret, Hamidiye Building to its left, and Egyptian Lodge inside the courtyard to the left of the western side of al-Masjid al-Haram. Repairs are almost finished, tawaf area is paved with stone, and lighting poles are put up. Maqam Ibrahim, indicating the stone on which Prophet Ibrahim stood during the construction of al-Ka'ba al-Muazzama, can be seen situated between al-Ka'ba al-Muazzama and Bab Bani Shaiba. Prophet Ibrahim allowed the public to carry out their hajj duties here. Maqam Ibrahim kept its originality from the time of Prophet Ibrahim without a cover until the flood in Caliph Omar's period; it was rebuilt solidly after the flood. Later, a wooden dome as a cover and a steel dome for use during the Hajj season, were constructed. The mahfil seen in the photograph, as is apparent from its architectural features, was built during the Ottoman period. This wooden mahfil was replaced in 1387/1967 with the present one.

IRCICA NE011902

HAREM-İ ŞERİF VE CİVARI

Mescid-i Haram'ın batı cephesinden çekilen bu fotoğrafta Harem-i Şerif'in doğu revakı görülüyor. Köşede Bab-ı Ali Minaresi, Bânâce Konağı ve civarındaki evler, ortada Mes'â'ya bakan Kayıtbay Minaresi, Bab-ı Selâm Minaresi bulunuyor. Kâbe-i Muazzama ise ihramda...

الحرم المكي الشريف وجواره

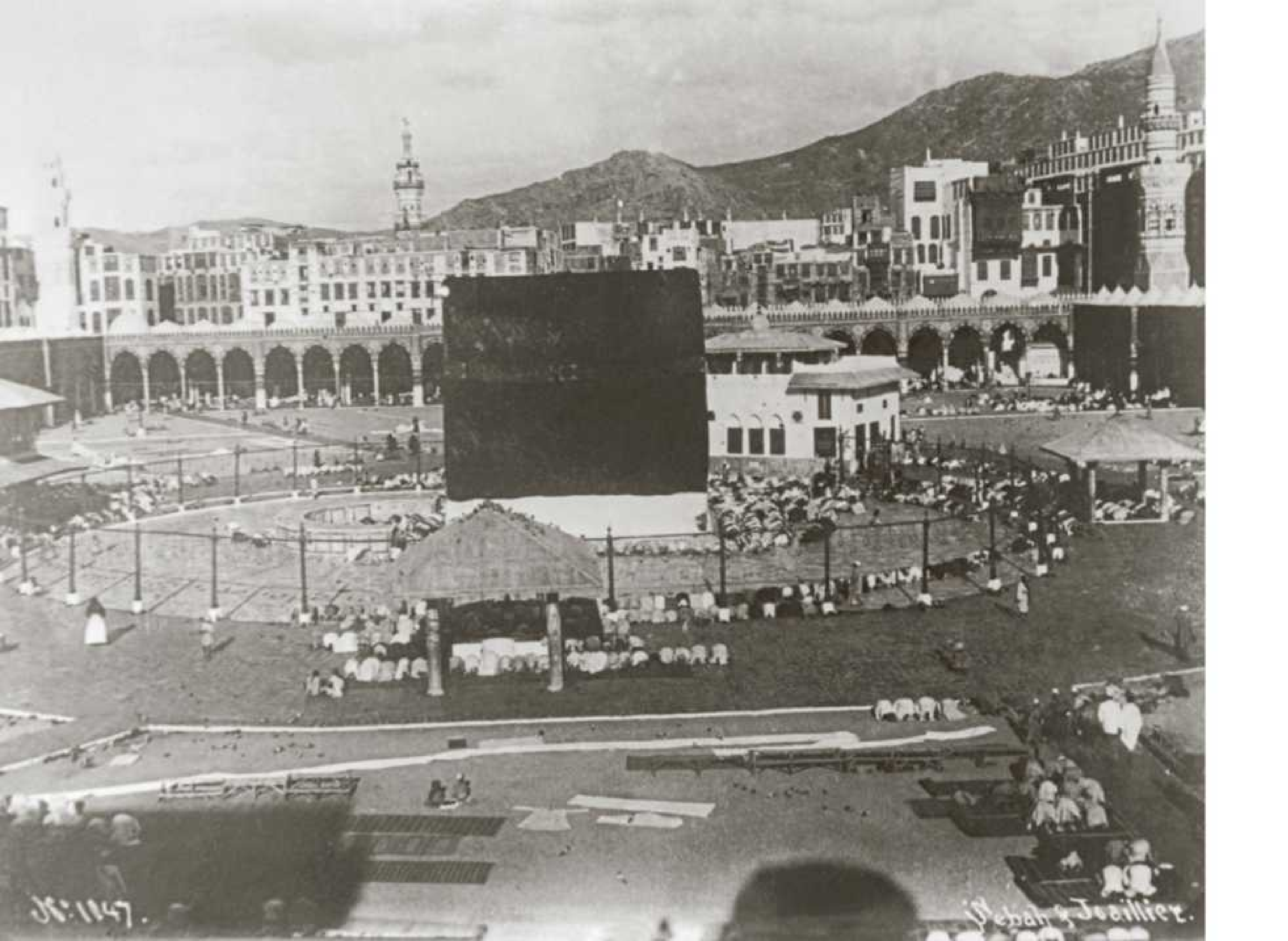
منظر من الجهة الغربية للمسجد الحرام، يظهر فيه الرواق الشرقي للحرم الشريف، ففي الركن تشهد منارة باب علي، وبيت باناجة والبيوت المجاورة له على شارع المسعى، وفي الوسط منارة قايتباي المطلة على المسعى، ثم منارة باب السلام. أما الكعبة فهي في حالة الإحرام.

AL-HARAM AL-SHARIF AND IT ENVIRONS

In this photograph taken from the western facade of al-Masjid al-Haram, the eastern riwaq of al-Haram al-Sharif can be seen. In the corner are; Bab Ali minaret, Banaja Mansion and the surrounding houses, in the middle are the Qaitbay and Bab al-Salam minarets facing Mas'a. al-Ka'ba al-Muazzama is covered.

IRCICA MD 2139

№ 1147.
Sebah & Joaillier.

HAREM-İ ŞERİF VE YENİ ÖRTÜSÜYLE KÂBE-İ MUAZZAMA

Harem-i Şerif'in güneydoğudan görünüşü. Kurban günü yeni kisvesine bürünen Kâbe-i Muazzama ve ihramdan çıkan hacılar dikkati çekiyor. Fotoğrafta ayrıca Makam-ı İbrahim'in arkasında iki dörtgen sütun üzerine yerleştirilen kemerden ibaret 8 m. yüksekliğindeki Bab-ı Beni Şeybe görülüyor. Hilalin altında içeriye doğru "Üdhulûhâ bi selâmin âminin," (Kur'an-ı Kerim, 15/46) [Onlara, "Girin oraya esenlikle, güven içinde" denilir.]; kemerin üzerinde: "Rabbi Edhılni Müdhale sıtkın" (Kur'an-ı Kerim, 17/80) [Rabbim! (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla]; Kâbe-i Muazzama'ye bakan cephesi üzerinde ise sırasıyla "Allahü Sübhanehû ve Teala," "Selamün Aleyküm Tıbtüm Fadhulûbe Halidin,"(Kur'an-ı Kerim, 39/73) [Size selam olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi ebedi kalmak üzere buraya girin]; "Muhammed Aleyhisselam" ibareleri yazılıdır. Bu kemer Kral Faysal döneminde eski tavaf mahallinin genişletilmesi sırasında, 1967'de kaldırılmıştır. Önceleri bu kemerin yerini göstermek için siyah bir mermer konulmuş, zaman içinde tavaf mahalli tekrar döşenirken bu kemerden hiçbir iz kalmamıştır. Fotoğrafın altında "Beyt-i Muazzaman görünüşü" yazılıdır.

الحرم المكي الشريف والكعبة المعظمة بكسوتها الجديدة

صورة لجنوب شرق الحرم المكي الشريف، ويظهر العمال في أعلى الكعبة المعظمة وهم يلبسونها كسوتها الجديدة في يوم النحر، كما يبدو منظر الحجاج وقد تحللوا من الإحرام. أما باب بني شيبة الذي يتصدر الصورة فهو عبارة عن عقد نصف دائري قائم على عمودين مربعين، وموقعه خلف مقام إبراهيم، وارتفاعه ثمانية أمتار حتى أعلى نقطة فيه. وكان مكتوباً تحت الهلال بالنسبة للداخل «أدخلوها بسلام آمنين» (القرآن الكريم، ١٥/٤٦) وفوق العقد «رب أدخلني مدخل صدق..» (القرآن الكريم، ١٧/٨٠)، وكتب عليه من الجهة الداخلية المواجهة للكعبة «الله سبحانه وتعالى» ثم «سلام عليكم طبتم فادخلوها خالدين» (القرآن الكريم، ٣٩/٧٣) ثم «محمد عليه السلام». وقد ظل هذا العقد في مكانه حتى تمت إزالته في ١١ رجب ١٣٨٧هـ (١٩٦٧م). وتوجد أسفل الصور عبارة بالتركية: «منظر للبيت المعظم».

AL-HARAM AL-SHARIF AND AL-KA'BA AL-MUAZZAMA WITH ITS NEW COVER

A view of al-Haram al-Sharif from the southeast, al-Ka'ba al-Muazzama on the day of sacrifice, with its new kiswah, and pilgrims leaving their ihram can be seen. Bab Bani Shaiba, 8 m. high and consisting of an arch placed on two tetragonal pillars, can be seen behind Maqam Ibrahim. Following inscriptions can be seen on the facade facing al-Ka'ba al-Muazzama; "udkhuluha bi-salam aminin" (Qur'an, 15/46) [Enter it in peace, safe (and secure)] inward under the crescent, "Rabbi adkhilni mudkhala sidqin" (Qur'an, 17/80) [My Lord, cause me to enter a sound entrance] on the arch, and "Allah Subhanah wa Taala" [Allah, Glorious is He and He is exalted], "Salamun alaykum tibtum fadkhuluha khalideen," (Qur'an, 39/73) [Peace be upon you; you have become pure; so enter it to abide eternally therein], "Muhammad alayhi al-salam" [Muhammad, upon him be peace]. This arch was removed in the course of the expansion of the old tawaf area during King Faisal's period in 1967. Previously, a black marble block was placed on the spot to indicate where the arch was, but with time and the resurfacing of the tawaf area, no trace of this arch remains. Under the photograph, the inscription reads "view of Bayt al-Muazzam."

IRCICA FP021239

بيت معظمه نك كورونشى

HAREM-İ ŞERİF

Muhtemelen Osmanlı askerî heyetinin Mescid-i Haram'ın güneybatı cephesinden 1298/1880'de çektiği bu fotoğrafta sağda Makam-ı Hanefî, Makam-ı Malikî, Hıcr-i İsmail, Minber-i Süleymanî, Makam-ı İbrahim, Bab-ı Beni Şeybe, Zemzem kuyusu üzerine yapılan Makam-ı Şafiî, yukarıda Bab-ı Ümmihanî Minaresi ve Bab-ı Veda, aşağıda içine Zemzem suyu bidonlarının konulduğu ahşap kafesler, yukarıda solda 1781-83'te inşa edilen Ecyad Kalesi görülüyor. Ecyad Caddesi'nde bulunan Hamidiye Binası'nın bu tarihlerde henüz inşa edilmemiş olduğu anlaşılıyor. Bembeyaz parlak mermerden yaptırılan Minber-i Süleymanî'nin üzeri nakışlarla süslenmişti. Fotoğrafta görülen ve Kanuni tarafından 966/1559'da gönderilen 14 basamaklı bu minberin uzunluğu 5,8 m., eni 1,86 m., yüksekliği ise 12 m. idi. Minber önce Musalla'nın sağına, Makam-ı İbrahim'in arkasına ve Kâbe-i Muazzama şadırvanının 14 m. uzağına taşındı. 418 yıl burada duran minber 1383/1963'te tavaf mahalli genişletilirken yerinden kaldırılarak 7 m. uzağa yerleştirildi. 1399/1979'da ise tamamen kaldırıldı.

الحرم المكي الشريف

يبدو أن هذه الصورة واحدة من الصور التي التقطتها البعثة العسكرية العثمانية في حج عام ١٢٩٨هـ/١٨٨٠م للمسجد الحرام من الجهة الشمالية الغربية. وتشهد فيها المقام الحنفي على اليمين، ويليه المقام المالكي، ثم حجر إسماعيل، والمنبر السليماني، ثم مقام إبراهيم، ثم باب بني شيبة، والمقام الشافعي المبنى على بئر زمزم، وفي الأعلى تشهد منارة باب أم هاني وباب الوداع، وفي أسفل الصورة تشهد الأقفاص الخشبية، التي توضع فيها دوارق مياه زمزم، أما في أعلى يسار الصورة فترى قلعة أجياد (شيدت في ١٧٨١-١٧٨٣م). والمنبر الموجود هنا هو من المرمر الناصع البياض وعليه نقوش بديعة وزخارف محفورة، أرسله السلطان سليمان القانوني في عام ٩٦٦هـ(١٥٥٩م)، وهو مكون من ١٤ درجة، ويبلغ طوله أفقياً ٥٨٠سم، وعرضه عند قاعدته ١٨٦سم، أما ارتفاعه عن أرض المطاف إلى الحلية المثبتة في أعلاه فيبلغ نحو ١٢ متراً. وتم نصب المنبر فور وصوله إلى يمين المصلى خلف مقام إبراهيم عليه السلام بحيث يبعد طرفه الخلفي عن شاذروان الكعبة ١٤ متراً، وظل في هذا المكان حتى عام ١٣٨٣هـ(١٩٦٣م) أي ٤١٨ عاماً. فقد تم تفكيكه عند توسعة المطاف ثم أعيد نصبه على بعد ٧ أمتار عن موقعه القديم، وظل في هذا الموقع حتى رفع نهائياً عام ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م.

AL-HARAM AL-SHARIF

The Ottoman military mission probably took this photograph from the southwest facade of al-Masjid al-Haram in 1289/1880. On the right, Maqam al-Hanafi, Maqam al-Maliqi, Hijr Ismail, Minbar al-Suleymani, Maqam Ibrahim, Bab Bani Shaiba, Maqam al-Shafii built over the Zamzam well; at the top, Bab Umm Hani minaret and Bab al-Wada'; below, the wooden frames where drums of Zamzam water were stored; upper left, the Ajyad Fortress built between 1781-83 can be seen. It appears that the Hamidiye Building on Ajyad street has not yet been built. Minbar al-Suleyman, built from lucent white marble, is covered in ornamentation. The minbar in the photograph that was sent by Sultan Süleyman the Magnificent in 966/1559 had 14 steps, was 12m. high, with a width of 1.86m. and length of 5.80m. The minbar was first moved to the right of Musalla and behind Maqam Ibrahim, 14m. away from al-Ka'ba al-Muazzama fountain. It stayed there for 418 years until the expansion of the tawaf area in 1383/1963 when it was moved 7m. further away. Finally, it was completely removed in 1399/1979.

1298/1880

IRCICA Yıldız 90744-15

HAREM-İ ŞERİF

Osmanlı askerî heyeti tarafından Ebu Kubeys Dağı'ndan çekilen bu panaromik fotoğrafta Harem-i Şerif ve civar mahalleler görülüyor. Fotoğrafta ayrıca Haşimoğulları'nın ikamet ettiği, Kureyşli müşriklerin müminleri abluka altına aldığı Mevlid-i Nebi mahallesi görülüyor. Hz. Muhammed'in[s.a.v.] dünyaya geldikleri ev bu mahalledεdir, sonraları bir müddet mescit olarak kullanılmıştır. Fotoğrafta ayrıca Cebel-i Haccun'un aşağısında yer alan Cennetü'l-Ma'lâ (Muallâ), Cebel-i Fülfül'ün alt tarafında yer alan Fülfül Kalesi (1801), Cebel-i Hindî Kalesi, Cebel-i Ömer, Ciyad Kalesi (1781-83), Mevlid-i Nebi (Hz. Peygamber'in S.A.V. doğduğu ev) yer alır. Sûkü'l-Leyl mahallesinin Ali semtinin ucunda kalan Mevlid-i Nebi, zaman içinde Abbasi Halifesi el-Nasır (553/1158-1225), Eşref Şaban, Nasır Ferec bin Berkuk, Yemen Emiri Muzaffer el-Gassanî ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir ettirilmiştir. Kanuni binanın kubbesini ve mescidini 935/1528-29'da, Sultan III. Mehmed 1009/1601'de tamir etmiştir. Bu onarım çalışmaları Osmanlı devlet adamlarından Gazanfer Ağa marifetiyle yapılmıştır. Duvarları yıkarak binaya büyük bir kubbe ve bir minare yaptıran Gazanfer Ağa, Anadolu'daki birçok vakfı bu yapıya tahsis etmiş, ayrıca imam, müezzin ve hizmetli tayin ederek her biri için vazife tahsis etmiştir. Osmanlı Devleti ise burada haftada iki gün ders vermek üzere bir müderris görevlendirmiştir. Özel bir misyon yüklenen bu mekân, araştırmacıların ve ulemanın uğrak yeri haline gelmiş, burada değerli elyazması ve matbu eserlerin muhafaza edildiği bir kütüphane tesis edilmiştir. Bugün, 1370/1950-51'de kurulan Mekke-i Mükerreme Kütüphanesi olarak bilinir.

الحرم المكي الشريف

صورة بانورامية قديمة من عدة مقاطع التقطتها إحدى البعثات العسكرية العثمانية من جبل أبي قبيس للحرم المكي وأحياء مكة المكرمة المحيطة به. ونشهد فيها: مولد النبي، وهو الشعب الذي كان يسكنه بنو هاشم، وفيه حاصرتهم قريش عند بعثة الرسول صلى الله عليه وسلم، وجرى اتخاذه مسجداً، جنة المعلاة أسفل جبل الحجون، قلعة فلفل أسفل جبل فلفل (١٨٠١م)، قلعة جبل هندي (١٨٠٦م) التي تطل كما نرى على الحرم المكي الذي نشهد فيه قبة العباس (السقاية) وقبة الفراشين (الساعة) قبل هدمهما، جبل عمر، قلعة جياد (١٧٨١-١٧٨٣م). أما عن موضع مولد النبي فهو البيت الذي ولد فيه (صلى الله عليه وسلم)، ويقع بفم شعب علي بمحلة سوق الليل، «وكان عمّره الناصر العباسي (٥٥٣-٦٢٢هـ/١١٥٨-١٢٢٥م)، ثم الأشرف شعبان صاحب مصر، ثم الناصر فرج بن برقوق، ثم الملك المظفر الغساني صاحب اليمن، ثم السلطان سليمان القانوني، فعمّره قبة ومسجداً يصلى فيه، وذلك في عام ٩٣٥هـ(١٥٢٨-١٥٢٩م)، ثم عمّره السلطان مراد خان، في سنة ١٠٠٩، وتكلف بعمارته أحد أكابر الدولة العثمانية يقال له غضنفر أغا، وأنفق على ذلك أموالاً عظيمة، ورفع جدران المحل المذكور، وجعل عليه قبة عظيمة ومنارة وأوقف عليه وقفاً بالديار الرومية، ورتب له مؤذناً وخادماً وإماماً، ثم عينت الدولة مدرساً فيه، يدرس في يومين من أيام الأسبوع». وقد وظف هذا المنزل توظيفاً شرعياً فأصبح منارة علمية يأوي إليها الباحثون والعلماء، إذ أصبح يضم أنفس مكتبة تجمع في رفوفها نفائس المخطوطات والمطبوعات، إنها «مكتبة مكة المكرمة» التي تأسست عام ١٣٧٠هـ/١٩٥٠-١٩٥١م.

AL-HARAM AL-SHARIF

In this panoramic photograph taken by the Ottoman Military mission from the Abu Qubais Mountain, al-Haram al-Sharif and the surrounding quarters can be seen. The Mawlid al-Nabi quarter where Qurayshi polytheists besieged the faithful and the Hashimites were living can also be seen. The house where Prophet Muhammad[PBUH] *was born is also in this quarter; it was later used as a masjid. Also seen are, Jannat al-Mualla beneath Jabal Hajun, Fulful Fortress (1801) beneath Jabal Fulful, Jabal Hindi Fortress, Jabal Omar, Jeyad Fortress (1781-83), Mawlid al-Nabi (the house that Prophet Muhammad PBUH was born). Situated on the outskirts of Ali neighbourhood of Suq al-Layl, Mawlid al-Nabi was repaired in time by Abbasid caliph al-Nasir (553/1158-1225), Ashraf Shaban, Nasir Faraj bin Barquq, Amir of Yemen Muzaffar al-Gassani and Süleyman the Magnificent. Süleyman the Magnificent had the dome and masjid of the building repaired in 935/1528-29, and Sultan Mehmed III in 1009/1601. These repairs were realised through the skill of Gazanfar Agha, an Ottoman statesman. Gazanfar Agha had the walls torn down and a large dome and a minaret built. He allocated many Anatolian waqfs to this building, and had imams, muadhdhins and servants appointed and duties assigned to them. The Ottoman state appointed a mudarris (teacher) here to teach twice a week. This place, having a special mission, became a focal point for researchers and ulama; a library where valuable manuscripts and printed works were safeguarded. Today it is known as the Makka al-Mukarrama Library established in 1370/1950-51.*

IRCICA Yıldız 90748-001-002-003-004

HAREM-İ ŞERİF

Muhtemelen 1297/1879-80'de hacılar ayrıldıktan sonra güneydoğu cephesinden çekilen bu fotoğrafta Abbas Kubbesi ve yanında 1300/1882'de kaldırılmadan önce temizlik malzemeleri deposu olarak kullanılan küçük dörtgen oda, Ferraşin Kubbesi, Makam-ı Hanbelî ile Makam-ı Hanefî'nin karşı karşıya gelebilmesi için 1300/1882'de kaldırılan Zemzem kuyusu binası görülüyor. Bina Şaban 1382/Aralık 1963'te tamamen kaldırıldı. Fotoğrafta ayrıca önünde Bab-ı Beni Şeybe bulunan ve Osmanlı döneminde inşa edilen, 1387/1967'de kaldırılıp yerine şimdiki cam mahfil yerleştirilen Makam-ı İbrahim mahfili, Kâbe-i Muazzama duvarının güneydoğu rüknünde Hacerü'l-Esved, Makam-ı Hanefî, Makam-ı Malikî, Mes'â Caddesi'ne bakan Sultan Kayıtbay Medresesi üzerinde yer alan Minare, Harem revakının kuzey köşesindeki Babü's-Selâm Minaresi, Süleymaniye Medresesi'nin Bab-ı Deribe'den Bab-ı Ziyade'ye kadar uzanan kubbeleri ortasında yer alan Süleymaniye Minaresi, diğer adıyla Babü'l-Mahkeme Minaresi görülebiliyor.

Abbas Kubbesi ve Ferraşin Kubbesi ile ilgili olarak, rivayete göre Halife Mehdi 160/776-77'de Zemzem kuyusunun doğu tarafında iki kubbe yapılmasını emretti. Herbirinin çapı 6 m. olan bu kubbelerden ilki, hacıların su ihtiyaçlarını gidermek için, Ashab-ı Kiram'dan Abdullah bin Abbas'ın vaaz ü nasihatte bulunduğu ve Abbas bin Abdulmuttalib'in kullandığı Sekaye Havzı üzerine yapıldı ve Abbas veya el-Sekaye Kubbesi olarak isimlendirildi. İkinci kubbe ise Harem-i Şerif'te mushafların ve sair kitapların muhafaza edildiği mekânda yapıldı ve Ferraşin veya el-Sa'a Kubbesi ismiyle bilindi. İçinde Hulefa-i Râşidin'den bir halifeye ait mushafın açık bir vaziyette bulunduğu bir hazine veya tabutun yer aldığı söylenir. Bu halifenin Hz. Osman, mushafın ise 18/639-40'ta Zeyd bin Sabit'in istinsah ettiği nüsha olduğu tahmin edilebilir. Ciltli ve tunç kilitli bu mushafın birkaç varakı eksiktir. 1262/1845-46'da Sultan Abdülmecid kubbelerden birinin Harem-i Şerif Kütüphanesi, diğerinin Muvakkithane olarak kullanılmasını emretmiş, bunun üzerine kitaplar birinci kubbeye taşınmış, diğer kubbeye yerleştirilmek üzere ise İstanbul'dan astronomi saatleri gönderilmiştir. Bu iki kubbe, Kâbe-i Muazzama'nın o cepheden görünüşüne mâni olduğu için Vali Osman Nuri Paşa tarafından 1300/1882-83'te yıktırılmış, Abbas Kubbesi'nde muhafaza edilen Arapça, Türkçe ve Farsça on bin civarında elyazması ve matbu eser daha sonra Süleymaniye Medresesi'nde, Süleymaniye Kütüphanesi olarak ünlenen Darü'l-Hadis'e, Muvakkithane'deki saatler ise Harem-i Şerif'te bulunan Babü'n-Nebi mevkiine taşınmıştır.

الحرم المكي الشريف

لعل هذه الصورة تم التقاطها للحرم المكي الشريف بعد رحيل حجاج عام ١٢٩٧هـ (١٨٧٩–١٨٨٠م)، وهي من جهة الجنوب الشرقي، ويظهر فيها: قبة العباس (السقاية) وبجوارها الحجرة المربعة الصغيرة التي كانت تستخدم مخزناً لأدوات التنظيف، قبة الفراشين (الساعة) قبل إزالتها عام ١٣٠٠هـ (١٨٨٢م)، المقام الحنبلي وهو بجوار مبنى زمزم قبل إزالته عام ١٣٠٠هـ (١٨٨٢م)، مقصورة مقام إبراهيم التي يتصدرها باب بني شيبة، والتي صنعت فوق المقام في العصر العثماني حتى أزيلت عام ١٣٨٧هـ (١٩٦٧م) ووضعت المقصورة الزجاجية الحالية بدلاً منها، الحجر الأسود في الركن الجنوبي الشرقي من جدار الكعبة، المقام الحنفي، المقام المالكي، منارة السلطان قايتباي المقامة فوق مدرسته التي تطل على شارع المسعى، منارة باب السلام في الركن الشمالي لرواق الحرم، منارة السليمانية (منارة باب المحكمة) التي تتوسط قباب المدارس السليمانية الأربع الممتدة من باب الدريبة إلى باب الزيادة.

وعن قبة العباس (السقاية) وقبة الفراشين (الساعة) فقد قيل إن الخليفة المهدي أمر في سنة ١٦٠هـ/ ٧٧٦-٧٧٧م بإقامة قبتين بجوار بئر زمزم من جهتها الشرقية، فجاءت إحداهما على حوض السقاية الذي كان يستخدمه العباس بن عبد المطلب (رضي الله عنه) جد العباسيين لسقاية الحجاج، وهو المكان الذي قيل إن الصحابي الجليل عبد الله بن عباس (رضي الله عنه) كان يجلس فيه للدرس وتعليم الناس والتفقه في الدين. أما القبة الأخرى فقد أقيمت على بيت المحفوظات الذي كانت تودع فيه المصاحف الشريفة والكتب للحرم المكي، وكل واحدة منهما بقطر ستة أمتار، وقيل إن هذا المكان كان يضم خزانة تحتوي تابوتاً مبسوطاً فيه مصحف لأحد الخلفاء الراشدين والغالب أنه للخليفة عثمان بن عفان (رضي الله عنه) وبخط زيد بن ثابت (رضي الله عنه)، ويرجع تاريخ نسخه إلى سنة ١٨هـ (٦٣٩–٦٤٠م)، وتنقصه ورقات كثيرة، وهو بين دفتي عمود مجلد بمغاليق من صفر، كبير الورقات واسعها... وفي عام ١٢٦٢هـ/١٨٤٥-١٨٤٦م أصدر السلطان عبد المجيد أمراً بأن تكون إحدى القبتين مكتبة للحرم الشريف والأخرى للتوقيت، ثم جمعت الكتب للأولى ووضعت فيها، بينما أرسلت الساعات الفلكية من استانبول للقبة الثانية. ولأن هاتين القبتين كانتا تحجب الرؤية عن الكعبة المشرفة من تلك الجهة فقد قام الوالي عثمان نوري باشا بهدمهما في سنة ١٣٠٠هـ/ ٨٢-١٨٨٣م، ونقلت الكتب من قبة العباس إلى دار الحديث في المدرسة السليمانية التي عرفت بعد ذلك بالمكتبة السليمانية، بينما نقلت الساعات من قبة الفراشين (موقتخانه) إلى موضع في باب النبي بالحرم المكي. والكتب الموجودة في دار الحديث كانت تقرب من عشرة آلاف مجلد ما بين مخطوط ومطبوع باللغات العربية والتركية والفارسية.

1297/1879-80

İRCICA Yıldız 90744-2

AL-HARAM AL-SHARIF

This photograph was taken from the southeast, probably in 1297/1879-80 after the pilgrims departed. The Abbas Dome and adjacent to it the small square room used to store cleaning materials before it was removed in 1300/1882; also seen are the Farrashin Dome and the Zamzam well building that were removed again in 1300/1882 so that Maqam al-Hanbali and Maqam al-Hanafi could face each other. The building was completely removed in Sha'ban 1382/December 1963. In addition, the mahfil of Maqam Ibrahim which was built in the Ottoman period, with Bab Bani Shaiba in front, was removed and replaced with the present glass mahfil in 1387/1967; al-Hajar al-Aswad on the southeastern column of al-Ka'ba al-Muazzama wall, Maqam al-Hanafi, Maqam al-Maliqi, the minaret on Sultan Qaitbay Madrasa which faces Mas'a Street, the Bab al-Salam minaret on the northern corner of the Haram riwaq, the Suleymaniya minaret, also known as the Bab al-Mahkama minaret, located in the middle of the Suleymaniya Madrasa and the domes from Bab al-Dariba to Bab al-Ziyada can also be seen.

Concerning the Abbas and Farrashin Domes, it is rumored that in 160/776-77 Caliph Mahdi ordered two domes to be built on the eastern side of the Zamzam well. Both of the domes were 6m. in diameter. It was the advice of Abdullah bin Abbas (one of the companions of prophet Muhammad PBUH) that the water would be for the benefit of the pilgrims. The first dome was called Abbas or al-Saqaya Dome and was built over the Saqaya Pool used by Abbas bin Abdulmuttalib. The second dome, known as Farrashin or al-Sa'a Dome, was built at the location inside al-Haram al-Sharif where copies of the Mushaf and other books were kept. It is rumored that there is a coffer or a coffin containing an open Mushaf belonging to a member of the Rightly-Guided Caliphs.

It may be assumed that caliph is Caliph Osman and that the Mushaf is the one copied by Zayd bin Thabit in 18/639-40. Several pages of this bound Mushaf, with a bronze lock, are missing. In 1262/1845-46 Sultan Abdulmecid ordered one of the domes to be used as al-Haram al-Sharif Library, and the other as a Muwaqqit House, and as a result the books were moved to the first dome, and astronomical clocks were sent from Istanbul to be placed in the second dome. These two domes were demolished by Governor Osman Nuri Pasha in 1300/1882-83 because they obstructed the view of al-Ka'ba al-Muazzama from that direction. Around 10,000 manuscripts and printed books kept there, were moved to Dar al-Hadis, later famed as the Suleymaniya Library in Suleymaniya Madrasa. The clocks from the Muwaqqit House were moved to Bab al-Nabi inside al-Haram al-Sharif.

HAREM-İ ŞERİF'TE BABÜ'S-SAFA

Harem-i Şerif'in güneyindeki Ciyad Caddesi'ne bakan Babü's-Safa'nın yanında nispeten küçük dört kapı daha vardır. Babü's-Safa özel nakışlarıyla ve beş kemeriyle eşsiz bir kapıdır. İki yanında ayakkabı kafesleri bulunur. Fotoğraf, Hicaz topraklarını ve Mekke-i Mükerreme'yi en az beş defa ziyaret ettiği bilinen ve Mescid-i Haram ile kutsal mekânların fotoğraflarını ilk olarak 1297/1880'de çeken Mehmed Sadık Bey'e aittir.

باب الصفا في الحرم المكي

باب الصفا المطل على شارع جياد، الشارع الرئيسي جنوب الحرم المكي. ويوجد على جانبه أربعة أبواب أخرى ذات عقود مثله لكنها أصغر منه، فهو الباب الوحيد في المسجد الحرام ذو العقود الخمسة التي تتميز بزخارف خاصة. ونرى على الجانبين أقفاص لحفظ الأحذية. والصورة كما نلاحظ عليها اسم الضابط المصري محمد صادق بيك الذي زار الأراضي الحجازية ومكة المكرمة خمس مرات أو أكثر، وقام خلالها بتصوير المسجد الحرام والمشاعر المقدسة لأول مرة عام ١٢٩٧هـ (١٨٨٠م).

BAB AL-SAFA IN AL-HARAM AL-SHARIF

There are four relatively smaller gates next to Bab al-Safa that face Jeyad Street to the south of al-Haram al-Sharif. Bab al-Safa is a unique gate with its five arches and ornaments. There are shoe-racks on both sides. The photograph belongs to Mehmed Sadık Bey who is known to have visited the land of Hejaz and Makka al-Mukarrama at least five times, and first photographed al-Masjid al-Haram and sacred places in 1297/1880.

Sadık Bey, 1297/1879-80

IRCICA Yıldız 90770-6a

باب الصفا

MİNA'DA HACILAR

Bu fotoğrafta Mina'da hacılar ve en solda Hayf Mescidi görülüyor.

الحجيج في منى

الحجاج في منى ويظهر مسجد الخيف في أقصى يسار الصورة

PILGRIMS AT MINA

In this photograph the pilgrims at Mina, and Masjid al-Khayf on the left are seen.

IRCICA NE012018

MİNA, HAYF MESCİDİ

Mina'nın doğusunda yer alan Hayf Mescidi bugün de ayaktadır. Burada Hac mevsiminin başlangıcı olan Zilhicce ayından itibaren beş vakit namaz ve Ramazan Bayramı namazı kılınır. Bu mescidin doğusunda, mescit ile Diyanet İşleri Bakanlığı arasında kalan abdesthaneler betonarme bir merdivenle Hayf Caddesi'ne bağlanır. Solda Rabıta ve Hayf caddelerine ve ana kapının önündeki alana bağlanan bir cadde vardır. Rivayete göre bu caddede yetmiş peygamber gömülüdür. Hz. Muhammed[s.a.v] de bu caddeye tesadüf eden mevkide çadır kurmuş ve namaz kılmıştır. Sultan Kayıtbay 874/1469'da eski yapıyı genişlettirmek suretiyle Hayf Mescidi'nin mevcut binasını inşa ettirmiş, merkezine Hz. Muhammed'in (s.a.v) namazgâhını yaptırmış, ayrıca Hac Emiri'nin Mina'da ikamet etmesi için mescidin yanına bir konut ilave etmiştir. Fotoğrafta mescidin ön revakı ve ortasında mihrabı tayin eden kubbe, mescit avlusunu ortalayan kubbe ve civarında Hz. Muhammed'in (s.a.v) kurduğu çadırın yerini işaretleyen küçük bir minare, büyük doğu minaresi, mescit duvarı, doğu tarafında ana giriş kapısı ve Mina'nın doğu sınırında bulunan Cebel-i Subeyr görülmektedir. Mescid'in kıble cephesi önünde görülen yarım daire şeklinde kurulmuş yangına dayanıklı yeni çadırlar resmî makamlar tarafından kullanılmaktaydı.

مسجد الخيف في شرق منى

لا يزال هذا المسجد قائماً تقام فيه الصلوات الخمس أيام موسم الحج بدءاً من شهر ذي الحجة من كل عام، وتقام فيه صلاة عيد الفطر كل سنة. ويحده من الشرق شارع مخصص للمشاة يتخلل بين مبنى المسجد ومقر وزارة الشؤون الإسلامية، ودورات المياه المخصصة لخدمة رواد المسجد، والمناطق المجاورة، ويتصل بشارع الخيف بدرج اسمنتية. ومن الغرب شارع يربط بشارع الرابطة وشارع الخيف والساحة الموجودة أمام البوابة الرئيسية. ويروى أن فيه قبر سبعين نبياً وأن النبي صلى الله عليه وسلم خيم فيه وصلى. وبناء مسجد الخيف الموجود الآن هو بناء السلطان قايتباي سلطان مصر بناه سنة ٨٧٤هـ (١٤٦٩م) ووسعه عما كان عليه قبل ذلك وجعل في وسطه مصلى النبي صلى الله عليه وسلم، وبنى داراً على جانبه يسكنها أمير الحج أيام منى. ويبدو في الصورة: الرواق الأمامي للمسجد وفي وسطه القبة التي تعين المحراب، القبة التي تتوسط ساحة المسجد وتجاورها منارة صغيرة حيث الموضع الذي خيم فيه الرسول، المنارة الشرقية الرئيسية، سور المسجد وفي ضلعه الشرقي البوابة الرئيسية، جبل ثبير، وهو الحد الشرقي لمنى. وتوجد أمام واجهة المسجد القبلية مجموعة من الخيام الحديثة المقاومة للحريق في شكل نصف دائري تشغلها الجهات الرسمية.

MASJID AL-KHAYF, MINA

Masjid al-Khayf situated to the east of Mina is still standing today. From the start of the month of december which is the beginning of the Hajj season, daily and the Ramadhan 'Id (festival) prayers are held. To the east, washrooms, connected to Khayf Street by a concrete staircase, can be seen between the masjid and the Ministry of Religious Affairs. On the left, a street linking to Rabita and Khayf Streets and the area in front of the main gate is seen. According to a narrative, 70 prophets are buried here and Prophet Muhammed[PBUH] pitched a tent and prayed on the spot, which corresponds to this street. Sultan Qaitbay had the present Masjid al-Khayf building constructed in 874/1469 through expanding the old building; he had Prophet Muhammed's[PBUH] musalla (open air prayer place) built in its center, and had a house built adjacent to the masjid for the Hajj Amir to live in Mina. In the photograph, masjid's front riwaq with a dome determining where mihrab (the prayer niche in the mosque showing the direction of the qibla) is in its center, the dome centered in the courtyard, a small minaret indicating the spot where Prophet Muhammed[PBUH] pitched a tent, the tall eastern minaret, the masjid wall, the main gate on the eastern side, and Jabal Thubayr at Mina's eastern limit can be seen. The new fireproof tents arranged in a semicircle and seen in front of the qibla side of the masjid were being used by the authorities.

MİNA'DA HACILAR

"Bayram günü Huccac-ı Beytullah'ın Mina Mevkiinde Heyet-i İçtimaiyeleri" Fotoğrafta sağda Mekke-i Mükerreme haneleri, solda ise Hz. Muhammed'in[s.a.s] çadır kurup namaz kıldığı söylenen mevkide inşa edilen Hayf Mescidi görülüyor.

الحجاج في منى

وتبدو في أيمن الصورة منازل وأحواش المكيين وعلى اليسار مسجد الخيف الذي قيل إن النبي صلى الله عليه وسلم خيّم فيه وصلى

PILGRIMS AT MINA

"Gathering of the pilgrims of Baytullah in the Mina region on the day of 'Id (festival)" In the photograph, on the right, the houses of Makka al-Mukarrama and on the left, Masjid al-Khayf built on the spot reputed to be where Prophet Muhammed[pbuh] pitched a tent and prayed.

Sadık Bey, 1297/1879-80

IRCICA Yıldız 90770-2

HACCIN RÜKÜNLERİNDEN MÜZDELİFE

Arafat'a giden yol üzerinde bulunan Müzdelife, Mina'ya 5,5 km. mesafededir. Zilhicce'nin onuncu gecesinde Arafat'tan buraya gelen hacılar, akşam ile yatsı namazlarını burada kasr ve cem ederler. Mina'da şeytan taşlamak için kullanacakları çakıl taşlarını Müzdelife'de toplarlar, sabah namazından sonra Mina'ya doğru yola çıkarlar.

المزدلفة من مشاعر الحج

المزدلفة بقعة تقع في منتصف الطريق بين منى وعرفات على بعد خمسة كيلومترات ونصف من منى. وهي أحد المشاعر التي ينزلها الحجاج ويفيضون إليها من عرفة ليلة العاشر من ذي الحجة، فيصلون فيها المغرب والعشاء قصراً وجمعاً، ثم يجمعون منها الجمرات التي يرجمون بها طيلة أيام منى، ثم يغادرونها إلى منى عقب صلاة الفجر.

MUZDALIFA, ONE OF THE PILLARS OF HAJJ

Situated on the road to Arafat, Muzdalifa is 5.5 km. from Mina. The pilgrims arriving from Arafat on the 10th night of December gather and perform the evening (maghrib) and isha prayers here. They collect the pebbles, to stone the devil with in Mina, here in Muzdalifa, and after Morning prayers leave for Mina.

Seyyid Abdulgaffar

IRCICA Yıldız 90789-12

فوتوغراف عبد الغفار طبيب مكه

ARAFAT, CEBEL-İ RAHME

1297/1879-80 senesi Haccı sırasında Arafat'ta, Cebel-i Rahme çevresinde hacı çadırları.

جبل الرحمة في عرفات

خيام الحجاج تلتف حول جبل الرحمة في عرفات وحج سنة ١٢٩٧هـ(١٨٧٩-١٨٨٠م)

ARAFAT, JABAL AL-RAHMA

Pilgrim tents around Jabal al-Rahma at Arafat during the Hajj of 1297/1879-80.

IRCICA Yıldız 90744-17

TEŞRİK GÜNLERİNDE BATIDAN DOĞUYA MİNA

Hacıları Mina'da Teşrik günlerinde gösteren bu panoramik fotoğrafta sağda Hayf Mescidi, arkasında Cebel-i Mürsilat (el-Sâbih) görülüyor. Bilindiği üzere Mina köyü Mekke-i Mükerreme'ye 7 km. mesafededir. Hacılar buraya Zilhicce'nin 8. günü şafak vaktinde gelir, ertesi gün güneş doğduktan sonra Arafat'a doğru yol alırlar ve 9. gün günbatımından sonra dönerler. Hacılar 10. günü Müzdelife'de, bayram gününü ve Teşrik günlerini Mina'da geçirirler. Rivayete göre Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail'i Arafat'a giden yolun solunda Mecra el-Kebş denilen yerde kurban etmek istemiş ve onun yerine bir koç kurban etmiştir. Daha sonra buraya "Kebş Mescidi" ismiyle bir mescid yapılmıştır.

منى في أيام التشريق من الغرب والشرق

صورة بانورامية من مقطعين التقطها السيد عبد الغفار الطيب للحجاج في منى أيام التشريق. ونشهد في الجانب الأيمن مسجد الخيف، ومن خلفه جبل المرسلات (الصابح). والمعروف أن قرية منى تبعد عن مكة المكرمة بمسافة سبعة كيلومترات، ويقصدها الحجاج عند فجر اليوم الثامن من ذي الحجة، فيمكثون فيها إلى طلوع شمس اليوم التالي حيث يتوجهون إلى عرفة، ثم يفض إليها الحجاج من عرفة بعد غروب شمس اليوم التاسع حيث يمكثون بها يوم العيد وأيام التشريق، وذلك بعد مبيتهم بالمزدلفة ليلة العاشر. وقيل إن كبش الفداء الذي افتدى به إبراهيم ولده إسماعيل عليهما السلام كان في منى عند موقع يقال له مجرى الكبش على يسار الذاهب إلى عرفات، وقد أقيم هناك مسجد يعرف باسم «مسجد الكبش».

MINA FROM WEST TO EAST ON THE DAYS OF TASHRIK (THE LAST THREE DAYS OF THE PILGRIMAGE)

In this panoramic photograph showing the pilgrims during the days of Tashrik in Mina, Masjid al-Khayf is on the right, and Jabal Mursilat (al-Sabih) is behind it. As is known, the village of Mina is 7 km. from Makka al-Mukarrama. The pilgrims come here at daybreak on the 8th day of December, and after sunrise the next day move on to Arafat and return after sunset on the 9th day. The pilgrims spend the 10th day in Muzdalifa, and the id (festival) and tashrik days in Mina. It is rumoured that Prophet Ibrahim wanted to sacrifice his son Ismail at a place called Majra al-Kabsh at the end of the road to Arafat, but sacrificed a ram instead. Later, a masjid called Kabsh was built there.

Seyyid Abdulgaffar

IRCICA Yıldız 90789-3

شرقي منى

ARAFAT'TA (CEBEL-İ RAHME) HACILAR

الحجاج في جبل الرحمة بعرفات

PILGRIMS AT ARAFAT (JABAL AL-RAHMA)

IRCICA Yıldız 90770-5b

حجاج بیت اللهك عرفاتده بولندیقلری منظره صورلی

ARAFAT'TA VAKFE

1297/1879-80 haccında Arafat Dağı'nın doğu cephesinden çekilen bu fotoğrafta solda Cebel-i Rahme'nin eteğinde Mescid-i İbrahim görülüyor. Hacı çadırları Cebel-i Rahme etrafını sarmış. Cebel-i Rahme eteklerinde ayrıca Osmanlı'nın yaptırdığı suyollarının izleri de görülebiliyor. Bilindiği üzere Mekke-i Mükerreme özellikle Hac mevsiminde su sıkıntısı çekerdi. Abbasi Halifesi Harun el-Reşid'in hanımı Zubeyde'nin açtırdığı ve ismine nispetle Ayn-ı Zubeyde olarak bilinen suyolları zamanla tahrip olunca Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan, Ayn-ı Sanin ismiyle ikinci bir su yolu (1524-1530) ve Cebel-i Rahme etrafına birkaç havuz yaptırmıştır. Arafat ve Müzdelife bölgesinde su getiren bu suyolları, Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1883 yılında tamir edilmiştir. Fotoğrafın altında şu yazılıdır: "Cebel-i Arafat'ın vakfe zamanında şark cihetinden alınan resmidir."

وقفة على عرفات

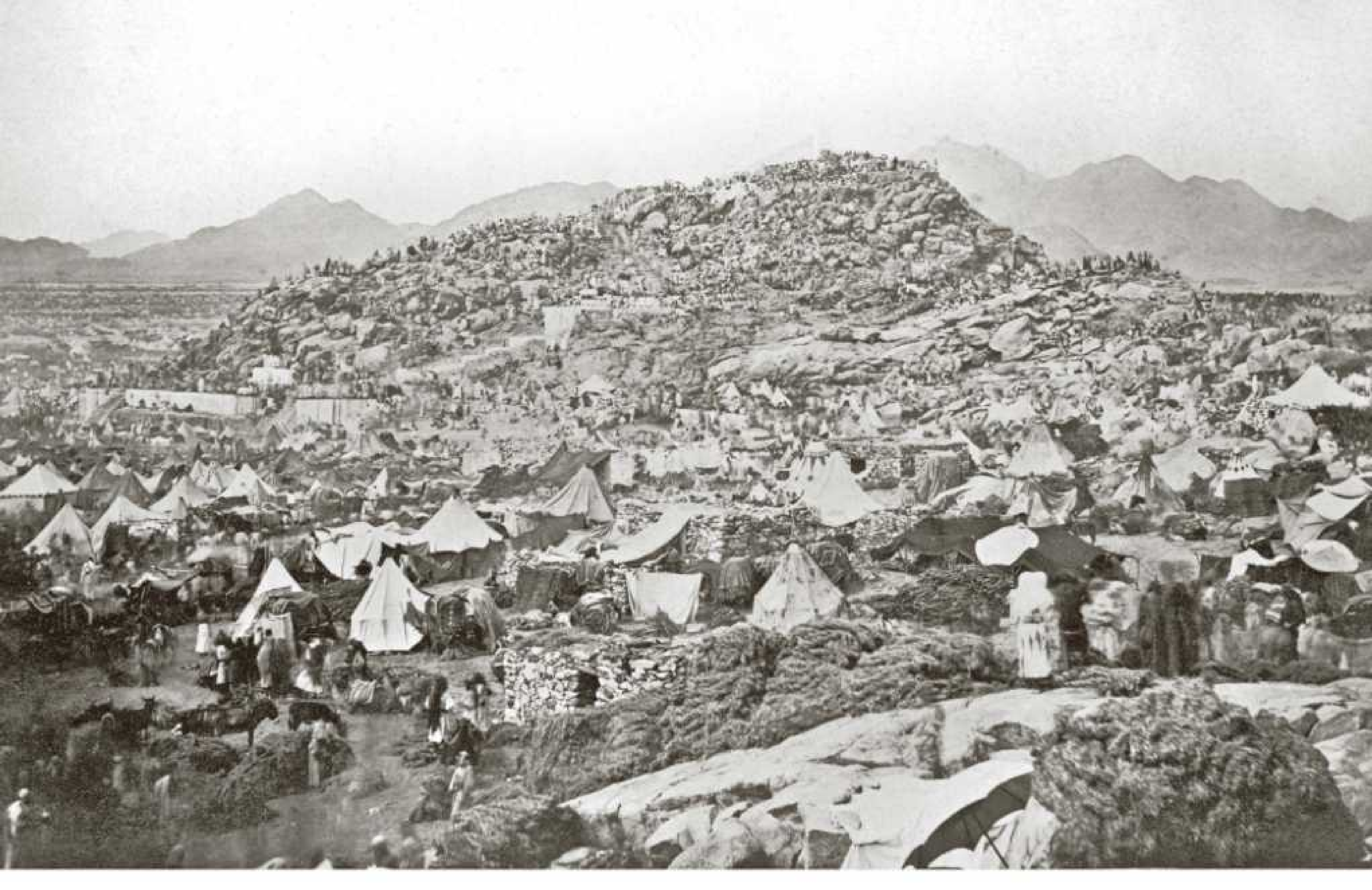
صورة من الجهة الشرقية للوقوف على جبل عرفة وفي اليسار في حضن جبل الرحمة يظهر مسجد إبراهيم، وخيام الحجاج تلتف حول جبل الرحمة في عرفات وحج عام ١٢٩٧هـ (١٨٧٩-١٨٨٠م). كما نشهد في سفح جبل الرحمة آثار العيون العثمانية التي أقيمت لتوفير المياه. والمعروف عموماً أن مكة المكرمة كانت تعاني من شح المياه، ويبلغ ذلك ذروته عند وصول الحجاج إليها، فقامت الدولة العثمانية بحل تلك المشكلة. وكانت قنوات المياه التي أقامتها زبيدة زوجة هارون الرشيد الخليفة العباسي والمعروفة باسم عين زبيدة قد خربت، وهناك بادرت الأميرة مهرشاه سلطان ابنة السلطان سليمان القانوني بإقامة قنوات عين صنين (١٥٢٤-١٥٣٠م) لتمد مكة المكرمة بالمياه إلى جانب عين زبيدة، وأقامت عدداً من الأحواض حول جبل الرحمة، وبذلك توافرت المياه في منطقة عرفات والمزدلفة. وفي عهد السلطان عبد الحميد الثاني أجريت عمليات الإصلاح والتعمير لتلك القنوات المائية (١٨٨٣م). وتوجد أسفل الصورة عبارة تركية تقول: «صورة من جهة الشرق لجبل عرفات يوم الوقفة».

WAQFA AT ARAFAT

In this photograph taken from the eastern side of Arafat during the Hajj season of 1297/1879-80, the Masjid Ibrahim can be seen at the foot of Jabal al-Rahma. Pilgrim tents surround Jabal al-Rahma. At the foot of Jabal al-Rahma, traces of the water channels constructed by the Ottoman can be seen. It is known that Makka al-Mukarrama suffered a shortage of water, especially during the Hajj season. When the water channels built by Zubayda, wife of the Abbasid caliph Harun al-Rashid, and called Ayn Zubayda in reference to her were destroyed with time, the daughter of Süleyman the Magnificent, Mihrimah Sultan had a second water channel called Ayn Saneen (1524-1530) built, together with several pools around Jabal al-Rahma. These water channels carrying water in the Arafat and Muzdalifa regions were repaired in 1883 during the Sultan Abdulhamid II period. The inscription below reads: "This is a picture of Jabal Arafat taken from the east during an interval." 1297/1879-80

1297/1879-80

IRCICA Yıldız 90748-14

جبل عرفاتك وقفه زماننده شرق جهتندن النان رسميدر

ARAFAT'TA HACILAR

1325/1907-08 senesi haccında çekilmiş bu fotoğrafta Arafat'ta hacılar görülüyor.

الحجاج في عرفات

جبل عرفات خلال حج عام ١٣٢٥هـ/ ١٩٠٧-١٩٠٨م

PILGRIMS AT ARAFAT

In this photograph taken in 1325/1907-08, pilgrims at Arafat can be seen.

1325/1907-08

IRCICA MD 2140

١٣٢٥ -

ARAFAT, CEBEL-İ RAHME

Arafat'ta çadırların yanında hatıra fotoğrafı çektiren hacılar ve zirvesinde bayrak dalgalanan Cebel-i Rahme.

جبل الرحمة في عرفات

خيام الحجيج في عرفات وجبل الرحمة يعلوه العلم

ARAFAT, JABAL AL-RAHMA

Pilgrims posing for photographs beside the tents at Arafat, and the Jabal al-Rahma with the flag flying at its peak.

IRCICA MuD 04

ARAFAT, ŞUKDUFLAR

Bu fotoğrafta deve sırtında taşınan birkaç şukduf görülüyor. Hacılar, hicrî 4. asrın ortalarına kadar deve ile seyahat ederlerdi. Güneşin sıcağından korunmak için develerin sırtına şukduf konurdu. İçinde oturulabilen ve uyunabilen bu şukduflar iki kişilikti.

الشقادف في عرفات

يلاحظ في هذه الصورة عدد من الشقادف التي تحمل على ظهور الجمال التي تمثل وسيلة المواصلات البرية الرئيسية التي كانت تنقل الحجاج من بلدانهم إلى الأراضي الحجازية حتى منتصف القرن الرابع عشر الهجري. وعرفت بعض البلدان وضع هودج أو شقدف (مفرد شقادف) على ظهور الجمال حتى تحمي الراكب من حرارة الشمس وغيرها. وكان الهودج أو الشقدف يتسع لشخصين على الجانبين، ويمكن لهما أن يقعدا أو يناما فيه.

SHUQDUFS, ARAFAT

In this photograph, several shuqdufs that are carried on camels' back can be seen. The pilgrims travelled by camel up until the middle of 4th century hijra. Shuqdufs were placed on the backs of the camels to protect riders from the sun. These shuqdufs, which could be sat in and slept in, accommodated two people.

IRCICA NE011998

ARAFAT'TA HACILAR

Arafat Dağı'nda hacıları gösteren bu fotoğrafta ayrıca Cebel-i Sa'd, Cebel-i Rahme, Mağmes yaylası, Vadi-i Arene, Cebel-i Tarikî, Cebel-i Ahdeb görülmektedir. Bilindiği üzere Mekke-i Mükerreme'nin 25 km. kuzeydoğusunda bulunan Arafat Dağı takriben 245 m. Yüksekliğindedir. Zilhicce'nin 9. gününde burada hacılar, Haccın en önemli rükûnlerinden biri olan Arafat vakfesine dururlar. Hz. Muhammed[s.a.v.] bir hadis-i şerifte "Hac Arafat'tır" buyurarak vakfenin ehemmiyetine işaret etmişlerdir. Hz. Muhammed[s.a.v.] hicretin 10. yılında Arafat'ın kuzeyinde yer alan Cebel-i Rahme'nin aşağısındaki Mescid-i Nemire'de Veda Hutbesini irat etmişler ve hemen akabinde "Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim." ayeti nazil olmuştur (Kur'an-ı Kerim, 5/3).

الحجيج في عرفات

صورة بانورامية من مقطعين التقطها الطبيب السيد عبد الغفار لجبل عرفات وجموع الحجاج عنده. وفي أعلى الصورة تشهد جبل سعد، وجبل الرحمة، وسهل المغمس، ووادي عرنة، وجبل الطارقي، وجبل الأحدب. والمعروف أن جبل عرفات يقع شمال شرق مكة المكرمة، وعلى مسافة ٢٥ كيلومتراً منها، وبارتفاع ٧٥٠ قدماً (نحو ٢٤٥ متراً) عن سطح البحر. ويقف عنده الحجاج في التاسع من ذي الحجة في أهم منسك من مناسك الحج ألا وهو الوقوف بعرفة؛ إذ جاء في الحديث الشريف أن الحج عرفة. وفي شمال عرفات يقع جبل الرحمة الذي وقف في أسفله الرسول صلى الله عليه وسلم وخطب في المسلمين في مسجد نمرة يوم حجة الوداع في العام العاشر من الهجرة مبيناً لهم أمور دينهم. ونزل عليه الوحي آنذاك: «اليوم أكملت لكم دينكم وأتممت عليكم نعمتي ورضيت لكم الإسلام ديناً» (المائدة/٣).

PILGRIMS AT ARAFAT

In this photograph of the pilgrims at Arafat, Jabal Sa'd, Jabal al-Rahma, Maghmas plateau, Wadi Arana, Jabal Tariqi and Jabal al-Ahdab can also be seen. Jabal Arafat is 245 m. high and is located 25 km. northeast of Makka al-Mukarrama. On the 9th day of Dhulhijja the pilgrims perform the waqfa at Arafat, which is one of the most important mainstays (rukn) of Hajj. In one hadith Prophet Muhammed[PBUH] says "Hajj is Arafat" pointing to the importance of waqfa. On the 10th anniversary of the Hegira, Prophet Muhammed[PBUH] delivered the Last Khutba (Khutba al-Wada') at Masjid al-Namira below the Jabal al-Rahma to the north of Arafat, and afterwards the ayat "I have perfected for you your religion and completed My favor upon you and have approved for you Islam as religion." was revealed. (Qur'an, 5/3)

Seyyid Abdulgaffar

IRCICA Yıldız 90789-11
IRCICA Yıldız 90789-13
IRCICA Yıldız 90789-5

جبل عرفه

المشعر الأمين عرفه

ARAFAT, ÇADIRLARIN ÖNÜNDE HACILAR

Arafat'ta çadırların önünde hatıra fotoğrafı çektiren hacılar ve deve sırtında giderlerken güneşten korunmak için devenin sırtına yüklenen şukduflar görülüyor.

الحجاج أمام الخيام في عرفات

يظهر في الصورة عدد من الحجاج يلتقطون صورة تذكارية، كما تظهر الشقادف التي كانت توضع على ظهر الجمال لحماية الركاب من أشعة الشمس.

PILGRIMS IN FRONT OF TENTS, ARAFAT

Pilgrims posing for photographs in front of the tents at Arafat, and shuqdufs that were placed on backs of the camels protected the pilgrims from the sun when riding on camels.

IRCICA NE01 1915

CEBEL-İ NUR

Hz. Muhammed'e[s.a.s] ilk vahyin nazil olduğu Hira Mağarası'nın bulunduğu Cebel-i Nur'un uzaktan görüldüğü, Vadi-yi İbrahim veya Abtah'ın güney cephesinden çekilmiş bir fotoğrafı. Mekke-i Mükerreme'nin 24 km. kuzeyinde bulunan Cebel-i Nur 364 m. yüksekliğindedir. Hira Mağarası ise Cebel-i Nur üzerinde içinde üç kişinin yatabileceği, bir adam boyu yüksekliğinde dar bir oyuktur. Mağaranın nihayetinde toprağın, dağın ve Mekke-i Mükerreme'deki binaların görülebildiği bir yarık bulunmaktadır. Fotoğrafın altında şu ibare yazılıdır: "Abtah nam-ı diğer Vadi-i İbrahim ile Cebel-i Nur'un cenub cihetinden alınan resmidir."

جبل النور

هذه صورة من بعيد لجبل النور حيث يوجد غار حراء الذي كان يتعبد فيه الرسول صلى الله عليه وسلم قبل البعثة ونزل عليه الوحي هناك لأول مرة في مكة المكرمة. وهو يقع في شمال مكة المكرمة، ويبلغ ارتفاعه ٣٦٤ متراً، وعلى بُعد أربعة كيلومترات منها، على يسار المتوجه إلى جبل عرفات. وقد نزل الوحي فيه بالآيات الأولى من سورة العلق. وغار حراء فجوة ضيقة داخل الجبل تتسع لمرقد ثلاثة أشخاص متجاورين ويعلو قدر قامة رجل، وفي نهايته صدع يمكن من خلاله رؤية الأرض والجبال وعمائر مكة المكرمة. وتوجد أسفل الصورة عبارة تركية تقول: «صورة من جهة الجنوب لوادي الأبطح أو إبراهيم ثم جبل النور».

JABAL AL-NUR

A distant photograph of Jabal al-Nur, which has the Hira Cave in which Prophet Muhammed[pbuh] received his first revelation, taken from the south side of Wadi Ibrahim (Valley of Ibrahim), also called Abtah. Jabal al-Nur is 364 m high and is located 24km. north of Makka al-Mukarrama. Hira Cave is a narrow head high cave with enough space to sleep three people. At the end of the cave, there is a crevice through which the buildings of Makka al-Mukarrama can be seen. The inscription under the photograph reads: "This is a picture of Jabal al-Nur taken from the south side of Abtah, a.k.a. Wadi Ibrahim."

IRCICA Yıldız 90748-13

CENNETÜ'L-MUALLÂ (MA'LÂ)

Mekke-i Mükerreme'de Mescid-i Haram'ın batısında, Mekke-i Mükerreme'nin kuzeydoğusunda Haccun Caddesi'nin başında, Harem-i Şerif'e giden yolun sağında yer alan bu kabristana Mekkeliler Cennetü'l-Ma'lâ (Muallâ) derler. Cahiliye devrinden beri var olan bu kabristanda Hz. Muhammed'in[s.a.v.] dedeleri Abdimenaf ve Abdulmuttalib, amcaları Ebu Talib, zevceleri Hz. Hatice ile Esma binti Ebi Bekr, Ashab-ı Kiram'dan Abdullah bin Zubeyr, Abdullah bin Ebi Bekr, Hz. Muhammed'in[s.a.v.] ceddi Beni Haşim ve amcaları ile Ashab ve Tabiîn, ulema ve imamların mezarları bulunmaktadır. Haccun Dağı'na bakan bu kabristana Haccun Mezarlığı da denir.

جنة المعلاة

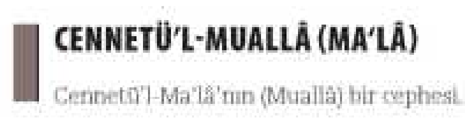
يسميها المكيون جنة المعلاة؛ وتقع في الشمال الشرقي من مكة المكرمة في بداية طريق الحجون على يمين السالك إلى الحرم المكي من جهة حي المعابدة. وهي مقبرة لأهل مكة المكرمة منذ الجاهلية إلى اليوم. وتضم قبور بني هاشم من أجداد الرسول صلى الله عليه وسلم وأعمامه وقبور بعض الصحابة والتابعين؛ ففيها قبور جدي الرسول عبد مناف وعبد المطلب وعمه أبي طالب وقبر زوجته السيدة خديجة بنت خويلد، وأسماء بنت أبي بكر، وابنها الصحابي عبد الله بن الزبير، والصحابي عبد الله بن أبي بكر وغيرهم من أعلام الإسلام من الصحابة والتابعين وكبار العلماء والأئمة. وتسمى المقبرة أيضاً باسم مقبرة الحجون نسبة إلى جبل حجون الذي يشرف عليها.

JANNAT AL-MUALLA (MA'LA)

This cemetery called Jannat al-Mualla by the people is in Makka al-Mukarrama and located to the northeast of Makka al-Mukarrama at the beginning of Hajjun Street, to the west of al-Masjid al-Haram, and to the right of the road leading to al-Haram al-Sharif. In this cemetery dating back to the Jahiliye period, Prophet Muhammed's[PBUH] grandfathers Abd Manaf and Abd al-Muttalib, his uncle Abu Talib, his wives Khadija and Asma binti Abu Bakr, Abdullah bin Zubair, Abdullah bin Abu Bakr, his ancestor Bani Hashim and his uncles, companions of the Prophet, the followers of the companions of the Prophet, ulama and imams are buried. This cemetery facing Jabal Hajjun is also called the Hajjun Cemetery.

IRCICA NE011913

CENNETÜ'L-MUALLÂ (MA'LÂ)

Cennetü'l-Ma'lâ'nın (Muallâ) bir cephesi.

جنة المعلاة

جانب من جنة المعلاة

JANNAT AL-MUALLA (MA'LA)

A facade of Jannat al-Mualla.

Mehmed Sadık Bey, 1297/1879-80

IRCICA Yıldız 90770-7b

صادق بيك ٢٩٧

جنة المعلا
قبة خديجة الكبرى
قباب اهل البيت
قبة السيدة امنة

CENNETÜ'L-MUALLÂ (MA'LÂ)

جنة المعلاة

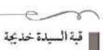
JANNAT AL-MUALLA (MA'LA)

Seyyid Abdulgaffar

IRCICA Yıldız 90789-6

HZ. HATİCE TÜRBESİ

Cennetü'l-Ma'lâ'da (Muallâ) Hz. Muhammed'in[s.a.s] zevceleri Hz. Hatice'nin ve yanında oğlu Kasım'ın türbeleri.

قبة السيدة خديجة

وبجوارها قبة القاسم ابنها رضي الله عنهما

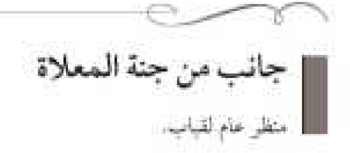
TOMB OF KHADIJA

The tombs of Khadija, wife of Prophet Muhammed[pbuh], and their son Qasim at Jannat al-Mualla.

IRCICA MD 289

CENNETÜ'L-MUALLÂ'NIN (MA'LÂ) BİR CEPHESİ

Türbelerin genel bir görünüşü.

جانب من جنة المعلاة

منظر عام لقباب.

A SIDE OF JANNAT AL-MUALLA (MA'LA)

A general view of tombs

IRCICA Yıldız 90746-6

HAMİDİYE KIŞLASI

Vali Osman Nuri Paşa tarafından 1302/1884'te yaptırılan, iki kat ve bir bodrumdan ibaret Hükûmet Konağı'nın (Hamidiye Kışlası) ana cephesi Mescid-i Haram'ın batısındaki caddeye bakar. Merdivenle çıkılan bu nakışlı bina Osmanlı döneminde İstanbul'da yapılan resmi binalara benzer. Sağında Mescid-i Haram'ın Bab-ı Ümmihani yanındaki dış duvarı, Bab-ı Veda tarafında ise anacaddeye bakan ev ve dükkânlar bulunmaktadır. Bu evleri Hükûmet Konağı'ndan, matbaa ve Buhariye Sokağı'na giden Hamidiye Caddesi ayırır. Hükûmet Konağı'nın karşısında 1238/1863'te inşa edilen Mısır Tekkesi vardır. Konağın arka cephesi Ecyad Kalesi'ne bakar. Üst katında hükûmet daireleri ile askerî daireler bulunan, alt katında ise nizamiye bölüğü ile zaptiye bölüğünün konakladığı bu binanın inşaat masrafı olan 1.000.000 kuruş askerî ve mülkî tahsisattan karşılanmıştır. Dönemine göre yüksek maliyetli olması, konağın uzak mesafede bulunmasının işçi ve malzeme maliyetini artırmasından kaynaklanmaktadır. Hamidiye duvarının doğu tarafında batı kapısının üzerinde yer alan Arapça iki şiirde, Sultan II. Abdülhamid ve Vali Osman Nuri Paşa övülmektedir. Binanın orta güney kapısının üzerinde "Daire-i Hükûmet-i Seniye," güney kapısının üzerinde ise "Daire-i Fırka-i Askeriye" yazılıdır. Fotoğrafın üzerinde ise şunlar yazılıdır: "Üst katı devair-i hükûmetle fırka-i askeriye dairelerine ve alt katı bir bölük nizamiye ve bir bölük zaptiye istiabına kifayet edecek vüsatte ve masarif-i inşaiyesi tahsisat-ı askeriye ve mülkiyeden tesviye olunarak inşa ettirilen Hamidiye Kışla-i Hümayunu resmidir. Hitam tarihi 1302".

الثكنة الحميدية

مبنى مقر الحكومة أو القشلة الحميدية تطل واجهته الرئيسية على الشارع العام غربي المسجد الحرام. وهو مبنى مزخرف يصعد إليه بدرج ويمثل نموذجاً للمباني الرسمية العثمانية في استانبول وغيرها. ويقع إلى جواره في اليمين الجدار الخارجي للمسجد الحرام عند باب أم هانئ وكذلك المساكن والدكاكين التي تطل واجهتها على الشارع العام جهة باب الوداع. ويفصل هذه المساكن عن مبنى الحكومة شارع الحميدية المؤدي إلى المطبعة وزقاق البخارية، ثم يقابل مبنى الحكومة مبنى التكية المصرية التي أنشئت عام ١٢٣٨هـ (١٨٦٣م). وأنشأ مبنى الحكومة الوالي عثمان نوري باشا عام ١٣٠٢هـ (١٨٨٤م)، وهو من طابقين فوق الأرض وبدروم تحت الأرض، وتطل واجهته الخلفية على أجياد. وقد أقيم الطابق العلوي بحيث يستوعب دوائر الحكومة ودوائر الفرقة العسكرية، بينما يستوعب الطابق الأول لبلوك من العساكر النظامية وآخر لعساكر الضبطية. وجرت تسوية نفقات الإنشاء من المخصصات العسكرية والمدنية. وقد صرف على إقامتها مبلغ مليون قرش، والسبب في ضخامة المبلغ هو بعد المسافة وقلة العمال والمستلزمات وغير ذلك. ونجد مكتوباً على جدار ديوان الحميدية أبياتاً من الشعر تُشيد بالسلطان عبد الحميد الثاني والوالي عثمان نوري باشا. وعلى الباب الجنوبي المتوسط: (دائره حكومت سنيه)، وعلى الباب الجنوبي الجانبي عبارة بالخط الثلث: (دائره فرقه عسكريه). وتوجد فوق الصورة عبارة بالتركية تقول: «صورة للقشلة الهمايونية (الحميدية) التي جرى إنشاؤها من طابقين تضم في الأعلى دوائر الحكومة ودوائر الفرقة العسكرية وفي الأسفل غرفاً لاستيعاب بلوك من العساكر النظامية وبلوك من عساكر الضبطية، وجرت تسوية نفقات بنائها من المخصصات العسكرية والمدنية، وكان الختام في ١٣٠٢».

HAMIDIYE BARRACKS

The front of the Government House (Hamidiye Barracks), which was built by governor Osman Nuri Pasha in 1302/1884 and consisting of two floors and a basement, faces the street to the west of al-Masjid al-Haram. This ornamental building, accessed by steps, resembles the official buildings erected in İstanbul during the Ottoman period. To its right is the outer wall of al-Masjid al-Haram near Bab Umm Hani, and on the Bab al-Wada side are houses and shops facing the main street. Hamidiye Street, leading to the printing house and Bukhariyya street, separates these houses from the government house. The Egyptian Lodge, built in 1238/1863, is located opposite. The back of the building faces in the direction of Ajyad Fortress. The upper floor housed government and military offices. The lower floor was used as sleeping quarters for the army and gendarmerie. The cost of building was 1,000,000 kuruş and was covered by civilian and military allocations. The reason for the excessive expenditure was the elevated cost of labor and materials as a result of the remoteness of the location. Over the west gate to the east of the Hamidiye wall, the two poems in Arabic praise Sultan Abdulhamid II and Governor Osman Nuri Pasha. Over the central south gate "Daire-i Hükumet-i Seniye,"(Supreme Government Office) and over the south gate Daire-i Fırka-i Askeriye (Divisional Military Headquarters) are written. The inscription at the top reads "This is a picture of the Imperial Hamidiye Barracks, built with civilian and military funds, able to accommodate a company of soldiers and a company of gendarmerie on its lower floor and government and divisional offices on its second floor. Completion date is 1302."

Behçet, 1888–89

IRCICA Yıldız 90877-24

اوسته قاپو دوائر حکومتده فرقهٔ عسکریه دائره‌لرینه و آلت قاتی بربلوک نظامیه و بربلوک ضبطیه استیعابنه کفایه ایده‌جک وسعتده ومصارفی تماماً
تخصیصات عسکریه ومکه‌دن تسویه اولنه‌رق انشا ایتدیریلن (حمیدیه) (قشلهٔ همایونی) رسمیدر ختام تاریخی ١٣٠٢

TELGRAF VE POSTANE BİNASI

Fotoğrafta görülen Telgraf ve Postane Binası, Harem-i Şerif'te Bab-ı Veda'dan çıkınca sağda kalır. Vali Osman Nuri Paşa tarafından 1302/1885'te yaptırılan postane, Kral Abdulaziz döneminde 1254/1935'te Kaşaşiye'de Mes'â'nın yaklaşık 100 m. uzağında bulunan Genel Posta İdaresi'ne taşındı. Eski bina ise acil sağlık merkezi olarak kullanılmaya başlandı.

Hicaz topraklarında ilk telgraf hattı Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde döşenmiştir. Uzunluğu 1300 km. olan ve ağaç direkler kullanılan bu hat Hicaz Demiryolu'na paralel olarak Medine-i Münevvere'den Mekke-i Mükerreme'ye, oradan da Cidde'ye kadar uzanıyordu. 1318/1900'de inşaatı başlayan bu hatta 1335/1908'de paralel, ikinci bir hat çekildi. Şam ile Medine-i Münevvere arasına düşen Hafira, Buvat, Abar-ı Nasif ve Boyre gibi küçük istasyonlar, demir yolu seferlerinin düzenli bir şekilde yapılabilmesi için bu ikinci hatta bağlandı. Aynı yıl ayrıca Medine-i Münevvere dışında, Uyun bölgesinde ve Cidde'de birer telsiz istasyonu yapıldı. Medine-i Münevvere Muhafızı Fahreddin Paşa, Medine-i Münevvere istasyonunu korumak amacıyla Medine-i Münevvere'nin kuzeyinden doğusuna, sonra güneyine yönelip Baki el-Garkad'a kadar uzanan ve Sur-ı Fahrî veya Sur-ı Hüseyin adı verilen yüksek surlar yaptırdı. Oldukça faal olan ve yıllarca hizmet veren Medine-i Münevvere İstasyonu, abluka esnasında Fahreddin Paşa'nın İstanbul ve başka yerlerle irtibatını sağlamıştır. Rivayete göre Fahreddin Paşa ayrıca Medine-i Münevvere'de bir telefon şebekesi kurmuş, bunun için elli hat kapasiteli bir santral getirtmiş, askerî birlikler ile cephaneleri ve kışlalar ve kontrol merkezleri arasına hat çektirmiştir.

مبنى دار البرق والبريد

مبنى دار البرق والبريد الذي تراه في الصورة يقع على يمين الخارج من باب الوداع في الحرم المكي الشريف. وقد أنشأها الوالي عثمان نوري باشا عام ١٣٠٢هـ (١٨٨٥م)، ثم انتقلت في أيام المغفور له الملك عبد العزيز في سنة ١٣٥٤هـ (١٩٣٥م) إلى مبنى إدارة البريد العامة في القشاشية على يسار الصاعد إلى الغزة من الشارع العام على بعد نحو مائة متر من المسعى، بينما تحول المبنى القديم إلى إدارة إسعاف.

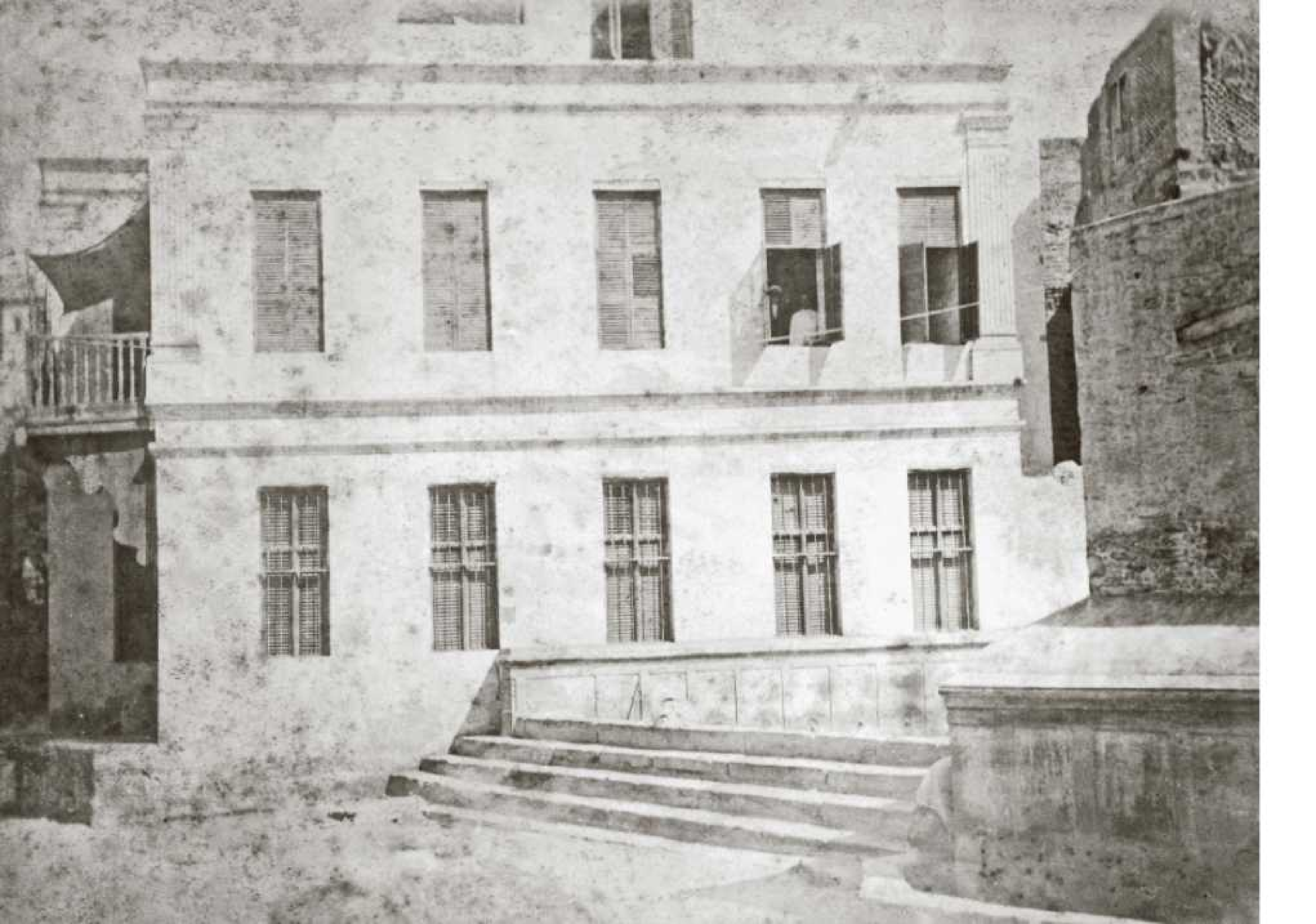
والمعروف أن خط التلغراف الأول الذي عرفته الأراضي الحجازية هو الخط الذي تم إنشاؤه في عهد السلطان عبد الحميد الثاني (١٨٧٦-١٩٠٩م)، واستخدمت له آنذاك الأعمدة الخشبية على امتداد نحو ١٣٠٠ كيلومتر، تسير محاذية لخط سكة حديد الحجاز إلى المدينة ومنها إلى مكة المكرمة ثم يمتد إلى جدة. وكانت بداية الإنشاء في سنة ١٣١٨هـ/ ١٩٠٠م، وفي سنة ١٣٣٥هـ/ ١٩٠٨م أضيف إلى هذا الخط خط آخر موازٍ للسكة الحديد، وربطت به المحطات الصغيرة من دمشق حتى المدينة المنورة، مثل الحفيرة وبواط وآبار نصيف والبويرة لضمان انتظام سير ورحلات الخط الحديدي. كما أنشئت في نفس العام محطة لاسلكي (الترسيس) خارج باب الشامي وداخل منطقة العيون في المدينة المنورة، ومحطة أخرى في مدينة جدة. أما محطة المدينة فقد عني بها محافظ المدينة فخر الدين باشا، وبنى لها سوراً عالياً وطويلاً لحمايتها يمتد من موقعها في شمال المدينة المنورة متجهاً ناحية الشرق ثم ينحني إلى الجنوب حتى يصل إلى قرب بقيع الغرقد فيما عرف بسور فخري أو سور الحسين. وقد عملت تلك المحطة بمقدرة عالية سنوات طويلة وكانت وسيلة فخر الدين باشا أثناء الحصار للاتصال بمركز الدولة والأماكن الأخرى داخلها. كما قيل إن الباشا أسس شبكة اتصال هاتفي داخل المدينة المنورة وأحضر مقسماً (سنترال) بسعة خمسين خطاً تلفونياً، ومد جنوده الأسلاك بين وحدات الجيش ومستودعاته وثكناته ومراكز المراقبة والحراسة.

TELEGRAPH AND POST OFFICE BUILDING

The Telegraph and Post Office building seen in the photograph, built by Governor Osman Nuri Pasha in 1302/1885, is to the left as you exit Bab al-Wada' in al-Haram al-Sharif. The services were moved to the General Postal Offices approximately 100 m. from Mas'a in Qushashiyah in 1254/1935 during the King Abdulaziz period. The old building was used as a medical emergency center. The first telegraph lines in Hejaz were laid during the period of Sultan Abdulhamid II (1876-1909). This 1300 km. long line constructed by using wooden poles, was from al-Madina al-Munawwara to Makka al-Mukarrama and continued on to Jeddah running parallel to the Hejaz railway. Its construction started in 1318/1900 and in 1335/1908 a second parallel line was laid. Small stations like Hafira, Buwat, Abar Naseef and al-Buyra between Damascus and al-Madina al-Munawwara were connected to this second line to ensure regular rail services. Two telegraph stations were set up, aside from al-Madina al-Munawwara, in Jeddah and al-Uyun region respectively. Custodian of al-Madina al-Munawwara Fahreddin Pasha had high walls built around the city to protect al-Madina al-Munawwara station, starting from the north side going to the east and then turning south, and reaching as far as Baqi' al-Gharqad which were called Sur Fakhri or Sur Husayn. Quite active and serving for a long period, al-Madina al-Munawwara station provided Fahreddin Pasha with the ability to keep communicating with Istanbul and other places during the siege. It is said that Fahreddin Pasha established a telephone network in al-Madina al-Munawwara, brought in a 50-line telephone exchange and installed lines between military units and their armories, headquarters and command centers.

BOA Kütüphanesi 2440

TOPÇU KIŞLASI

Osman Nuri Paşa tarafından iane-i askeriye ve halkın ileri gelenlerinden toplanan nakdî yardımlarla yaptırılan Topçu Kışlası Harem-i Şerif'in güneyinde Ciyad Meydanı'nda bulunmaktadır. Fotoğrafta henüz inşa halindeyken görülen kışla iki topçu bölüğü için yapılmıştır. Sonraları Suudi Arabistan'ın Maliye Bakanlığı merkez binası olarak hizmet veren bu kışla, Kral Abdulaziz tarafından Kâbe-i Muazzama örtüsü imalathanesine dönüştürülmüştür. Fotoğrafın altında şunlar yazılıdır: "Mekke-i Mükerreme'de Ciyad nam mahalde topçi-i asakir-i şahaneye tahsisen iki bölük istiabına kâfi bir vüsatte iane-i fiiliye-i askeriye ve muteberan ahalinin ita eyledikleri iane-i nakdiye ile inşa ettirilen Kışla-i Hümayun resmidir. Hitam tarihi 1300".

قشلة المدفعية

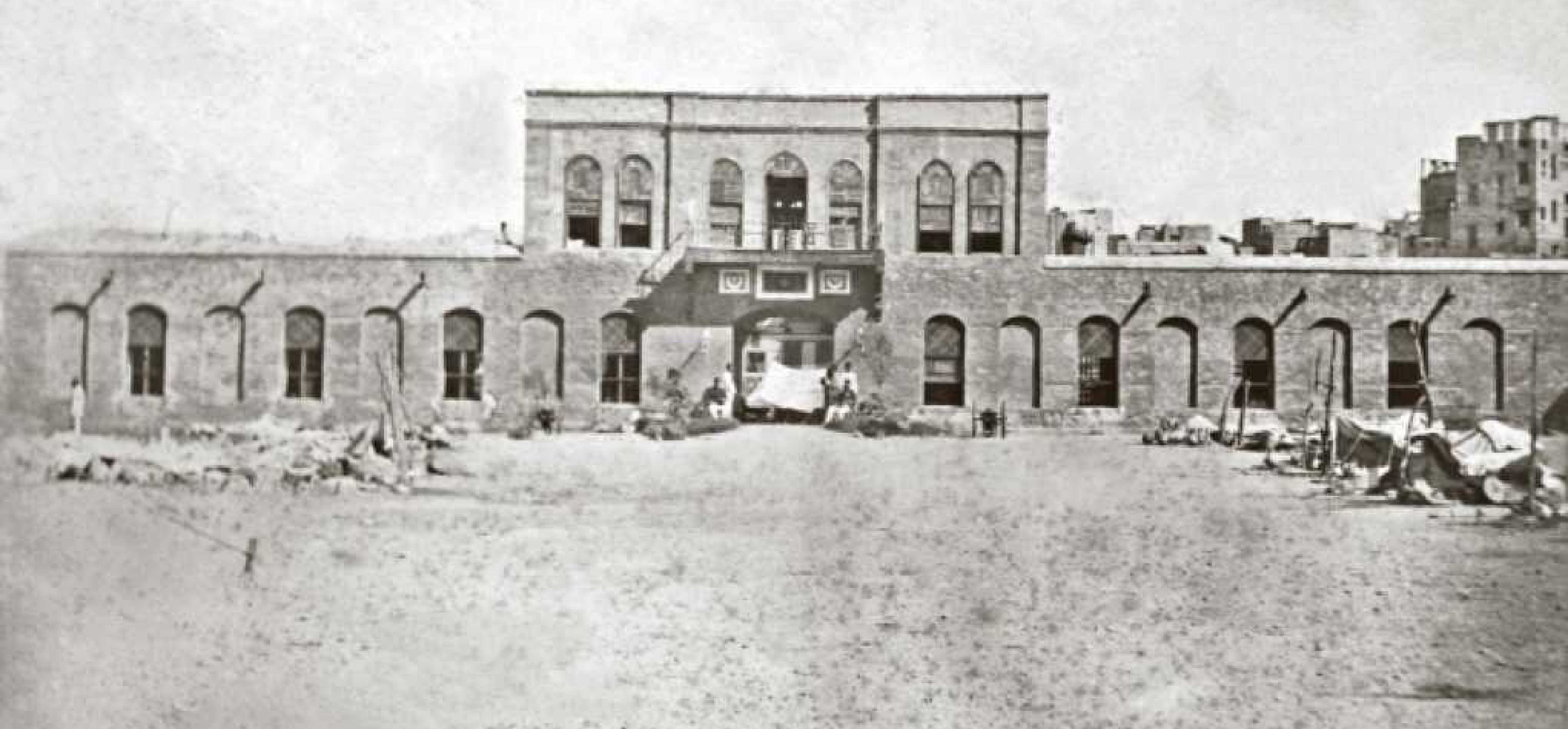
صورة للثكنة العسكرية (قشلة) التي أقيمت على يدي عثمان نوري باشا من الإعانات العسكرية والإعانات النقدية من وجهاء الأهالي في ميدان جياد جنوب الحرم المكي لاستيعاب بلوكين (سريتين) من جنود المدفعية الشاهانية. ويبدو من الصورة إنها كانت ما تزال في مرحلة الإنشاء، وهذا المبنى خصص لوزارة المالية السعودية وأصبح مقرها بعد ذلك، ثم حوّل إلى أول دار تقوم بصناعة كسوة الكعبة. وتقول العبارة التركية الموجودة تحت الصورة: "صورة القشلة الهمايونية التي أقيمت في محلة جياد بمكة المكرمة من الإعانات العسكرية وتبرعات الأهالي لاستيعاب سريتين من عساكر المدفعية، وتاريخ الختام ١٣٠٠".

BOMBARDIER BARRACKS

The Bombardier Barracks, seen in this photograph taken during construction, was built by Osman Nuri Pasha using military funds and is situated in the Jeyad Square to the south of al-Haram al-Sharif. Later it served as the headquarters of Saudi Arabian Ministry of Finance before being turned into a workshop for Ka'ba curtains by King Abdulaziz. The inscription below reads "This is a photograph of the Imperial Barracks built with the donations to the military and the cash donations from prominent residents, to house two artillery companies, situated in an area called Jeyad in Makka al-Mukarrama. Completion date is 1300."

Behçet, 1888-89

IRCICA Yıldız 90877-21

مکۀ مکرمه‌ده جیاد نام محلده طوپچی عساکر شاهانه‌سنه تخصیصاً ایکی بولوك استیعابنه کافی بر وسعتده اعانۀ نقدیۀ عسکریه ومقتدر اهالینك
اعطا ایلدکلری اعانۀ نقدیه ایله انشا ایتدیریلان (قشلۀ همایون) رسمیدر ختام تاریخی ١٣٠٠

MİNA SIHHİYE DAİRESİ VE HASTANE

الدائرة الصحية والمستشفى في منى

MEDICAL ADMINISTRATION AND HOSPITAL AT MINA

Behçet, Dördüncü Ordu-yı Hümayun Fotoğrafhanesi, 1888-89

IRCICA Yıldız 90877-22

تلغرافخانه قشله کمکه برصحیه تحفظخانه‌سی دوقتور بکباشی نوری بك طرفندن حسنه شحمای ابدیه رك حصوله کلمش قضه تحفظخانه‌سنده (منظره) انشا اولنان صحیه دائره
وقرنتینه خانه‌سی استیعاب ایده‌جك خسته خانه رسمیدر. ختم تاریخی ١٣٠٠

ECYAD SEMTİ'NDEKİ KIŞLA-İ HÜMAYUN'UN BİR CEPHESİ

1302/1885 yılında Osman Nuri Paşa tarafından inşa ettirilen kışla ve arkada Cebel-i Seb'a Benat (Yedikızlar Dağı). 1330/1912 tarihli bir sağlık raporuna göre kışlanın ihtiyaç sahibi hacılar için misafirhane olarak kullanılması teklif edilmiş, ancak Harem-i Şerif'e uzaklığı sebebiyle bu amaçla kullanılmamıştır. Resmin altında şöyle yazılıdır: "Mekke-i Mükerreme'de kâin Ciyad Mahallesi'nde Kışla-i Hümayun'un küçük kıtası."

جانب من القشلة الهمايونية في حي أجياد

وهي الثكنة العسكرية التي أنشئت من قبل عثمان نوري باشا في سنة ١٣٠٢هـ (١٨٨٥م). ويلاحظ أنها كانت ما تزال في مرحلة البناء، ويبدو من خلفها جبل السبع بنات. ويبدو حسبما جاء في التقرير الصحي لعام ١٣٣٠هـ (١٩١٢م) أنها استخدمت بعد ذلك مأوى لفقراء الحجاج، الا أنها لم تستخدم لهذا الغرض لبعدها بعض الشئ عن المسجد الحرام. وتقول العبارة التركية الموجودة تحت الصورة: «صورة القشلة الهمايونية في محلة جياد بمكة المكرمة».

A VIEW OF THE IMPERIAL BARRACKS IN AJYAD DISTRICT

The barracks built by Osman Nuri Pasha in 1302/1885, and Jabal Sab'a Banat. It was suggested, based on a public health report dated 1330/1912, that the barracks be used as a hospice for the needy pilgrims, but because of its distance from Makka al-Mukarrama, it was not used for this purpose. The inscription below reads "Small part of the Imperial Barracks located in the Jeyad Quarter of Makka al-Mukarrama."

BOA Kütüphanesi 2440

MİSAFİRHANE

Sultan II. Abdülhamid tarafından hacıların istirahati için Mekke-i Mükerreme'de yaptırılan ve 1318 Zilhicce ayında (Nisan 1901) hizmete açılan misafirhanenin kuzeydoğudan görünüşü. İnşaat çalışmalarının gidişatını Sultan'a bildirebilmek amacıyla farklı zamanlarda, binanın muhtelif cephelerden fotoğrafları çekildi. Sonraları kışlaya dönüştürülen bu misafirhane 1411/1991'de ortadan kaldırıldı.

المسافرخانة (دار الضيافة)

الجهة الشمالية الشرقية لمبنى المسافرخانة الذي جرت إقامته في مكة المكرمة على أيام السلطان عبد الحميد الثاني لتكون مكاناً لاستراحة الحجاج، وجرى افتتاحه في شهر ذي الحجة ١٣١٨هـ (١٩٠١م). والتقطت له عدة صور من جهات مختلفة وفي مراحل مختلفة ليتعرف السلطان من خلالها على تطور مراحل البناء. وقد تحول المبنى بعد ذلك إلى (قشلة) أي ثكنة عسكرية حتى أزيل في عام ١٤١١هـ (١٩٩١م).

HOSPICE (MİSAFİRHANE)

A view from the northwest of the hospice built in Makka al-Mukarrama by Sultan Abdulhamid II for the pilgrims and opened to service in 1318 Dhulhijja (April 1901). Photographs of the building from different angles were taken at various times to inform the Sultan of the progress of the construction. This hospice, later turned into barracks, was demolished in 1411/1991.

Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Ahmed Hamdi Muzaffer, 1897

IRCICA Yıldız 90543-5

MİSAFİRHANENİN KUZEYBATI CEPHESİ

Albay İbrahim Rifat, fotoğrafta görülen misafirhanenin içini şu şekilde anlatır: "İçeriye göz atınca bu binanın büyük, sağlam ve güzel bir bina olduğunu gördüm. İki katlı, tavanı demir aralıklarla kırmızı tuğla ve alçıdan yapılan binanın zemini karolarla döşenmiş. Kuzey ve doğu cephelerinin inşası ve sıvası bitmiş, diğer cephelerde inşaat devam ediyor. İnşaatta geniş avludan toprak kullanıldığından avluda pek çok çukur oluşmuş. 150 m. uzunluğundaki kuzey cephesinin ortasında, üst tarafta üzerinde Osmanlı Devlet Arması bulunan bir ana kapı vardır. Doğu cephesi de 150 m. olan misafirhanenin kıble cephesi, kuzey cephesine, batı cephesi ise doğu cephesine benzer. Kapı ve pencereler sağlam tahtadan yapılmış ve kahverengine boyanmış, kapı ve pencerelerin menteşe, kol ve köşeleri sağlam bakırdan yapılmıştır. Tuvaletler odalardan uzak bir yerdedir. Su tesisatı henüz döşenmemiştir. Bu sistem hoşa gidiyorsa da sarayın sistemi daha hoşa gider. Üç senedir maaş alan nazır ve hizmetçisi ile aşçıları bulunan ve tüm odaları tefriş edilmiş olan bu misafirhanede barınan muhtaç kimse yoktur. Sultan'ın bu bina için 90 bin Mecidi Lirası harcadığı söylenir."

Fotoğrafın altında şunlar yazılıdır: "Hayrat-ı seniye-i Hicaziye'den Mekke-i Mükerreme'den şeref-tesis buyurulan Misafirhane-i Hümayun'un şimali-garbi cihetinden görünüşü

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Üçüncü Şubesine memur Erkân-ı Harbiye Kaymakamlarından kulları Ahmed Muzaffer".

الجهة الشمالية الغربية لدار الضيافة

ويصف اللواء إبراهيم رفعت مبنى المسافرخانة من الداخل على النحو التالي: دخلتُ المضيفة وتفقدتها فإذا هي بناء فخم محكم البناء جميل النظام يحتوي على طبقتين مسقوفتين بالحديد الذي يتخلله عقود بالآجر الأحمر الأفرنكي والبياض متقن جداً في نعومة وهو من المواد العادية ومسحوق الرخام، والأرض مرصوفة بالبلاط، والجهتان البحرية والشرقية تم بناؤهما وبياضهما ورصف أرضهما أما الجهتان الأخريان فلما يتم تجصيصهما وتبليطهما، وللمضيفة فناء واسع كانت به حفر كثيرة خلفتها الأتربة التي أخذت للبناء، وطول الضلع البحرية من هذه السراي ١٥٠ متراً في منتصفها الباب العام تعلوه «الأرمة» العثمانية المذهبة وضلعها الشرقية ٩٠ متراً بالتقريب والقبلي مثل البحري والغربي كالشرقي وجميع أبوابها ومنافذها مصنوعة من الخشب المتين الذي طلي بطلاء جوزي، ومفاصل الأبواب والنوافذ ومقابضها وزواياها مصنوعة من النحاس صنعا متقناً، وبيوت الخلاء بعيدة عن مباني الحجرات حتى لا تؤثر في الجدران بالترشيح ولا تشم روائحها الكريهة، ولم تكن الأنابيب والصنابير (الحنفيات) قد وضعت بها وإن يعجبك هذا النظام فاعجب لهذه السراي التي بها ناظر وخدم وطباخون يأخذون مرتبهم من ثلاث سنين خلت في حين أنه لا توجد حجرة من حجراتها غير مفروشة ولا يوجد بها فقير واحد. وقد بلغني أن جلالة السلطان أنفق على إقامتها ٩٠,٠٠٠ جنيه مجيدي (الجنيه المجيدي ٨٧,٧٥ قرشاً مصرياً).

ووردت في أسفل الصورة عبارة: «منظر من جهة الشمال الغربي للمسافرخانة الهمايونية التي تجري إقامتها في مكة المكرمة لتكون واحدة من الخيرات السنية في الأراضي الحجازية. أحمد مظفر قائممقام أركان حرب الشعبة الثالثة بدائرة الأركان الحربية العمومية».

NORTHWEST SIDE OF THE HOSPICE (MİSAFİRHANE)

Colonel Ibrahim Rifat describes the interior of the hospice seen in the photograph: "When I looked inside, I saw that it was a large, sturdy and beautiful building. It was two stories high, the ceiling made of red brick and stucco with iron separators, the with a tiled floor. The north and east walls were finished and grouted, and construction was continuing on the other walls. Many holes were dug in the large courtyard from which the earth was used for the construction. There is a gate, with the Ottoman State Crest on it, in the center of the 150 m. long north wall. The hospice's eastern face is also 150 m. long and its side facing the qibla and the western face are similar to northern and eastern faces respectively. Doors and windows were made of durable wood and painted brown, door and window handles and corners were made of strong copper. Washrooms were placed some distance away from the rooms. Plumbing was not yet installed. Even though this is a nice system, the palace system would be much nicer. This hospice, with its custodian, his servants and cooks getting salaries for three years, and rooms all furnished, does not have any needy people sheltering in it. It is said that the sultan has spent 90,000 Majidi Liras for this building. The inscription below reads "A view from the northwest of the Imperial Hospice being built as a work of charity of the State for Hejaz in Makka al-Mukarrama, GHQ, Dept.3 Staff Lt.Colonel Ahmed Muzaffer".

Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Ahmed Hamdi Muzaffer

IRCICA Yıldız 90543-2

MİSAFİRHANENİN UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ

Fotoğrafın altında şunlar yazılıdır: "Meberrat-ı seniye-i cenab-ı hilafetpenahî cümle-i cemilesinin Mekke-i Mükerreme'de derdest inşa bulunan misafirhane bina-yı âlîsinin heyet-i umumiyesini irae eder fotoğraftır. Kullan hayrat-ı seniye-i mülûkâne inşaat komisyonu reisi Erkân-ı Harbiye Miralayı Münir".

منظر من بعيد لمبنى المسافرخانة

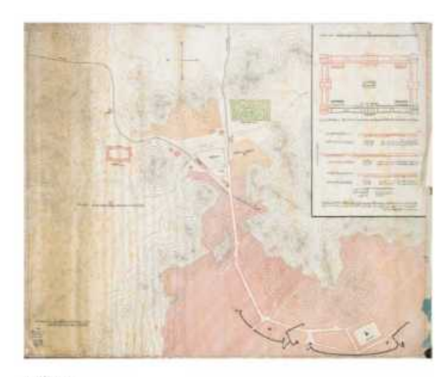
توجد تحت الصورة عبارة تركية تقول: «صورة للواجهة والطرف الجانبي من مبنى المسافرخانة التي هي واحدة من المبرات السنية لجناب السلطان [عبد الحميد الثاني] ويجري الآن إنشاؤها في مكة المكرمة (رئيس لجنة الإنشاءات الملوكية الميرالاي الركن منير).

A DISTANT VIEW OF THE HOSPICE (MİSAFİRHANE)

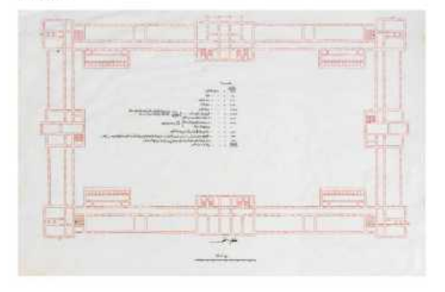
The inscription below reads "A photograph of the general view of the hospice, a fine example of the charity work from the caliph, being built in Makka al-Mukarrama. State Charity Construction Commission chairman Staff Colonel Munir".

Erkân-ı Harbiye Miralayı Münir, 29 Zilhicce 312/10 Haziran 311 [23 Haziran 1895]

İRCICA Yıldız 779-34-48

İLK 93376-1

MİSAFİRHANENİN İÇERİDEN GÖRÜNÜŞÜ, ÜST KAT KORİDORLARINDAN BİRİ

İbrahim Rifat, *Mirâtü'l-Haremeyn* adlı eserinde misafirhanenin 15 Zilhicce 1313/28 Mayıs 1896 Perşembe günü gerçekleştirilen açılış merasimi hakkında şunları yazmıştır: "Sultan II. Abdülhamid, bu misafirhaneyi fukara için kendi hazinesinden yaptırmıştır. Mekke-i Mükerreme'nin takriben 1 mil batısında, geniş bir alanda inşa edilen misafirhanenin açılış merasimine Vali Bey'in davetlisi olarak Mahmel subay ve muhafızları ile beraber katıldım. Sabahın erken saatlerinde Mısır askerleri geniş alanın önünde batı tarafında, Osmanlı askerleri de doğu ve deniz taraflarında sıralandılar, her grubun kendi bandosu vardı. Misafirhane'nin kapısı Mekke-i Mükerreme ileri gelenleriyle dolup taşıyordu. Yanlarında her iki Mahmel'in emirleri ve Surre eminleri bulunuyordu. Vali Bey saat iki sularında teşrif buyurunca askerler kendisini müzik eşliğinde selamladı. Hazırun ile el sıkışan Vali üst kata çıkarak odaları ve koridorları gezdi. Planı çok beğendiğini dile getiren Vali Bey birinci kata indikten 20 dakika kadar sonra Mekke-i Mükerreme'nin hakiki hâkimi olan Şerif teşrif buyurdu. Onu da askerler padişah marşıyla selamladı. Hazırunun Şerif'in elini öpmesinden sonra hutbe okunması emri verildi. Hutbede sultana dua edildi ve Sultanın yaptığı hayırlardan bahsedildi. Hutbe okunduktan sonra padişah marşı çalındı ve 'Sultanım çok yaşa' naralarının ardından Mısır grubu, sonra doğudaki Osmanlı grubu ve deniz tarafı grubu Şerif'i selamladılar. Akabinde Şerif misafirhaneye girdi ve üst kat odalardan birisinde Vali ve diğer davetlilerle birlikte oturdu."

منظر للمسافرخانة من الداخل، أحد الممرات في الطابق العلوي

يقول إبراهيم رفعت باشا في «مرآة الحرمين» الاحتفال بفتح «المسافرخانة» السلطانية في يوم الخميس ١٥ ذي الحجة ١٣١٣هـ ٢٨ أيار/ مايو ١٨٩٦م احتفل بفتح المضيفة (المسافرخانة) التي شيدها لفقراء الحجاج جلالة السلطان عبد الحميد من ماله الخاص وقد أقيم بناؤها في فضاء واسع يبعد نحو ميل عن جنوبي مكة المكرمة الغربي وقد حضرت مع ضباط المحمل وحرسه هذا الاحتفال بدعوة من الوالي، وفي الساعة الأولى العربية اصطفت عساكرنا بالفضاء الواسع أمامها في الجهة الغربية والعساكر العثمانية في الجهتين الشرقية والبحرية ومع كل قسم موسيقاه وقد ازدحم باب المضيفة بأكابر مكة المكرمة وأشرافها ومعهم أميرا المحملين وأمينا الصرة، وفي منتصف الساعة الثانية حضر دولة الوالي فحيته الجنود بهتافهم وموسيقاهم وصافح الحاضرين ثم صعد إلى الطبقة العليا منها فرأى حجراتها وطرقاتها فأعجب بنظامها ثم نزل إلى الطبقة الأولى ولم تمض عشرون دقيقة حتى شرف أمير مكة المكرمة وحاكمها الحقيقي فحيته الجنود والموسيقى بالسلام السلطاني وقبل يده جميع الحاضرين ثم أمر بقراءة خطبة كلها دعاء وثناء وتعديد لمآثر السلطان، وبعد قراءتها صدحت الموسيقى بالسلام الملكي معقباً بالهتاف لجلالة السلطان، وقد بدأ القسم المصري بالسلام أولاً فالقسم العثماني الشرقي فالقسم البحري ثم دخل الشريف المضيفة وجلس في حجرة من طبقتها الأولى ومعه الوالي والمدعون.

INSIDE THE HOSPICE, AN UPPER LEVEL CORRIDOR

In his book Mir'at al-Haramayn, *Ibrahim Rifat wrote, on the opening ceremony of the hospice on 15 Dhulhijja 1313/28 May 1896, "Sultan Abdulhamid II had this hospice built for the needy from his personal funds. By the Governor's invitation, I attended the opening ceremony of the hospice, built approximately a mile to the west of Makka al-Mukarrama on a large tract of land, together with Mahmal officers and custodians. In the early hours of the morning, Egyptian soldiers and the Ottoman soldiers took positions in front of the area to the west and to the east towards the sea respectively. Both groups had their own bands. The gate of the hospice was crowded with Makka al-Mukarrama dignitaries. They had both Mahmal emirs and Surra custodians with them. When the Governor arrived around 2 pm, the soldiers saluted him with music. He shook hands with those present and went upstairs and toured the rooms and corridors. He voiced his pleasure with the plan and went downstairs. 20 minutes later, Sharif, the actual custodian of Makka al-Mukarrama, arrived and was greeted with the March of the Padishah played by the bands. After the hand kissing, khutba was read. In the khutba, prayers were said for the Sultan and his contributions mentioned. Afterwards March of the Padishah was played and amid shouts of 'Long live our Sultan', the Egyptian group followed by the Ottoman group to the east, and the seaward group saluted the Sharif. Then the Sharif entered the hospice and in one of the upstairs rooms sat with the Governor and other guests."*

IRCICA 90543-3

GAYRET KIŞLA-İ HÜMAYUNU

Halkın gayretleriyle yapıldığı için Gayret Kışla-i Hümayunu olarak isimlendirilen bu kışlanın inşası 1297-1300/1880-83 yıllarında tamamlanmıştır.1806 yılında inşa edilen Hindiye Kalesi'nin yerine yapılan ve 400 nizamiye askerini barındırabilecek kapasitedeki bu kışlanın sol cephesi, Cebel-i Hindî'ye bitişik bir tepenin üzerindedir. Fotoğrafın altında şunlar yazılıdır: "Mekke-i Mükerreme'de Hindî Cebeli'nde dört yüz nefer Asakir-i Şahane istiabına kâfi bir vüsatte Asakir-i Şahane iane-i filliye ve muteberân-ı ahalinin ianat-ı nakdiyeleriyle inşa ettirilen Gayret Kışla-i Hümayunu'nun resmidir. Hitam tarihi 1300".

قشلة غيرتية الهمايونية

عُرفت ثكنة غيرتية بهذا الاسم لأنها شُيدت بغيرة ومساعدة الأهالي. وبدأ العمل في إنشائها سنة ١٢٩٧هـ/ ١٨٨٠م، وانتهى في ١٣٠٠هـ/١٨٨٣م. وقد أقيمت على بنيان قلعة هندية التي شيدت سنة ١٨٠٦م، وهي فوق مرتفع يلاصق جبل هندي في الجهة الغربية من مكة المكرمة. وكانت تسع لإقامة ٤٠٠ جندي نظامي. وتوجد إلى جانب الصورة عبارة بالتركية تقول: «صورة لقشلة غيرتية الهمايونية التي أقيمت فوق جبل هندي بمكة المكرمة لاستيعاب ٤٠٠ جندي من العساكر الشاهانية وذلك من الإعانات الفعلية من العساكر وتبرعات وجوه الأهالي في ١٣٠٠».

IMPERIAL GAYRATIYYA BARRACKS

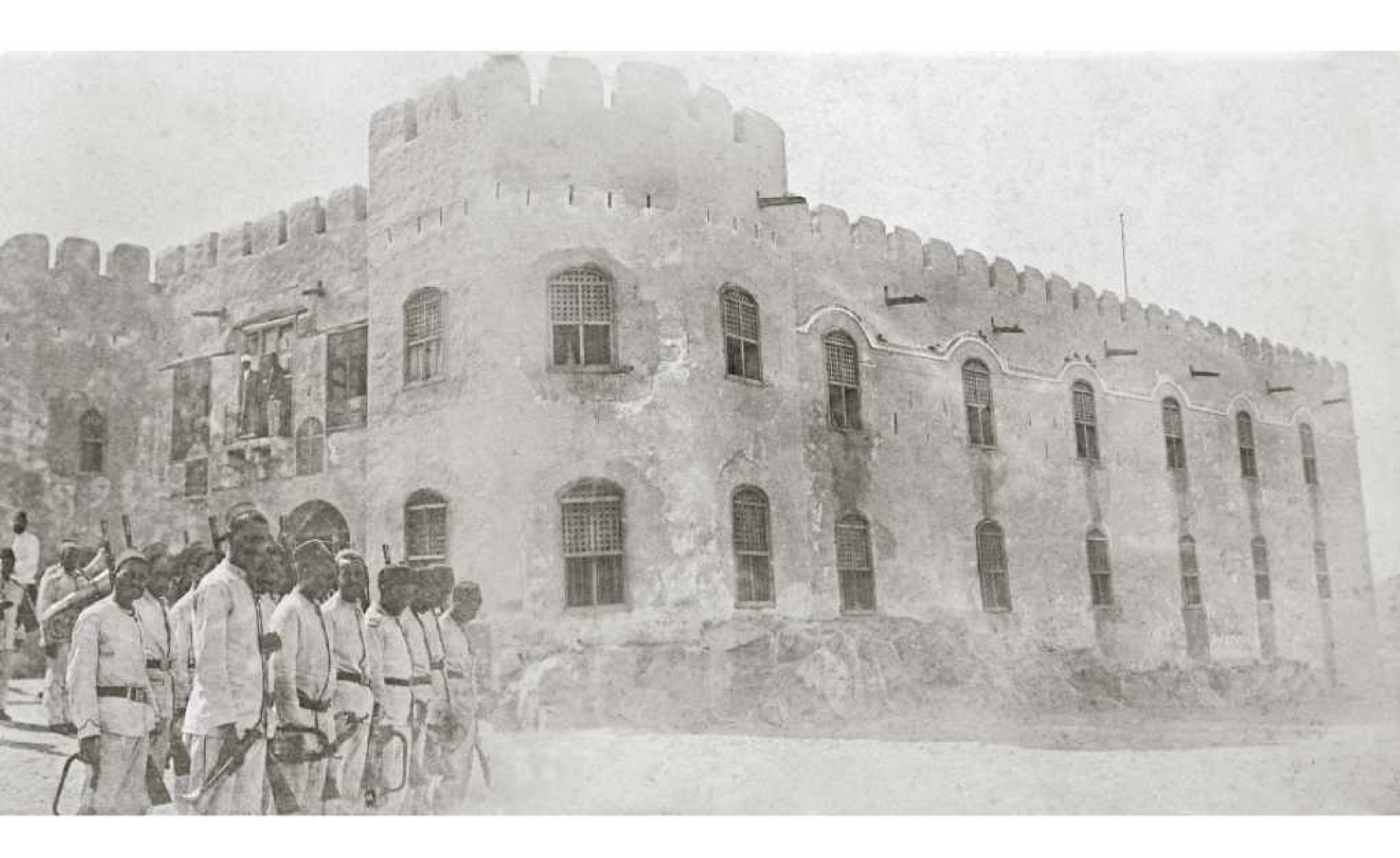
Named the Imperial Gayratiyya Barracks because it was built through the efforts of the public, its construction was completed between 1297-1300/1880-83. It replaced the Hindiyya Fortress, which had been built in 1806, and had a capacity to house 400 regular soldiers. The left side of the barracks is on a hill abutting Jabal Hindi. The inscription below reads "This is a photograph of the Imperial Gayratiyya Barracks, spacious enough to house 400 regular soldiers, built with the donations to the military and the cash donations from prominent residents, at Jabal Hindi in Makka al-Mukarrama. Completion date is 1300."

Behçet, Dördüncü Ordu-yı Hümayun Fotoğrafhanesi, 1888-89

IRCICA Yıldız 90877-25

MEKKE-İ MÜKERREME'DE İLKOKUL AÇILIŞI

Mekke-i Mükerreme'de Osmanlı Hicaz Burhan-ı İttihad Mekteb-i İbtidaisi'nin Muharrem 1328/Ocak-Şubat 1910'daki açılış töreni.

حفل افتتاح مدرسة ابتدائية في مكة المكرمة

حفل افتتاح مدرسة برهان الاتحاد العثمانية الحجازية الابتدائية في مكة المكرمة محرم ١٣٢٨هـ (يناير – فبراير ١٩١٠م)

OPENING OF A PRIMARY SCHOOL IN MAKKA AL-MUKARRAMA

The opening ceremony of the Ottoman Hejaz Burhan al-Ittihad primary school in Makka al-Mukarrama, Muharram 1328/Jan-Feb 1910.

IRCICA NE011912

MEKKE-İ MÜKERREME'DE İLKOKUL AÇILIŞI

Mekke-i Mükerreme'de Osmanlı Hicaz Burhan-ı İttihad Mekteb-i İbtidaisi'nin açılış töreni.

افتتاح مدرسة ابتدائية في مكة المكرمة

صورة أخرى لحفل افتتاح مدرسة برهان الاتحاد العثمانية في مكة المكرمة.

OPENING OF A PRIMARY SCHOOL IN MAKKA AL-MUKARRAMA

The opening ceremony of the Ottoman Hejaz Burhan al-Ittihad primary school in Makka al-Mukarrama.

IRCICA NE011909

SAFA KARAKOLU (BAŞKARAKOL)

Mekke-i Mükerreme'de Safa Mahallesi'nde Mescid-i Haram civarında Mes'â Caddesi ile ana cadde kavşağında yer alan Safa Karakolu'nun solundaki yol sa'yin başlangıcı olan Bab-ı Safa'ya gider. Sağ tarafında ise Kâbe-i Muazzama hizmetkârları Âl-i Şeybî haneleri bulunmaktadır. Vali Osman Nuri Paşa tarafından 1301/1884'te yaptırılan bu karakol 1370/1951'de ana cadde genişletilinceye kadar faaldi. Arazi bedelleri ile çeşmeler yaptıran Ayn-ı Zubeyde Komisyonu tarafından inşa edilen bu karakol, nizamiye askerlerinin ikametine tahsis edilmişti. Bu araziler, vakıf arazisi olduğu için satışlarından elde edilen gelir vakıf işlerinde kullanılıyordu. Fotoğrafın altında şu yazılıdır: "Ayn-ı Zübeyde Komisyonu'nun dâhil-i memlekette inşa eylediği çeşmeler arazi bedelinden Mekke-i Mükerreme'nin Safa nam mahallinde kırk nefer istiabına kâfi inşa ettirilen nizamiyeye mahsus başkarakolhane resmidir. Hitam tarihi 1300"

مخفر الصفا أو (باش قراقول)

مخفر الصفا، وهو من المباني الحكومية التي كانت توجد حول المسجد الحرام في محلة الصفا بمكة المكرمة، فهو قائم على ملتقى شارع المسعى مع الشارع العام الرئيسي. وفي الجهة اليمنى توجد بيوت آل الشيبي سدنة الكعبة. وقد أنشأه الوالي عثمان نوري باشا عام ١٣٠١هـ (١٨٨٤م) على ناصية تقابل الشارع العام وشارع المسعى. وقد استمر استخدام هذا المبنى إلى أن أزيل لتوسعة الشارع العام في سنة ١٣٧٠هـ (١٩٥١م). وكان هذا المخفر مشيداً من أموال أراضي العيون التي أقامتها لجنة (كومسيون) عين زبيدة، وخصص لإقامة العساكر النظامية. وكانت هذه الأراضي موقوفة وخصصت المبالغ الحاصلة من بيعها لأعمال الوقف. والعبارة التركية الموجودة أسفل الصورة تقول: «صورة للمخفر الأول المخصص لعساكر النظامية والذي تم إنشاؤه لاستيعاب أربعين جندياً في حي الصفا بمكة المكرمة وذلك من أثمان أراضي العيون التي أقامتها لجنة (كومسيون) عين زبيدة. تاريخ الانتهاء ١٣٠٠».

SAFA POLICE STATION (HEADQUARTERS)

Safa Station stands at the corner of Mas'a Street and the Main Street near Masjid al-Haram in the Safa Quarter of Makka al-Mukarrama. The road to its left leads to Bab al-Safa where the "sa'y" starts. On its right are the Al Shaybi houses of the servants to the Ka'ba al-Muazzama. This station built by Governor Osman Nuri Pasha in 1301/1884, was active until the main street expansion in 1370/1951. It was built by the Ayn Zubayda Commission, which built fountains with income from land sales, and was allocated for use by the regular soldiers. The income from these lands were used for waqf business as they were owned by the waqf. The inscription below reads "This is a photograph of the police headquarters with a capacity of 40 regular soldiers, in the area called Safa in Makka al-Mukarrama, built with funds from the lands sold by the Ayn Zubayda Commission. Completion date 1300."

Behçet, Dördüncü Ordu-yı Hümayun Fotoğrafhanesi, 1888-89

IRCICA Yıldız 90877-23

عين زبيده قومسيونك داخل مملكتده انشا ايتديگی چشمه‌لر ارقی بدلنده مكه مكرمه‌ده صفا نام محلنده فقرانك

استعمالنه طاغ انشا ايتديرلديگی نظاميه مخصوص باغچه قره‌غولخانه رسميدر

قديم تاريخی

١٣٠٧

MEDİNE-İ MÜNEVVERE HARİTASI (1297/1880)

خريطة المدينة المنورة (١٢٩٧/ ١٨٨٠)

MAP OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA (1297/1880)

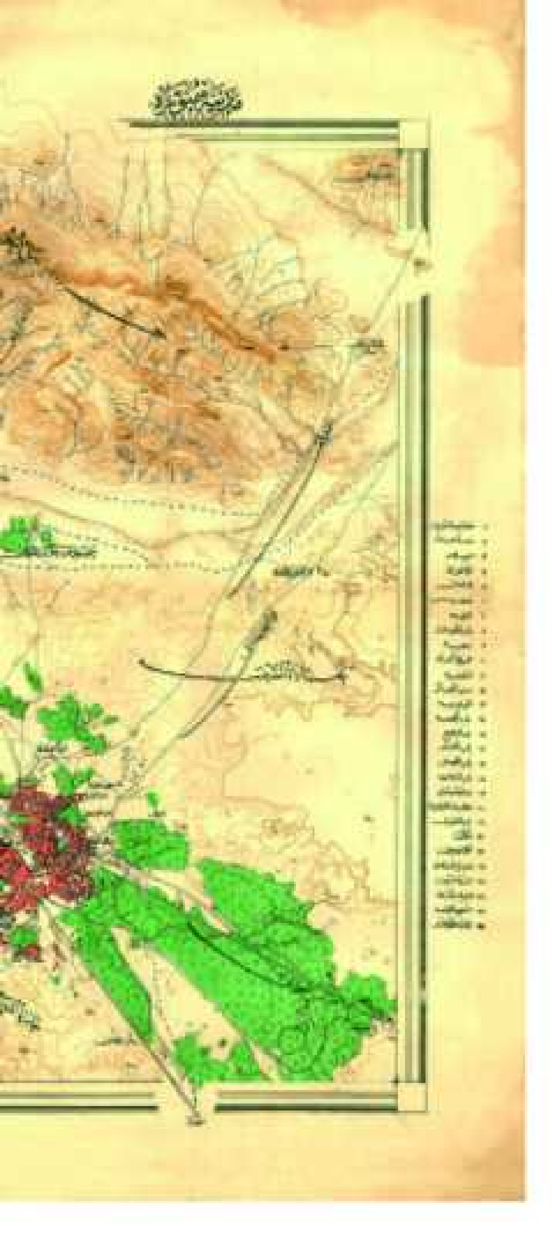
KJK, 92253

MEDİNE-İ MÜNEVVERE HARİTASI (1333/1917)

خريطة المدينة المنورة (١٣٣٣/ ١٩١٧)

MAP OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA (1333/1917)

IRCICA Kütüphanesi H-806

MEDİNE-İ MÜNEVVERE HARİTASI (1269/1853)

خريطة المدينة المنورة (١٢٦٩/ ١٨٥٣)

MAP OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA (1269/1853)

BOA, PLK.p., 4850

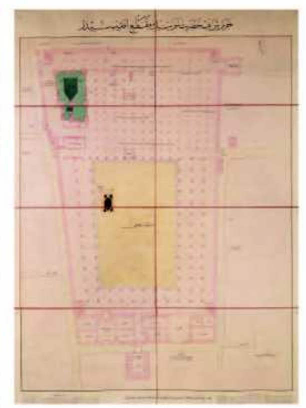
MESCİD-İ NEBEVİ PLANLARI

مخطط المسجد النبوي

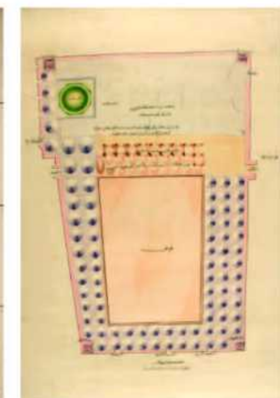
PLANS OF AL-MASJID AL-NABAWI

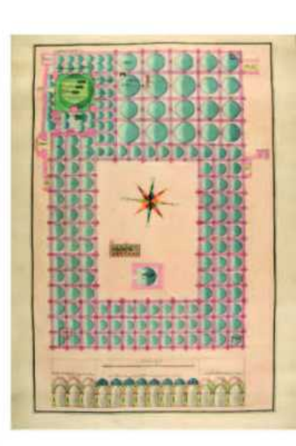

BOA, İ.MMS., 590

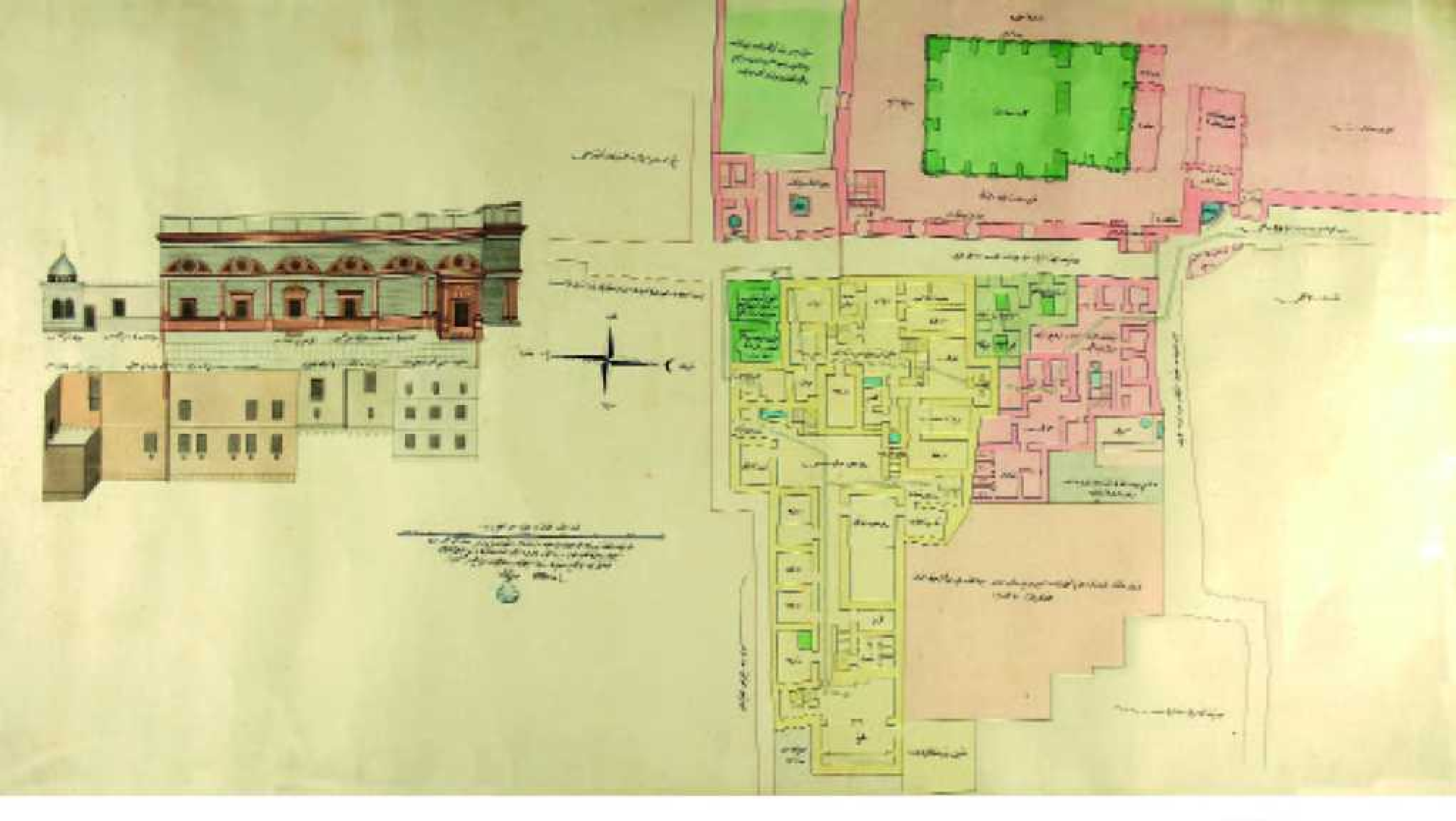

İUK, 92255

BOA, PLK.p, 7116

BOA, PLK.p. 46

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEN BİR GENEL GÖRÜNÜŞ

Mısır Kapısı üzerinden çekilen bu panoramik fotoğrafta doğuda Baki Kabristanı, Kubbetü'l-Hadra ve Mescid-i Nebevî'nin minareleri, Harem-i Nebevî, Uhud Dağı, Hz. Hamza Mescidi ile Türbesi, Mısır Kapısı, Babü'ş-Şamî'de Kale-i Hümayun, Cebel-i Sel', Sebil-i Fatıma, Menaha Meydanı, Hz. Ali Mescidi, Hz. Ebu Bekir Mescidi, Ghamama Mescidi (Namazgâh), Kışla-i Hümayun, Halidiye Karakolu, Kuba tarafı ve İr Dağı görülüyor. Fotoğrafın altında şöyle yazılıdır: "Medine-i Münevvere (nevverehallahü teala)'nin Mısır Kapısı üzerinden alınan resmidir".

منظر عام للمدينة المنورة

صورة بانورامية قديمة تم التقاطها من فوق باب المصري للمدينة المنورة. ونشهد فيها مقبرة البقيع في الجهة الشرقية، القبة الشريفة (الخضراء) ومنارات المسجد النبوي الخمس، الحرم النبوي الشريف، جبل أحد، مسجد وضريح حمزة بن عبد المطلب رضي الله عنه، باب المصري، القلعة السلطانية في باب الشامي، جبل سلع، سبيل فاطمة، ساحة المناخة، مسجد علي بن أبي طالب، مسجد أبي بكر الصديق، مسجد الغمامة أو المصلى، قشلة العساكر الشاهانية، مخفر الخالدية (قراقول)، جهة قباء، جبل عير. وتوجد عبارة بالتركية تحت الصورة تقول: «صورة من فوق باب المصري للمدينة المنورة نورها الله تعالى».

A GENERAL VIEW OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

In this panoramic photograph taken from the top of the Egyptian Gate, one can see the, to the east, Baqi' Cemetery, al-Qubbat al-Khadra and the minarets of al-Masjid al-Nabawi to the east, al-Haram al-Nabawi, Uhud mountain, masjid and tomb of Hamza, the Egyptian Gate, the imperial fortress in Bab al-Shami, Jabal Sal', Sabil Fatima, Manakha Square, Caliph Ali masjid, Caliph Abu Bakr masjid, Ghamama masjid, Imperial Barracks, Khalidiyya police station, Quba side and 'Ir mountain. The inscription below reads "A photograph of al-Madina al-Munawwara taken from the top of the Egyptian Gate."

IRCICA Yıldız 90747-001

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'NİN HAVADAN FOTOĞRAFI

Medine-i Münevvere suru ve semtlerini gösteren bu fotoğrafta Harem-i Nebevi, Agavat Mahallesi Zervan Mahallesi, Hz. Peygamber'in[s.a.v.] halalarının mezarı, Baki Kabristanı, Ehl-i Beyt Kabristanı, Tibe Hamamı ve kapısı, Derb el-Cenaiz Caddesi, Babü'l-Habis (muhtemelen), telsiz binası, Halidiye Karakolu, Ayyaşe, Tabbaha ve Temmare çarşıları, Mısır (Süveyka) Kapısı; Habbabe Çarşısı, Belediye, Ayniye ve Mısır kapıları arasında alt sur, Küçük Şam Kapısı, Menaha meydanı, savunma merkezi veya divan, kışla, Şam Kapısı Kalesi, Büyük Şam Kapısı, alt sur, Menahatü'l-Hatab, Ebi Cide Vadisi, Hz. Ömer Mescidi, Ghamama Mescidi, Hz. Ali Mescidi, Hükûmet Konağı, ismini Tercüman Nasif Paşa'dan alan Tercüman Hamamı, Hz. Ebu Bekir Mescidi ve Berabih bölgesi seçilebiliyor.

صورة من الجو للمدينة المنورة

وتشهد فيها أسوار المدينة المنورة وأحياءها المختلفة على النحو التالي: الحرم النبوي الشريف، حارة الأغوات، حارة ذروان، قبر عمات الرسول صلى الله عليه وسلم، مقبرة البقيع، قبة آل البيت، حمام طيبة وباب الحمام، شارع درب الجنائز، لعله باب الحبس، اللاسلكي، مخفر الخالدية، سوق العياشة وسوق الطباخة وسوق التمارة، باب المصري (باب سويقة)، سوق الحبابة، مبنى البلدية، السور الجواني بين باب العينية وباب المصري، باب الشامي الصغير، ميدان المناخة، مركز الدفاع أو الديوان، القشلاق، قلعة باب الشامي، باب الشامي الكبير، السور الجواني، مناخة الحطب، سيل أبي جيدة (وادي)، مسجد سيدنا عمر رضي الله عنه، مسجد الغمامة، مسجد سيدنا علي رضي الله عنه، دار الحكومة، حمام الترجمان (نصيف باشا الترجمان)، مسجد أبي بكر الصديق رضي الله عنه، وادي أبي جيدة ومنطقة البرابخ

AN AERIAL PHOTOGRAPH OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

In this photograph showing al-Madina al-Munawwara walls and its neighborhoods, al-Haram al-Nabawi, Aghawat quarter, Dharwan quarter, the grave of Prophet Muhammed's[PBUH] aunts, Baqi' cemetery, Al al-Bayt cemetery, Tiba public bath and its gate, Darb al-Janaiz street, telegraphy building, Khalidiyya police station, Ayyasha,Tabbakha and Tammara markets, Egyptian (Suwayqa) Gate, Habbaba market, municipality, the lower wall between Ayniyya and Egyptian (Misir) gates, Lesser Damascus (Shami) Gate, Manakha square, defense center or diwan), barracks, Damascus (Shami) Gate Fortress, Greater Damascus (Shami) Gate, lower wall, Manakha al-Hatab, Abu Jida valley, Caliph Omar masjid, Ghamama masjid, Caliph Ali masjid, Government House, "Tarjuman" (translator) public bath named after Tarjuman Nasif Pasha, Caliph Abu Bakr masjid and al-Barabeekh region can be seen.

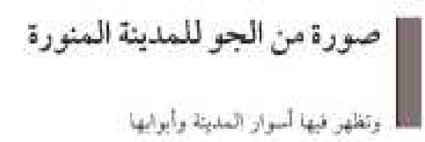
1916-1918

IRCICA FP010935

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'NİN HAVADAN FOTOĞRAFI

Medine-i Münevvere'nin surlarının ve kapılarının görülebildiği, üstten bir fotoğrafı.

صورة من الجو للمدينة المنورة

وتظهر فيها أسوار المدينة وأبوابها

AN AERIAL PHOTOGRAPH OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

A photograph in which the walls and gates of al-Madina al-Munawwara can be seen from above.

1916-1918

IRCICA FP021107

MESCİD-İ NEBEVÎ'NİN VE KUBBETÜ'L-HADRA

المسجد النبوي والقبة الخضراء.

AL-MASJID AL-NABAWI AND AL-QUBBAT AL-KHADRA

IRCICA 90746-23

MESCİD-İ NEBEVÎ KUBBELERİ VE BAŞ MİNARE

Mescid-i Nebevî'nin kubbeleri ve baş minaresi görülüyor.

قباب المسجد النبوي والمنارة الرئيسية

جانب من قباب المسجد النبوي الشريف ومنارته الرئيسية

AL-MASJID AL-NABAWI DOMES AND THE PRIMARY MINARET

al-Masjid al-Nabawi's domes and the primary minaret can be seen.

1916-1918

IRCICA FP012079

RAVZA-İ MUTAHHARA, BABÜ'S-SELÂM

Harem-i Nebevî'nin sol duvarındaki ana kapılardan Babü's-Selâm ve buradan çıkınca sağda kalan Kayıtbay veya Mahmudiye Medresesi.

الروضة المطهرة، باب السلام

باب السلام أحد الأبواب الرئيسية في الحائط الغربي للحرم النبوي وعلى يمين الخارج منه مدرسة قايتباي أو المدرسة المحمودية فيما بعد.

RAWDA AL-MUTAHHARA, BAB AL-SALAM

Bab al-Salam, one of the main gates in the left wall of al-Haram al-Nabawi, and Qaitbay or Mahmudiyya Madrasa which are to the right as you exit the gate.

1916-1918

IRCICA FT02142

MESCİD-İ NEBEVÎ'NİN İÇİ

Harem-i Nebevî: İç Harem, Kubbetü'l-Hadra, baş minare ve Zemzem kuyusu adıyla da bilinen Hz. Fatıma kuyusu.

القسم الداخلي من المسجد النبوي

الحرم النبوي الشريف: منظر للصحن الداخلي والقبة الخضراء والمئذنة الرئيسة، ثم بئر السيدة فاطمة المعروفة ببئر زمزم.

THE INSIDE OF AL-MASJID AL-NABAWI

al-Haram al-Nabawi: Inner Haram, al-Qubbat al-Khadra, primary minaret and Fatimah Well also known as Zamzam well.

1916-1918

IRCICA FP021488

MESCİD-İ NEBEVİ'NİN İÇİ

القسم الداخلي من المسجد النبوي

THE INSIDE OF AL-MASJID AL-NABAWI

1916-1918

IRCICA 90770-5a

HAREM-İ NEBEVÎ

Harem-i Nebevî'nin kuzeybatı tarafındaki minareler ile birinci sur görülüyor.

احتفال في الحرم النبوي

مآذن الحرم النبوي من الجهة الشمالية الغربية، ويبدو جانب من السور الأول

AL-HARAM AL-NABAWI

Minarets on the northwest side of al-Haram al-Nabawī and the first wall can be seen.

1916-1918

IRCICA FP011975

HAREM-İ NEBEVÎ'DE TÖREN

Subay, asker ve şehir eşrafının katılımıyla Harem-i Nebevî'nin avlusunda yapılan bir törende Fahreddin Paşa, gösterilen kahramanlıktan ötürü bir alay sancağına nişan takarken görülüyor.

احتفال في الحرم النبوي

احتفال رسمي في باحة الحرم النبوي يقوم فيه فخرالدين باشا بتعليق نيشان على سنجق أحد الآلايات العسكرية تقديراً لبسالة ضباطه وجنوده. ويحضر الحفل الضباط والجنود وأعيان المدينة.

A CEREMONY AT AL-HARAM AL-NABAWI

Fahreddin Pasha, with the military and town dignitaries in attendance, hanging a decoration on a regimental flag for bravery shown at a ceremony held in al-Haram al-Nabawi's courtyard.

1916-1918

IRCICA FP010624

MEDİNE İSTASYONUNDA TÖREN

Fahreddin Paşa Medine istasyonu önündeki tö-rende konuşma yaparken görülüyor.

حفل في محطة المدينة المنورة

فخر الدين باشا يلقي كلمة في الحفل المقام أمام محطة المدينة المنورة.

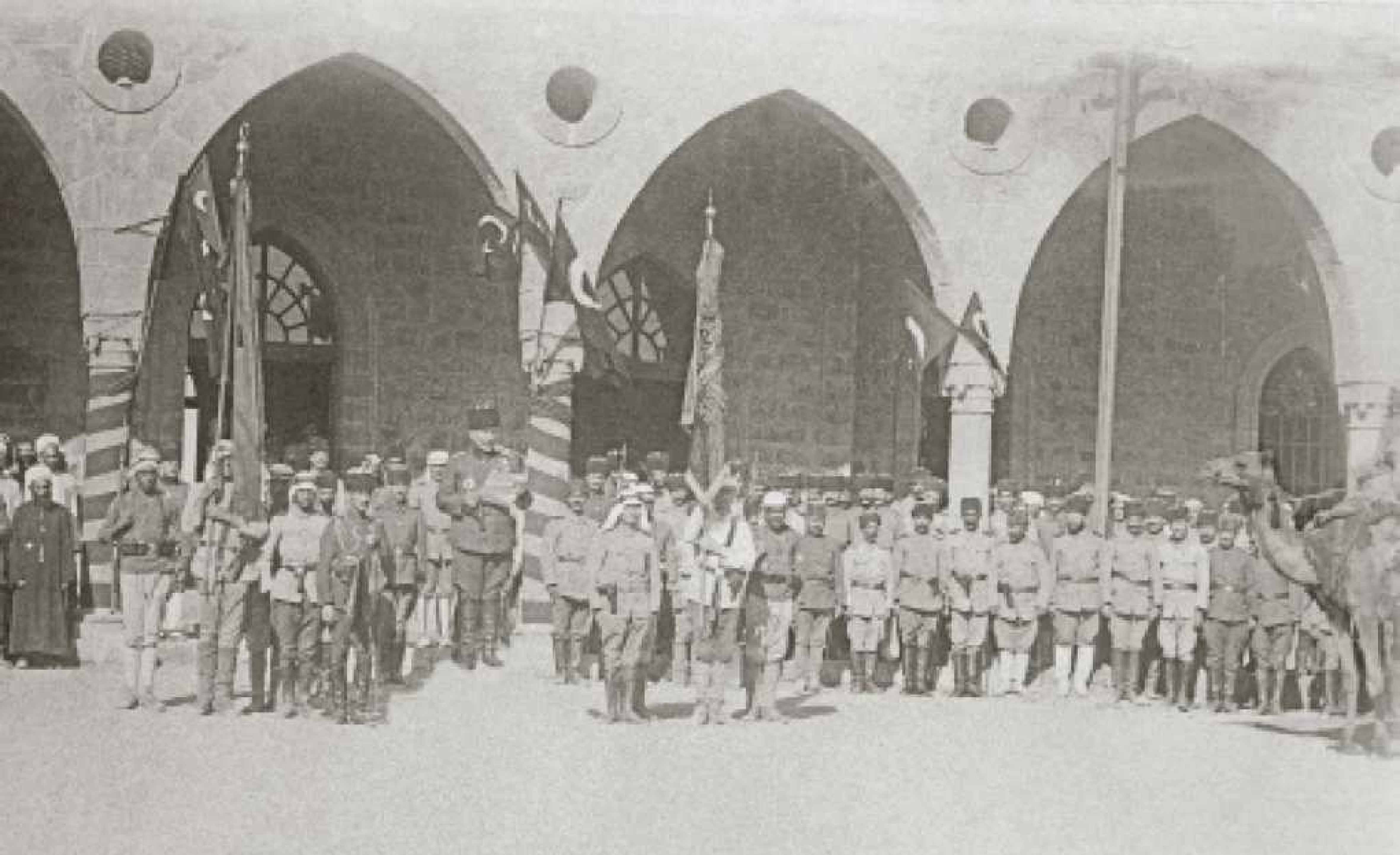

A CEREMONY AT AL-MADINA AL-MUNAWWARA STATION

Fahreddin Pasha giving a speech in front of al-Madina al-Munawwara train station.

1916-1918

IRCICA FP021480

RAVZA-İ MUTAHHARA'NİN MİHRABI

محراب الروضة المطهرة

MIHRAB OF AL-RAWDA AL-MUTAHHARA

IRCICA MD-HYN 4897

MESCİD-İ NEBEVİ'NİN DAHİLİNDEN BİR GÖRÜNÜŞ

منظر من داخل المسجد النبوي

A VIEW FROM INSIDE AL-MASJID AL-NABAWI

1916-1918

IRCICA FP011038

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEN GENEL BİR GÖRÜNÜŞ

Medine-i Münevvere'de Menaha Meydanı ile sol tarafta komuta kalesi dâhilinde bulunan Hz. Osman Mescidi'nin minaresi.

منظر عام للمدينة المنورة

ميدان المناخة في المدينة المنورة وعلى اليسار تبدو منارة مسجد عثمان بن عفان داخل قلعة القيادة

A VIEW FROM AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Manakha Square and the minaret of Caliph Uthman masjid within the command fortress in al-Madina al-Munawwara.

IRCICA Yıldız 90743-9, 16

BÜYÜK ŞAM KAPISI ÖNÜNDEKİ MEYDAN

Birinci veya alt surun kuzeybatı köşesi ve burada Büyük Şam Kapısı, diğer adıyla Kale Kapısı görülüyor. Kale-i Hümayun, nam-ı diğer Komuta Kalesi veya Sebil Kalesi, Medine-i Münevvere'nin en büyük kalesi olup karargâh olarak kullanılıyordu. Bu kapıdan şehrin kuzey tarafına çıkılır, oradan da Şam'a ve Hz. Hamza, Hiref ve Sultane köylerine gidilir. Şam Hac Kafilesi'nin giriş kapısı olan bu kapıdan geçilince karşıda karakol ve nizamiye askerlerinin barınakları, bitişiğinde fırın ve kahvehane ile Sultan II. Mahmud'un kızı Adile Sultan'ın sebili ve yanında Sultaniye adıyla bilinen yeni semt kapısı görülür. Bu semtte haneler, odalar ve tophanenin yanı sıra Ayn el-Saha adıyla bilinen bir çeşme bulunmaktadır. Sağda haneler ile surla çevrili odalar ve kalenin ortasında Hz. Osman Mescidi görülür.

الساحة الواقعة أمام باب الشامي الكبير

هذا جانب من السور الأول أو الجواني في أقصى ركنه الشمالي الغربي وعليه باب الشامي الكبير أو باب القلعة، الذي يؤدي إلى مدخلها الشرقي الواقع في الموضع المحصور بين هذا الباب من الخارج والباب الشامي الصغير من الداخل. وهذا الباب هو أوجه أبواب البلدة الطيبة ويؤدي إلى الجهة الشمالية للمدينة، حيث يخرج منه إلى الشام وقرية سيد الشهداء حمزة والحرف وسلطانة. وهو مدخل قوافل الحج الشامي. وإذا دخلت من هذا الباب يكون تجاهك القراقول أو مركز الشرطة ومسكن العساكر النظامية المخصص للخفر هناك وباتصاله الفرن والمقهى وسبيل عادلة سلطان بنت السلطان محمود الثاني، وبجانب السبيل باب الحارة الجديدة المعروفة بالسلطانية المشتملة على جملة مساكن وحجر معمورة وطوبخانة ومنهل من العين الزرقاء المعروف بعين الساحة. وعلى يمين الداخل يوجد باب القلعة السلطانية المشتملة على جملة مساكن وحجر مسورة. ونشهد أيضاً في وسط القلعة مسجد سيدنا عثمان رضي الله عنه.

THE AREA IN FRONT OF GREATER DAMASCUS (SHAMI) GATE

The corner of the first (lower) wall and the Greater Damascus (Shami) Gate, also known as Fortress Gate, is seen here. Imperial Fortress, a.k.a Command Fortress or Sabil Fortress, was al-Madina al-Munawwara's largest fortress and was used as the headquarters. This gate opened to the north side of the town, and led to Damascus, and the villages of Hamza, al-Hiraf and Sultana. Entering through this gate, used as the entry point of the Damascus Hajj caravan, the police station and regular soldiers' billets stand opposite. Adjacent to them are the bakery, coffee house and the public fountain of Adile Sultan, daughter of Sultan Mahmud II, and the new neighborhood gate known as Sultaniya next to it. In addition to houses, rooms and an armory, there was a fountain called Ayn al-Saha in this neighborhood. On the right, houses and rooms within walls and in the center of the fortress Caliph Uthman masjid are seen.

Sadık Bey, 1879-80

IRCICA Yıldız 90770-7a

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEN BİR GÖRÜNÜŞ

Sel' Dağı'ndan çekilen bu fotoğrafta Medine-i Münevvere'nin birinci surunun içinde kalan kuzeybatı rüknü, Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Sultaniye Kalesi, arkasında beş minaresiyle Mescid-i Nebevî görülmektedir. Fotoğrafın en solunda birinci surun kapılarından Büyük Şam Kapısı ile Esadiye seyyidlerinin haneleri ve ambarlar yer almaktadır.

منظر من المدينة المنورة

صورة من جبل سلع يبدو منها الركن الشمالي الغربي داخل سور المدينة المنورة الأول حيث تظهر القلعة السلطانية «مقر القيادة» التي بناها السلطان سليمان القانوني، ويظهر من خلفها المسجد النبوي الشريف بمنائره الخمس. وفي أقصى الصورة من اليسار تشهد باب الشامي الكبير أحد أبواب السور الأول، كما تظهر بيوت السادة الأسعدية وبعض مخازن التموين.

A VIEW FROM AL-MADINA AL-MUNAWWARA

In this photograph taken from Sal' mountain, the northwestern pillar inside the first wall of al-Madina al-Munawwara, the Sultaniya Fortress built by Sultan Süleyman the Magnificent, and behind it al-Masjid al-Nabawi with its five minarets are seen. On the extreme left, Greater Damascus (Shami) Gate of the first wall, houses and warehouses of the Sayyids of Asadiyya are seen.

1916-1918

IRCICA FP012077

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEN GENEL BİR GÖRÜNÜŞ

Medine-i Münevvere'nin bu panoramik fotoğrafında Menaha Meydanı ile solda komuta kalesi görülüyor.

منظر عام للمدينة المنورة

صورة المدينة المنورة وميدان المناخة المخصص لزوار النبي صلى الله عليه وسلم وقلعة القيادة على اليسار

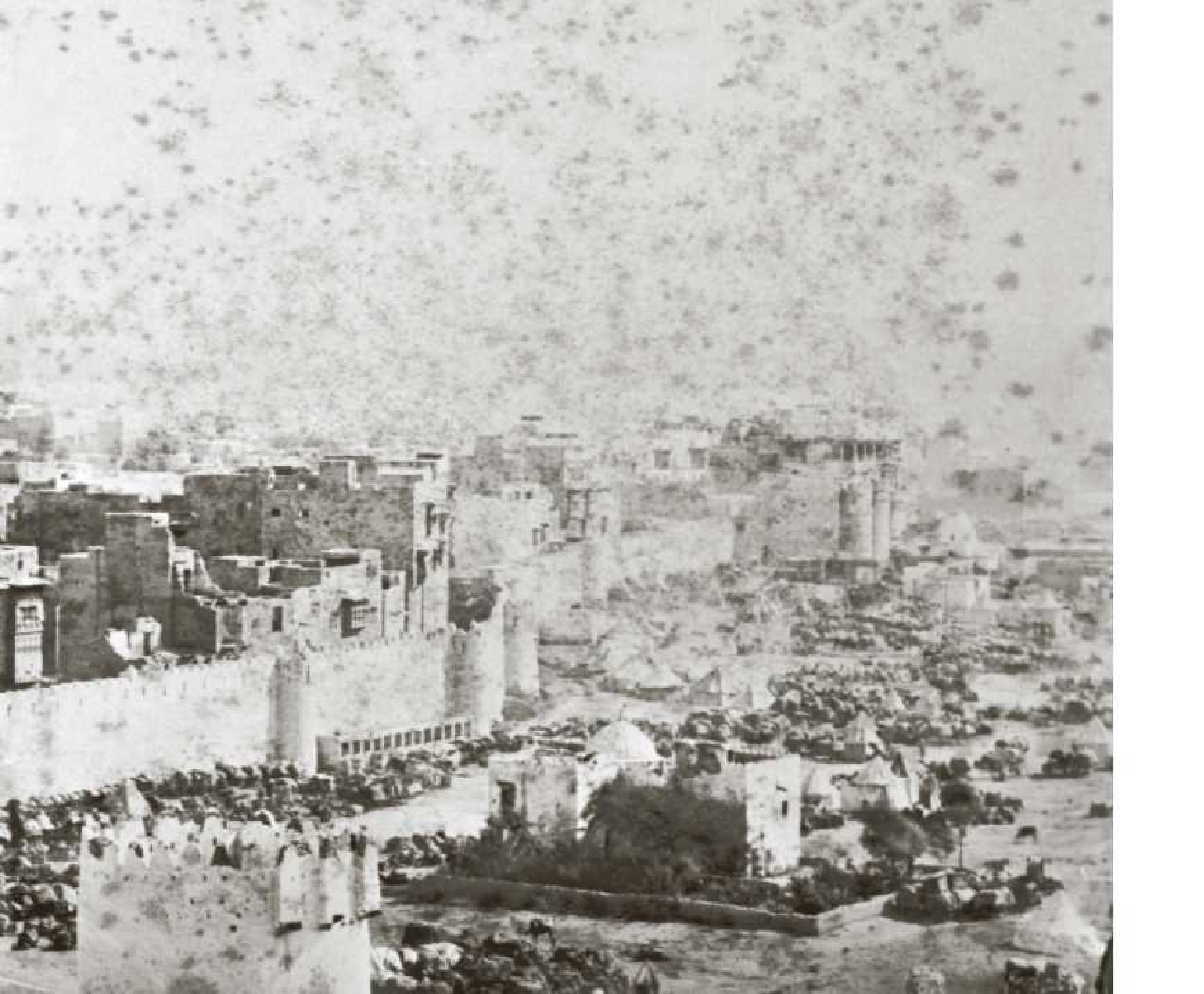
A VIEW FROM AL-MADINA AL-MUNAWWARA

In this panoramic photograph of al-Madina al-Munawwara, Manakha Square and on the left the command fortress are seen.

Sadık Bey, 1298/1880-1881

IRCICA Yıldız 90770-4

SURLAR, KAPILAR VE KULELER

Bu fotoğrafta Şam Kapısı'nın da yer aldığı Birinci Medine-i Münevvere Suru, Kale-i Hümayun Kuleleri, kale dâhilinde bulunan Hz. Osman Mescidi, kapı önünden başlayan Hapishane Caddesi görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman suru yaptırırken bu kapı ile kale ve kuleleri inşa ettirmiştir. Sonraları Osmanlı Sultanları suru ve başta Şam Kapısı olmak üzere ana kapıları tamir ettirdiler. Sultan I. Abdülhamid 130 senelik suru tamir ettirdi. Ancak en kapsamlı tamirat Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleştirilmiştir. Özellikle Şam Kapısı olmak üzere Medine-i Münevvere'nin kapıları, kuleleri ve birinci surunun onarım işleriyle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa görevlendirilmiştir. Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde ise herhangi bir değişikliğe gidilmeden yenileme çalışmaları yapılmıştır. Son olarak Sultan II. Abdülhamid'in restore ettirdiği kapı, sur ve kale 1950'de ortadan kaldırılmıştır. Fotoğrafta görülen duman ise muhtemelen Fahreddin Paşa'nın emriyle tamirattan geçirilen binaları yıkmak için kullanılan dinamitten kaynaklanmaktadır.

أسوار المدينة وأبوابها وأبراجها

سور المدينة الأول وعليه باب الشامي ثم أبراج القلعة السلطانية، ومسجد عثمان بن عفان رضي الله عنه داخل القلعة، والشارع الممتد أمام الباب من الخارج هو شارع السجن. والمعروف أن السلطان سليمان القانوني قام ببناء السور وتجديده وبنى هذا الباب والقلعة والأبراج، ثم تعاقب السلاطين العثمانيون من بعده على تجديد السور وأبوابه الرئيسية ومنها باب الشامي، فقد قام السلطان عبد الحميد الأول ببعض الإصلاحات له مع ترميمه للسور القائم بعد أكثر من مائة وثلاثين عاماً، ثم جاءت عملية الإصلاحات الكبيرة لسور المدينة الأول بأبوابه وأبراجه في عهد السلطان محمود الثاني، وتولى ذلك الوالي محمد علي باشا والي مصر، وحظي باب الشامي آنذاك بالكثير من الإصلاح والترميم، ثم جرت عملية تجديد دون تغيير في عهد السلطان عبد المجيد والسلطان عبد العزيز حتى كان عهد السلطان عبد الحميد الثاني الذي اهتم بالمدينة المنورة فخضع الباب لبعض الإصلاح والتجديد إلى أن تمت إزالته بالكامل مع السور والقلعة عام ١٩٥٠م.

WALLS, GATES AND TOWERS

In this photograph, the first al-Madina al-Munawwara wall containing the Damascus (Shami) Gate, Imperial Fortress towers, Uthman masjid within the fortress and Sijn (jail) Street originating from the gate are seen. Sultan Süleyman the Magnificent had this gate and the towers added when building the wall. Later on, Ottoman sultans had the primary gates, firstly the Damascus (Shami) Gate, and the walls repaired. Sultan Abdulhamid had the 130-year-old wall renovated. However, the most comprehensive repairs were done in the Sultan Mahmud II period. Mehmed Ali Pasha, governor of Egypt, was tasked with the repair work involving the gates, specially the Damascus (Shami) Gate, towers and first wall of al-Madina al-Munawwara. In the Sultan Abdulmecid and Sultan Abdulaziz periods, only renovation work was carried out. The final renovation of the gate, the wall and the fortress was done by Sultan Abdulhamid II, and in 1950 they were demolished. The smoke seen in the photograph is probably from the dynamite used during demolition of the buildings to be restored by the order of Fahreddin Pasha.

1916-1918

IRCICA FP021493

SUR DIŞINDAN MEDİNE-İ MÜNEVVERE

Medine-i Münevvere ve birinci sur dışında kalan yapıların ve Büyük Şam Kapısı'nın önünde uzanan yolun Sel' Dağı'ndan görünüşü, ortada Sebak ve Veda Kubbeleri.

منظر عام للمدينة المنورة من الخارج

منظر من جبل سلع للمدينة المنورة ومنازلها خارج السور الأول، والطريق الممتد من أمام باب الشامي الكبير، وتشهد في الوسط قبة السبق وقبة الوداع.

AL-MADINA AL-MUNAWWARA FROM THE OUTSIDE

A view of the structures outside the first wall and al-Madina al-Munawwara, and the road in front of Greater Damascus (Shami) Gate seen from Sal' mountain.

1916-1918

IRCICA FP021491

MEDİNE-İ MÜNEVVERE PANORAMASI

Osmanlı askerî heyeti tarafından çekilen bu en eski panoramik fotoğrafta görülenler: Fatma Sultan Sebil'i, yukarısında Cafer ve Tayyar sokaklarının girişleri, Tayyar Sokağı civarında bulunan ve meydana bakan Hz. Ali Mescidi, Ebu Bekir Minaresi ve Kubbesi, sağ yanında Menhel el-Menaha, Menaha el-Hatab'a bakan Gamâme Mescidi, Kışla-i Hümayun ve karargâh, Menaha el-Hatab'ın merkezinde Halidiye Karakolu ve Hükûmet Konağı, yukarıda sağda hurma ağacının üstünde Baki el-Garkad kalıntıları, aşağıda Agavat semti, baş minare ve yanında küçük bir kubbe, altında Mescid-i Nebevî'nin Bab'üs-Selâm'ı ve Mahmudiye Medresesi, Merkad-i Şerif'in üzerinde Kubbetü'l-Hadra, altta Bab'üs-Selâm çeşmesi, Mecidiye Minaresi, Uhud Dağı, aşağıda Ayniye bostanı (çiftliği), birinci veya alt sur içinde tophane kulesi (Kale-i Hümayun), aşağıda Mısır Kapısı kulesi, Menaha ve Sebak Kubbesi. Anberiye'de Arva'ya giden yolun sağına, Anberiye-Mekke-i Mükerreme yolu üzerine düşen, Derb el-Cemel yoluna bakan ve Anberiye Sebili diye de bilinen Fatıma Sebili Sultan Abdülmecid'in kızı ve Sultan II. Abdülhamid'in kızkardeşi Fatma Sultan tarafından yaptırılmıştır ve suyu yanındaki kuyudan aldığı için müstakil bir sebildir. Meydandaki Adile Sultan Sebili ve Agavat semtindeki Hüsrev Paşa Sebili, Fatıma Sebili'ne benzerdi. Bu sebilin kuzeybatı cephesindeki mermer kitabe Fatıma tarafından yaptırıldığına işaret eder.

Mısır (Süveyka) Kapısı: Medine-i Münevvere'nin birinci surunda ve Harem'in batısında, taşla döşenmiş bölgenin yanında yer alan, Baki el-Garkad'a çıkan ve Menaha bölgesinin görkemli yerlerinden olan Mısır (Süveyka) Kapısı Hz. Muhammed'in[s.a.v.] bayram namazını kıldıkları musallada inşa edilen Ghamama Mescidi'nin yanına düştüğü için Musalla Kapısı ismiyle bilinir. Bu kapı birinci sur içinde yaşayan Medine-i Münevvere halkının bu mescide, Anberiye ve Kuba'ya gidebilmek için kullandıkları yegâne çıkış kapısıdır. Sultan II. Mahmud'un emriyle Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından tamir edildikten sonra Mısır Kapısı adıyla da bilinen Süveyka Kapısı, birinci surun batı duvarındadır ve batı tarafından Habbabe, Bersim, Koyun çarşılarına ve belediyenin de yer aldığı Menaha'ya bakar. Medine-i Münevvere surunun ilk kapılarından olan bu kapıda Eyyubiler ve Memlukler dönemlerinde onarım çalışmaları yapılmış, sonraları Kanuni Sultan Süleyman tarafından şehrin sur ve kapıları yaptırılırken bu kapı da yenilenmişti. Kapının üzerinde şu ayet-i kerime yazılıydı: "İnnehû min Süleymane ve innehû bismillahirrahmanirrahim, Ellâ ta'lû aleyye ve'tûnî muslimîn." [Mektup Süleyman'dan gelmiştir. O, "Bismillahirrahmânirrahîm" diye başlamakta ve içinde 'Bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin' denilmektedir.] (Kur'ân-ı Kerim, 27/30-30) Kapı Sultan II. Mahmud döneminde 1220/1805'te büyük bir restorasyondan geçmiş, Sultan Abdülmecid döneminde ve sonraki dönemlerde de tamiratlar görmüştür. Son olarak Sultan II. Abdülhamid döneminde restore edilen kapı sur ve kale ile birlikte 1950'de kısmen, 1981'de ise tamamen ortadan kaldırılmıştır.

1916-1918

IRCICA FP021486

صورة بانورامية للمدينة المنورة

ونشهد في هذه الصورة البانورامية القديمة: سبيل الأميرة فاطمة بنت السلطان عبد المجيد وأخت السلطان عبد الحميد الثاني، كما نشهد في هذه الساحة من الأعلى مدخل زقاق جعفر ثم مدخل زقاق الطيار، مسجد الإمام علي بن أبي طالب رضي الله عنه والمطل على الساحة بجوار زقاق الطيار، منارة وقبة مسجد أبي بكر الصديق رضي الله عنه وإلى جواره من اليمين منهل المناخة، مسجد الغمامة المطل على مناخة الحطب، ثكنة العساكر الشاهانية ومقر القيادة، مخفر الخالدية ودار الحكومة في وسط مناخة الحطب، كما نشهد في أعلى شجرة النخيل على اليسار بعض ملامح بقيع الغرقد، وفي الأسفل حارة الأغوات، المنارة الرأسية أو الرئيسية، وإلى جوارها قبة صغيرة تحتها يظهر باب السلام في المسجد النبوي، وجدار المدرسة المحمودية، القبة الخضراء فوق قبر النبي صلى الله عليه وسلم، وفي الأسفل منهل أوعين باب السلام، المنارة المجيدية، جبل أحد، وفي الأسفل بستان أو مزرعة العينية، برج الطوبخانة أو قلعة القيادة أو القلعة السلطانية داخل السور الأول أو الجواني، وعلى اليمين باب الشامي الكبير، وفي الأسفل نشهد برج باب المصري، المناخة، وقبة السبق حيث كانت تتسابق خيل الصحابة في عهد الرسول صلى الله عليه وسلم. أما عن سبيل فاطمة بالعنبرية فهو أحد الأسبلة المستقلة، ويستمد ماءه من بئر أقيمت بجواره، وكان يعرف بسبيل العنبرية في المدينة المنورة، ويماثله سبيل عادلة سلطان بالساحة وسبيل خسرو باشا بحارة الأغوات. ويقع سبيل فاطمة في منطقة العنبرية على يمين السالك إلى عروة عبر طريق العنبرية قاصداً مكة المكرمة. وكان يشرف على طريق درب الجمل. وتشير اللوحة الرخامية المثبتة على واجهته الرئيسية في الشمال الغربي أن صاحبته هي فاطمة (وفي اعتقادنا أنها بنت السلطان عبد المجيد وأخت السلطان عبد الحميد الثاني).

باب المصري أو باب السويقة: ويعرف أيضاً باسم باب المصلى وذلك لقربه من مسجد المصلى (مسجد الغمامة) أهم معالم منطقة المناخة والذي كان يصلي فيه النبي صلى الله عليه وسلم صلاة العيد. وهذا الباب هو المنفذ الرئيسي لأهل المدينة والقاطنين داخل السور الأول إلى مسجد المصلى والعنبرية وقباء. وعرف مؤخراً باسم باب المصري بعد أن قام بعمارته وتجديده محمد علي باشا والي مصر بأمر من السلطان محمود الثاني. ويقع باب المصري على الحائط الغربي للسور الأول، ويشرف من الناحية الغربية على المناخة بأسواقها المختلفة: مثل سوق الحبابة وسوق البرسيم وسوق الغنم ومبنى البلدية.

وكان السلطان سليمان القانوني قد أعاد عمارة هذا الباب في عام ٩٣٩هـ/١٥٣٢م ضمن عمارته للسور وأبوابه المختلفة، وكتب عليه «إنه من سليمان وإنه بسم الله الرحمن الرحيم أن لا تعلوا علي وائتوني مسلمين» (النمل/٣١). ثم توالت بعد ذلك عمارات السلاطين الآخرين لهذا الباب حتى كانت عمارة السلطان محمود الثاني عام ١٢٢٠هـ/١٨٠٥م والتي هي أكبر عمارة وقعت له. وظل الباب على تلك العمارة مع بعض الإصلاحات البسيطة في عهد عبد المجيد ضمن عمارته وتجديده للمسجد النبوي الشريف، ثم في عهود السلاطين الذين جاءوا بعده، ثم كانت الإصلاحات الأخيرة على أيام السلطان عبد الحميد الثاني، إلى أن تم هدم الباب وإزالة بعض أجزائه في عام ١٩٥٠م، ثم إزالة الباقي تماماً في عام ١٩٨١م.

A PANORAMA OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Seen in this old panoramic photograph taken by the Ottoman military mission are: Fatma Sultan public fountain, Dja'far and Tayyar street entrances above, Caliph Ali Masjid facing the square near Tayyar Street, Abu Bakr minaret and dome, Manhal al-Manakha on its right, Ghamama masjid facing Manakha al-Hatab, Imperial Barracks and headquarters, Khalidiyya Police Station and Government House in the center of Manakha al-Hatab, top right above the date tree Baqi' al-Gharqad ruins, at the bottom, Agawat neighborhood, primary minaret and a small dome next to it, below those, Bab al-Salam of al-Masjid al-Nabawi and Mahmudiyya Madrasa, al-Qubbat al-Khadra over Marqad al-Sharif, further below Bab al-Salam fountain, Majidiya minaret, Uhud Mountain, below Ayniyya farm, armory tower within the lower wall, and below those Egyptian Gate Tower, Manakha and Sabaq Domes. The Fatma public fountain, facing Darb al-Jamal road, also known as Anbariyya fountain, was built by Fatma Sultan, daughter of Sultan Abdulmecid and sister of Sultan Abdulhamid II. It is located to the right of the road leading to Arwa in Anbariyya on the Anbariyya-Makka al-Mukarrama road, and is self-contained as it gets its water from the well next to it. The Sultan Adile fountain in the square and the Husrev Pasha fountain in the Aghawat neighborhood resembled the Fatma fountain. The marble inscription on the northwest face of the fountain indicates that it was built by "Fatma". Egyptian (Suwaiqah) Gate: One of the magnificent sites of Manakha region, the Egyptian (Suwaiqah) Gate in the first wall of al-Madina al-Munawwara and to the west of Haram, next to the flagstone paved area and leading to Baqi' al-Gharqad, is also known as the Musalla Gate as it is next to Ghamama Masjid which was built in the musalla where Prophet Muhammed[PBUH] performed the bayram prayers. This gate is the only access point for the people living within the first wall of al-Madina al-Munawwara to reach Ghamama, Anbariyya and Quba. After being renovated by Governor of Egypt Mehmed Ali Pasha on the orders of Sultan Mahmud II, it was also called the Egyptian Gate; it is in the western part of the first wall and faces Manakha, where Habbaba, Barseem and al-Ghanam markets and the municipality are located, to the west. One of the first gates of al-Madina al-Munawwara wall, it was renovated in the Ayyubi and Mamluk periods; later it was renewed when the wall and the gates were being repaired by Sultan Süleyman the Magnificent. The verse: "Innahu min Sulayman wa innahu bismillahi'r-Rahmani'r-Raheem." [Indeed, it is from Solomon, and indeed, it reads: 'In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful. Be not haughty with me but come to me in submission [as Muslims]' (Qur'an, 27/30-31)] was inscribed over the gate. The gate underwent major restoration in 1220/1805 in the Sultan Mahmud II period, and repaired again in the Sultan Adbulmecid and following periods. It was renovated for the last time in the Sultan Abdulhamid II period; the gate, together with the wall and the fortress, was partially demolished in 1950 and then totally in 1981.

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEN GENEL BİR GÖRÜNÜŞ

Mescid-i Nebevî, Büyük Şam Kapısının (Kale Kapısı) bulunduğu Medine-i Münevvere'nin birinci suru, sur dışında kalan Medine-i Münevvere haneleri, Sebak ve Veda Kubbeleri ve Büyük Şam Kapısı önünden Uhud Şehitliği'ne giden yol

منظر عام للمدينة المنورة

المسجد النبوي الشريف بمنائره الخمس، ثم سور المدينة الأول وعليه يبدو باب الشامي الكبير «باب القلعة»، ثم بعض منازل المدينة خارج السور، والقبتان المعروفتان، قبة السبق ثم قبة الوداع، والطريق الممتد من أمام باب الشامي الكبير إلى شهداء أحد.

A GENERAL VIEW OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

al-Masjid al-Nabawi, the first wall containing the Greater Damascus (Shami) Gate (Fortress Gate), houses of al-Madina al-Munawwara outside the wall, Sabaq and Wada' Domes, and the road leading to Uhud War Cemetery in front of the gate.

1916-1918

IRCICA FP021490

KUBA VE AVALİ'DE SEL

Güneyde kalan ve 558/1163'te yapılan Kuba (Sed) Kapısı, ikinci surun eski kapılarındandı. Kanuni Sultan Süleyman tarafından surun ve Kale-i Hümayun'un onarımı sırasında bu kapı da onarıldı. Sultan II. Mahmud tarafından tahta bir kapı eklenerek tekrar restore edilinceye kadar eski halini korudu. Sonradan muhtelif zamanlarda tamir edilen kapı 1370/1950'de kaldırıldı. Fotoğrafta görülen sel 5-6 Kanunusani 1334/5 Ocak 1918'te meydana gelmiş ve bir subay ile birkaç kişinin ölümüne yol açmıştır. İleride eski binasıyla Hz. Ömer Mescidi görülüyor.

سيول قباء والعوالي

يقع باب قباء أو باب السد في الجهة الجنوبية، وهو من الأبواب القديمة في السور الثاني، إذ يرجع بناؤه إلى عام ٥٥٨هـ/ ١١٦٣م. وقد قام السلطان سليمان القانوني بتجديده ضمن عمارة السور والقلعة السلطانية، وظل على ذلك تقريباً حتى قام السلطان محمود الثاني بتجديد عمارته وتركيب باب جديد له من الخشب. وتوالت بعد ذلك عمليات التجديد حتى تمت إزالته نحو عام ١٣٧٠هـ/ ١٩٥٠م. والسيول التي تراها في الصورة وقعت في ٥-٦ كانون ثاني ١٣٣٤ رومي الموافق ١٧-١٨ يناير ١٩١٨ ميلادي، ومات فيها أحد الضباط وبعض الأهالي. ونشهد على اليسار مسجد سيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه بعمارته القديمة.

QUBA AND AL-AWALI FLOOD

Situated to the south and built in 558/1163, the Quba (Sadd) Gate was one of the old gates of the second wall. It was renovated along with the wall and the Imperial Fortress by Sultan Süleyman the Magnificent. It stayed the same until its restoration with the addition of a wooden door by Sultan Mahmud II. The gate was demolished in 1370/1950. The flood seen in the photograph occurred on 5-6 Muharram 1334/5 January 1918, and caused the deaths of an officer and several others. Caliph Omar Masjid in its previous form can be seen further away.

1916-1918

IRCICA FP021498

AVALİ BÖLGESİNDE SEL

Avali bölgesinde sele teslim olmuş bir cadde görülüyor.

سيول في منطقة العوالي

أحد شوارع منطقة العوالي بالمدينة المنورة وقد غمرته السيول

FLOOD IN AL-AWALI AREA

A flooded street in al-Awali area.

1916-1918

IRCICA FP021496

BÜYÜK ŞAM KAPISI ÖNÜNDE HECİN ASKERLERİ

Büyük Şam Kapısı, kuzeyden Şam Kapısı Meydanı ve Şam Kapısı Havuzu ile sebil bostanına, güneyden Şam Kapısı iç alanına veya Şam Kapısı Caddesi'ne bakar. Büyük Şam Kapısı ile yanındaki Küçük Şam Kapısı arasında kalan bu bölge Kale-i Hümayun askerlerinin talim meydanı idi, meydanın solunda ise nizamiye kışlası vardı. Seyyidüşşüheda ve Sultane sakinlerinin, esnafın ve Şam Hac Kafilesi'nin ana giriş mıntıkası olan bu kapıdan geçildiğinde içeride fırın, kahve ve Sultan II. Mahmud'un kızı Adile Sultan'ın sebili görülmekteydi. Sebilin yanı başında Sultaniye ismiyle meşhur yeni semt kapısı bulunuyordu. Büyük Şam Kapısı genel olarak surun ve özellikle kuzey surunun ana kapısıdır.

باب الشامي الكبير وأمامه عدد من جنود الهجين

وهو يقع في أقصى الركن الشمالي الغربي للسور الأول بين نهاية السور الشمالي وقلعة السلطانية. ويشرف من الشمال على ميدان باب الشامي وبركة الحاج الشامي وبستان السبيل، ومن الجنوب على برحة باب الشامي الداخلية أو شارع باب الشامي، وهي منطقة محصورة بين الباب الشامي الكبير والباب الشامي الصغير القريب منه، وتستخدم كساحة لتدريب جنود قلعة السلطانية الذين يحرسون المنطقة حيث توجد قشلة العساكر النظامية في الصف الشرقي من يسار الداخل. وهذا الباب أيضاً هو المدخل الرئيسي لأهل الشمال من سكان سيد الشهداء وسلطانة وأهل الحرف ومدخل قوافل الحج الشامي. كما يوجد بداخل هذا الباب أيضاً وباتصاله الفرن والقهوة وسبيل عادلة سلطان بنت السلطان محمود الثاني، وبجانب السبيل باب الحارة الجديدة المعروفة بالسلطانية. ويعتبر باب الشامي الكبير أحد الأبواب الرئيسية على السور بشكل عام والسور الشمالي بشكل خاص.

CAVALRY (DROMEDARY) SOLDIERS IN FRONT OF THE GREATER DAMASCUS (SHAMI) GATE

The Greater Damascus Gate, faces Damascus Gate Square, Damascus Gate Pool and Public Market Garden to the north and Damascus Gate Inner Courtyard or Damascus Gate Street to the south. This area between the Greater and Lesser Damascus Gates was the training grounds for the soldiers of the Imperial Fortress, and to its left was the Army Barracks. This gate was the main entry point for Sayyid al-Shuhada and Sultana residents and the Damascus Hajj caravan. Once through the gate, inside were the coffee house, bakery and the fountain of Adile Sultan, daughter of Sultan Mahmud II. Next to the fountain was the new gate to the neighborhood famously known as Sultaniyya. Greater Damascus Gate is generally regarded as the main gate of the wall, especially the north wall.

1916-1918

IRCICA FP011247

HACI ADAYLARINI TAŞIYAN ARAÇLAR

Bu fotoğrafta Avali bölgesinde Hicaz topraklarına hacı adaylarını taşıyan develer ve tahtırevanlar görülüyor.

وسائل نقل الحجاج

منطقة العوالي في المدينة المنورة وعدد من الجمال والشقادف وسيلة نقل الحجاج إلى الأراضي الحجازية

PILGRIM TRANSPORTS

In this photograph, camels and sedan chairs used to transport pilgrims are seen.

Kazanlı Burhaneddin Tercümanl, 1916-1918

IRCICA FP021401

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DE İMAR FAALİYETLERİ

Medine-i Münevvere'de yol, cadde ve meydanlar genişletilirken yıkılan binaların enkazı trenle taşınıyordu. Bu sebeple Ayniye Caddesi'nde Menaha bölgesini aşarak Harem-i Nebevî'nin Babü's-Selâm'ı önünden geçen bir demiryolu inşa edildi. Bu demiryolunun bir bölümü Anberiye Caddesi'nden geçerek Medine-i Münevvere istasyonunun arkasına ulaşıyordu. Bu yol kullanılarak taşınan enkaz Vahad barajına dökülüyordu. Yolun ikinci kısmı ise Menaha'dan başlayarak Kuba Mescidi'ne kadar uzanıyor, bu kısımda orada açılan yolun enkazı da taşınıyordu.

فعاليات الإعمار في المدينة المنورة

كان القطار هو وسيلة نقل الأنقاض والأتربة المتخلفة عن المباني التي تم هدمها لتوسيع الطرق والشوارع والميادين فتم لهذا الغرض مدّ سكة حديدية من أمام باب السلام في الحرم النبوي لتسير في شارع العينية مخترقة منطقة المناخة، فيذهب فرع منها إلى شارع العنبرية ويمضي إلى ما وراء محطة المدينة لتلقى الأتربة والأنقاض هناك لسد الوهاد التي كانت فيها. أما الفرع الثاني فكان يخرج من المناخة إلى مسجد قباء لنقل أنقاض «الطريق المستقيم» الذي تم شقه هناك.

CONSTRUCTION WORK IN AL-MADINA AL-MUNAWWARA

The rubble from the buildings demolished when the roads, streets and squares were being expanded was transported by train. For this reason, a railroad was built going through Ayniyya Street, crossing Manakha region and passing in front of Bab al-Salam of al-Haram al-Nabawi. Part of this railroad passed through Anbariyya Street and reached the back of al-Madina al-Munawwara Railway Station. The rubble carried along this route was dumped in the Wahad dam. The second part of the railroad started from Manakha and reached Masjid Quba, and in addition the rubble from the road being built was also carried using this part.

1916-1918

IRCICA FP021130

MENAHA MEYDANI'NDAN ENKAZ TAŞIMA

Yıkılan binaların enkazını taşımak için Menaha Meydanı'nda tren beklenirken.

رفع الأنقاض من ميدان المناخة

في انتظار وصول القطار في ميدان المناخة لتحميله بالأتربة والأنقاض المتخلفة عن هدم المباني.

RUBBLE REMOVAL FROM MANAKHA SQUARE

Waiting for a train in Manakha Square to transport rubble from demolished buildings.

1916-1918

IRCICA FF021129

MENAHA MEYDANI'NDA İŞÇİLER

Merkezinde belediye yer alan bu fotoğrafın sağında Hz. Ebu Bekir Mescidi, Ghamama Mescidi ve bir kuyu görülüyor.

عمال في ساحة المناخة

ويظهر في الوسط مبنى البلدية، وعلى اليمين مسجد سيدنا أبي بكر الصديق رضي الله عنه ومسجد الغمامة ثم إحدى خرزات المياه التي كانت تنتشر في وسط المناخة.

WORKERS IN MANAKHA SQUARE

The municipality is in the center of this photograph; on the right are the Caliph Abu Bakr Masjid, Ghamama Masjid and a well.

1916-1918

IRCICA FP021231

YOL GENİŞLETME ÇALIŞMALARI

Binaların yıkımında bazen dinamit kullanılırdı.

أعمال توسيع الطرق

وكانت عمليات إزالة وهدم المباني تجري في بعض الأحيان بواسطة الديناميت.

ROAD EXPANSION WORK

Dynamite was sometimes used for the demolition of houses.

1916-1918

IRCICA FP011870

İMAR ÇALIŞMALARI

Harem-i Nebevî'de bulunan Babü's-Selâm Meydanı'ndan Menaha Meydanı'na kadar Ayniye ve Amberiye caddelerinden demiryolu takip edilerek taşınan enkaz.

فعاليات الإعمار

رفع الأنقاض بواسطة سكة حديدية من ساحة باب السلام بالحرم النبوي الشريف حتى ميدان المناخة مروراً بشارع العينية ثم شارع العنبرية.

CONSTRUCTION WORK

The rubble transported from Bab al-Salam in al-Haram al-Nabawi to Manakha Square through Ayniyya and Anbariyya streets following along the railroad.

1916-1918

IRCICA FP021127

FAHREDDİN PAŞA MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEKİ İMAR FAALİYETLERİNE KATILIRKEN

فخر الدين باشا وهو يشارك في إحدى فعاليات الإعمار بالمدينة المنورة

FAHREDDİN PASHA PARTICIPATING IN A CONSTRUCTION WORK IN AL-MADINA AL-MUNAWWARA

1916-1918

IRCICA FP012183

ENKAZ KALDIRMA ÇALIŞMALARI

Harem-i Nebevî'nin güneybatısındaki Birinci Anberiye (Hamidiye) Kapısı yıkıldıktan sonra enkaz kaldırma çalışmaları... Bu fotoğrafın solunda Mısır Tekkesi, sağında ise güney cephesinden surun dışındaki boş alana bakan kışla görülmektedir. Bu boş alan sur dışında konaklayan Mısır Mahmeli içindi. Sultan II. Abdülhamid döneminde surlar genişletilirken burada kışla işlerine mahsus hizmet tesisleri inşa edildi.

عمليات رفع الأنقاض

يلاحظ على اليسار مبنى التكية المصرية وعلى اليمين مبنى القشلة العسكرية. وكانت قشلة العساكر النظامية تشرف من الواجهة الجنوبية على فضاء واسع كان يقع خارج السور، وهذا الفضاء كان محلاً لخيام المحمل المصري الذي كان ينزل خارج السور من تلك الجهة، ثم تحول هذا الفضاء بعد توسعة السور أثناء عمارة السلطان عبد الحميد الثاني إلى مرافق للخدمات ومبانٍ مختلفة جرى تخصيص معظمها لإدارة شئون قشلة العساكر النظامية، وتوسعت مساحتها.

RUBBLE REMOVAL

Rubble removal after the demolition of First Anbariyya (Hamidiye) Gate to the southwest of al-Haram al-Nabawi. On the left, Egyptian Lodge, on the right the barracks looking out onto the vacant area to the south outside the wall. This area was for the Mahmal of Egypt to camp in. When the walls were being extended in the Abdulhamid II period, support facilities for the barracks were built here.

1916-1918

IRCICA FP012181

BÂBÜ'S-SELÂM'DA SON TREN

Fahreddin Paşa tarafından Babü's-Selâm Meydanı'ndan Menaha Meydanı'na açılan hatta işleyen ve Medine İstasyonu yoluyla 14 Mayıs 1917'de İstanbul'a ulaşan son tren.

آخر قطار أمام باب السلام

هو آخر قطار يسير في الطريق الذي شقّه فخر الدين باشا من ساحة باب السلام إلى ساحة المناخة متوجهاً إلى استاسيون المدينة المنورة ومنها إلى استانبول في ١٤ مايو ١٩١٧م.

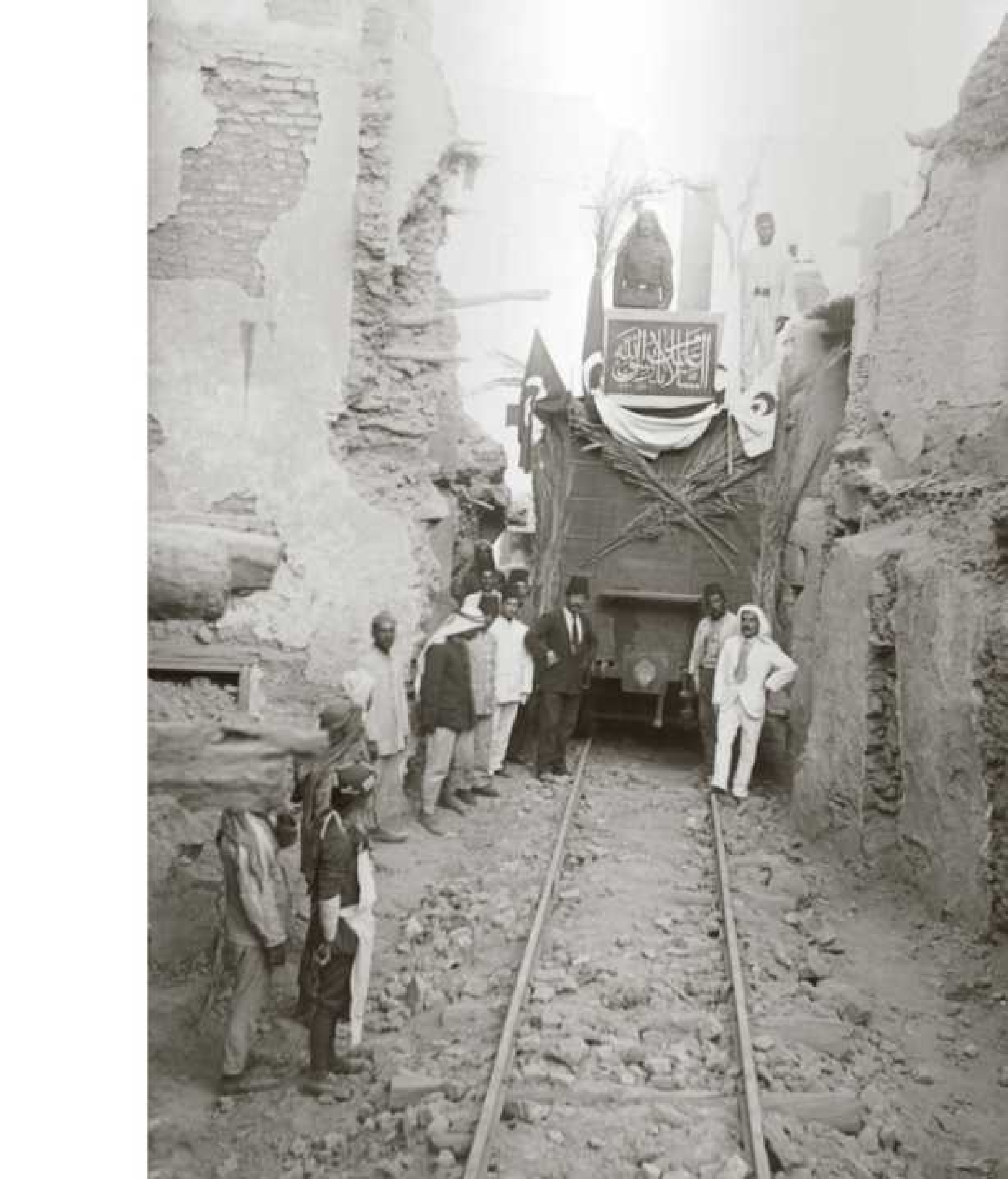

LAST TRAIN IN BAB AL-SALAM

The last train that worked in the line constructed by Fahreddin Pasha between Bab al-Salam and Manakha Squares and reached to İstanbul on 14 May 1917 through the Madina Station.

1916-1918

IRCICA FP012078

ENKAZ KALDIRMA ÇALIŞMALARI

Ayniye Caddesi'nde yıkım faaliyetleri ve Amberiye'deki çukurların doldurulması amacıyla geçici demiryoluyla enkaz kaldırma işlemlerinin sonlarına gelinmiş. Fotoğraftan anlaşıldığı üzere bölge Mescid-i Nebevî'ye çok yakın; solda Kubbetü'l-Hadra görülüyor. Bölgede Babü's-Selâm önünden Menaha Meydanı'na kadar uzanan caddenin genişletilmesi çalışmaları yapılmıştı.

فعاليات رفع الأنقاض

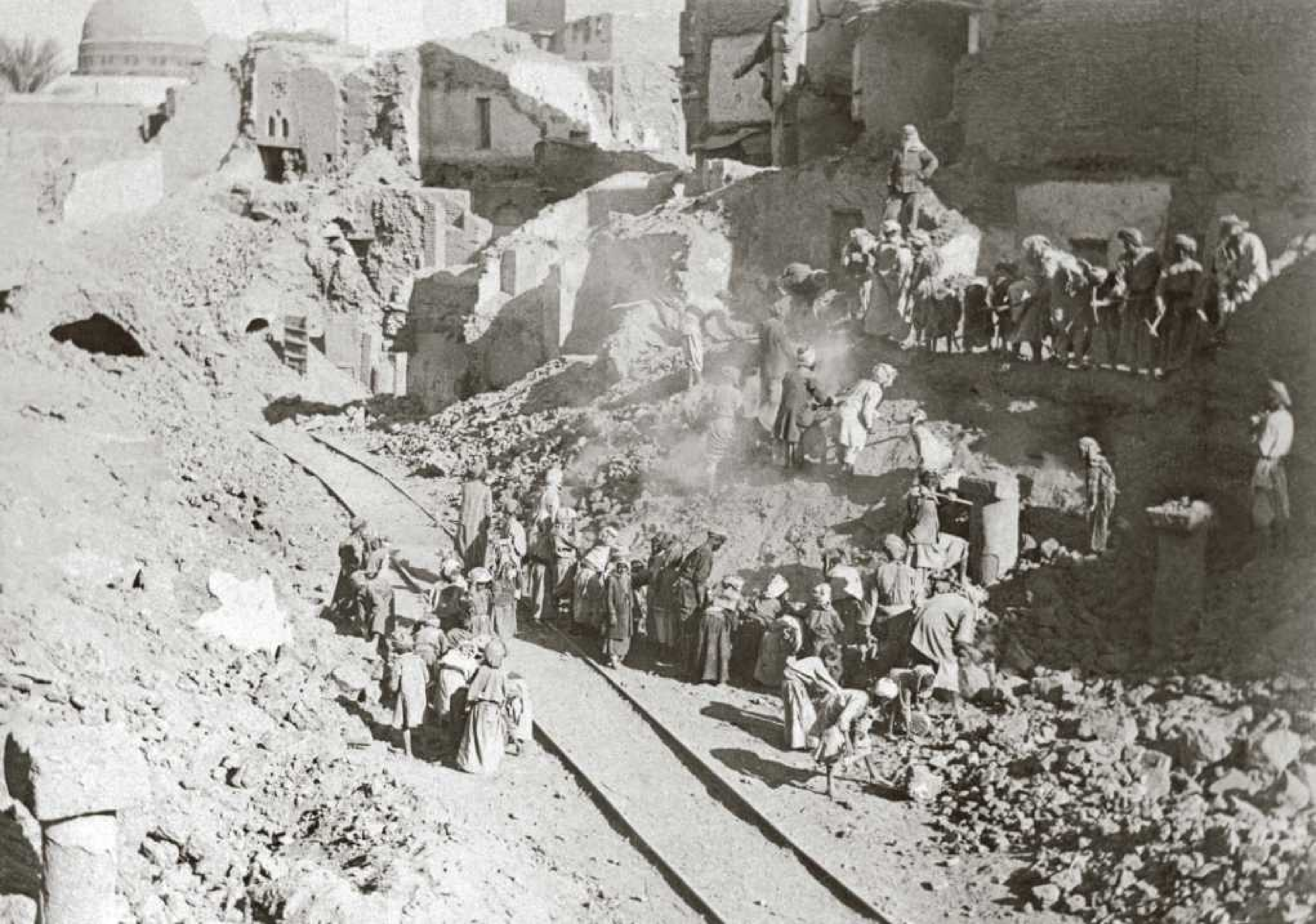
إنهاء عمليات الهدم في شارع العينية ونقل الأتربة والأنقاض عن طريق السكة الحديد المؤقتة لاستخدامها في ردم الحفر التي كانت موجودة في العنبرية. والواضح من الصورة أن المنطقة قريبة جداً من المسجد النبوي؛ إذ تبدو القبة الخضراء في أعلى يسار الصورة، فلعلها منطقة العينية حيث جرت عملية توسعة الشارع من أمام باب السلام حتى ساحة المناخة.

RUBBLE REMOVAL

Rubble removal, utilizing the temporary railway, from the demolition in Ayniyya street and leveling work in Anbariyya, is nearing its end. As can be seen from the photograph, the area is quite close to al-Masjid al-Nabawi, and al-Qubbat al-Khadra can be seen on the left. Expansion work on the street stretching from Bab al-Salam to Manakha square had been carried out in the area.

1916-1918

IRCICA FP021235

İMAR ÇALIŞMALARI

İleride Mescid-i Nebevî'nin güneybatısrüknünde Memlûk tarzında inşa edilen Babü's-Selâm Minaresi görülüyor. Soldaki bina ise muhtemelen Darü's-Sürur Oteli'dir.

فعاليات الإعمار

تظهر في الوسط منارة باب السلام في الركن الجنوبي الغربي من المسجد النبوي بعمارتها المملوكية. ولعل المبنى الموجود على اليسار هو مبنى فندق دار السرور.

CONSTRUCTION WORK

The Bab al-Salam Minaret built, in the Mamluk style, in the southwest corner of al-Masjid al-Nabawi can be seen in the distance. The building on the left is probably Dar al-Surur Hotel.

1916-1918

IRCICA FP021483

AYNİYE CADDESİ

Babü's-Selam'dan Menaha Meydanı'na kadar uzanan ve Fahreddin Paşa yönetiminde 1333/1914-1915'te açılan Ayniye Caddesi.

شارع العينية

شارع العينية الذي شقه فخر الدين باشا من قرب باب السلام إلى ميدان المناخة بالمدينة المنورة عام ١٣٣٣هـ (١٩١٤-١٩١٥م).

AYNİYYA STREET

Ayniyya Street stretching from Bab al-Salam to Manakha Square constructed during the administration of Fahreddin Pasha in 1333/1914-1915.

1916-1918

IRCICA FP021232

IRCICA FP021497

KUBA MESCİDİ YOLU

Fahreddin Paşa tarafından açılan Kuba Mescidi yolu daha önce engebeli ve dardı. Yolun bir tarafında dalları yayaları engelleyen hurma ağaçları vardı. İbrahim Rifat Miratü'l-Haremeyn'de şöyle diyor: "Medine-i Münevvere'den Kuba'ya giden yol, iki tarafındaki hurma ağaçları sebebiyle korkulan bir yoldu. Buralara gizlenen eşkıyalar kafileden geride kalanları soyar, bazen de öldürürdü. Bir defasında arkadaşını yolcu etmek için Mahmel'den ayrılan bir kimse Medine-i Münevvere'den bir saatlik mesafe kadar uzaklaştı. Dönüşte hırsızlar bu adamı pusuya düşürerek boynuna debse dedikleri bir topuzla vurup neyi var nesi yok ise gasp ettiler. Şahıs ayılınca rengi sararmış bir vaziyette bize döndü. On gün kadar tedavi gördükten sonra ancak kendine gelebildi." Fahreddin Paşa emniyeti sağlamak için 1336/1917-18'de Kuba'ya giden bu düz yolu açtı. Fotoğrafın üst kısmında Mescid-i Nebevî'nin beş minaresi, doğuda Baki bölgesi, Mescid'in güneyinde Zervan semti, doğuda ise aralarında devlet daireleri, pazar, haneler ve sairlerinin bulunduğu Menaha binaları görülüyor. Fotoğrafta ayrıca Kuba bölgesinin bir tarafı da görülüyor ki, hurma ağaçlarının yoğunluğu sebebiyle Kuba Mescidi'ne giden hacılar için ne kadar tehlikeli olabileceği bu fotoğraftan anlaşılabiliyor.

طريق مسجد قباء

الطريق الذي شقه فخر الدين باشا متجهاً نحو مسجد قباء والمعروف «بالطريق المستقيم» كان طريقاً وعراً ضيقاً، وعلى جانبه نخل يضايق بسعفه المارين. ويقول إبراهيم رفعت صاحب مرآة الحرمين (ج ١، ص ٣٩٩): الطريق من المدينة إلى قباء مخوف لكثرة النخيل به على الجانبين، فالواجب اتخاذ الرفيق وحمل السلاح، إذ هناك أعراب أشقياء يترصدون من ينفرد عن ركبه فيسلبون ماله وربما قتلوه، وقد حدث أن أحد ركب المحمل سار مع صاحب له يودعه فبعد عن المدينة مسيرة ساعة، وعند أوبته اصطاده اللصوص وضربوه على صفحة عنقه بعصاً ذات رأس كبيرة كروية يسمونها «الدبسة» وسلبوه نقوده وتركوه، فلما أفاق رجع إلينا مشحوب اللون، ومكث يعالج نفسه عشرة أيام حتى عاد إلى طبيعته الأولى. ولأجل هذا قام فخر الدين باشا عام ١٣٣٦هـ(١٧-١٩١٨م) بشق هذا الطريق المستقيم الواسع إلى مسجد قباء. ونشهد في أعلى الصورة المنارات الخمس للمسجد النبوي الشريف، وفي الشرق منطقة البقيع، وفي الجنوب من المسجد حارة ذروان، أما في الشرق فتظهر مباني منطقة المناخة بما فيها من المقار الرسمية والأسواق والمنازل وغيرها. كما يبدو هنا جانب من منطقة قباء وكيف كانت كثافة النخيل تجعل الأمر مخيفاً وخطيراً على الحجاج المتوجهين إلى مسجد قباء.

MASJID QUBA ROAD

Masjid Quba road that was opened by Fahreddin Pasha was previously narrow and uneven. On one side of the road, there were date palms fronds which obstructed the pedestrians way. Ibrahim Rifat Pasha in his book Mir'at al-Haramayn says: "The road from al-Madina al-Munawwara to Quba was a scary road because of the palm trees on both sides. The bandits that hid here would rob the stragglers and sometimes kill them. At one time, a person seeing his friend off strayed from the Mahmal and was an hour's distance from al-Madina al-Munawwara. On his return, he was ambushed by the bandits who hit him on the neck with a club called dabsa and seized all his belongings. When the person came to, he returned to us with a pale face. He recovered after ten days of treatment." Fahreddin Pasha, had this straight road constructed to secure the way to Quba in 1336/1917-18. At the top of the photograph are the five minarets of al-Masjid al-Nabawi, Baqi' region is to the east, the Dharwan district to the south of the Masjid and the Manakha buildings among which are the state departments, market, houses and others to the east. A section of Quba region is seen in the photograph; it is obvious from the thickness of the palm trees that the road could be very dangerous for the pilgrims.

1916-1918

IRCICA FP011246

KUBA MESCİDİ'NDE İMAR ÇALIŞMALARI

Fahreddin Paşa (önde ortada) yanında misafiri Adliye Nazırı İbrahim Bey ile beraber Kuba Mescidi ve kuzeybatı rüknündeki minaresinin çalışmalarına dair bilgi alıyor. Bu mescit Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemlerinde tamir ettirilmişti. Mescidin önünde Hz. Muhammed'in[s.a.v] Medine-i Münevvere'ye geldiklerinde konakladıkları Sa'd bin Hayseme ve Kulsum bint el-Hadm'in haneleri görülüyor. Sağda Bi'r el-Hatem çiftliği.

فعاليات الإعمار في مسجد قباء

فخر الدين باشا مع ضيفه ناظر العدل إبراهيم بك وهو يتفقد الأعمال عند مسجد قباء بعد العمارة العثمانية الأخيرة له، ومئذنته الوحيدة في الركن الشمالي الغربي، والتي خضعت للترميم والإصلاح في عهد محمود الثاني والسلطان عبد المجيد. وأمام الجامع تظهر دار كلثوم بن الهدم ودار سعد بن خيثمة حيث نزل النبي صلى الله عليه وسلم عند قدومه المدينة، والمزرعة الموجودة على اليمين هي مزرعة بئر الخاتم.

CONSTRUCTION WORK AT THE MASJID QUBA

Fahreddin Pasha (in front in the middle) with his guest Minister of Justice Ibrahim Bey receiving information about the construction work on the Masjid Quba and its minaret in the northwest corner. This masjid was restored in the periods of Sultan Mahmud II and Sultan Abdulmecid. In front of the masjid are the houses of Sa'd bin Haythama and Kulthum bint al-Hadm where Prophet Muhammed[PBUH] stayed when he came to al-Madina al-Munawwara. Bi'r al-Hatam farm is on the right.

1916-1918

IRCICA FP021484

FAHREDDİN PAŞA KUBA'DA

فخر الدين باشا في قباء

FAHREDDİN PASHA AT QUBA

1916-1918

IRCICA FP021377

AĞAÇLANDIRMA ÇALIŞMALARI

Fahreddin Paşa, Şerif Ali Haydar Paşa'nın oğlunun hurma fidanı dikmesini izliyor.

حملات تشجير

فخر الدين باشا يترك الفرصة لابن الشريف علي حيدر باشا لكي يغرس هو الآخر فسيلة نخيل في المدينة المنورة.

AFFORESTATION

Fahreddin Pasha watching Sharif Ali Haydar Pasha's son, who is planting date palms.

1916-1918

IRCICA FP010311

ASKERÎ TALİMLER

Fahreddin Paşa, Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Ali Haydar Paşa ile Şerif Ali Haydar'ın oğulları Damat Abdülmecid (Sultan V. Murad'ın torunu Şehzade Selahaddin Efendi'nin kızıyla evlendi), Emin ve diğer bazı kimseler istasyonun güneydoğusunda Asitepe askerî mevziinde top atışı talimini seyrediyorlar.

تدريبات عسكرية

فخر الدين باشا في أحد المواقع العسكرية (عاصي تبه) في جنوب شرق الاستاسيون بصحبة الشريف علي حيدر باشا وولديه الداماد عبد المجيد (الذي كان متزوجاً من ابنه الأمير صلاح الدين حفيد السلطان مراد الخامس) وأمين وبعض الأشخاص الآخرين يشهدون تدريبات رماية المدفعية

MILITARY TRAINING

To the southeast of the station, Fahreddin Pasha, Amir of Makka al-Mukarrama Sharif Ali Haydar Pasha and his sons Damat Abdulmecid (he was married to the daughter of Prince Selahaddin Efendi who was the grandson of Sultan Murad V) and Emin and some others watching artillery practice in the Asitepe Military emplacement.

1916-1918

IRCICA FP012182

FAHREDDİN PAŞA VE ÇALIŞMALARI

Fahreddin Paşa Hecin Alayı'nın mevzilendiği İr Dağı'nın batı yamacındaki Akik Vadisi'nde Ali Kuyusu üzerine yaptırdığı çeşmeyi hizmete açtıktan sonra askerlerine ve hazır bulunanlara su ikram ediyor.

فخر الدين باشا واعماله

فخر الدين باشا يوزع المياه بيده على الجنود والحاضرين بعد افتتاح حنفية المياه التي أمر بإقامتها فوق بئر علي (ذي الحليفة) بوادي العقيق عند سفح جبل عير الغربي حيث كان يرابط آلاي جنود الهجين.

FAHREDDİN PASHA AND HIS WORKS

Fahreddin Pasha, after opening the fountain he had built over the Ali Well in the Aqiq Valley on the western slope of 'Ir Mountain where al-Hajin Regiment was deployed, offering water to his soldiers and the people in attendance.

1916-1918

IRCICA FP010206

TEMEL ATMA

Fahreddin Paşa ve Şerif Ali Haydar Paşa ile oğulları, şehir eşrafı, subay ve memurlar bir temel atma töreninde dua ederken görülüyor.

وضع حجر الأساس

فخر الدين باشا والشريف علي حيدر باشا وأولاده وأعيان المدينة وكبار الضباط والموظفين في احتفال لوضع حجر الأساس لإحدى العمائر في المدينة المنورة، والأيدي ترتفع إلى الله بالدعاء.

BREAKING GROUND

Fahreddin Pasha, Sharif Ali Haydar Pasha and his sons, prominent men of the city, officers and civil servants praying at a ground breaking ceremony.

1916-1918

IRCICA FP012184

UHUD DAĞI VE ÇEVRESİ

Fahreddin Paşa Medine-i Münevvere'deki son günlerinde, kendisine Osmanlı Hükümeti tarafından Mondros Mütarekesi (31 Ekim 1918) mucibince şehrin İngilizlere teslim edilmesi emredildiği sıralarda, Medine-i Münevvere'yi çevreleyen Uhud Dağı'nda bu yolu açtırmıştı. Bu yol Fahreddin Paşa'nın Medine-i Münevvere'deki son imar faaliyeti olmuştur. Şehri teslim etmeyi reddeden Fahreddin Paşa kanının son damlasına kadar Medine-i Münevvere'yi muhafazada ısrar edince 28 Kasım 1918'de ikinci bir emir almış ancak tavrını değiştirmemiştir. Şehrin dışında Hz. Seyyidü'ş-Şüheda bölgesinde yapılan Uhud Dağı yolunun açılış merasiminden birkaç gün sonra Paşa şehri teslim edip Yenbu'u'l-Bahr'e ve sonra Mısır'a gitmek zorunda kalmıştır.

جبل أحد وأرجاؤه

في أواخر أيام فخر الدين باشا في المدينة المنورة، وصله أمر الحكومة العثمانية بتسليم المدينة إلى الإنجليز عقب التوقيع على هدنة موندروس في ٣١ أكتوبر ١٩١٨م، ولكنه راح يماطل الحكومة العثمانية ويصر على المقاومة والدفاع عن المدينة حتى آخر قطرة دم، فوصله الأمر مرة ثانية على يدي ضابط مراسلات مخصوص في ٢٨ نوفمبر ١٩١٨م، ومع ذلك فقد واصل التشبث برأيه، ونهض إلى خارج المدينة وشق طريقاً فوق جبل أحد. وهذا العمل كان آخر فعاليات الإعمار التي قام بها في المدينة المنورة؛ إذ أجبر بعد عدة أيام على تسليمها ومغادرتها إلى ينبع البحر، ومنها إلى مصر.

UHUD MOUNTAIN AND ITS ENVIRONS

In his last days at al-Madina al-Munawwara, around the time when he was ordered by Ottoman Government to surrender the city to the British according to the Mondros treaty (31 October 1918), Fahreddin Pasha, had this road opened on the Uhud Mountain that encircled al-Madina al-Munawwara. This road was Fahreddin Pasha's last construction activity. When he refused to surrender the city and insisted on defending al-Madina al-Munawwara to the last drop of his blood, he received another order on 28 October 1918 but did not change his stance. After the opening ceremony of the Uhud Mountain road in the Sayyid al-Shuhada region outside the city, the Pasha had to surrender the city and leave by way of Yanbu' al-Bahr and Egypt.

IRCICA FP011767

MEDİNE-İ MÜNEVVERE OVASINA BİR BAKIŞ

منظر لسهل المدينة المنورة

VIEW OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA PLAIN

1916-1918

IRCICA FP011869

UHUD DAĞI'NDAN MEDİNE-İ MÜNEVVERE OVASI'NA BAKIŞ

منظر من فوق جبل أحد لسهل المدينة المنورة

VIEW OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA PLAIN FROM UHUD MOUNTAIN

1916-1918

IRCICA FP011349

KARŞILAMA MERASİMİ

Fahreddin Paşa, Ali Haydar Paşa ve oğulları at üzerinde. Şerif Ali Haydar 28 Haziran 1916'da İstanbul'dan Şam'a, oradan da birkaç gün sonra oğulları Abdülmecid, Muhyiddin ve kardeşi Cafer Paşa ile Medine-i Münevvere'ye ulaşıp Hüseyin bin Ali'nin yerine Şerif olmuştu. Askerle konuşurken görülüyor.

مراسم استقبال

الشريف علي حيدر باشا وفخر الدين باشا ثم أبناء الشريف علي جيادهم، والشريف يتحدث إلى الجنود باعتباره أمير مكة المكرمة الجديد بدلاً من الشريف حسين بن علي. وكان الشريف علي حيدر قد وصل إلى الشام من استانبول في ٢٨ يونية/ حزيران ١٩١٦م، ثم من الشام بعد عدة أيام إلى المدينة المنورة مع أولاده عبد المجيد ومحي الدين وأخيه جعفر باشا.

WELCOMING CEREMONY

Fahreddin Pasha, Ali Haydar Pasha and his sons on horseback. On 28 June 1916, Sharif Ali Haydar traveled from Istanbul to Damascus; a few days later, together with his sons Abdulmecid, Muhyiddin and his brother Cafer Pasha, he arrived in al-Madina al-Munawwara and replaced Hussain b. Ali as Sharif. He is seen talking to the soldiers.

1916-1918

IRCICA FP011559

AÇILIŞ TÖRENİ

Fahreddin Paşa'nın Medine-i Münevvere'nin kuzeyinde yaptırdığı telsiz istasyonunun açılış töreninde çekilen bu fotoğrafta ortada Fahreddin Paşa, sağında Şerif Ali Haydar Paşa, solunda Medine-i Münevvere Muhafızı Basri Paşa ve arkada birkaç subay ile Şerif'in oğulları görülüyor.

حفل افتتاح

حفل وضع الأساس لمحطة التلغراف اللاسلكي (الترسيس) التي أقامها فخر الدين باشا في شمال المدينة المنورة. ونرى في الصورة الشريف علي حيدر باشا ومن خلفه في الوسط فخر الدين باشا وعلى يساره بصري باشا محافظ المدينة، وفي الخلف عدد من الضباط مع أولاد الشريف.

OPENING CEREMONY

Photograph taken on the opening of the telegraph station constructed by Fahreddin Pasha to the north of al-Madina al-Munawwara; Fahredin Pasha in the middle, on his right Sharif Ali Haydar Pasha, on his left the Custodian of al-Madina al-Munawwara Basri Pasha and a few officers and the Sharif's sons at the back.

1916–1918

IRCICA FP010725

TEMEL ATMA

Fahreddin Paşa, Ali Haydar Paşa ve oğulları, Medine-i Münevvere eşrafı, subaylar, Medine-i Münevvere'de bir temel atma töreninde görülüyor.

وضع حجر الأساس

فخر الدين باشا مع الشريف علي حيدر باشا وأولاده وأعيان المدينة والضباط في احتفال لوضع حجر الأساس.

GROUND-BREAKING

Fahreddin Pasha, Sharif Ali Haydar Pasha and his sons, prominent men of al-Madina al-Munawwara and officers are seen at a ground-breaking ceremony.

1916-1918

IRCICA FP010832

FAHREDDİN PAŞA

Hicaz Kumandanı Ferik Ömer Fahreddin Paşa, Medine-i Münevvere'de mahallî kıyafetlerle

فخر الدين باشا

الفريق عمر فخر الدين باشا قائد قوة الحجاز العسكرية يبدو بالزي المحلي في المدينة المنورة.

FAHREDDİN PASHA

Hejaz Commander Major General Fahreddin Pasha in local dress in al-Madina al-Munawwara.

1916-1918

IRCICA FF0021844

MEDİNE-İ MÜNEVVERE İSTASYONU

Yapımına 1900 yılı Eylül ayında başlanıp 1 Eylül 1908'de Medine-i Münevvere'ye ulaşan Hicaz Demiryolu'nda İstanbul'dan çıkılan yolculuğun son durağı olan Medine-i Münevvere İstasyonu Harem-i Şerif'e 1 km. mesafedeydi.

محطة قطار المدينة المنورة

محطة سكة حديد المدينة المنورة، والقطار في انتظار الركاب. والمعروف أن مشروع سكة حديد المدينة المنورة بدأ في أيلول ١٩٠٠ وأكمل في ١ أيلول/ سبتمبر ١٩٠٨م وكانت محطة المدينة آخر محطة فيه وهي تبعد عن الحرم الشريف كيلو متراً واحداً.

AL-MADINA AL-MUNAWWARA STATION

Construction of the Hejaz railway was started in the year 1900 and it reached al-Madina al-Munawwara on 1 September 1908. The last stop was al-Madina al-Munawwara Station, which was 1 km. away from al-Haram al-Sharif.

1916-1918

IRCICA FP011141

MEDİNE-İ MÜNEVVERE İSTASYONU

Bu fotoğrafın Şerif Ali Haydar Paşa'nın oğulları Damat Abdülmecid, Muhyiddin, Emin ve Faysal ile beraber ambargo esnasında Beyrut'a gitmek üzere Medine-i Münevvere istasyonundan uğurlandıkları 14 Mart 1917 tarihinde çekildiği tahmin ediliyor. Uğurlamada Medine-i Münevvere Muhafızı Basri Paşa ile Medine-i Münevvere Kumandanı Fahreddin Paşa hazır bulunmuştu.

محطة المدينة

ولعل هذه الصورة قد تم التقاطها في ١٤ مارس ١٩١٧م لتصور مغادرة الشريف علي حيدر باشا للمدينة المنورة من محطتها خلال الحصار متوجهاً إلى بيروت مع أولاده الداماد عبد المجيد (صهر السلطان محمد رشاد) ومحي الدين وأمين وفيصل. وكان في وداعه بصري باشا محافظ المدينة وفخر الدين باشا قائدها العسكري آنذاك.

AL-MADINA AL-MUNAWWARA STATION

It is estimated that this photograph was taken on 14 March 1917, when the sons of Sharif Ali Haydar Pasha, Damat Abdulmecid, Muhyiddin together with Emin and Faysal are sent off from al-Madina al-Munawwara Station to Beirut during the embargo. Among those seeing them off are the Custodian of al-Madina al-Munawwara Basri Pasha and Commander of al-Madina al-Munawwara Fahreddin Pasha.

1916-1918

IRCICA FP011142

DEMİRYOLU KÖPRÜSÜ

Zatülhac İstasyonu yakınında 1906'da inşa edilen demiryolu köprüsü.

جسر السكة الحديدية

جسر للسكة الحديدية المقام بالقرب من محطة ذات الحج (١٩٠٦م).

RAILWAY BRIDGE

Railway bridge near Dhat al-Hajj station constructed in 1906.

1916-1918

IRCICA Yıldız 90605-25b

İSTASYON CİVARINDA ASKERLER

Hecin Süvari Alayı askerleri kışla yakınında, istasyon civarında yemek yiyor, sağda Anberiye Camii'nin minaresi, solda ise istasyon binası görülüyor.

جنود بجوار المحطة

جنود وحدة الهجين الخيالة قرب السكنة بجوار المحطة وهم يتناولون الطعام وتظهر في اليمين منارة مسجد العنبرية وفي اليسار مبنى المحطة.

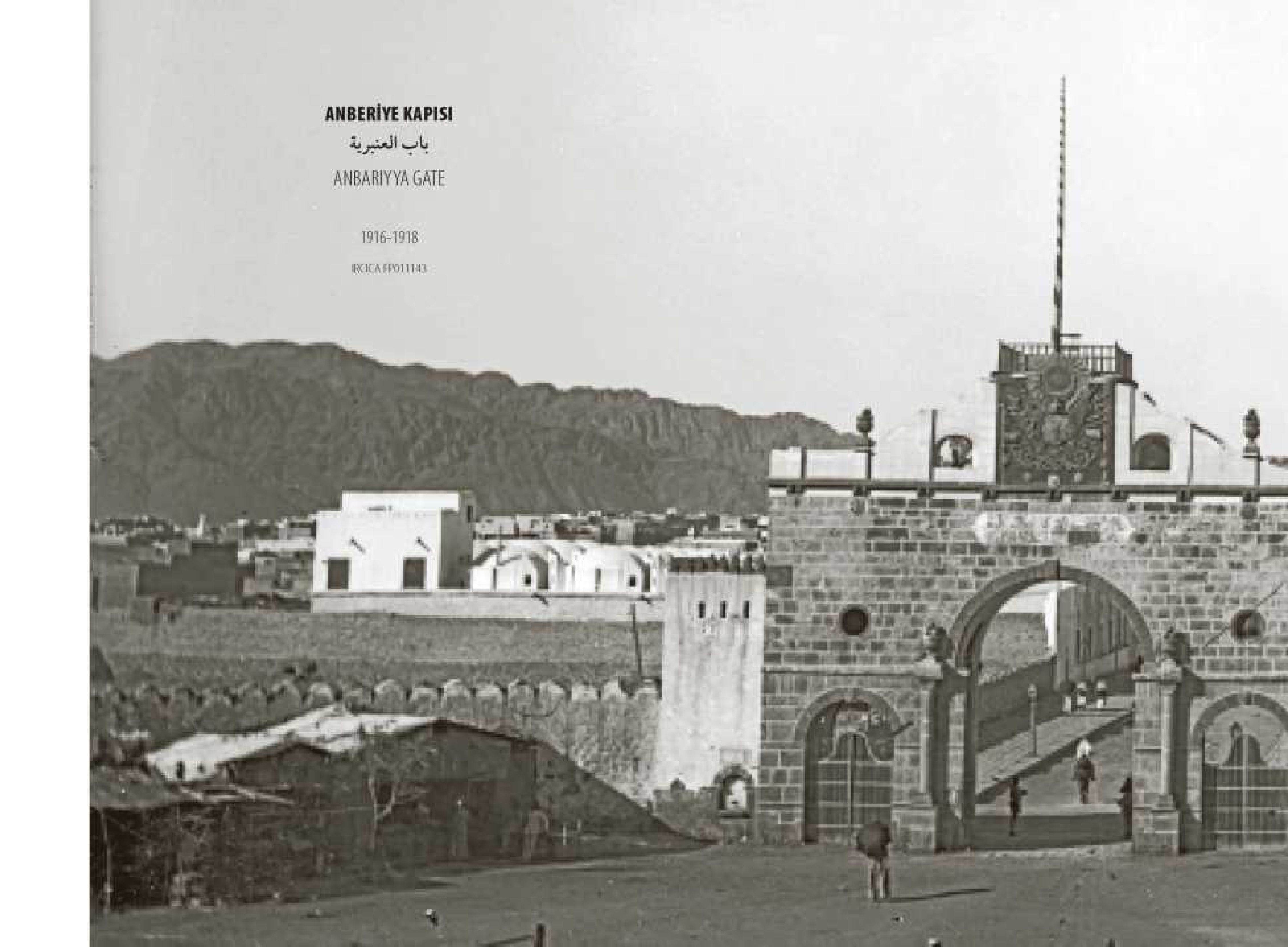
SOLDIERS AROUND THE STATION

Soldiers of al-Hajin (dromedary) Cavalry Regiment having lunch near the barracks close to the station; on the right is the minaret of Anbariyya Mosque, on the left is the station building.

1916-1918

IRCICA FP010936

ANBERİYE KAPISI

باب العنبرية

ANBARIYYA GATE

1916-1918

IRCICA FP011143

İSTASYON CİVARI, ANBERİYE MESCİDİ

İnşası 1325-26/1907-09 yılları arasında tamamlanan Anberiye Mescidi, Medine-i Münevvere İstasyonu'nun civarında Mescid-i Nebevî'nin güneybatısında ve Anberiye Kapısı'nın yanında yer alır. Bu kapı Sultan II. Abdülhamid tarafından 1305/1887-88'de tamir ettirilmiş olduğundan Hamidiye Kapısı olarak da bilinir. Fotoğrafın üzerinde "Medine-i Münevvere" ve "Medine-i Münevvere şimendifer istasyonu ve mescidi" ibareleri yer almaktadır.

مسجد العنبرية بجوار محطة السكة الحديدية

مسجد العنبرية بجوار مبنى محطة سكة حديد الحجاز في المدينة المنورة، وبجوار باب الحميدية أو العنبرية الذي جدد عمارته السلطان عبد الحميد الثاني عام ١٣٠٥هـ(١٨٨٧-١٨٨٨م). وقد انتهى العمل فيه عام ١٣٢٦هـ (١٩٠٨-١٩٠٩م)، وهو أحد أجمل مساجد المدينة المنورة. وكتبت على الصورة عبارة بالتركية: محطة قطار المدينة المنورة ومسجدها.

VICINITY OF THE STATION, MASJID AL-ANBARIYYA

Masjid al-Anbariyya's construction was completed between 1325-26/1907-09. It is situated near al-Madina al-Munawwara station, to the southwest of al-Masjid al-Nabawi beside the Anbariyya Gate. This gate, restored by Sultan Abdulhamid II in 1305/1887-88, is also known as Hamidiye Gate. The inscriptions on the photograph read "al-Madina al-Munawwara" and "al-Madina al-Munawwara train station and masjid".

1916-1918

IRCICA FP021487

TRENLERİN ÇALIŞTIRILMASI

Medine-i Münevvere ambargosu sırasında 10'dan fazla lokomotif Medine-i Münevvere, Medayin Salih ve Tebük tamirhanelerine terk edilmişti. Kömürle çalışan bu lokomotifler arasında işe yarayan birkaç tane vardı. Kömür tükenince özellikle Medine-i Münevvere ile Maan arasında sefer yapan trenleri odunla çalıştırmak icap etti. Medine-i Münevvere yakınındaki Gazil ağaçlıklarından toplanan odunlara kilo başına 80 kuruş ödeniyordu.

تشغيل القاطرات

لم يبق بعد حصار المدينة إلاّ عشر أو اثني عشرة قاطرة في ورش الإصلاح في المدينة ومداين صالح وتبوك، وهذه القاطرات كانت تعمل بالفحم، وكان يوجد من بينها عدد يصلح للعمل. فلما نضب الفحم اللازم لتشغيلها اضطروا لاستخدام الحطب الذي كانوا يجمعونه في الأيام الأخيرة من أحراش «غزيل» بالقرب من المدينة المنورة، وخاصة للقطارات التي كانت تتحرك في المنطقة الواقعة بين المدينة ومعان. وكانوا يدفعون لكل من يجمع ألف كيلو لمانين قرشاً مكافأة.

OPERATING THE TRAINS

During the embargo of al-Madina al-Munawwara, more than 10 locomotives were left in the repair yards in al-Madina al-Munawwara, Madain Salih and Tabuk. From among these coal-burning locomotives, only a few could be used. When the coal ran out, firewood was used to run the trains between al-Madina al-Munawwara and Maan. 80 kurush per kilo was paid for the wood that was harvested from Ghazeel woods near al-Madina al-Munawwara.

1916-1918

IRCICA FF011351

İSTASYONDA ASKERLER

Eşkıyanın Hicaz Demiryolu'na saldırısı haberini alan askerler Medine-i Münevvere İstasyonu'nda toplanmış, mücadeleye katılmadan önce halay çekiyor.

جنود في المحطة

وقد تجمع هؤلاء الجنود في محطة المدينة قبل سفرهم للمشاركة في أحد الاشتباكات بعد وصول الخبر بمداهمة الثوار لخط سكة حديد الحجاز وهم يؤدون رقصة شعبية.

SOLDIERS AT THE STATION

After being informed that bandits had attacked the Hejaz railway, soldiers are gathered at al-Madina al-Munawwara station, folk dancing before joining the fighting.

1916-1918

IRCICA FP014253

İSTASYONDA SURRE-İ HÜMAYUN'UN KARŞILANIŞI

Surre-i Hümayun'un gelişi münasebetiyle Medine-i Münevvere İstasyo-nu'nda düzenlenen törende askerî bando alayın önünde yürüyor.

استقبال الصرة السلطانية في المحطة

احتفال في محطة سكة حديد المدينة بمناسبة وصول موكب الصرة الهمايونية، ونشهد فريق الموسيقى العسكرية يتقدم الموكب.

RECEPTION OF THE IMPERIAL SURRA AT THE STATION

Ceremony organized at al-Madina al-Munawwara station on the occasion of the arrival of the Imperial Surra; the military band leading the regiment.

1916-1918

IRCICA FP021246

İSTASYONDA KARŞILAMA

27 Şubat 1918'de Medine-i Münevvere İstasyonu'nda düzenlenen Fahreddin Paşa'yı karşılama merasimi için toplanan ahali görülüyor. İstasyon bayraklarla, süslerle bezenmiş, pankartlar asılmış.

استقبال في المحطة

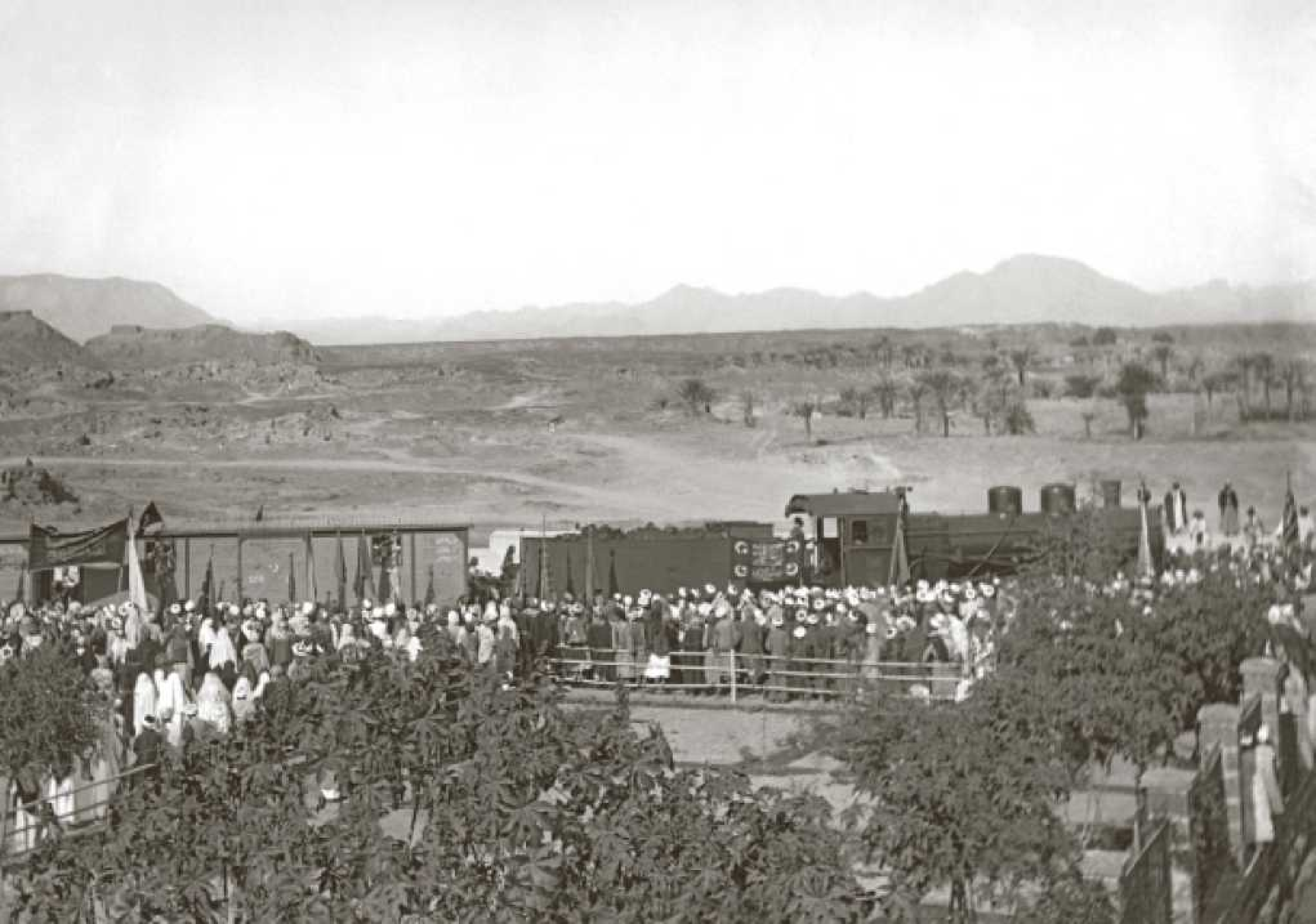
صورة لحفل الاستقبال الذي أقيم في محطة المدينة المنورة في ٢٧ فبراير ١٩١٨ ميلادي لاستقبال فخر الدين باشا. وقد زينت المحطة بالرايات والزينات ورفعت اللافتات.

WELCOMING CEREMONY AT THE STATION

People gathered at al-Madina al-Munawwara station on 27 February 1918 to welcome Fahreddin Pasha with a ceremony. The station is decorated with flags, ornaments, and banners.

IRCICA FP010831

FAHREDDİN PAŞA İSTASYONDA

Fahreddin Paşa, sabah saatlerinde Emir İbn Reşid Paşa'yı karşılamak üzere Medine-i Münevvere İstasyonu'nda, taburun önünde.

فخر الدين باشا في المحطة

فخر الدين باشا يقف على اليمين أمام طابور الجنود لاستقبال الأمير ابن الرشيد باشا وقت الصباح.

FAHREDDIN PASHA AT THE STATION

Fahreddin Pasha in front of the battalion at al-Madina al-Munawwara station in the early hours of the morning to meet Amir b. Rashid Pasha.

27 Eylül 1917

IRCICA FP021002

HİCAZ YOLUNDA BİR İSTASYON

إحدى محطات القطار في طريق الحجاز

TRAIN STATION ON THE WAY TO HEJAZ

1916-1918

IRCICA FP01 1976

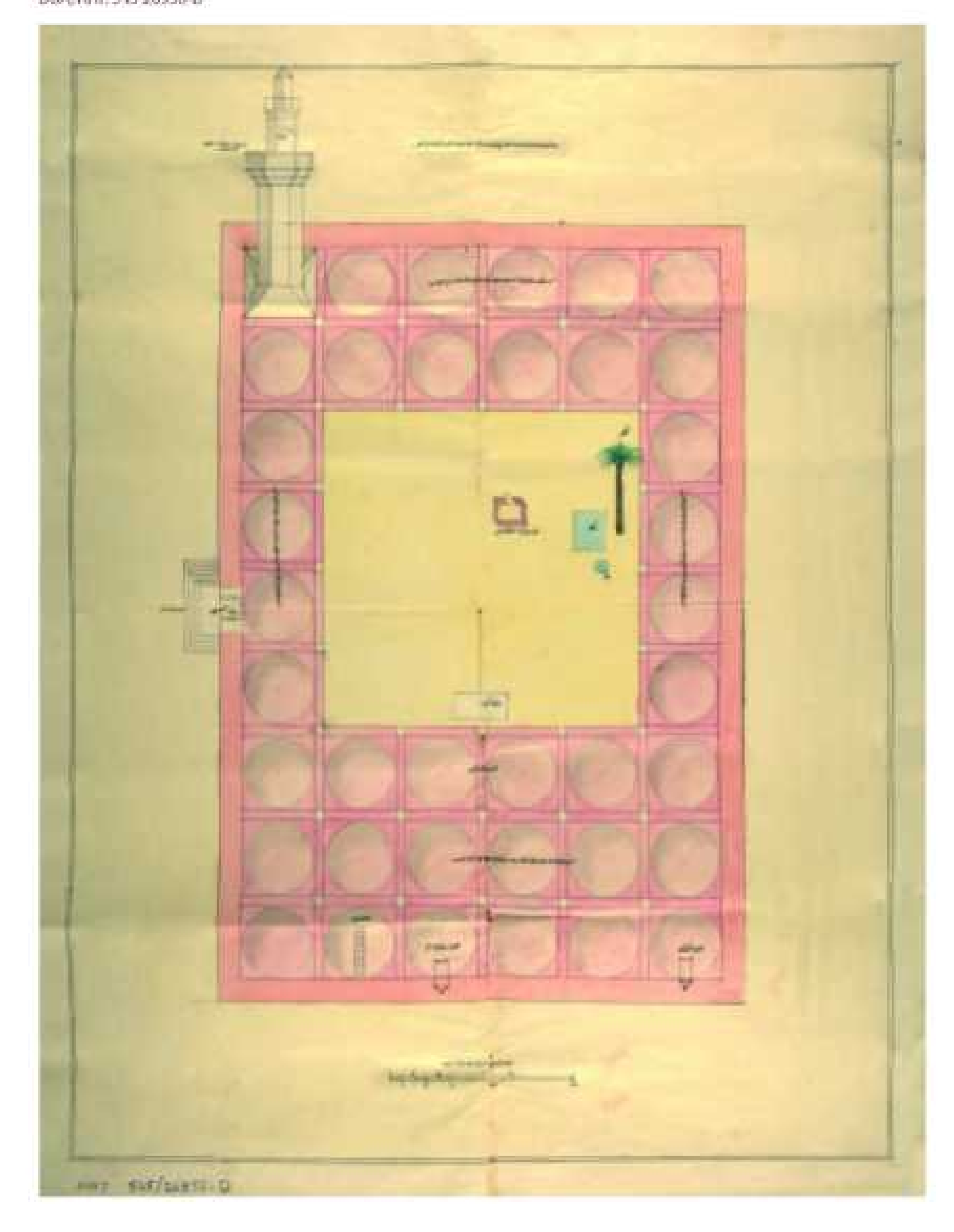

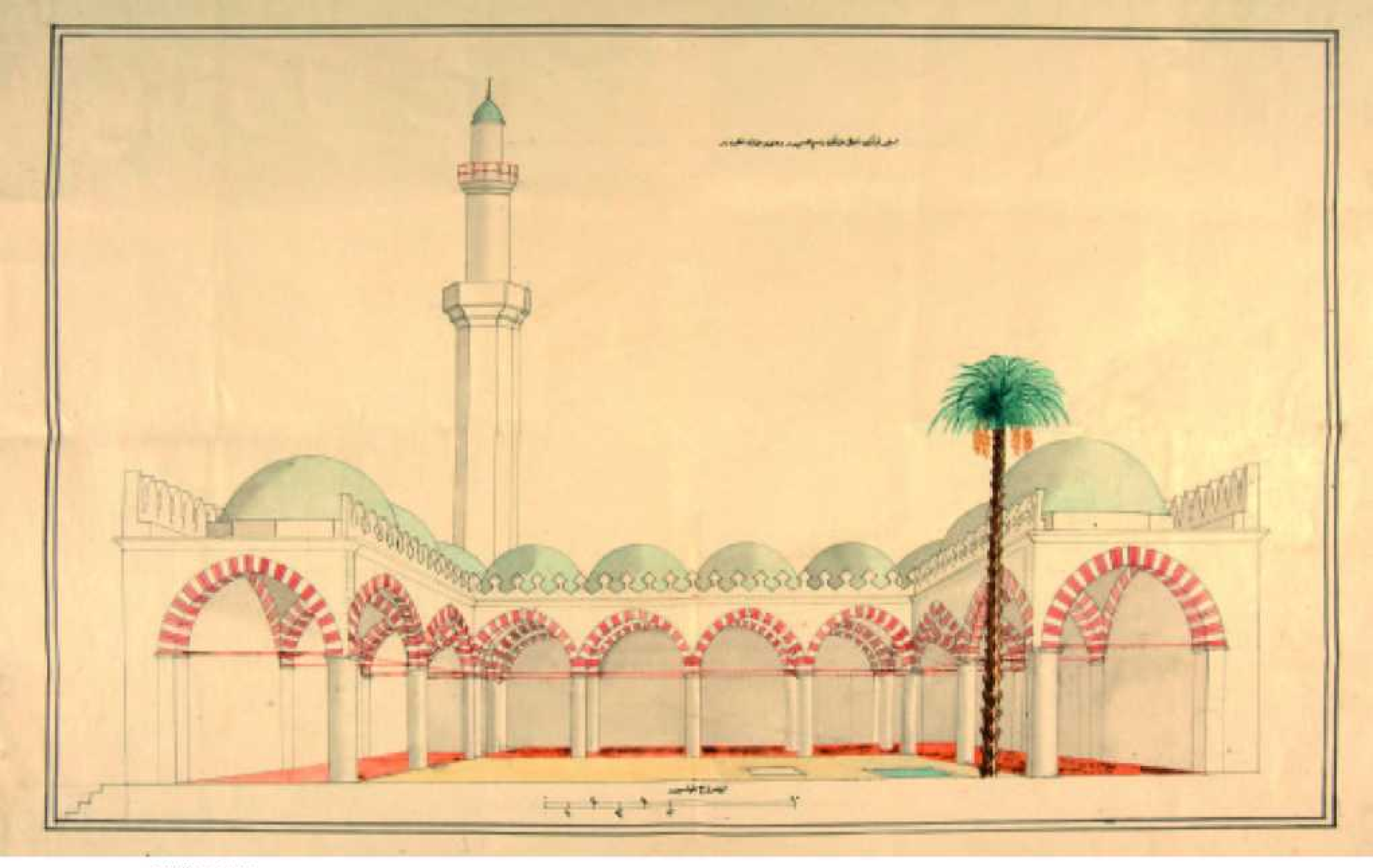
KUBA MESCİDİ PLANI

مخطط مسجد قباء

PLAN OF MASJID QUBA

BOA, HAT, 545-26956-D

BOA, HAT, 545-26956-E

KUBA MESCİDİ

Medine-i Münevvere'nin 3 mil güneyinde bulunan Kuba Mescidi'nin minber ve mihrabı.

مسجد قباء

صورة للمنبر والمحراب في مسجد قباء الذي يبعد ٣ كم من المدينة.

MASJID QUBA

Minbar and mihrab of Masjid Quba, which is 3 miles to the south of al-Madina al-Munawwara.

1916-1918

IRCICA FF011974

قبا جامع شریفك ایچریدن
کورونشی
منبر

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'YE ZİYARETLER

Mekke-i Mükerreme, Cidde, Râbiğ ve Güney Yemen ahalisinin her sene Recep ayından evvel İsra ve Miraç münasebetiyle Ravza-i Mutahhara ve Hz. Hamza Türbesi'ni ziyaret etmek üzere Medine-i Münevvere'ye yürümeleri âdetti. Aybaşında deve kafileleri, en çok da kadınları taşıyan tahterevalli kafileleri görünürdü. Erkekler ise genellikle eşek ve katıra binerdi. Her bineğin bir bayrağı ve münşidi vardı. Medine-i Münevvere'ye ulaştıklarında deveci methiye okuyarak Medine-i Münevvere'ye girer, kafile önce Babü's-Selâm'ı, sonra Kuba Mescidi ile diğer mescitleri ve tarihî eserleri ziyaret ederdi. Sonra Hz. Hamza'nın kabri ziyaret edilir, bu esnada devecinin tegannisine kafile de eşlik ederdi:

Ey seyyidüşşüheda sana benden selam
Ey mutluların mutlusu
Ey varlıkların en hayırlısının amcası

27 Recep'te kafile Mescid-i Nebevî'ye hareket ederken hatibin konusu da İsra ve Miraç olurdu.

زيارات إلى المدينة المنورة

من العادات التي جرى عليها أهل مكة المكرمة وجدة ورابغ وجنوب اليمن في شهر رجب من كل عام أن تتحرك الركوب متجهة قبل حلول هذا الشهر نحو المدينة المنورة احتفاء بذكرى الإسراء والمعراج وزيارة الروضة المطهرة وزيارة قبر سيد الشهداء حمزة بن عبد المطلب. وعند حلول الشهر تظهر قوافل الجمال محملة بالشقادف التي تحمل النساء في الغالب، وأما الرجال فركائبهم الحمير والبغال. وكان لكل ركب علم ومنشد أو حاد ينشد للركب أثناء الطريق. وعند وصولهم إلى المدينة ينطلق الحادي بمديح الرسول صلى الله عليه وسلم، ثم يتوجه الركب إلى باب السلام، ثم يغادرون المكان لزيارة المساجد والأماكن الأثرية مثل مسجد قباء وغيره، ثم يتوجه بعد ذلك إلى قبر سيد الشهداء حمزة: وعندها ينشد الحادي والركب يرد من بعده:

يا سيد الشهداء مني عليك السلام
يا أسعد السعداء
يا عم خير الأنام

وفي ٢٧ رجب يتوجه الركب إلى المسجد النبوي حيث يكون موضوع الخطيب هو قصة الإسراء والمعراج.

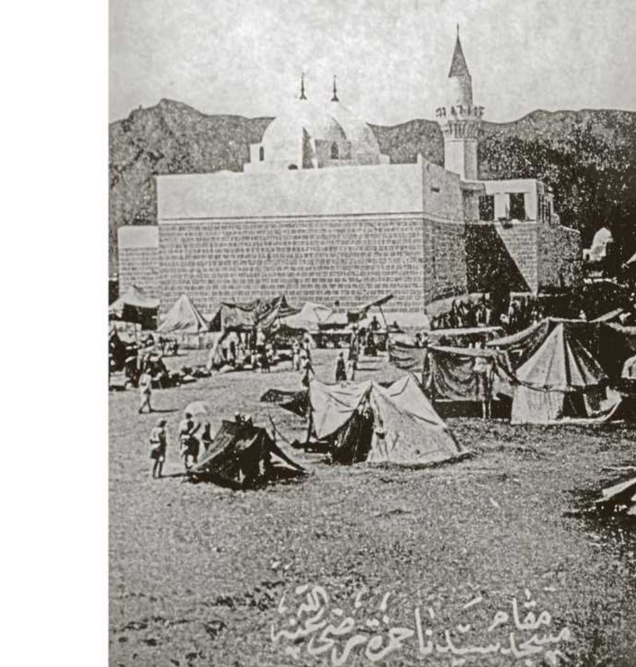
VISITS TO AL-MADINA AL-MUNAWWARA

It was customary for the people of Makka al-Mukarrama, Jeddah, Rabigh and South Yemen to walk to al-Madina al-Munawwara on the occasion of Isra and Miraj (Prophet Muhammed's[PBUH] ascent to heaven) before the month of Rajab and visit the Tomb of Prophet Muhammed[PBUH] and the tomb of the Prophet's uncle Hamza. At the beginning of the month, processions of camels, and many sedan chairs carrying women were seen. The men generally rode donkeys and mules. Each mount had a flag and a munshid. On reaching al-Madina al-Munawwara, the camel driver would start chanting hymns. The procession would first visit Bab al-Salam, Masjid Quba and the other masjids and historic places, followed by Hamza's tomb; then the people in the procession would join the camel driver's chant.

Oh Greetings to you thou martyr from the lineage of the Prophet
Oh happiest of the happier
Oh the uncle of the most compassionate

On 27 Rajab, when the procession started for al-Masjid al-Nabawi, the orator's subject would be Isra and Miraj.

IRCICA MuD 19

مقام
مسجد سيدنا حمزة رضي الله عنه

HZ. HAMZA MESCİDİ

Burada Hz. Hamza'nın kabrinin doğusunda kalan mescidi görülüyor. Bu mescidin inşa edildiği yerde Hz. Hamza'nın şehadet şerbetini içtiği söylenir. Yaralandığı yerden buraya kadar yürümüştür. Hz. Muhammed'in[s.a.v.] Uhud şehitleri için cenaze namazı kıldığı bu yerde, her sene Recep ayında çadırlar kurulur ve Recebiye yapılır. Sağda görülen Senaya Kubbesi, Uhud Savaşı'nda Hz. Muhammed'in[s.a.v.] mübarek dişlerinin kırıldığı yerdir. Hz. Muhammed'i[s.a.v.] yaralayan, Utbe bin Ebi Vakkas idi. Fotoğrafın üzerinde şu not yer alıyor: "Medine-i Münevvere haricinde Uhud Dağı ve seyyiduşşuheda amra-i Resul-i Ekrem Hamza bin Abdulmuttalib Efendimiz Hazretlerinin merkad-ı şerifi manzaraları".

مسجد سيدنا حمزه

تشهد في هذه الصورة مسجد العسكر الذي يقع شرقي قبر سيد الشهداء حمزة بن عبد المطلب، وقيل إنه موضع مصرعه في غزوة أحد، إذ مشى من مكان طعنته إلى هناك حيث صرع. وهنا صلى النبي على شهداء أحد. وهنا أيضا تنصب الخيام وتقام (الرجبية) في شهر رجب من كل عام كما تشهد في الصورة الأخرى. وقبة الثنايا الظاهرة في الأمام هي المبنية في وسط الشعب حيث الموضع الذي كسرت فيه ثنية النبي صلى الله عليه وسلم وكسرت رباعيته الشريفة يوم أحد وشج في وجهه، وكلمت شفته السفلى. وكان الذي رمى عليه هو عتبة بن أبي وقاص. ووردت على الصورة العبارة الآتية: جبل أحد في خارج المدينة المنورة وقبر سيدنا سيد الشهداء عم رسول الله حمزه بن عبد المطلب.

MASJID HAMZA

Here the masjid to the left of Hamza's tomb is seen. It is said that Hamza had been martyred on the ground the masjid is built on. He walked to this place from where he was wounded. In this place where Prophet Muhammed[PBUH] performed the funeral prayer for the Uhad martyrs, tents are put up and Rajabiyya is performed on the month of Rajab each year. On the right is the Qubbah al-Thanaya where Prophet Muhammed's[PBUH] sacred teeth were broken in the Battle of Uhud; it was Utba b. Abu Waqqas who wounded him. On the photograph is a note: Mount Uhud outside al-Madina al-Munawwara and the tomb of the master of martyrs, Hamza, uncle of the Prophet[PBUH].

Sadık Bey, 1879-80

IRCICA Yıldız 90770-6b

HZ. HAMZA MESCİDİ MİHRABI

Hamza Mescidi mihrabı ve Kıble duvarına asılmış olan hat levhaları.

محراب مسجد حمزه

محراب مسجد حمزة ولوحات الخط المعلقة على جدار القبلة.

MIHRAB OF MASJID HAMZA

Mihrab of Masjid Hamza and calligraphy plates on the qibla wall.

1916-1918

FP021114

CENNETÜ'L-BAKİ PANORAMİK FOTOĞRAFI

صورة بانورامية لبقيع الغرقد

PANORAMIC PHOTOGRAPH OF BAQI' CEMETERY

IRCICA Yıldız 90743-24

Fotoğrafın altında yer alan notlar:

Cennetü'l-Baki

1/ Darü'l-Hüzn
2/ Kubbe-i Ehl-i Beyt
Hz. Fatımatü'z-Zehra
Hz. İmam Hasanü'l-Müctebâ
Hz. İmam Zeyne'l-Abidin
Hz. İmam Muhammed el-Bâkır
Hz. İmam Cafer es-Sadık
Hz. Abbas
3/ Kubbe-i Benâtü'n-Nebi
Hz. Rukiyye
Hz. Ümmü Gülsüm
Hz. Zeyneb
4/ Kubbe-i Ezvac-ı Mutahharat
Hz. Hatice ile Hz. Meymune'den mâada kâffe-i ezvac-ı mutahharat medfundurlar.
5/ Hz. Akil İbn Ebi Talib
Hz. Abdullah el-Cevad bin Cafer el-Tayyar
6/ Kubbe-i Hz. İbrahim ibn Resulullah
Hz. Osman bin Maz'un
7/ Kubbe-i Hz. İmam Malik ve Hz. Nafi
8/ Kubbe-i Hz. Osman bin Affan
9/ Kubbe-i Murzi'at-i [Seyyid]i'l-Mürselin Hz. Halime es-Sa'diyye
10/ Kubbe-i Hz. Fatıma bint Esed ve Kubbe-i Hz. Ebi Said el-Hudri

أسماء القباب الواردة تحت الصورة هي:

جنة البقيع

١/ دار الحزن
٢/ قبة أهل البيت
السيدة فاطمة الزهراء
الإمام الحسن المجتبى
الإمام زين العابدين
الإمام محمد الباقر
الإمام جعفر الصادق
العباس.
٣/ قبة بنات النبي
السيدة رقية
السيدة أم كلثوم
السيدة زينب.
٤/ قبة الزوجات المطهرات دفنت هنا الزوجات المطهرات كافة عدا السيدة خديجة والسيدة ميمونة.
٥/ عقيل بن أبي طالب
عبد الله الجواد بن جعفر الطيار.
٦/ قبة إبراهيم ابن رسول الله
عثمان بن مظعون.
٧/ قبة الإمام مالك والإمام نافع.
٨/ قبة سيدنا عثمان بن عفان.
٩/ قبة مرضعة [سيد] المرسلين حليمة السعدية.
١٠/ قبة السيدة فاطمة بنت أسد وقبة أبي سعيد الخدري.

Notes underneath the photograph:

Jannat al-Baqi'

1/ *Dar al-Huzn*
2/ *Qubbat Ahl al-Bayt (Dome of Al al-Bayt)*
Fatima al-Zahra
al-Imam Hasan al-Mujtaba
al-Imam Zain al-Abidin
al-Imam Muhammed al-Bakr
al-Imam Dja'far al-Sadeq
al-Abbas
3/ *Qubbat Banat al-Nabi (Dome of the Prophet's [PBUH] daughters)*
Ruqayya
Umm Khulthum
Zainab
4/ *Qubbat Azwaj-i Mutahharat (Dome of the Prophet's [PBUH] wives)*
Tomb of Khadija and Maymuna
5/ *Aqil bin Abu Talib*
Abdullah al-Jawad bin Dja'far al-Tayyar
6/ *Qubbat al-Ibrahim bin Rasulallah*
Uthman bin Maz'un
7/ *Qubbat al-Imam Malik and al-Imam Nafi'*
8/ *Qubbat al-Uthman bin Affan*
9/ *Qubbat Halima al-Sa'diyya (Foster sister of the Prophet PBUH)*
10/ *Qubbat Fatima bint Asad and Qubbat Abu Said al-Khudri*

BAKİ KABRİSTANI

Fotoğrafın üzerindeki not: "1 Hazret-i Abbas türbesi, 2 Kerime-i Peygamberi Zeyneb ve Rukiyye ve Ümm Gülsüm hazeratı, 3 Zevcat-ı Peygamberi Ayişe-i Sıddîka validemiz".

مقبرة البقيع

منظر لمقبرة البقيع في المدينة المنورة، وقد كتبت على الصورة ١. قبر العباس ٢. بنات النبي السيدات: زينب ورقية وأم كلثوم ٣. زوجة النبي والدتنا عائشة الصديقة.

BAQI' CEMETERY

View from Baqi' Cemetery in al-Madina al-Munawwara Note on the photograph: "1 Tomb of al-Abbas, 2 Graves of the daughters of the Prophet: Zainab, Ruqiyya, and Umm Kulthum, 3 Wife of the Prophet: Aisha".

IRCICA MuD 03

حضرت عباس
(١)
کریمهٔ پیغمبری زینب و رقیه و ام کلثوم حضراتی
(٢)

HZ. OSMAN KUBBESİ

Medine-i Münevvere'deki, sonradan yıkılan Hz. Osman Kubbesi. Altındaki notta "Kubbe-i Seyyidina Osman Radi-yallahu anh".

قبة عثمان بن عفان رضي الله عنه

قبة عثمان بن عفان رضي الله عنه في المدينة المنورة وقيل إنها كانت أولى القباب التي تم هدمها وكتب في أسفل الصورة: قبة سيدنا عثمان رضي الله عنه.

QUBBAT OF UTHMAN B. AFFAN

Qubbat of Uthman in al-Madina al-Munawwara which was later demolished. Underneath is the note "Qubbat Sayyiduna Uthman".

1916-1918

IRCICA FP011973

قبة سيدنا عثمان
رضى الله عنه

BAKİ KABRİSTANI

Arkada kabristanın duvarı, ortada Hz. Muhammed'in[s.a.v.] kızları ile hanımlarının kubbeleri, solda Sufyan bin Haris, Cafer bin Ebi Talib ve Malik bin Enes kubbeleri görülüyor.

مقبرة البقيع

ويظهر في الأعلى سورها وفي الوسط قبة بنات الرسول ثم قبة زوجاته وفي يسار الصورة قبة سفيان بن الحارث ثم قبة جعفر بن أبي طالب ثم قبة الإمام مالك

BAQI' CEMETERY

At the back is the cemetery wall, in the middle are the domes of Prophet Muhammed's[pbuh] daughters and wives; to the left are the domes of Abu Sufyan b. Harith, Dja'far b. Abu Talib and Malik b. Anas.

1916-1918

IRCICA FP011768

BAKİ KABRİSTANI

مقبرة البقيع

BAQI' CEMETERY

IRCICA MuD 02

Baki Kabristanı'nın genel görünüşü.
Resmin üzerine şunlar yazılmıştır:

٤/ Hazret-i Ali Efendimizin biraderi Hazret-i Akil, Süfyan b. Haris ve Abdullah b. Cafer-i Tayyar
٥/ Hazret-i Osman Zinnureyn
٦/ Hazret-i Ali Efendimizin validesi Hazret-i Fatıma bt. Esed
٧/ Efendimizin süt validesi Halimetü's-Sa'diyye
٨/ Mahdum-ı Peygamberi Hazret-i İbrahim
٩/ Mezheb imamı Hazret-i Malik Efendimiz.

منظر عام لمقبرة بقيع الغرقد في المدينة المنورة
وقد وردت في أعلى الصورة أسماء:

٤/ عقيل أخي علي بن أبي طالب، وسفيان بن الحارث، وعبد الله بن جعفر الطيار.
٥/ عثمان ذي النورين (ابن عفان).
٦/ فاطمة بنت أسد والدة الإمام علي رضي الله عنه.
٧/ حليمة السعدية مرضعة الرسول صلى الله عليه وسلم.
٨/ إبراهيم ولد النبي.
٩/ الإمام مالك صاحب المذهب.

General view of Baqi' cemetery
The inscriptions on the photograph:

٤/ *Aqil, Caliph Ali's brother, Abu Sufyan b. Harith and Dja'far b. Abu Talib (Tayyar),*
٥/ *Caliph Uthman*
٦/ *Caliph Ali's mother Fatima bint Asad*
٧/ *Prophet Muhammed's*[PBUH] *foster mother Halima al-Sa'diyye*
٨/ *Prophet Muhammed's*[PBUH] *son Ibrahim*
٩/ *Imam Malik, founder of Maliki School of Law*

مدینهٔ منورده جنت البقیعک منظرهٔ عمومیه سی
٥ ، حضرت عثمان ذی النورین
٦ ، حضرت فاطمه بنت اسد
٧ حلیمه السعدیه
٩ حضرت مالک

MAHMUDİYE MEDRESESİ VE KÜTÜPHANESİ

Mescid-i Nebevî'de Babü's-Selâm'dan çıkınca sağda yer alan bu medresenin Memlûk Sultanı Kayıtbay tarafından 888/1483-84'te yaptırıldığı söylenir. Sultan II. Mahmud döneminde 1237/1821'de kapsamlı bir restorasyona tabi tutulan medreseye Mahmudiye adıyla bilinen bir kütüphane eklenmiştir. 4596 kitaplı bu kütüphane Kral Abdulaziz döneminde 1370/1950-51'deki genişletme çalışmalarında ortadan kaldırılmıştır. Fotoğraflarda dıştan ve içten görünüşler yer alıyor.

المدرسة المحمودية والمكتبة

تقع على يمين الخارج من باب السلام، وبينه وبين باب الرحمة في المسجد النبوي بالمدينة المنورة، ويبدو أن المدرسة أقيمت في زمن السلطان المملوكي الأشرف قايتباي في عام ٨٨٨هـ/ ٨٣-١٤٨٤م، ثم جرى تجديدها بشكل شامل في عهد السلطان محمود الثاني في سنة ١٢٣٧هـ ١٨٢١م، وأضيفت إليها مكتبة كبيرة عرفت هي الأخرى بالمحمودية، وكانت تضم ٤٥٩٦ كتاباً. وقد أزيلت خلال التوسعة في عهد الملك عبد العزيز في عام ١٣٧٠هـ/ ٥٠-١٩٥١م.

MAHMUDIYYA MADRASA AND LIBRARY

This madrasa in al-Masjid al-Nabawi, situated on the right when exiting Bab al-Salam, is said to be built by Mamluk Sultan Qaitbay in 888/1483-84. In the period of Sultan Mahmud II 1237/1821, it underwent an extensive renovation and the library known as Mahmudiyya was added. This library containing 4596 volumes was demolished during the expansion work in 1370/1950-51 in the time of King Abdulaziz. Photograph contains the interior and exterior views.

1916-1918

IRCICA FP011039

IRCICA FP021112

BURHAN-I İTTİHAD İBTİDAİ MEKTEBİ

Osmanlı idaresindeki son günlerinde Medine-i Münevvere'de 1328/1910'da açılan bu mektebin bir benzeri de Mekke-i Mükerreme'de açılmıştır. Bu mektep önce Babü's-Safa önünde açılmış, daha sonra Ecyad'da Maliye Sarayı önünde inşa edilen binaya taşınmıştır. Fotoğrafta öğrenciler ve öğretmenleri görülüyor.

مدرسة برهان الاتحاد الابتدائية

وهي إحدى المدارس التي تأسست في الأراضي الحجازية خلال المرحلة الأخيرة من العهد العثماني (١٣٢٨هـ/١٩١٠م). ونشهد في الصورة طلاب المدرسة مع بعض معلميها. وهذه المدرسة كان لها نظيرتها في مكة المكرمة، وتم فتحها أمام باب الصفا ثم نقلت إلى مبنى أقيم لها في أجياد أمام قصر المالية.

BURHAN AL-ITTIHAD PRIMARY SCHOOL

This school was opened in 1328/1910 in al-Madina al-Munawwara in the last days of the Ottoman rule; a similar school was opened in Makka al-Mukarrama. The school was first opened in front of Bab al-Safa, later was moved to the building constructed in front of the Finance Department in Ajyad. The teachers and students can be seen in the photograph.

1916-1918

IRCICA FP021253

HATIRA FOTOĞRAFI

Öğretmenler ve öğrencilerin birlikte fotoğrafı.

صورة تذكارية

الطلاب مع معلميهم في إحدى المدارس بالمدينة المنورة.

A REMEMBRANCE PHOTOGRAPH

Photograph of the teachers and students together.

1916-1918

IRCICA FP021252

MENAHA MEYDANI VE ŞECERETÜ'D-DÜR SEBİLİ

Medine-i Münevvere'de birinci sur dışında kalan Menaha meydanı ve Şeceretü'd-dür Sebili.

ساحة المناخة وسبيل شجرة الدر

ساحة المناخة وسبيل شجرة الدر اللذان بقيا خارج السور في المدينة المنورة.

MANAKHA SQUARE AND SHAJARAT AL-DURR SABIL (PUBLIC FOUNTAIN)

Manakha Square outside the first wall in al-Madina al-Munawwara and Shajarat al-Durr public fountain.

1916-1918

IRCICA FP011872

MENAHA MEYDANI

Menaha Meydanı, su kuyuları

ساحة المناخة

ساحة المناخة وخزانات المياه.

MANAKHA SQUARE

Manakha Square, water wells

1916–1918

IRCICA FP021402

MENAHA MEYDANI, BELEDİYE BİNASI

ساحة المناخة خارج السور الأول ومبنى البلدية

MANAKHA SQUARE, MUNICIPALITY BUILDING

1916–1918

IRCICA FP011871

MENAHA MEYDANI

Belediye binası, hacıların Mekke-i Mükerreme-Medine-i Münevvere arasında kullandıkları tahtırevanlar, develer.

ساحة المناخة

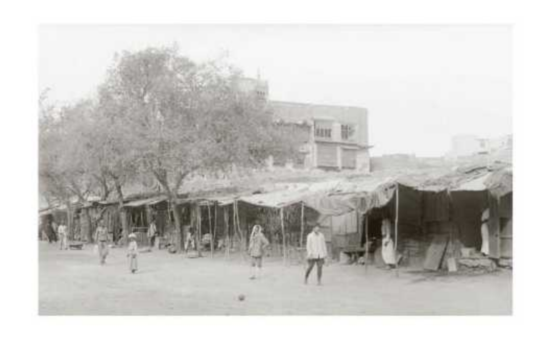
ساحة المناخة ومبنى البلدية والجمال والشقادف التي يستخدمها الحجاج للنقل بين مكة المكرمة والمدينة.

MANAKHA SQUARE

Municipality building, the sedan chairs and camels used by the pilgrims between Makka al-Mukarrama and al-Madina al-Munawwara

1916-1918

IRCICA FP011040

IRCICA FP011245

MENAHA MEYDANI

Ahali, Nizamiye Kışlası askerlerinin Menaha Meydanı'ndaki resmi geçidini seyrediyor. Ortada belediye binası ve Beytü'l-Mal iken sonradan sıbyan mektebine dönüştürülen Şeceretü'd-dür Sebili görülüyor.

ساحة المناخة

استعراض عسكري يخرج من قشلة العساكر النظامية ماراً بساحة المناخة على يمين مبنى البلدية بالمدينة المنورة والناس مجتمعون للفرجة، ونشهد سبيل شجرة الدر الذي كان مقراً لبيت المال ثم كتاباً لتعليم الصبية.

MANAKHA SQUARE

The public watching the official parade of the regular army from the Nizamiyya Barracks in the Manakha square. In the middle is the Municipality building and the Shajarat al-Durr that used to be the Bayt al-Mal, which was later converted into a Sibyan School.

1916-1918

IRCICA FP021505

MENAHA'DA CİHAT İLANI

Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'nin kendisine harp ilan etmelerine karşı 11 Kasım 1914'te I. Dünya Savaşı'na girdi. Birkaç gün sonra 14 Kasım 1914'te Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi'nin fetvası mucibince "Büyük Cihat" ilan etti. Bu ilanlar, içerisinde Medine-i Münevvere'nin de bulunduğu çeşitli vilayetlere dağıtıldı. İlan, Sultan V. Mehmed Reşad adına idi ve Osmanlı Devleti'ne, İslam Hilafeti'ne savaş açan İslam düşmanlarına karşı mukaddes cihadı içeriyordu. Fotoğrafta, üst düzey memurlar ve şehrin ileri gelenleri ile birlikte Hicaz Valisi Basri Paşa el açmış dua ederken görülüyor.

قراءة إعلان الجهاد في المناخة بالمدينة المنورة

كانت الدولة العثمانية قد دخلت الحرب العالمية الأولى في ١١ نوفمبر ١٩١٤م رداً على إعلان كل من فرنسا وانجلترا الحرب عليها، ثم لم تلبث أن أعلنت "الجهاد الأكبر" في ١٤ نوفمبر ١٩١٤م متضمناً الفتوى بذلك من شيخ الإسلام أوركوبلو خيري أفندي، ثم جرى توزيع الإعلان على ولايات الدولة ومنها المدينة المنورة. وكان الإعلان باسم السلطان محمد رشاد الخامس، ويتضمن الجهاد المقدس على أعداء الإسلام محاربي الدولة العثمانية دولة الخلافة الإسلامية. ويلاحظ في الصورة بصري باشا والي الحجاز وهو يرفع يديه بالدعاء مع كبار الموظفين والأشراف.

DECLARATION OF JIHAD, IN MANAKHA

The Ottoman State entered World War I on 11 November 1914 after France and Britain declaring war on it. A "Great Jihad" was proclaimed on 14 November 1914, following the fatwa issued by Sheikh al-Islam Ürgüplü Hayri Efendi. The Jihad was announced in different provinces including Madina al-Munawwara. The announcement was made in the name of Sultan Mehmed Reşad V. The Holy Jihad was launched against the enemies of Islam which had declared war on the Ottoman State, holder of the Islamic Caliphate. The photograph shows Basri Paşa, the Governor of Hijaz, together with high officials and the city's notables, praying with their hands open.

1916-1918

IRCICA FP011350

MEDİNE-İ MÜNEVVERE HALKINDAN SAVAŞA KATILAN GÖNÜLLÜLER

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Medine-i Münevvere halkından gönüllü olarak savaşa katılanlardan bir grup.

متطوعون للجهاد من أهالي المدينة المنورة

صورة تذكارية لجمع من أهالي المدينة المنورة ممن تطوعوا للجهاد عندما أعلنته الدولة العثمانية.

VOLUNTEERS FROM AL-MADINA AL-MUNAWWARA

A group of volunteers from amongst the people of al-Madina al-Munawwara who joined in the World War I.

1916-1918

IRCICA FP012597

MAHMEL-İ ŞERİF'İN UĞURLANIŞI

Önde Şeyhülislam ve devlet erkânı olduğu halde Mahmel-i Şerif'i taşıyan Mahmel-i Şerif'in Sultan II. Abdülhamid'in ikamet ettiği Yıldız Sarayı'ndan uğurlanışı.

توديع المحمل الشريف

خروج المحمل الشريف من داخل قصر يلديز حيث يقيم السلطان عبد الحميد الثاني، ويتقدم المحمل شيخ الإسلام وكبار رجال الدولة.

MAHMAL AL-SHARIF SEEN OFF

Mahmal al-Sharif being seen off from the Yıldız Palace, where Sultan Abdulhamid II resided, led by Sheikh al-Islam and the state officials.

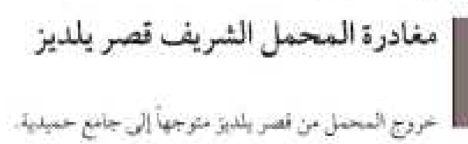
1900

IRCICA Yıldız 779-23-14

MAHMEL-İ ŞERİF'İN YILDIZ SARAYI'NDAN AYRILIŞI

Yıldız Sarayı'ndan çıkan Mahmel-i Şerif, Hamidiye Camii'ne gidiyor.

مغادرة المحمل الشريف قصر يلديز

خروج المحمل من قصر يلديز متوجهاً إلى جامع حميدية.

DEPARTURE OF MAHMAL AL-SHARIF FROM THE YILDIZ PALACE

Mahmal al-Sharif leaving the Yildiz Palace, and proceeding to the Hamidiye Mosque.

IRCICA Yıldız 91313-11

MAHMEL-İ ŞERİF HAMİDİYE CAMİİ'NDE

Yıldız Sarayı'ndan uğurlanan Mahmel-i Şerif kısa bir süre sonra Hamidiye Camii avlusuna ulaşırdı.

المحمل الشريف في جامع حميدية

المحمل الشريف داخل حرم جامع حميدية عقب خروجه مباشرة من قصر يلديز

MAHMAL AL-SHARIF AT THE HAMIDIYE MOSQUE

Mahmal al-Sharif after being seen off from the Yildiz Palace, would soon reach the courtyard of the Hamidiye Mosque.

IRCICA Yıldız 91313-12

ŞAM MAHMELİ KONAKLAMA SIRASINDA

المحمل الشامي في مكة المكرمة

MAHMAL OF DAMASCUS (SHAMI) AT A STOPOVER

1916-1918

IRCICA FP021249

محمل الشامي

MAHMEL-İ ŞERİF, ŞAM

Fotoğrafın sağ tarafında Şam Beşinci Ordu Komutanı Ömer Rüştü Paşa (1892-96), solunda Vali Mehmed Rauf Paşa (1892-94), devlet adamları ve Şam eşrafı görülüyor. Fotoğrafın tarihini şu beyit tesbit ediyor:

Bu resmi mesadeti efzaya söyledim
Huda esirgeye Sultan Hamid Efendimizi
sene 1310 [1892-1893]

المحمل الشريف في الشام

صورة للمحمل الشريف في الشام وعلى يمينه عمر رشدي باشا قائد الجيش العثماني الخامس في الشام (١٨٩٢-١٨٩٦م) وعلى يسار المحمل الوالي شريف محمد رؤف باشا (١٨٩٢-١٨٩٤م) وكبار رجال الحكم ثم أعيان الشام وأشرافها. وهناك بيت من الشعر بالتركية يؤرخ للصورة باللغة العثمانية، يقول:

نظمت تاريخاً لهذه الصورة الباعثة للسعادة
فقلت حفظ الله أفندينا السلطان عبد الحميد
سنة ١٣١٠هـ (٩٢-١٨٩٣م).

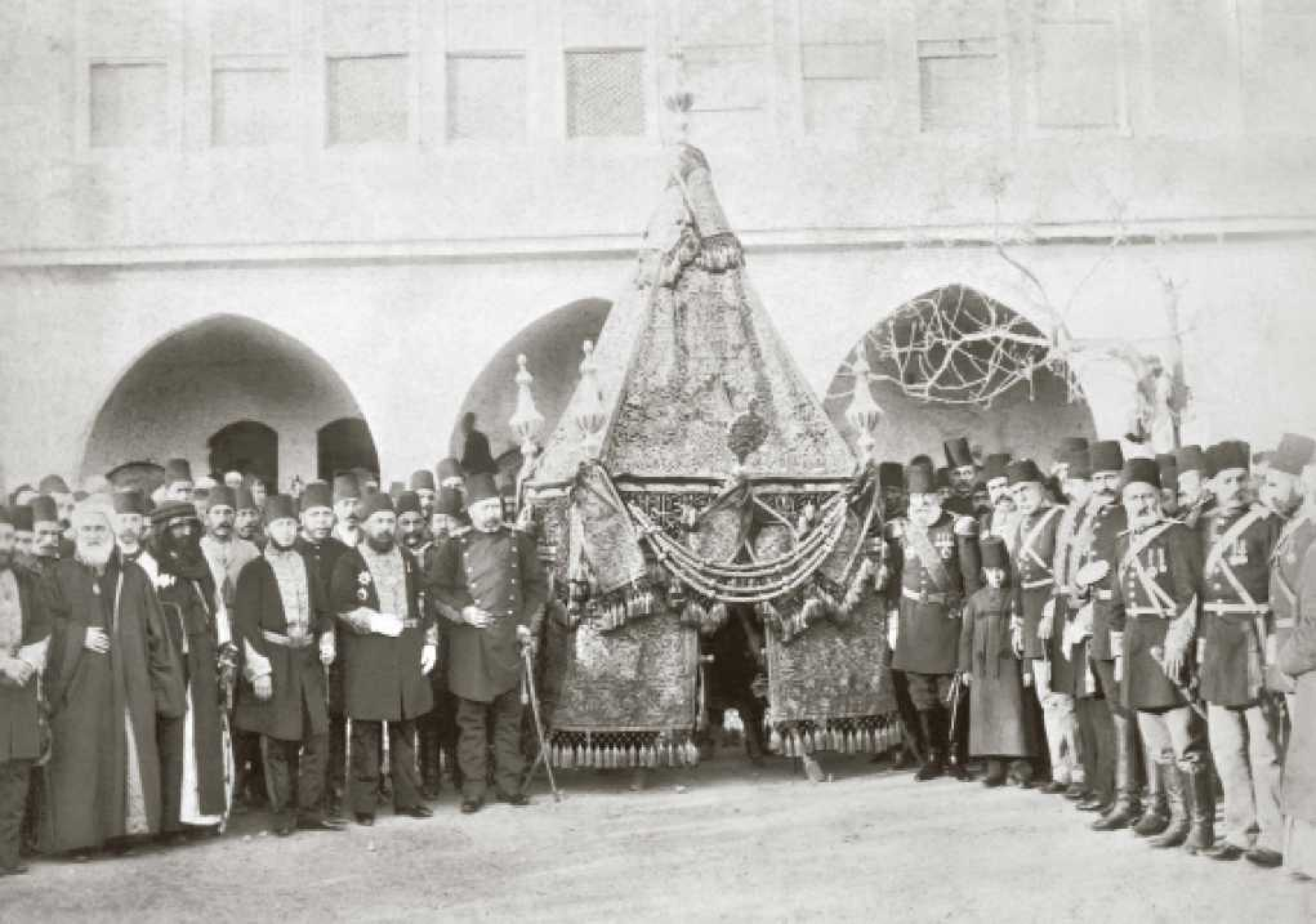

MAHMAL AL-SHARIF, DAMASCUS (SHAMI)

On the right is Damascus 5th Army Commander Ömer Rüştü Pasha (1892-96); on his left is Governor Mehmed Rauf Pasha (1892-94), state officials and the prominent people of Damascus. The following couplet determines the date of the photograph:

I told the universe of this official bliss
May God protect our Master Sultan Abdulhamid
in the year 1310 [1892-1893]

IRCICA Yıldız 91313-9

MAHMEL-İ ŞERİF, ŞAM

Mahmel ile birlikte bir önceki fotoğraftaki aynı şahıslar: Şam Beşinci Ordu Komutanı Ömer Rüştü Paşa (1892-96), Vali Mehmed Rauf Paşa (1892-94), devlet adamları ve Şam eşrafı. Burada Mahmel devesi yere çökmüş. Fotoğrafın altında şu beyit yazılıdır:

Uluvv-i şan ile oldukça Hadimü'l-Haremeyn
Huda esirgeye Sultan Hamid Efendimizi
sene 1310 [1892-93]

المحمل الشريف في الشام

صورة أخرى لنفس المحمل ولنفس الأشخاص تقريباً وأمام نفس المبنى قائد الجيش الخامس في دمشق عمر رشدي باشا (١٨٩٢-٩٦)، الوالي محمد رؤوف باشا (١٨٩٢-٩٤)، رجال الدولة وإشراف دمشق. والفارق الواضح هنا هو وجود المحمل على ظهر الناقة التي ناخت على الأرض. وفي أسفل الصورة بيت من الشعر التركي يقول:

علو الشأن لك ما دمت خادم الحرمين
حفظ الله لنا أفندينا سلطان حميد
سنة ١٣١٠هـ

MAHMAL AL-SHARIF, DAMASCUS (SHAMI)

Mahmal with Damascus 5th Army Commander Ömer Rüştü Pasha (1892-96), Governor Mehmed Rauf Pasha (1892-94), state officials and the prominent people of Damascus. Here the Mahmal camel is kneeling. Below the photograph is the following couplet:

(As long as the Servants of Haramayn are renowned and noble
May God protect our Master Sultan Hamid
In the year 1310 [1892-93]

IRCICA Yıldız 91313-7

SURRE ALAYI ANBERİYE KAPISI'NDAN GİRİYOR, MEDİNE-İ MÜNEVVERE

Askerî bando önde olduğu halde Surre Alayı Medine-i Münevvere'de Anberiye Kapısı'ndan giriyor.

دخول موكب الصرة من باب العنبرية في المدينة المنورة

فرقة الموسيقى العسكرية (باندو) تتقدم موكب الصرة بعد دخوله من باب العنبرية.

SURRA ENTERING THE ANBARIYYA GATE, AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Surra led by the military band entering the Anbariyya Gate, al-Madina al-Munawwara.

1916-1918

IRCICA FP021494

SURRE ALAYI MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DE, ANBERİYE MEYDANI'NDA

موكب الصرة في ميدان العنبرية بالمدينة المنورة

SURRA IN ANBARIYYA SQUARE, AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Kazanlı Burhaneddin Tercümanî, 1916–18

IRCICA FP021242

MEDİNE-İ MÜNEVVERE MUHAFIZI BASRİ PAŞA VE ŞEHRİN İLERİ GELENLERİ MAHMEL-İ ŞERİF İLE

Medine-i Münevvere'ye Şevval 1334/Ağustos 1916'da ulaşan son Surre-i Hümayun fevkalade bir merasimle karşılandı. Bu kafilenin eminiyle ve taşıdığı emanetlerle Mekke-i Mükerreme'ye doğru yola koyulması için güzergâhın askerî kuvvetler tarafından açılması bekleniyordu. Bazı devlet adamları bu alayın Mekke-i Mükerreme'ye gitmesi ve yarı yoldan dönmemesi hususunda ısrarlıydı. Aksi takdirde İstanbul halkı nazarında hükûmetin intibaının zedeleneceği endişesi vardı. Bu sebeple Surre Emini Mekke-i Mükerreme güzergâhının emniyetinin sağlanması için Medine-i Münevvere'de uzun bir müddet bekledi. Bekleyişin uzaması üzerine Surre-i Hümayun görevlileri birer birer İstanbul'a dönmeye başladı. Bu alaya, Sultan Mehmed Reşad'ın Hz. Peygamber'den[s.a.v.] şefaat dilemesi için gönderdiği Bursa Nakşibendî Tarikatı şeyhlerinden biri de refakat ediyordu. Fotoğrafta Medine-i Münevvere Muhafızı Basri Paşa, Nakşibendî Şeyhi ve Medine-i Münevvere eşrafı görülüyor.

المحمل الشريف يتقدمه المحافظ بصري باشا ووجهاء المدينة المنورة

في شوال ١٣٣٤هـ (أغسطس ١٩١٦م) وصل آخر موكب للصرة الهمايونية إلى المدينة المنورة وتم استقباله بمراسم غير عادية. وكان المقرر أن تقوم القوات العسكرية بفتح طريق مكة المكرمة حتى يتوجه إليها الموكب مع أمينه وبالأمانات التي يحملها كل عام. وكان بعض رجال الدولة يصرون على وصول الموكب إلى مكة المكرمة وعدم عودته من منتصف الطريق حتى لا يكون لذلك أثره السيئ على المسلمين في استانبول وبالتالي على صورة الحكومة غير المقبولة في نظر الأهالي. ومن ثم بقي أمين الصرة مدة طويلة في المدينة انتظاراً لفتح الطريق والتوجه إلى مكة المكرمة. ومع طول مدة الانتظار وعدم التأكد من احتمال فتحه والمرور بأمان راح موظفو الصرة الهمايونية في العودة واحداً بعد الآخر وبصورة غير رسمية إلى استانبول. وكان يصاحب الموكب في مهمة خاصة من السلطان محمد رشاد أحد المشايخ النقشبندية في مدينة بورصة، إذ كان يحمل رسالة استعطاف من السلطان إلى الحجرة النبوية الشريفة. ونرى في هذه الصورة المحافظ بصري باشا وشيخ النقشبندية ووجهاء المدينة المنورة.

CUSTODIAN OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA BASRI PASHA AND THE PROMINENT PEOPLE OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA WITH THE MAHMAL AL-SHARIF

The last Surra that reached al-Madina al-Munawwara on Shawwal 1334/August 1916 was received with a magnificent ceremony. The military forces were expected to clear the route so that the caravan, its Custodian and the gifts could be on their way to Makka al-Mukarrama. Some state officials were insistent that the Surra should go on to Makka al-Mukarrama and not turn back halfway during its journey. They were concerned that otherwise the image of the Government would be damaged in the eyes of the public. For this reason the Emin of Surra waited for a long time in al-Madina al-Munawwara so that security on the roads would be ensured. After an extended wait, the functionaries of the Imperial Surra started returning to Istanbul one by one. One of the sheikhs of the Bursa Naqshbandi Order sent by Sultan Mehmed V, in order to supplicate Prophet Muhammad's[PBUH] auspices, was accompanying the Surra. In the photograph are the Custodian of al-Madina al-Munawwara, the Naqshbandi sheikh, and the prominent people of al-Madina al-Munawwara.

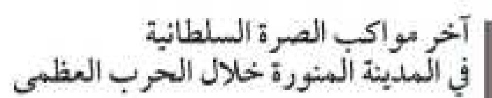
1916

IRCICA FP021240

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA SON SURRE ALAYI MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DE

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Medine-i Münevvere Muhafızı Basri Paşa döneminde gerçekleştirilen son Surre Alayı Medine-i Münevvere'de.

آخر مواكب الصرة السلطانية في المدينة المنورة خلال الحرب العظمى

آخر مواكب الصرة السلطانية في المدينة المنورة أثناء الحرب العالمية الأولى وعهد بصري باشا

THE LAST SURRA IN AL-MADINA AL-MUNAWWARA DURING THE WORLD WAR I.

The last Surra in al-Madina al-Munawwara at the time of the Custodian of al-Madina al-Munawwara Basri Pasha, during World War I.

1916

IRCICA FP021241

MAHMEL RAVZA-İ MUTAHHARA'DA BABÜ'S-SELÂM ÖNÜNDE

Babü's-Selâm'dan çıkınca sağda Kayıtbay Medresesi yer alır. Bu medrese daha sonra Mahmudiye Medresesi adını almıştır.

المحمل أمام باب السلام في الروضة المطهرة

المحمل أمام باب السلام في الروضة المطهرة بالمدينة المنورة، وعلى يمين الخارج من الباب تقع مدرسة قايتباي أو المدرسة المحمودية فيما بعد.

MAHMAL IN FRONT OF BAB AL-SALAM AT THE TOMB OF PROPHET MUHAMMED[PBUH]

Coming out of Bab al-Salam, on the right is the Qaitbay Madrasa. This madrasa was later named Mahmudiyya Madrasa.

1916-1918

IRCICA FP021495

MISIR MAHMELİ MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DE

Mısır Mahmeli Babü'l-Anberiye'ye girdikten ve Mısır Tekkesi önünde mola verdikten sonra Medine-i Münevvere'ye ulaşırdı.

المحمل المصري في المدينة المنورة

وصول المحمل المصري إلى المدينة المنورة بعد دخوله من باب العنبرية والتوقف أمام التكية المصرية

MAHMAL OF EGYPT IN AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Mahmal of Egypt entered al-Madina al-Munawwara through Bab al-Anbariyya and had a stopover in front of the Egyptian Lodge.

1916-1918

IRCICA FF021247

محمل المصري

MISIR TEKKESİ ÖNÜNDE MAHMEL-İ ŞERİF, MEDİNE-İ MÜNEVVERE

Babü'l-Anberiye dışındaki avluya ulaşan Mısır Mahmeli karargâhında dinlenir ve Anberiye Caddesi'nde bulunan nizamiye kışlası önündeki Mısır Tekkesi karşısından Medine-i Münevvere'ye doğru hareket eder, bu arada Menaha bölgesini aşarak Babü's-Selam avlusuna doğru giderdi.

موكب الصرة أمام التكية المصرية في المدينة المنورة

كان المحمل المصري يصل إلى ساحة خارج باب العنبرية، وبعد أن يستريح هناك في معسكره تبدأ عملية الانطلاق مرة أخرى من أمام التكية المصرية المقابلة للثكنة العسكرية أو قشلة العساكر النظامية في شارع العنبرية، ثم يبدأ من هنا في الدخول إلى المدينة المنورة حيث يقطع منطقة المناخة نحو ساحة باب السلام.

MAHMAL AL-SHARIF, IN FRONT OF THE EGYPTIAN LODGE, AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Mahmal of Egypt having reached the courtyard outside Bab al-Anbariyya camped and rested, then moved towards al-Madina al-Munawwara, from opposite the Egyptian Lodge in front of the army barracks on Anbariyya Street; in the meantime, it passed through the Manakha region and moved towards the courtyard of Bab al-Salam.

1916-1918

IRCICA FP021244

MISIR TEKKESİ ÖNÜNDE SURRE ALAYI, MEDİNE-İ MÜNEVVERE

Nizamiye kışlası önünde yer alan Babü'l-Anberiye'den girince solda kalan Mısır Tekkesi, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın emriyle 1816-19 yıllarında inşa edilmiştir. Yıl boyunca ihtiyaç sahiplerine yemek dağıtan bu tekkenin önünde Mısır Mahmeli resmî törenle karşılanırdı. Sekiz tekkeden biri olan bu tekke, önce kapatılmış, 1405/1984-85'te ise yıktırılmıştır. Tek katlı ve birkaç odalı bu binanın ana kapısının bulunduğu güney cephesi Anberiye Caddesi'ne bakardı. Yuvarlak kubbeleri olan binanın odaları sivri kemerli revaklara bakmaktaydı. Tekkenin ortasında küçük kubbeli bir şadırvan vardı.

موكب المحمل أمام التكية المصرية بالمدينة المنورة

تقع التكية المصرية على يسار الداخل من باب العنبرية أمام ثكنة العساكر السلطانية. وقد شيدت عام ١٨١٦-١٨١٩م بأمر من إبراهيم باشا ابن محمد علي باشا. وكانت مخصصة لإطعام الفقراء طوال العام، ويجري أمامها استقبال المحمل المصري في حفل رسمي خلال موسم الحج، ويجري تزيينها بالرايات والأعلام. وهذه التكية هي واحدة من ثماني تكايا كانت موجودة ثم أزيلت بعد انتهاء وظائفها آنذاك. وهذا المبنى عبارة عن طابق واحد يطل بواجهته الجنوبية على شارع العنبرية ومنها المدخل الرئيسي. ويتكون المبنى من مجموعة من الغرف المغطاة بقباب كروية منخفضة يتحول فيها المسقط المربع «مسقط الغرفة» إلى مسقط دائري عن طريق إنشاء مثلثات كروية في الأركان وعلى الصحن الداخلي، وتطل هذه الغرف على أروقة ذات عقود مدببة. وفي منتصف التكية كان يوجد شادروان عليه قبة صغيرة، وقد أزيلت هذه التكية مؤخراً في (١٤٠٥هـ/٨٤-١٩٨٥م).

SURRA IN FRONT OF THE EGYPTIAN LODGE, AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Entering from Bab al-Anbariyya, which is in front of the Army Barracks, the Egyptian Lodge is to the left; it was built in 1816-19 by order of Ibrahim Pasha, Mehmed Ali Pasha's son. Mahmal of Egypt was received with an official ceremony in front of this lodge where food was distributed to the needy all year round. It was one of the eight lodges, and was first closed down, and later torn down in 1405/1984-85. It was a single-storey building with a few rooms; the main gate was on the south side facing Anbariyya Street. The rooms of this round domed building faced the pointed riwaqs. There was a fountain in the middle of the Lodge.

1916-1918

IRCICA FP021363

MAHMEL-İ ŞERİF'İN MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DE ANBERİYE KAPISI'NDAN ÇIKIŞI

Anberiye Kapısı'ndan Mescid-i Nebevî'ye girildiğinde sağda Nizamiye Kışlası, diğer adıyla Anberiye Kışlası kalır. Medine-i Münevvere'de Kışla-i Hümayun, kaleyle birlikte nizamiye askerinin bir alt karargâhıydı. Bu kışlada koğuşlar, talim meydanı ile bir okul bulunuyordu. Kışlanın temel görevi savunma, koruma ve Medine-i Münevvere suruna bitişik, aralarında Kaba' Kalesi, Urve Kalesi ve demiryolu istasyonu çevresindeki kale ve kuleler de bulunan güneybatı kale ve kulelerini denetlemekti. Kışla-i Hümayun, şehrin güneybatı tarafında, Hicaz Demiryolu (1901-1908) inşa edilirken Sultan II. Abdülhamid tarafından yaptırılan ikinci sur dahilinde kalır ve Sultan I. Abdülhamid tarafından 1162/1748'de yaptırılan Birinci Aziziye Kapısı'na bağlanır. Kışlanın bulunduğu caddede Mısır Tekkesi, Külliye-i İslamiye, Anberiye Mescidi ve demiryolu istasyonu gibi pek çok önemli yapı yer alır. En işlek kapı olan Anberiye Kapısı'nı tüccar, hac ve ziyaretçi kafileleri kullanır, kapı yakınında da her sene Mısır hac kafilesi istirahat ederdi. Bilâl Mescidi dörtgen şeklinde olan kışlanın avlusundadır. Rivayete göre bu mıntıka Hz. Muhammed'in[s.a.v.] Medine-i Münevvere'de ilk bayram namazgâhı olmuştur. Kışla ile Mısır Tekkesi arasında bulunan Birinci Aziziye Kapısı yıkılarak Sultan Mehmed Reşad döneminde demiryolu istasyonu ile Anberiye Mescidi arasında tekrar inşa edilmiştir. Kışla Medine-i Münevvere Kumandanı Fahreddin Paşa'nın son günlerine kadar faaldi.

المحمل الشريف يخرج من باب العنبرية بالمدينة المنورة

وتوجد على يمين الداخل من هذا الباب نحو المسجد النبوي قشلة العساكر النظامية أو قشلة العنبرية، وكانت مقراً فرعياً للعساكر النظامية في المدينة المنورة إلى جانب القلعة السلطانية. وكانت تضم مساكن للعساكر وساحة ومدرسة لتعليمهم وتدريبهم، ومهمتها الاهتمام بشئون الدفاع والحراسة ومراقبة القلاع والأبراج الواقعة في جهة الجنوب الغربي المتصلة بسور المدينة والخارجة عنه، مثل قلعة قباء وقلعة عروة والقلاع والأبراج المحيطة بمحطة السكة الحديدية. وتقع هذه القشلة في الطرف الجنوبي الغربي من المدينة داخل السور الثاني الذي أقامه السلطان عبد الحميد الثاني عند تنفيذه لمشروع سكة حديد الحجاز (١٩٠١-١٩٠٨م)، وهي ترتبط بباب العنبرية الأول الذي بناه السلطان عبد الحميد الأول عام ١١٦٢هـ / ١٧٤٨م، وتجاور الكثير من المعالم الأخرى الهامة، مثل التكية المصرية التي تقابلها على نفس الشارع، والكلية الإسلامية، ومسجد العنبرية، ثم محطة السكة الحديدية في المدينة. وكان باب العنبرية من الأبواب الأكثر نشاطاً وحركة، إذ تدخل منه قوافل التجار والحجاج والزوار، وينزل عنده موكب الحج المصري كل عام. ويتوسط فناء القشلة المربع الشكل مسجد بلال الحبشي رضي الله عنه الذي قيل إنه كان مصلى النبي صلى الله عليه وسلم في أول صلاة عيد في المدينة المنورة. والجدير بالذكر أن باب العنبرية الأول الذي بناه السلطان عبد الحميد الأول كان يقع بين القشلة والتكية المصرية فجرى هدمه وأقيم في موضعه الجديد في عهد السلطان محمد رشاد بين مبنى محطة السكة الحديد ومسجد العنبرية. وقد ظلت القشلة مستخدمة حتى نهاية عهد فخر الدين باشا محافظ المدينة.

MAHMAL AL-SHARIF STARTING OUT FROM ANBARIYYA GATE IN AL-MADINA AL-MUNAWWARA

In entering al-Masjid al-Nabawi from the Anbariyya gate, the Army Barracks, also called Anbariyya Barracks, are to the right. Imperial Barracks built by Sultan Abdulhamid II was the headquarters of the regular army in al-Madina al-Munawwara. The barracks contained the living quarters, training area, and a school. The basic duties of the Barracks was defense, protection, and supervision of the southeast fortresses and towers next to al-Madina al-Munawwara walls, among which were the Ka'ba and Urwa Fortresses and the fortresses and towers around the railway station. Imperial Barracks were left inside the second city wall, which was built by Sultan Abdulhamid II in (1901-1908) while the Hejaz railway was being constructed and was attached to the First Aziziye Gate that was built by Sultan Abdulhamid I in 1162/1748. Numerous important buildings such as the Egyptian Lodge, al-Kulliya al-Islamiyya (Islamic Complex), Masjid al-Anbariyya and the railway station are on the same street as the Barracks. One of the busiest gates, Anbariyya Gate was used by the merchants, hajj caravans and visitors; Every year the Egyptian Hajj caravan would stopover near this gate. Masjid al-Bilal is in the middle of the square courtyard. It is rumored that this site was Prophet Muhammed's[PBUH] first musalla (praying area) for 'Id prayer. The First Aziziya Gate between the Barracks and the Egyptian Lodge was torn down and rebuilt in the area between the railway station and Masjid al-Anbariyya in the period of Sultan Mehmed V. The Barracks were in use until the last days of Medina Custodian Fahreddin Pasha.

1916-1918

IRCICA FP021248

MAHMEL-İ ŞERİF ANBERİYE KAPISI'NDAN ÇIKARKEN, MEDİNE-İ MÜNEVVERE

Mahmel-i Şerif önde bando takımı olduğu halde Mekke-i Mükerreme'ye gitmek üzere Medine-i Münevvere'de Harem-i Şerif'in güneybatısında ve tren istasyonunun karşısında bulunan Anberiye Kapısı'ndan çıkarken görülüyor. Meydanın sağında Mısır Mahmeli ikametgâhı bulunuyordu.

موكب المحمل عند خروجه من باب العنبرية في المدينة المنورة

يظهر في هذه الصورة موكب المحمل عند خروجه من باب العنبرية الكائن أمام محطة القطار في الجزء الجنوب الغربي من الحرم الشريف بالمدينة المنورة وذلك للتوجه إلى مكة المكرمة وأمامه الفرقة الموسيقية.

AL-MADINA AL-MUNAWWARA AS MAHMAL AL-SHARIF COMES OUT THE ANBARIYYA GATE

Mahmal al-Sharif, seen with the band leading, exiting Anbariyya Gate southwest of al-Haram al-Sharif in al-Madina al-Munawwara and opposite the train station on its way to Makka al-Mukarrama; to the right of the square is the place where Mahmal of Egypt rested and camped.

1916-1918

IRCICA FP021243

MAHMEL-İ ŞERİF'İN ANBERİYE KAPISI'NDAN ÇIKIŞI

Mahmel-i Şerif Mekke-i Mükerreme'ye gitmek üzere Medine-i Münevvere'deki Anberiye Kapısı'ndan çıkıyor.

المحمل الشريف يخرج من باب العنبرية

المحمل الشريف عند خروجه من باب العنبرية متوجهاً إلى مكة المكرمة

MAHMAL AL-SHARIF EXITING ANBARIYYA GATE

Mahmal al-Sharif exiting Anbariyya Gate in al-Madīna al-Munawwara on its way to Makka.

1916-1918

IRCICA FP021245

SURRE ALAYI'NIN MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEN MEKKE-İ MÜKERREME'YE GİDİŞİ

Surre Alayı Medine-i Münevvere'den Mekke-i Mükerreme'ye doğru yola çıkıyor.

خروج موكب الصرة من المدينة إلى مكة المكرمة

موكب الصرة يخرج من المدينة متوجهاً إلى مكة المكرمة

SURRA DEPARTING AL-MADINA AL-MUNAWWARA FOR MAKKA AL-MUKARRAMA

Surra on its way to Makka al-Mukarrama from al-Madina al-Munawwara.

1916-1918

IRCICA FP011037

MISIR MAHMELÎ ABDULLAH BÂNÂCE KONAĞI YANINDA, MEKKE-İ MÜKERREME

Ciyad Caddesi ile Mes'â Caddesi'nin kesiştiği kavşakta yer alan Bânâce Konağı'na yönelen Mısır Mahmeli. Burada Mahmel'i karşılama ve uğurlama törenleri yapılırdı. Fotoğrafta karşıda Mes'â Caddesi'nde Mescid-i Haram'a bakan Bânâce Konağı ve civarındaki evler, solda Bab-ı Ali ve minaresinin bulunduğu Mescid-i Haram'ın doğu köşesi, sağda Kaşaşiye Caddesi'nin bir tarafı Mescid-i Haram'ın doğusunda yer alan ve Ebu Kubeys Dağı'na bakan Kaşaşiye semti, doğu tarafında ise Ali veya Beni Haşim mahallesi görülüyor. Bilindiği üzere Kaşaşiye'de el-Erkam bin Ebi el-Erkam el-Mahzumî'nin evi ve Kâbe-i Muazzama hâdimleri Beni Şeybe haneleri, Muhsin ve Abdullah beyler ve Yeğen Mansur Paşa'nın oğlu Hicaz eski valisi Hicazlı Ahmed Paşa'nın evleri, Mekke-i Mükerreme'nin fethinde Hz. Muhammed'in[s.a.v.] sığınanlar için güvenli yer tayin ettiği ve bugün hastane olarak kullanılan Ebu Sufyan'ın hanesi, Hz. Hatice'nin veya Hz. Fatıma'nın dünyaya geldiği ev, Harem-i Şerif'in kapılarından Babü'n-Nebi karşısında yer alan Ebu Cehl'in evi bulunmaktadır. Fotoğrafın sol tarafında Bab-ı Ali Minaresi'nin altında Safa ile Merve arasında yapılan sa'y'deki "hervele" işareti görünmektedir.

المحمل المصري عند بيت عبد الله باناجة في مكة المكرمة

صورة للمحمل المصري وهو قادم من جهة الشارع العام شارع جياد للتوقف عند التقاطع مع شارع المسعى حيث بيت باناجة للوقوف أمامه كما هي العادة، لإجراء مراسم الاستقبال والتوديع في هذا الموضع لكل المحامل. ونشهد في الواجهة بيت باناجة والبيوت المجاورة له في شارع المسعى المطلة على المسجد الحرام، وعلى اليسار نشهد الركن الشرقي من المسجد الحرام حيث يوجد باب علي ومنارته، أما على يمين الصورة فنشهد جانباً من شارع القشاشية (والحي المعروف بهذا الاسم شرق المسجد الحرام، ويطل عليه جبل أبي قبيس، وفي الجهة الشرقية منه يقع شعب علي أو شعب بني هاشم. وتوجد بالقشاشية دار الخيزران وهي دار الأرقم بن أبي الأرقم المخزومي، وبها بيوت بني شيبة سدنة الكعبة وبيوت محسن بك وعبد الله بك وأحمد باشا الحجازي الذي كان واليا على الحجاز، وهو ولد منصور باشا يكن، وتوجد دار أبي سفيان التي جعلها الرسول صلى الله عليه وسلم يوم الفتح مأمناً لمن لجأ إليها، إذ قال: من دخل دار أبي سفيان فهو آمن، وهي الآن مستشفى. وبها بيت خديجة بنت خويلد أو مولد فاطمة بنت الرسول، وبها أيضاً بيت أبي جهل، وهو الآن ميضأة تجاه باب النبي في الحرم المكي . ونلاحظ على يسار الصورة تحت منارة باب علي علامة الهرولة في السعي بين الصفا والمروة.

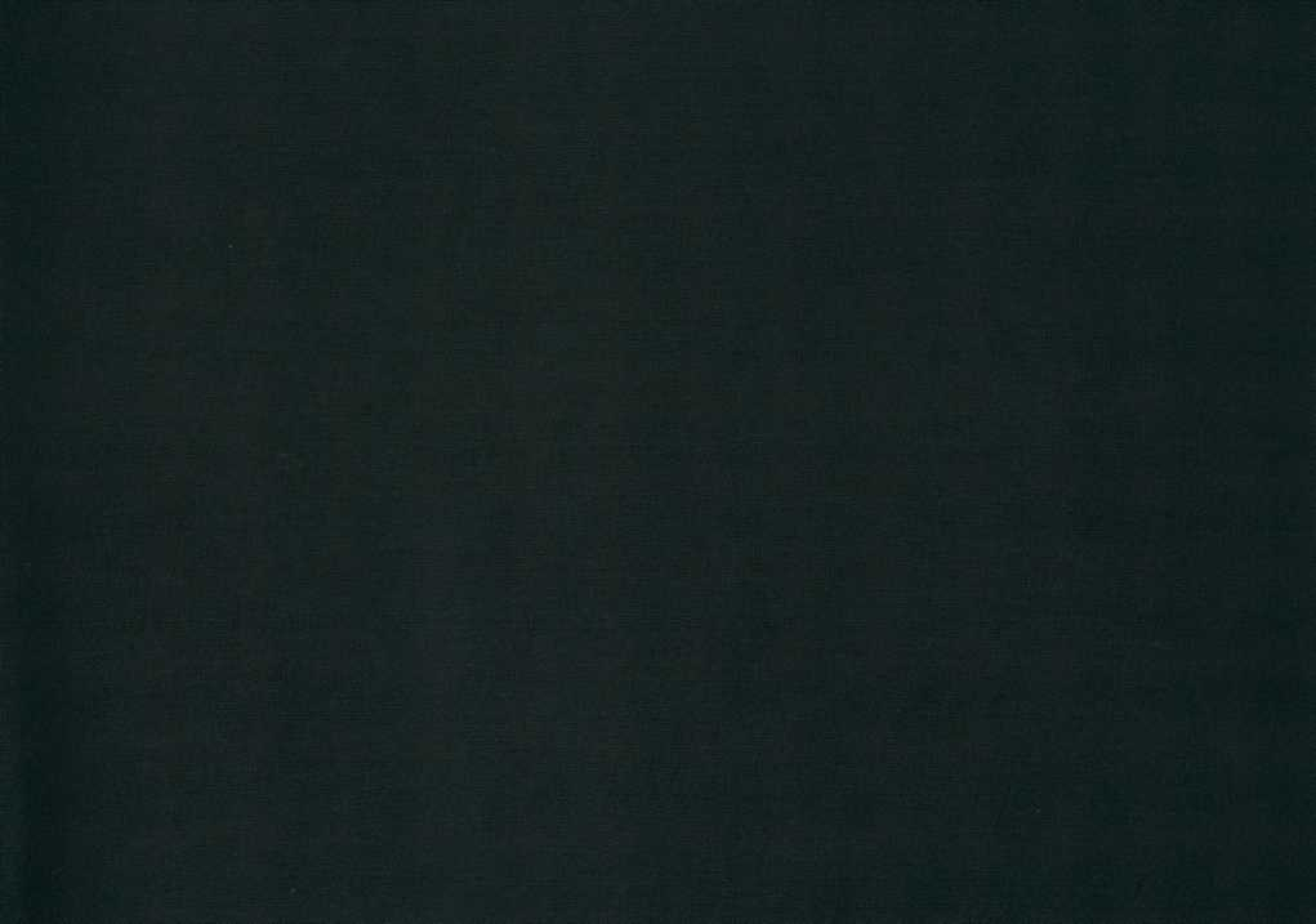
MAHMAL OF EGYPT NEXT TO THE ABDULLAH BANAJA MANSION, MAKKA AL-MUKARRAMA

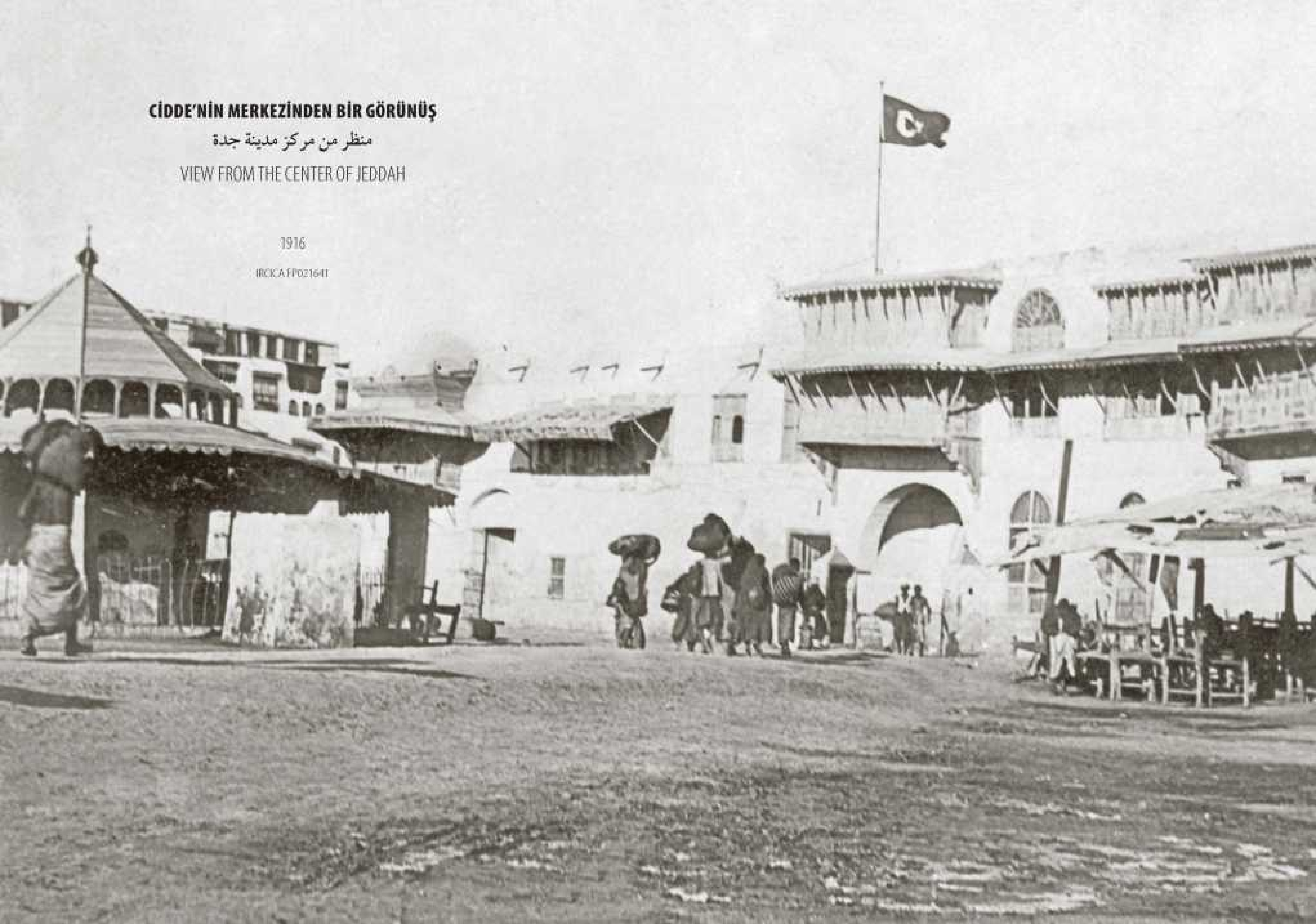
Mahmal of Egypt heading for the Banaja Mansion, located at the junction of Jeyad and Mas'a Streets. Here, welcoming and sending off ceremonies were held for the Mahmal. In the photograph, opposite is the Banaja Mansion on Mas'a Street facing the Masjid-al Haram and the surrounding houses; to the left is the Bab Ali and its minaret in the east corner of al-Masjid al-Haram; to the right is the Qushashiyah quarter, a section of Qushashiyah Street is to the east of al-Masjid al-Haram, looking towards Abu Qubais Mountain; to the east is the Ali or Beni Hashim neighborhood. The following residences are in Qushashiyah: al-Arqam bin Abu al-Arqam al-Makhzumi's house, residences of Bani Shaiba, the servants of al-Ka'ba al-Muazzama; houses of Muhsin bey and Abdullah bey and Hicazlı Ahmed Pasha, Yeğen Mansur Pasha's son and former governor of Hejaz; Abu Sufian's house that was designated by Prophet Muhammed[PBUH] as a safe place for the asylum seekers during the conquest of Makka al-Mukarrama, which is presently used as a hospital; the house Khatija or Fatima was born in; and Abu Jahl's house opposite Bab al-Nabi, one of the gates of al-Haram al-Sharif. To the left of the photograph under the Bab Ali minaret is seen the 'harwala' sign at "sa'y" that was built between Safa and Marwa.

IRCICA NE011905

MUHTELİF FOTOĞRAFLAR
صور مختلفة
MISCELLANEOUS PHOTOGRAPHS

CİDDE'NİN MERKEZİNDEN BİR GÖRÜNÜŞ

منظر من مركز مدينة جدة

VIEW FROM THE CENTER OF JEDDAH

1916

IRCICA FP0216411

BEYAZİYE SARAYI

Mekke-i Mükerreme'de, Maabide'nin üzerinde, Şerif Abdulmuttalib bin Galib Âl-i Zeyd (öl.1304/1887)'in oturduğu yazlık Beyaziye Sarayı. Bu bölge Neka, Münhanâ, Maâbide, Beyaziyye ve Ma'lâ (Muallâ) yani mezarlığın olduğu Süleymaniye bölgesidir. Bu mıntıka Karara ve Gazze'nin üzerinde Mescid-i Haram'ın kuzeyinde kalan cadde ve bölgeleri içine alır. Maabide'de kuyumcu, Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Galib'in Konağı, İcabet ve Raye Mescidi, Hintli ve Hazremutlular'ın haneleri, manavlar, Mekke-i Mükerreme Emiri'nin askerleri Bişe'nin haneleri vardır. Beyaziye'de Kiliddâr Seyyid Muhammed Salih Şeybî'nin evi ve bostanı bulunmaktadır.

قصر البياضية

قصر البياضية الصيفي في أعلى المعابدة بمكة عندما كان يسكنه الشريف عبد المطلب بن غالب آل زيد (ت ١٣٠٤هـ/ ١٨٨٧م). وهذه المتعلقة هي منطقة السليمانية التي بها النقا والمنحنى والمعابدة والبياضية والمعلاة أي المقبرة، وكلها شوارع وجهات في شمال المسجد الحرام فوق القرارة والغزة، وبالمعابدة محل للصاغة وبيت للشريف غالب أمير مكة المكرمة ومسجد الإجابة ومسجد الراية ومساكن للهنود والحضارم ومحل للخضروات ومساكن «البيشة» وهم عساكر أمير مكة المكرمة. وبالبياضية منزل للسيد محمد صالح الشيبي أمين المفتاح وكذلك بستان له.

BAYADIYYA PALACE

Bayadiyya Palace on al-Maabida in Makka al-Mukarrama; summerhouse of Sharif Abdulmuttalib bin Ghalib Al Zayd (d.1304/1887). This is the Suleymaniya region that comprises al-Naq'a, al-Manhana, al-Ma'abida, al-Bayadiyya and al-Mualla districts where the cemetery is. This area covers the streets and the sections above Qarara and Gazza to the north of al-Masjid al-Haram. There is a jeweler, Amir of Makka al-Mukarrama Sharif Galib's mansion, al-Ijaba and al-Raya masjids, houses of the Indians and the Hadramawt, grocery stores, houses of al-Bisha, soldiers of Amir of Makka al-Mukarrama in al-Ma'abide. Kiliddar (Keyholder) Sayyid Muhammed Salih al-Shaibi's house and vegetable garden are in Bayadiyya.

1916-1918

IRCICA Yıldız 90744-9

HİCAZ VALİSİ VE MEKKE-İ MÜKERREME ŞEYHÜLHAREMİ HAKKI PAŞA

"Şeyhülharem-i Mekkî Hakkı Paşa, Harem-i Şerif'e giderken alınmıştır."

والي الحجاز وشيخ الحرم المكي حقي باشا

والي الحجاز وشيخ الحرم المكي حقي باشا وهو في طريقه إلى الحرم الشريف.

HAKKI PASHA, GOVERNOR OF HEJAZ, AND SHEIKH AL-HARAM OF MAKKA AL-MUKARRAMA

Photograph taken as Sheikh al-Haram of Makka al-Mukarrama and Governor of Hejaz Hakki Pasha leaving for al-Haram al-Sharif.

Rebiülahir 1309/Kasım-Aralık 1891

İRCICA Yıldız 91313-3b

HİCAZ VALİSİ VE MEKKE-İ MÜKERREME ŞEYHÜLHAREMİ HAKKI PAŞA

"Hicaz Valisi ve Şeyhülharem-i Mekki Hakkı Paşa, bayramda alınmıştır. fi Rebiü's-Sani 309"

والي الحجاز وشيخ الحرم المكي حقي باشا

والي الحجاز وشيخ الحرم المكي حقي باشا في صورة بالزي الرسمي التقطت في العيد ربيع الثاني ١٣٠٩هـ.

HAKKI PASHA, GOVERNOR OF HEJAZ AND SHEIKH AL-HARAM OF MAKKA AL-MUKARRAMA

"Hakki Pasha, Governor of Hejaz and Sheikh al-Haram of Makka al-Mukarrama during the 'Id (festival). Rabi al-Thani 1309/October-December 1891

Rebiülahir 1309/Kasım-Aralık 1891

IRCICA Yıldız 91313-3a

ASKERÎ ÇALIŞMALAR

Fahreddin Paşa, sağında Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Ali Haydar Paşa ile Emir'in oğlu Damat Abdülmecid, solunda Emir'in oğlu Muhyiddin ve en sağda Emir'in küçük oğlu Emin ile beraber bir askerî operasyonu izliyor.

عمليات عسكرية

فخر الدين باشا وعلى يمينه الشريف علي حيدر باشا أمير مكة المكرمة ثم ولد الشريف الداماد عبد المجيد ثم ولده محي الدين على يسار الصورة وولده الأصغر أمين في أقصى اليمين، والكل يشهد من بعيد عملية عسكرية يقوم بها الجنود.

MILITARY ACTIVITIES

Fahreddin Pasha, with the Amir of Makka al-Mukarrama Sharif Ali Haydar Pasha and the Amir's son Damad Abdulmecid on his right, Amir's son Muhyiddin on his left, and at far right Amir's youngest son Emin, watching the maneuvers.

1916-1918

IRCICA FFX12391

MEKKE-İ MÜKERREME EMİRİ ŞERİF HÜSEYİN BİN ALİ VE HİCAZ VALİSİ FERİK FUAD PAŞA

Bu hatıra fotoğrafı Şerif Hüseyin bin Ali (1854-1931) Mekke-i Mükerreme Emiri olarak atandıktan sonra oğullarıyla birlikte (1908) İstanbul'dan dönerken çekilmiş. Emirin solunda Hicaz Valisi Ferik Fuad Paşa görülüyor. Fotoğrafın üst tarafında İttihat ve Terakki'nin düsturu görülebiliyor.

الشريف الحسين بن علي أمير مكة المكرمة والفريق فؤاد باشا والي الحجاز

لعلها صورة تذكارية تم التقاطها عقب وصول الشريف حسين بن علي من استانبول مع أولاده أميراً على مكة المكرمة في سنة ١٩٠٨م، أي بعد وقوع الانقلاب الدستوري. ويلاحظ أعلى الصورة وجود شعار من شعارات الاتحاديين، إذ المعروف أن الشريف كان واحداً منهم. وفي الصورة التالية حفل تأبين لمدحت باشا (١٨٢٢-١٨٨٤م) على قبره في الطائف.

SHARIF HUSAYN BIN ALI, AMIR OF MAKKA AL-MUKARRAMA AND GOVERNOR OF HEJAZ MAJOR GENERAL FUAD PASHA

This is a photograph of Sharif Husayn b. Ali (1854-1931) who was appointed as the Amir of Makka al-Mukarrama; he is returning from Istanbul with his sons (1908). On the Amir's right is the Governor of Hejaz Major General Fuad Pasha. The Union and Progress' motto can be seen at the top of the photograph.

IRCICA NE011906

MİTHAT PAŞA, TAİF'TE KABRİ BAŞINDA ANILIYOR

Mithat Paşa'nın kabri başındaki bu duada hazır olanlar arasında Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Hüseyin bin Ali ve Hicaz Valisi Ferik Fuad Paşa bulunuyor.

حفل تأبين لمدحت باشا على قبره في الطائف

وقد شارك في حفل التأبين هذا الشريف الحسين بن علي ووالي الحجاز الفريق فؤاد باشا.

MITHAT PASHA COMMEMORATED ON HIS GRAVESIDE IN TAIF

Among those present at the graveside of Mithat Pasha for prayers are the Amir of Makka al-Mukarrama Sharif Husayn b. Ali and Governor of Hejaz Major General Fuad Pasha.

1908

IRCICA NE01 1907

MEDİNE-İ MÜNEVVERE'DEKİ OSMANLI ASKERÎ TEKNİK HEYETİ

Harita çiziminde uzman olan ve Medine-i Münevvere ile civarının haritasını çizen Osmanlı askerî teknik heyetinin Rûmî 28.3.1333'te (28 Mayıs 1917)çekilen bu hatıra fotoğrafında soldan sağa, oturanlar: Yüzbaşı Hafız İsmail (Gürüz), Kumandan Binbaşı Sadık (Göktuna), Kurmay Yüzbaşı Ahmet Nuri (Dikmen), Yüzbaşı İsmail Hakkı; soldan sağa, ayaktakiler: Yüzbaşı Sabri, Mülazım-ı Evvel Ahmed Fennî (Işın), Mülazım-ı Evvel E. Rıza (Bayezid), Mülazım-ı Evvel Selahaddin (Düzgün), Yüzbaşı Ahmed Eyüb, Yüzbaşı Nail (Ülkümen) yer alıyor. Söz konusu harita bugün Ankara Harita Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

البعثة الفنية العسكرية العثمانية في المدينة المنورة

صورة تذكارية في المدينة المنورة للبعثة العسكرية العثمانية المتخصصة في رسم الخرائط، ويلاحظ من التاريخ الذي تحمله الصورة أنها التقطت في ١٣٣٣/٣/٢٨ رومي (٢٨ مايو ١٩١٧م). أما الأشخاص في الصورة فهم، (الجالسون من اليسار): اليوزباشي حافظ إسماعيل (كوروز)، والقومندان البيكباشي صادق (كوك طونه)، واليوزباشي الركن أحمد نوري (دكمن)، واليوزباشي إسماعيل حقي. (والواقفون من اليسار): اليوزباشي صبري، والملازم أول أحمد فني (ايشين)، والملازم أول أ. رضا (بيازيد)، والملازم أول صلاح الدين (دوزكون) واليوزباشي أحمد أيوب، واليوزباشي نائل (اولكومن). أما الخريطة نفسها فهي محفوظة اليوم في متحف الخرائط بمدينة أنقرة.

OTTOMAN MILITARY TECHNICAL COMMISSION IN AL-MADINA AL-MUNAWWARA

Remembrance photograph of the Ottoman Military Technical Commission members, experts who were mapping al-Madina al-Munawwara and its surroundings, taken on 28.3.1333 Rumi (28 May 1917): Seated left to right: Captain Hafiz Ismail (Gürüz), Major Commander Sadik (Göktuna), Staff Captain Ahmet Nuri (Dikmen), Captain Ismail Hakki; standing left to right: Captain Sabri, First Lieutenant Ahmed Fenni (Işin), First Lieutenant E. Riza (Bayezid), First Lieutenant Selahaddin (Düzgün), Captain Ahmed Eyüb, Captain Nail (Ülkümen). The map in question is presently preserved at the Cartography Museum in Ankara, Turkey.

28 Mayıs 1917

IRCICA EÖ010118

FAHREDDİN PAŞA EHAMİDE AŞİRETİ ŞEYHLERİ İLE

Fahreddin Paşa Birinci Dünya Savaşı'na katılan Ehamide Aşireti şeyhleri ile sohbet ediyor.

فخر الدين باشا ومشايخ عشيرة الأحامدة

فخر الدين باشا يتحدث مع مشايخ عشيرة الأحامدة المشاركين في الجهاد

FAHREDDIN PASHA WITH THE SHEIKHS OF AHAMIDA TRIBE

Fahreddin Pasha chatting with the sheikhs of Ahamida tribe who participated in World War I.

1916-1918

IRCICA FP010623

FAHREDDİN PAŞA MEDİNE'NİN İLERİ GELENLERİYLE

فخر الدين باشا مع أشراف المدينة المنورة

FAHREDDIN PASHA WITH THE NOTABLES OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

IRCICA FP014252

MEDİNE-İ MÜNEVVERE MUHAFIZI BASRİ PAŞA

Medine-i Münevvere Muhafızı Basri Paşa (elinde kılıç tutan) 1335 yılı Cemaziyelevveli'nin başında (23 Şubat 1917) Medine-i Münevvere'den ayrılmadan önce memurları ve Medine-i Münevvere eşrafıyla görülüyor.

محافظ المدينة المنورة بصري باشا

بصري باشا محافظ المدينة المنورة (الممسك بالسيف) في صورة تذكارية قبل مغادرة المدينة في غرة جمادى الأولى ١٣٣٥هـ الموافق ٢٣ فبراير ١٩١٧م مع موظفي المحافظة ووجوه وأعيان المدينة.

CUSTODIAN OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA BASRI PASHA

Custodian of al-Madina al-Munawwara Basri Pasha (holding a sword in his hand) at the beginning of Jumada al-Awwal 1335 (23 February 1917), with his civil servants and the prominent people of al-Madina al-Munawwara.

1917

IRCICA FP021356

İSTANBUL'DAN GELEN HEYET MEDİNE'NİN İLERİ GELENLERİYLE

البعثة العثمانية القادمة من استانبول خلال التقائها بأشراف المدينة المنورة

THE OTTOMAN MISSION FROM ISTANBUL WITH THE NOTABLES OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

1916-1918

IRCICA FP021254

MEDİNE-İ MÜNEVVERE ŞEYHÜLHAREMİ ŞEVKET PAŞA

Osmanlı vezirlerinden Medine-i Münevvere Şeyhülharemi Mehmed Şevket Paşa. 1240/1825'te dünyaya gelen Mehmed Şevket Paşa, Konya vilayeti defterdarı Salih Efendi'nin oğludur. İstanbul'da 22 Zilhicce 1308/9 Temmuz 1891 günü vefat etmiştir.

شيخ الحرم المدني شوكت باشا

شوكت باشا في صورة تذكارية مع خادميه على أيام السلطان عبد الحميد الثاني. وهو محمد شوكت باشا، شيخ الحرم النبوي الشريف، وأحد الوزراء العثمانيين، ولد في سنة ١٢٤٠هـ / ١٨٢٥م، ووالده هو صادق أفندي دفتردار ولاية قونية، وتوفي في استانبول أيضاً يوم الاثنين ٢٢ ذي الحجة سنة ١٣٠٨هـ/ ٩ يولية ١٨٩١م.

MEHMED ŞEVKET PASHA; SHEIKH AL-HARAM OF AL-MADINA AL-MUNAWWARA

A vizier of the Ottomans, Sheikh al-Haram of al-Madina al-Munawwara Mehmed Şevket Pasha; son of Salih Efendi, who was the head of the Revenue Office in the Konya province; he was born in 1240/1825 and died in Istanbul on 22 Dhulhijja 1308/9 July 1891.

Sadık Bey, 1879-80

IRCICA Yıldız 90770-6c

صادق بيك

YENBU KAYMAKAMI VE EŞRAFI

Bu fotoğrafta ön sırada soldan sağa Yenbu'ü'l-Bahr Kaymakamı İbrahim Paşa, Yenbu eşrafından Seyyid Bedevi, Şeyhülmeşayih Huzeyfe, Harb aşiretlerinden Ehamide aşireti şeyhi Abdullah bin Mutlak ve Cideyde Şeyhi Avaz görülüyor.

قائممقام ينبع وأشرافها

صورة تذكارية تجمع إبراهيم باشا قائممقام ينبع البحر الواقف في يسار الصورة وإلى يساره السيد بدوي من أشراف ينبع ثم الجالس إلى جواره شيخ المشايخ حليفة، ثم شيخ عشيرة الأحامدة عبد الله بن مطلق من قبيلة حرب ثم الجالس في أقصى اليسار شيخ الجديدة عوض.

GOVERNOR OF THE PROVINCIAL DISTRICT OF YANBU' AND THE PROMINENT PEOPLE

Left to right; Yanbu' al-Bahr (Port of Yanbu') Governor Ibrahim Pasha; one of the notables of Yanbu' Sayyid Badaud; Sheikh al-Mashaikh Hudhayfa; Abdullah bin Mutlaq, Sheikh of Ahamida tribe from the Harb tribes; and Awad, the sheikh of Jidaida.11

IRCICA Yıldız 90766-20

جدیده شیخی عوض

احامده شیخی عبدالله بن نطاس

شیخ المشایخ حذیفه

السید بدوی شیخ افندی

شیخ البحر قائمقامی ابراهیم بك

TAİF'TE ABDULLAH BİN ABBAS MESCİDİ VE TÜRBESİ

Taif şehir surunun güneydoğu köşesinde yer alan bu mescit Medhun Dağı eteklerinde yapılan Efrah el-Müsennat Sarayı arkasında ve Medhun Mescidi'nin yanındadır. Taif gazvesi sırasında Hz. Muhammed'in[s.a.v.] askerlerini mevzilendirdiği yerde Abdullah bin Abbas tarafından yapıldığı söylenen bu mescit binasının fotoğraftaki görünümü Osmanlı dönemine aittir. Abbasi Halifesi el-Nasır Li-dinillah tarafından 592/1195-96'da yeniden inşa edilen bu mescit Yemen Emiri Yusuf bin Ömer tarafından 657/1258-59'da onarıma tâbi tutulmuş, Taif'in Memlûk hâkimi Çerkez bin Abdullah döneminde 1007/1598-99'da ise mescide bir minare eklenmiştir. 1071/1660-61'de Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Zeyd bin Muhsin bin Hüseyin bin Ebinumey döneminde ve 1193/1779-80'de Sultan I. Abdülhamid'in emriyle Şam Valisi Azmizade Mehmed Paşa tarafından tekrar onarımdan geçirilmiştir. Biri doğu diğeri batı tarafında olmak üzere iki kubbesi bulunan mescidin Osmanlı tarzında bir minaresi vardır. Mescid civarında Taif gazvesi şehitleri ile Hz. Hasan ve Hüseyin'in üvey kardeşleri Muhammed bin Hanefiye bin Ali bin Ebi Talib'in kabirleri bulunmaktadır. Fotoğrafın altında şöyle yazıyor: "Taif'te defin-i hak-i ıtrnak olan Abdullah bin Abbas hazretlerinin mescitleriyle kubbe-i şerifeleridir".

مسجد وضريح عبد الله بن عباس في مدينة الطائف

المسجد الذي نراه في الصورة يقع خلف قصر أفراح المثناة بسفح جبل المدهون بالطائف، وعلى مقربة من مسجد المدهون الذي يقع خلفه. وكان خارج الركن الجنوبي الشرقي في سور مدينة الطائف. ويذكر أن أول من بناه عبد الله بن عباس نفسه في الموقع الذي عسكر فيه الرسول صلى الله عليه وسلم يوم غزوة الطائف. أما بناؤه في الصورة فيرجع إلى العهد العثماني. فقد بناه بعد البناء الأول الناصر لدين الله أبو العباس أحمد بن المستضيء بالله سنة ٥٩٢هـ/ ٩٥-١١٩٦م، ثم جدد عمارته الملك يوسف بن عمر بن رسول صاحب اليمن سنة ٦٥٧هـ/ ٥٨-١٢٥٩م، وفي عام ١٠٠٧هـ/ ٩٨-١٥٩٩م أضيفت إليه منارة في عهد شركس بن عبد الله الشاووش الطاقي حاكم الطائف المملوكي، وفي عام ١٠٧١هـ/ ٦٠-١٦٦١م جدد عمارته الشريف زيد بن محسن بن الحسين بن أبي نمي أمير مكة المكرمة، وفي عام ١١٩٣هـ/ ٧٩-١٧٨٠م قام بتجديد عمارته والي الشام محمد باشا العظم على أيام السلطان عبد الحميد الأول العثماني. والمسجد كما نرى به قبتان شرقية وغربية ومنارة واحدة على الطراز العثماني. وتوجد إلى جواره قبور شهداء غزوة الطائف، وكذلك قبر الإمام محمد بن الحنفية بن علي بن أبي طالب، الأخ غير الشقيق للحسن والحسين رضي الله عنهم أجمعين.

ABDULLAH BIN ABBAS MASJID AND TOMB IN TAIF

This masjid, which is situated in the southeast corner of the Taif city wall, is behind the Efrah al-Müthannat Palace built in the foothills of al-Madhun Mountain and next to Masjid al-Madhun. The masjid was built by Abdullah bin Abbas on the ground where Prophet Muhammed[PBUH] deployed his soldiers during the battle of Taif; its appearance seen in the photograph is from the Ottoman period. It was rebuilt in 592/1195-96 by Abbasid Caliph al-Nasir Lidinillah and restored by the Amir of Yemen Yusuf b. Omar in 657/1258-59. During the time of the Mamluk ruler of Taif, Charkas b. Abdullah 1007/1598-99, a minaret was added to the masjid. It was restored in the period of Amir of Makka al-Mukarrama Sharif Zayd b. Muhsin b. Husayn b. Abu Numay 1071/1660-61; and again in 1193/1779-80 it was again restored by the Governor of Damascus Azmzade Mehmed Pasha by the order of Sultan Abduhamid I. The masjid, which has two domes on the east and west sides, has an Ottoman style minaret. Somewhere around the masjid are the graves Muhammed b. Hanafiyya b. Ali b. Abu Talib, stepbrother of Hasan and Husain, and the martyrs of the battle of Taif. Underneath the photograph is the writing, "al-Masjid al-Sharif and Tomb of Abdullah b. Abbas who deserved to be buried in Taif".

IRCICA Yıldız 90748-12

طائفده دفين خاك عطرناك اولان عبد الله بن عبّاس حضرتلرينك مسجدلريله قبهٔ شريفه لريدر

ينبع البحر

YENBU'Ü'L-BAHR ŞEHRİNİN PANORAMASI

Kızıldeniz kıyısında, Medine-i Münevvere'nin güneybatısı, Cidde'nin kuzeyi ve Vech'in güneyinde yer alan Yenbu'ü'l-Bahr bir sahil şehridir ve ismini pınarlarından almıştır. Medine-i Münevvere'nin limanı olmasıyla da bilinir. Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Yarımadası'nda isyancılar ve İngiliz güçleriyle savaşan Osmanlı'nın askerî harekât üssüdür.

صورة بانورامية لمدينة ينبع البحر

مدينة ساحلية على البحر الأحمر، تقع جنوب غرب المدينة المنورة وشمال مدينة جدة، وجنوب الوجه. وقيل إن أصل التسمية هو كثرة عيون المياه الجارية فيها. وتعرف بكونها ميناء للمدينة المنورة وكانت ينبع مركزا للتزود وقاعدة عمليات للقوات العربية والبريطانية التي تقاتل العثمانيين في الجزيرة العربية خلال الحرب العالمية الأولى.

PANORAMA OF THE CITY OF YANBU' AL-BAHR

Yanbu' al-Bahr is a coastal city on the shores of the Red Sea, located to the southwest of al-Madīna al-Munawwara, north of Jeddah and south of al-Wajh; takes its name from its springs. It is known to be the port of al-Madīna al-Munawwara. It was the base of operations for the Ottoman army fighting the rebels and British Forces in the Arabian Peninsula in World War I.

IRCICA Yıldız 779-91-17a-b-c

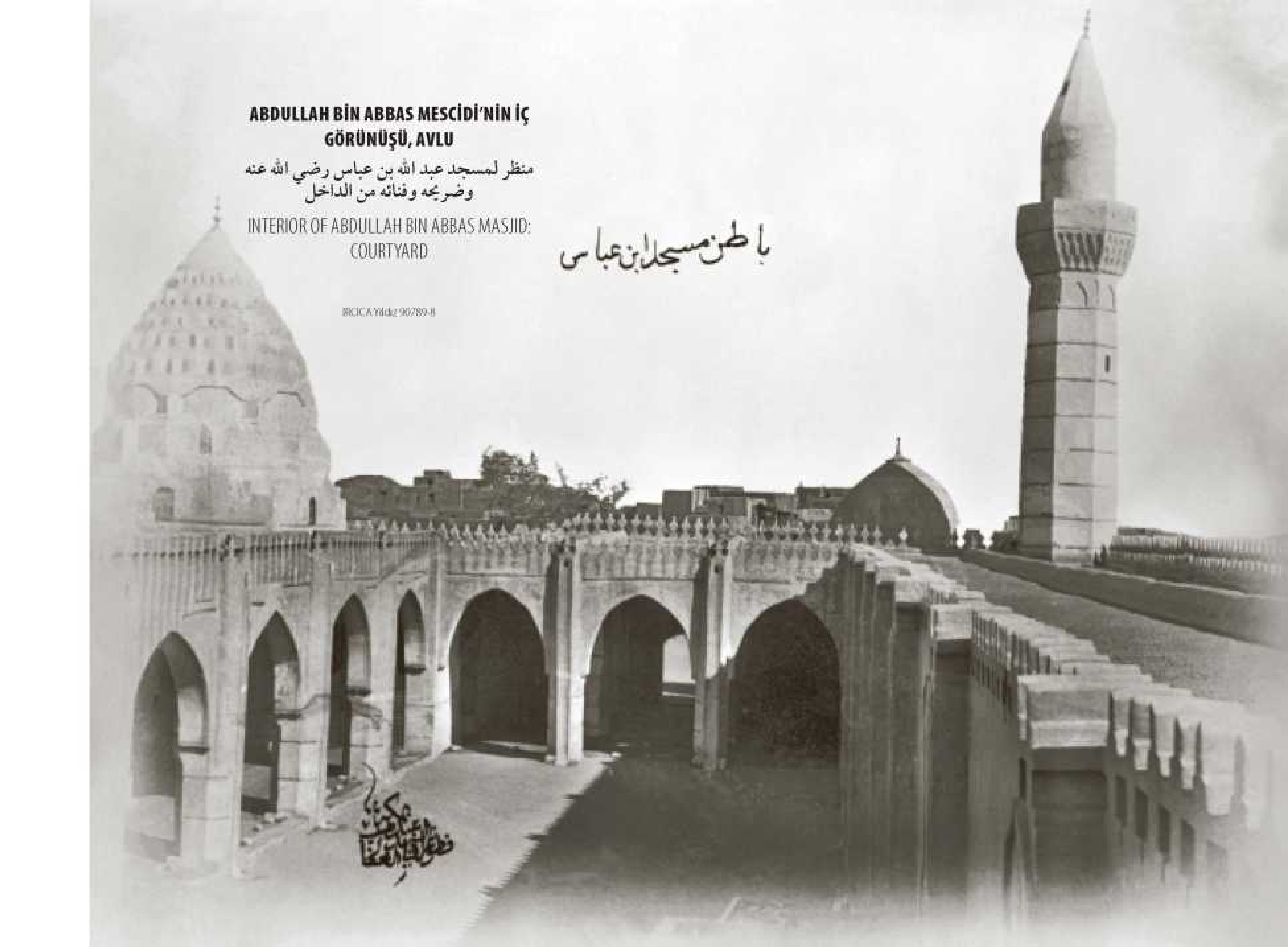

ABDULLAH B. ABBAS MESCİDİ VE TÜRBESİ

مسجد عبد الله بن عباس وضريحه

ABDULLAH BIN ABBAS MASJID AND TOMB

IRCICA Yıldız 90789-8

ABDULLAH BİN ABBAS MESCİDİ'NİN İÇ GÖRÜNÜŞÜ, AVLU

منظر لمسجد عبد الله بن عباس رضي الله عنه
وضريحه وفنائه من الداخل

INTERIOR OF ABDULLAH BIN ABBAS MASJID: COURTYARD

IRCICA Yıldız 90789-8

CİDDE LİMANI

Mekke-i Mükerreme'ye deniz yoluyla gelen hacıları karşılayan ve daha önce Bant ismiyle bilinen bu liman Kabil Caddesi'nin önündedir. Gemiler, mercan kayalıkları yüzünden uzakta demirler, hacılar limana kayıklarla taşınırdı.

ميناء جدة

ميناء جدة هو الميناء الذي كان يستقبل حجاج البحر، القادمين إلى مكة المكرمة، ويقع أمام شارع قابل، وكان يسمى «البنط». ولم تكن السفن تستطيع الرسو فيه، بل تقف بعيداً، وتقوم السنابك الصغيرة بنقل الحجاج والأمتعة إلى شاطئ الميناء، والسبب في ذلك هو كثرة الشعاب المرجانية التي تجبر السفن الكبيرة على الرسو بعيداً عن رصيف الميناء.

PORT OF JEDDAH

This port, which welcomes the pilgrims that come to Makka al-Mukarrama, is in front of Qabil Street; it was previously known by the name of "al-Bant." The ships anchor in the distance because of the coral reef and the pilgrims are carried to the shore by boats."

IRCICA Yıldız 90749-4-5

BOA, PLK.p. 4618

BOA, PLK.p. 45

MİMAR MEHMED VEDAT TARAFINDAN HAZIRLANAN CİDDE HASTANESİNİN 26 EYLÜL 1315/8 EKİM 1899 TARİHLİ ÇİZİMİ

مخطط مستشفى جدة تم رسمه من قبل معمار محمد وداد في ٢٦ أيلول ١٣١٥ رومي/ ٨ أوكتوبر ١٨٩٩م

THE ILLUSTRATION OF JEDDAH HOSPITAL PREPARED BY ARCHITECT MEHMED VEDAT ON 26 SEPTEMBER 1315
8 OCTOBER 1899

BOA, PLK.p, 2241

Bibliyografya / *Bibliyography* / المصادر

- Elkabashi, An'am Mohamed Osman, *Osmanlı Medinesi: XVI. Yüzyılda Mukaddes Bir Şehrin İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Bozkurt, Nebi; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Medine", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003.
- Buzpınar, Tufan; Küçükaşçı, Mustafa S., "Haremeyn", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XVI, Ankara 1997.
- Dördüncü, Mehmet Bahadır, *II. Abdülhamid Yıldız Albümlerinde Mekke ve Medine*, İstanbul 2006.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.
- *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2011.
- Kandemir, Feridun, *Medine Müdafaası*, İstanbul 1991.
- Kıcıman, Naci Kâşif, *Medine Müdafaası: Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*, İstanbul 1971.
- Küçükaşçı, Mustafa S., *Cahiliyye'den Emeviler'in Sonuna kadar Haremeyn*, İSAR Vakfı, İstanbul 2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007.
- Ovalıoğlu, İlhan vd., *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz*, ed. Mustafa Güler, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Pala, İskender, "Hac Yollarında Meş'ale-i Kârbân Gibi", *Diyanet Aylık Dergi*, Ocak 2005 (http://www.diyanet.gov.tr/hacveumre/arkakapi/cache/makaleler/iskender_pala.pdf)
- *Surre-i Hümâyûn*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008.
- حلمي، إبراهيم: كسوة الكعبة المشرفة وفنون الحجاج، القاهرة ١٤١١هـ/ ١٩٩٠م.
- إبراهيم رفعت باشا (اللواء)، مرآة الحرمين والرحلة الحجازية والحج ومشاعره الدينية الطبعة الأولى، دار الكتب المصرية بالقاهرة ١٣٤٤هـ/ ١٩٢٥م (ثلاثة أجزاء)
- أبو سليمان، عبد الوهاب إبراهيم: الأماكن المأثورة المتواترة في مكة المكرمة، عرض وتحليل، مؤسسة الفرقان ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م

« أيوب صبري باشا: موسوعة الحرمين الشريفين وجزيرة العرب، ترجمة محمد حرب، القاهرة ٢٠٠٤م.
« أيوب صبري باشا، مرآت الحرمين: مرآت مكة، استانبول ١٣٠١.
« البتنوني، محمد: الرحلة الحجازية لولي النعم الحاج عباس حلمي باشا الثاني خديوي مصر، القاهرة ١٣٢٧هـ/ ١٩٠٩م.
« البكري، حاتم عمر طه ومحمد أنور: بقيع الغرقد، مكتبة الحلبي، طبعة أولى، المدينة المنورة ١٤٢٤هـ/ ٢٠٠٤م.
« البلادي، عاتق بن غيث: معجم معالم الحجاز، دار مكة للنشر والتوزيع، مكة المكرمة، ط. أولى ١٤٠٠هـ/ ١٩٨٠م.
« ترجان، جوليا: أستار الحرمين الشريفين، إشراف أحمد محمد عيسى، ترجمة تحسين عمر طه أوغلو، إرسيكا استانبول (١٩٩٦).
« سالنامة الحجاز لسنة ١٣٠٣هـ (١٨٨٥-١٨٨٦م)
« سالنامة الحجاز لسنة ١٣٠٣هـ (النسخة العربية).
« السباعي، أحمد : تاريخ مكة، دراسات في السياسة والعلم والاجتماع والعمران، (جزءان) الطبعة السابعة، مكة سنة ١٤١٤هـ (١٩٩٤م).
« النهروالي المكي الحنفي، الشيخ قطب الدين، كتاب الأعلام بأعلام بيت الله الحرام، المطبعة العامرة العثمانية بالقاهرة ١٨٨٥م.
« يلماز، طرجان، الكعبة المشرفة، دراسة أثرية لمجموعة أقفالها ومفاتيحها المحفوظة في متحف طوب قابي سرايي باستانبول ترجمة تحسين عمر طه أوغلو، إشراف أحمد محمد عيسى، إرسيكا استانبول ١٩٩٣.
« علي بن موسى، وصف المدينة المنورة، رسائل في تاريخ المدينة، إعداد حمد الجاسر، الرياض ١٣٩٢.
« كعكي، عبد العزيز بن عبد الرحمن: المدينة المنورة، صور من التاريخ، ط ١، المدينة المنورة ١٤١٩هـ (١٩٩٩م).
« كعكي، عبد العزيز بن عبد الرحمن: النسيج العمراني للمدينة المنورة، الخصائص والمقومات، اللجنة التنفيذية بالمدينة المنورة ١٤٢٧هـ (٢٠٠٦م).
« كعكي، عبد العزيز بن عبد الرحمن، معالم المدينة المنورة بين العمارة والتاريخ، ج ٢، ط ١، بيروت ١٤١٩هـ/ ١٩٩٨م.
« الشريف، محمد: المختار من الرحلة الحجازية إلى مكة والمدينة النبوية، أربعة مجلدات، جدة ١٤٢١هـ/ ٢٠٠٠م.
« محمد صادق بك: دليل الحج للوارد إلى مكة والمدينة من كل فج، بولاق ١٣١٣هـ/ ١٨٩٥م.
« محمد صادق بك: كوكب الحج في سفر المحمل بحراً وسيره براً، بولاق ١٣٠٣هـ/ ١٨٨٥م.
« محمد صادق بك: مشعل المحمل، رسالة في سير الحج المصري براً من يوم خروجه من مصر إلى يوم عودته، مطبعة وادي النيل ١٢٩٧هـ/ ١٨٧٩م.
« مرزا، معراج بن نواب وعبد الله بن صالح شاووش: الأطلس المصور لمكة المكرمة والمشاعر المقدسة من القرن الخامس حتى الربع الأول من القرن الخامس عشر الهجري، دارة الملك عبد العزيز بالرياض ١٤٢٤هـ (٢٠٠٣م)
« يوسف، أحمد: المحمل والحج، ج ١، القاهرة ١٣٥٦هـ/ ١٩٣٧م.

المعروضة فيه اختيرت بالدرجة الأولى من مجموعة فخر الدين باشا، وقد ضم المعرض إلى جانب صور الكعبة والمباني الأخرى صوراً تمثل الأعمال المتعلقة ببناء الخط الحديدي الحجازي أو أحداثاً طبيعية ككارثة السيول التي اجتاحت المدينة في سنوات 1916-1918.

ويضم أرشيف الصور الفوتوغرافية في إرسيكا ضمن مجموعاته نحو 518 صورة عن الأراضي الحجازية. وهذه الصور تتوزع على المجموعات المختلفة في الأرشيف، وأهمها مجموعة يلديز (232 صورة) ومجموعة فخر الدين باشا (201 صورة). وتتميز هاتان المجموعتان بأنهما تكملان إحداهما الأخرى. ويمكننا القول إن مجموعة يلديز تنحصر في سنوات (1871 – 1906م)، أما من حيث المحتوى فنرى الغالب عليها صور مكة المكرمة والمدينة المنورة في ذلك التاريخ؛ فهناك المشاعر والأماكن المقدسة (الكعبة المعظمة والحرم المكي والحرم النبوي وجبل عرفات ومقبرة المعلاة والبقيع وغير ذلك)، وهناك المناظر العامة وصور الحج ومحمل الصُّرة، وأعمال الإنشاء والتعمير، وصور سكة حديد الحجاز، ثم المسافرخانة (دار الضيافة) في مكة ومخفر الصفا (قره قول) والثكنات العسكرية (غيرتية وحميدية وأجياد). أما المجموعة الثانية، أي مجموعة فخر الدين باشا، فهي كما يبدو من اسمها مجموعة الصور الخاصة بفخر الدين باشا الذي عمل قائداً لقوة الحجاز العسكرية ومحافظاً للمدينة المنورة خلال الحرب العالمية الأولى، ومن ثم فهي تحمل تاريخ سنة 1916 – 1918م، أي المدة التي عمل فيها ذلك القائد العسكري، وتغلب عليها أيضاً صور المدينة المنورة، باستثناء سبع صور لمكة المكرمة.

وتتميز هذه المجموعة من حيث المحتوى بأنها تضم صور الأنشطة والفعاليات والأعمال التي كان يقوم بها فخر الدين باشا في المدينة المنورة أو يشارك فيها؛ فهناك التدريبات العسكرية والمناورات وتعليم الرماية وأمور الإنشاء والتعمير (جلب المياه وتوسيع الطرق..)، والمواكب والعروض العسكرية والمناظر العامة وصور اللقاءات مع كبار الشخصيات ووجوه الأهالي.

هذا هو ألبوم الصور السابع الذي يُصدره المركز، وهدف المركز من نشر هذا الألبوم عن الأراضي الحجازية بوجه عام والحرمين الشريفين في مكة والمدينة بوجه خاص هو، كما ذكرنا، التبرك أولاً بذكر هذه الأماكن المقدسة، وثانياً لوضع هذه المادة الوثائقية بين أيدي المعنيين بها. ثم التأكيد على أهمية الصورة بالنسبة للحرمين الشريفين، فهي كبيرة لأن أغلب العمائر التي جاءت فيها قد هُدمت أو تهدمت لأسباب مختلفة منها عوامل البيئة والزمن، ثم عمليات التوسعة التي أجريت، سواء في الحرم المكي أو في الحرم النبوي. وفي الوقت الذي نقدم هذا الألبوم في ثلاثة فصول أساسية وهي: مكة المكرمة، المدينة المنورة والمحمل يحدونا الأمل بأنه سيكون مصدراً مفيداً في التعرف على الحرمين الشريفين وتاريخهما.

حتى نهاية عصر الأمويين (استانبول 2003م). وقد تناولت الحرم المكي والكعبة المعظمة والمسجد الحرام والحج والعمرة والحرم النبوي في المدينة وغير ذلك.

إن الأعمال التي يقوم بها إرسيكا في نطاق الصور التي تأتي على رأس الوثائق المتعلقة بالتراث الثقافي والمعماري للتاريخ الإسلامي، هي في الأساس تستند على الصور التاريخية المحفوظة في أرشيفه، ويشكل القسم الأكبر من هذا الأرشيف – كما أسلفنا – ألبومات يلديز الخاصة بسراي يلديز الذي يضم مقر إرسيكا، وهي تعرف باسم مجموعة سراي يلديز أو أرشيف السلطان عبد الحميد. وتتكون هذه المجموعة من حوالي 38599 ألف مشهد بما فيه المشاهد المكررة. ومن الممكن تبويب صور المجموعة حسب المواضيع على الوجه الآتي: المدينة، القضاء، القرية وغيرها من المراكز السكنية، الآثار المعمارية، المباني، المؤسسات الصناعية والزراعية والتعليمية والصحية، طرق الحديد، الجسور وغيرها من الأعمال الإنشائية والعمرانية، الأشخاص، الاحتفالات، العادات والتقاليد، تقارير عن بعض الفعاليات، السفن وغيرها من وسائط النقل، الأثاث، الرحلات، قوائم التصنيع والبيع لمختلف المواد، المزارع وعدد الحيوانات في الاسطبلات، قوائم الأسلحة وغيرها من المواضيع. وقد قام إرسيكا باستنساخ نسخة من جميع صور مجموعة ألبومات يلديز المحفوظة في مكتبة جامعة استانبول. ثم قام بتصنيفها وتسجيلها ووضعها في متناول الباحثين، وبهذا فقد تمّ حفظ المجموعة الكترونياً. وبمرور الزمن فقد تم إثراء أرشيف الصور الفوتوغرافية في إرسيكا وذلك بإضافة مجاميع صور مهداة إليه. ويضم الأرشيف اليوم سبعين ألف صورة فوتوغرافية موزعة في تسعين مجموعة مختلفة. ويقوم إرسيكا بتقديم خدماته في مجال هذه الصور للباحثين ويقوم بإقامة معارض مختلفة من صور مختارة من هذا الأرشيف، وفضلا عن هذا يقوم المركز بإعداد ونشر ألبومات خاصة ببعض المناطق والمدن والمواضيع. وضمن هذه المنشورات تم نشر ألبومات تتعلق باستانبول وأرضروم وبروسة (بورصة) مع تعليقات عليها باللغتين التركية والانكليزية، ومصر في القرن التاسع عشر باللغة العربية والانكليزية. كما تمّ نشر صور مختارة من هذه المجموعات على شكل ألبومات وهي توثق أحداثاً وتطورات تاريخية، وهي:

ألبوم «الصداقة التركية اليابانية في قرن في الصور التاريخية» وصدر باللغات الانكليزية والتركية واليابانية، و«الصداقة اليمنية التركية عبر التاريخ بالصور» وصدر باللغات الانكليزية والتركية والعربية و«الصداقة التركية الأفغانية في الصور التاريخية» باللغات الانكليزية والتركية والدارية/ الأفغانية. وإلى جانب هذا الألبوم الذي في متناول أيديكم أصدر المركز ألبوم «القدس في العهد العثماني في الصور التاريخية» والذي يضم 468 صورة. وقد صدر في سنة 2009 باللغات العربية والتركية والانكليزية.

وقد سبق أن نظم إرسيكا معرضاً للصور الفوتوغرافية في المملكة العربية السعودية بالتعاون مع وزارة الاعلام السعودية، وقد افتتح المعرض في جدة في 10 شباط 2010 واستمر لمدة شهرين. والصور

التراث الثقافي والمعماري الإسلامي وحمايته والتعريف به، وإقامة مكتبة ومجاميع أرشيفية وتقديم المعلومات عنها. ومن بين المواضيع المتعلقة بالتراث الثقافي والمعماري والتي يتناولها إرسيكا: دراسة تاريخ أدبيات العلوم الإسلامية والعلوم الطبيعية ودراسة ما يتعلق بها من المؤسسات، الأوقاف، العمران والعمارة، الفنون الإسلامية، المكتبات، المصادر التاريخية والرحلات والمذكرات والمصادر المكتوبة الأخرى والتصوير. كما أسس المركز قاعدة بيانات التراث العمراني الإسلامي والتي تدون فيها المعلومات المتعلقة بالمواقع التاريخية والمعالم الأثرية التي تشكل عناصر التراث الثقافي والمعماري. كما يقدم إرسيكا خدماته لحماية التراث المعماري الإسلامي وذلك عن طريق البرامج التعليمية العالمية التي ينظمها بشكل دوري وذلك خارج نطاق أعماله المعتمدة على المصادر. وبهدف تطوير الأبحاث والدراسات المعمارية وأعمال الترميم المتعلقة بالمواقع والمعالم الأثرية، فإنه يقوم ومنذ سنة 1994 ببرامج البحوث وورشات العمل وذلك بمساهمة المعماريين من مختلف دول العالم. وقد نفذ برنامجاً يتعلق بالبوسنة والهرسك بشكل خاص وأوربا والبلقان بشكل عام استمر عشر سنوات لغاية سنة 2004م، وهو الآن يواصل العمل في برنامجه المتعلق بالتراث المعماري الإسلامي في القدس. وهذا البرنامج يستمر عشر سنوات أيضاً. وهو يستعين في هذه الأعمال بالصور التاريخية عندما يتطلب الأمر ذلك.

لقد حظي الحرمان الشريفان في مكة المكرمة والمدينة المنورة باهتمام المركز منذ تأسيسه، وكان أول ما بادر به المركز في هذا المجال هو إصدار كتاب: «الكعبة المشرفة، دراسة أثرية لمجموعة أقفالها ومفاتيحها المحفوظة في متحف سراي طوب قابي باستانبول» (استانبول 1414هـ/ 1993م). وهي مجموعة من 53 قطعة خاصة بالكعبة المشرفة فضلاً عن قطعتين أخريين صنعتا للحجرة المطهرة بالمدينة المنورة، يتناولها الكتاب بأسلوب شيق وطريف ضمن مدخل تاريخي ودراسة تحليلية خلال العصر العباسي والعصر المملوكي ثم العصر العثماني، وفي 55 لوحة لهذه المجموعة النادرة المحفوظة في متحف طوب قابي باستانبول.

ثم جاء الكتاب الثاني تحت عنوان: « أستار الحرمين الشريفين». وهو دراسة توصيفية مصورة لأستار الكعبة المعظمة وكسوتها ونطقها وأستار الحرم النبوي الشريف المحفوظة في متحف طوب قابي مع 67 لوحة نشرت لأول مرة (استانبول 1417هـ/ 1996م). والكتاب الثالث هو «السيوف الإسلامية وصناعها» وهو دراسة وصفية تاريخية بالعربية والانجليزية لمجموعات السيوف المحفوظة في متحف طوب قابي والمتحف العسكري باستانبول، ومن ضمنها مجموعة السيوف المنسوبة للرسول محمد (صلى الله عليه وسلم) والخلفاء الراشدين وبعض الصحابة (الكويت 1988م، استانبول 2000م). ثم أعقبنا ذلك بكتاب بالتركية تحت عنوان: « الحرمان الشريفان»،[55] وهو الآخر دراسة عن تاريخهما من العصر الجاهلي

55 الكتاب بالتركية:
Mustafa S. Küçükaşçı, *Cahiliyye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İSAR Vakfı, İstanbul 2003.

الأخرى. ويلاحظ على هذه الألبومات إما خلوها من شروح توضيحية لصورها أو تضمنها تعاريف بسيطة لا تفي بالغرض المطلوب، ففي عامي 1888ـ1889م قام سنوك هور جرونيه Hurgronje C. Snouk بوضع كتاب من مجلدين بالألمانية، تحدث في المجلد الأول عن مكة وحكامها، وفي الثاني عن الحياة اليومية والسكان وعاداتهم والتعليم بمكة المكرمة. وقد ترجم هذا الكتاب إلى الإنجليزية ومنها إلى العربية تحت عنوان «مكة المكرمة منذ مائة عام» بالتعاون بين آنجلو بيشه وغازي أحمد زيني، ثم قام كل من علي الشيوخ ومحمد السرياني ومعراج نواب مرزا بترجمته من جديد تحت عنوان «صفحات من تاريخ مكة المكرمة».[54]

وينبغي أن نشير هنا إلى كتاب مرآت الحرمين الذي ألفه أيوب صبري والذي يعد موسوعة شاملة للحرمين الشريفين ويتضمن صوراً ورسوما مختلفة عن أهم المعالم الواردة فيهما.

وبعد ذلك قام اللواء إبراهيم رفعت باشا بزيارة الأراضي المقدسة أربع مرات 1318ــ1325هـ (1901ــ1908م) بصفته قائداً لحرس المحمل المصري وأميراً للحج المصري من بعد، ووضع كتابه الذي يعد واحداً من أشهر كتب الرحلات الحديثة إلى الحج في مجلدين بعنوان مرآة الحرمين، وضمنه 365 صورة فوتوغرافية.

وجاءت بعد ذلك رحلة محمد لبيب البتنوني الرحالة والأديب

54 نشرته دارة الملك عبد العزيز بالرياض سنة 1419هـ (1999م).

المصري الذي رافق الخديوي عباس حلمي الثاني في رحلته إلى الحج عام 1327هـ (1909م). والكتاب بعنوان «الرحلة الحجازية لولي النعم الحاج عباس حلمي باشا خديوي مصر». وظهرت طبعته الأولى عام 1328هـ (1910م)، ثم خرجت منه طبعة موسعة أخرى في العام التالي تضم 25 صورة فوتوغرافية لمكة والمدينة والمشاعر مع المخططات لها وخارطة لجزيرة العرب.

ثم توالت بعد ذلك كتب الرحلات إلى مكة والمدينة متضمنة صوراً لهما وللمشاعر المقدسة. كما ظهر في السنوات الأخيرة عدد من الألبومات وأطالس الصور الخاصة بالحرمين الشريفين في مكة والمدينة وغيرها من الأراضي الحجازية. لكنها جاءت دون شرح المواقع والمعالم التي صورتها إلا بشكل عام.

لكن الذي يهمنا هنا هو ألبوم الصور الذي أعده كل من الدكتور معراج بن نواب مرزا والدكتور عبد الله بن صالح شاووش تحت عنوان «الأطلس المصور لمكة المكرمة والمشاعر المقدسة من القرن الخامس حتى الربع الأول من القرن الخامس عشر الهجري»، ونشرته دارة الملك عبد العزيز عام 1424هـ (2003م).

أعمال إرسيكا المتعلقة بصور الحجاز

تحتل الأعمال المتعلقة بالمدن التي تحتضن التراث الثقافي والمعماري والذي يعد أحد أركان الحضارة الإسلامية حيزاً مهماً بين المشاريع المتواصلة التي يقوم بها إرسيكا. ويدخل في نطاق عمله دراسة

في واشنطن. وقد توزعت ألبومات الصور المرسلة إلى المتحف البريطاني عام 1894م بين موضوعات مختلفة؛ فهناك 17 ألبوماً للمناظر التاريخية والطبيعية داخل أراضي الدولة العثمانية، و17 ألبوماً آخر عن الوحدات البرية والبحرية، و15 ألبوماً عن الأعمال التي يقوم بها التلاميذ في المدارس المدنية والعسكرية، وألبومان للخيول والجياد التي تجري تربيتها في السراي العثماني.

تدلنا أقدم صور مكة المكرمة الموجودة بين أيدينا على أن بعثةً عسكريةً عثمانيةً هي التي التقطتها خلال حج عام 1297هـ (1880م) وكذلك محمد صادق بك[52] الضابط المرسل من قبل الخديوية المصرية لنفس الغرض في حج ذلك العام. فقد ذكر الأخير في كتابه عن رحلته تلك أنه التقى بعد وصوله مكة المكرمة وقبل صعوده عرفات بعثة عسكرية عثمانية مؤلفة من ستة ضباط يرأسهم: «علي بك قائممقام أركان حرب، وفوتوغرافجي بعساكر الشاهانة الآتي مع خمسة ضباط من أركان حرب إلى مكة المكرمة لرسم خريطة البقاع وأخذ بعض مناظر فوتوغرافية بها وبالطائف ثم أخذ رسم الطريق الموصلة منها إلى المدينة المنورة وما يلزم» . إذن المرجَّح أن الصور التي التقطها محمد صادق من جهة، والبعثة العسكرية التركية من جهة أخرى في حج عام 1297هـ هي أولى الصور المعروفة

52 ولد عام 1238هـ (1822م) وتلقى تعليمه بمصر في مدرسة الخانكة الحربية بالقاهرة، ثم سافر في بعثة إلى باريس بين أفراد بعثة الجيش الرابعة عام 1844. وهناك أتم دراسة الرسم والزخارف، ولما عاد عُيّن مدرساً للرسم بالمدارس وخاصةً المدرسة الحربية بالقلعة. وكانت عودته من الخارج في عهد سعيد باشا (1854 – 1863م/ 1270 – 1280هـ) وتوفي عام 1320هـ (1902م).

للمسجد الحرام والمشاعر المقدسة حتى الآن، والمرجّح أيضاً أن ظهور الأفلام الجافة «سابقة التحضير» كان قبل فترة قصيرة من ذلك التاريخ، وقد وصل خبرها إلى الدولة العثمانية في استانبول والقاهرة، ولذلك تمت المسارعة بإرسال مصورين إلى الديار المقدسة لالتقاط أول صور فوتوغرافية فعلية ثابتة.

وترجح هذه القرائن أن علي بك ومرافقيه الذين قابلهم محمد صادق بمكة المكرمة هو الذي التقط الصور الفوتوغرافية لمكة المكرمة والمدينة المنورة والمشاعر وغيرها، ورسم خارطة مكة المكرمة، وهو المصدر الذي أعد اثنين من ألبومات السلطان عبد الحميد، كما يرجح من تاريخ مقابلة محمد صادق للبعثة العثمانية بمكة المكرمة (في شهر ذي الحجة 1297هـ وتاريخ خارطة مكة المكرمة ربيع أول 1298هـ) أن البعثة ظلت بالأراضي المقدسة عدة أشهر من أواخر عام 1297هـ (1880م) إلى أوائل 1298هـ (1880–1881م) حتى أتمت عملها.[53]

كان يتم تصوير المسجد الحرام والأماكن المقدسة من قبل الرسامين المسلمين من كل أنحاء العالم والرسامين الأوربيين من أمثال Badia Leblich Domingo, John Lewis Burckhartdt, Sir Richard Burton . واعتباراً من القرن التاسع عشر تم نشر عدد كبير من ألبومات الصور والأطالس المتعلقة بالحرمين الشريفين والأماكن الإسلامية المقدسة

53 الأطلس المصور، ص 54-55 واسم كتاب صادق بك: مشعل المحمل، رسالة في سير الحج المصري براً من يوم خروجه من مصر إلى يوم عودته، مطبعة وادي النيل 1297هـ/ 1879م

وعاطفية يصعب التعبير عنها في نص من مائة صحيفة. ولأجل هذا فإنني استفيد من الصورة أكثر من استفادتي من كتاب محرر». وقيل إن السلطان عبد الحميد الثاني كان معروفاً بفراسته، أي مهارته في التعرف على طباع الأشخاص من سيماهم. فقد شاء العفو عن بعض المساجين في الذكرى الخامسة والعشرين لجلوسه على العرش، فأمر بتصوير المساجين في السجون وكتابة أسباب الحكم خلف كل صورة، فكان ينظر إلى الصورة وما كُتِب خلفها ثم يقرر العفو أو عدم العفو. وقيل أيضاً إنه كان يختار التلاميذ للقيد في المدارس العسكرية من خلال النظر في صورهم الفوتوغرافية[50].

أما عن ألبومات يلديز فهي كما ذكرنا ألبومات الصور الفوتوغرافية التي تم التقاطها في عهد السلطان عبد الحميد الثاني (1876–1909م)، وعُرفت باسم القصر الذي كان يقيم فيه، وبلغت 962 ألبوماً تضم ما يزيد على ثمانية وثلاثين ألف صورة. وتقدم لنا تلك الصور معلومات قيمة عن كل ركن في استانبول والأناضول والشرق الأوسط والمنطقة العربية والبلقان، فضلاً عن حواضر العالم المهمة في اليابان والصين وآسيا الوسطى وروسيا والهند وأوربا وأمريكا. ونشهد فيها المصانع والمدارس والمستشفيات والمخافر وسائر العمائر المختلفة فضلاً عن صور بعض الأحداث المهمة التي وقعت في ذلك العصر.

ومن أقدم الألبومات التي تتكون منها «مجموعة صور سراي يلديز»

---

50 Mehmet Bahadır Dördüncü, II. Abdülhamit Yıldız Albümleri Mekke-Medine, İstanbul 2006, p.13.

تلك التي تضم صور إيران التي تحمل تاريخ (1862م) وصور القدس (1865م) وصور جبل لبنان (1866م) وصور مصر وسورية، وصور معرض باريس الدولي (1867م) والصور الخاصة برحلة السلطان عبد العزيز إلى أوربا عام 1867م وهو يتابع تدريبات «إقامة المعابر» على ساحل نهر الطونة (الدانوب) في النمسا. كذلك هناك مجموعة من الصور النادرة التقطها الرحالة الأجانب الذين كانوا يطوفون أنحاء الممالك العثمانية ثم قدموها للسراي فأضيفت إلى المجموعات السابقة. كما كانت الإدارات المحلية تقوم بتسجيل بعض أعمالها عن طريق الصورة مثل: الاحتفالات بوضع الأساسات أو الاحتفال بافتتاح بعض المنشآت والمؤسسات، وتُرسل هذه الصور إلى السراي.

وقامت الدولة العثمانية بإرسال عدد من ألبومات الصور عام 1893م إلى عدد من الدول الكبرى في ذلك العصر، مثل إنجلترا وفرنسا، وكذلك إلى الولايات المتحدة الأمريكية التي بدأت حديثاً آنذاك في الدخول بين الدول لتكون صاحبة الكلمة النافذة في السياسة الدولية. وتم إعداد 51 ألبوماً من الصور التي التقطها الإخوة عبد الله، ثم أرسلت إلى ملكة إنجلترا وملك فرنسا ورئيس الولايات المتحدة الأمريكية[51].

وإلى جانب رؤساء وملوك الدول فقد تم أيضاً إرسال ألبومات إلى المتحف البريطاني بلندن، وإلى مكتبة الكونجرس الأمريكي

---

51 المصدر السابق، ص 14.

وكانت حرب القرم التي وقعت بين العثمانيين والروس خلال سنوات 1853–1856م هي أولى الحروب التي تم تصويرها، وهذه الصور التي التقطها روجر فينتون Roger Winton استخدمت أول مرة لغاية اجتماعية. وكان الكيميائي الألماني راباخ Rabach قد جاء إلى استانبول مع وحدات المارشال ولتكه Weltke أثناء حرب القرم، وأقام في حي بك أوغلي باستانبول معملاً للتصوير في سنة 1856م. واستطاع راباخ بعد ذلك توسيع أعماله، وأخذ للعمل بجانبه ثلاثة من الصبية هم إخوة من الأرمن. ولما شاء العودة إلى بلاده في سنة 1858م سلّم المعمل لهؤلاء الشبان الثلاثة. وهم الإخوة: كيفورك Kevork وفينسنت Vincent وهوفسب Hovesep الذين عرفوا في استانبول فيما بعد بالإخوة عبد الله (عبد الله فرير/ عبد الله برادرلر) وعُرِف مَعْمَلُهم بهذا الاسم أيضاً. وكانوا في سنة 1863م قد التقطوا صورة ذات هيبة للسلطان عبد العزيز، واستحق كل واحد منهم أن يحصل بها على لقب «مُصَوِّر السلطان». وكان فينسنت عبد الله (عبد الله شكري أفندي) هو أول من قام باقامة معمل تصوير محترف عند العثمانيين.

وأصبح فن التصوير الشمسي حرفة قائمة بذاتها، راحت تنتشر في أنحاء البلاد. وفي عام 1867م اشترك الإخوة عبد الله في «معرض باريس الدولي» فعرضوا مجموعة من الصور الفوتوغرافية تحت عنوان «مناظر استانبول والأسلحة التركية التاريخية من خلال الصور» نالت إعجاب المشاهدين.

وشرعت الدوائر والمؤسسات الحكومية التركية بعد ذلك في إقامة معامل تصوير خاصة بها، فكان من بينها نظارة الحربية ونظارة البحرية والقيادات العسكرية والمهندسخانة البرية ودار العجزة في استانبول. وكانت بعض الهيئات المُشَكَّلَة في الدوائر والمؤسسات التي ذكرنا بعضها سالفا تقوم بالطواف في أنحاء البلاد، وتسجل آراءها وانطباعاتها عن طريق الصورة.

وقام المدعو أبو بكر حازم تبيران أحد رجال الدولة العثمانية بتسجيل المهام التي كُلِّف بها عندما كان متصرفاً على بلدة دده أغاج (1896–1898)، وذلك عن طريق مجموعة من الصور، التقطها بنفسه إشباعا لهوايته، وجعل منها ألبوماً قدمه للبلاط العثماني، فلقي الألبوم إعجاباً عظيماً وحظي صاحبه بتقدير البلاط. وفي إثر ذلك أمر السلطان عبد الحميد الثاني (1876–1909م) بإقامة معمل للتصوير داخل سراي يلديز – الذي يحتل مركزُنا اليوم عدداً من مبانيه – أُعد فيه العديد من صور الأمراء والأميرات من العائلة المالكة.

وكان السلطان عبد الحميد الثاني هو أكبر من دعم فن التصوير عند العثمانيين، واستخدم الصورة للتعرف على كل ما يجري داخل أراضي الدولة، وكانت الصورة في نظره بمثابة النافذة التي يطل من خلالها على ما يدور خارج السراي، واستطاع بذلك أن يتعرف على رقعة جغرافية واسعة تمتد من مصر إلى البلقان ومن الجزيرة العربية إلى بلاد القوقاز. كما أمر السلطان بتصوير كافة العاملين في دوائر الدولة المختلفة، وساعد بذلك على تطوير التصوير الفوتوغرافي التوثيقي. وكان يكشف عن الأهمية التي أولاها للصورة الفوتوغرافية بقوله: «كل صورة تعبر عن فكرة، فقد تكشف عن معان سياسية

موسوعة شاملة للحرمين الشريفين، ويتضمن صورا ورسوما مختلفة عن اهم المعالم الواردة فيهما. وبعد ذلك يأتي كتاب اللواء إبراهيم رفعت باشا[48] الذي قام بزيارة الأراضي المقدسة أربع مرات 1318-1325هـ (1901- 1908م) بصفته قائداً لحرس المحمل المصري وأميراً للحج المصري فيما بعد، ووضع كتابه الذي يعد واحداً من أشهر كتب الرحلات الحديثة إلى الحج في مجلدين بعنوان مرآة الحرمين، وضمنه 365 صورة فوتوغرافية.

ويضاف إلى كل ذلك الأطلس المصور لمكة المكرمة والمشاعر المقدسة الذي أعده معراج نواب مرزا وعبدالله بن صالح شاوش.[49] ويضم هذا الأطلس صوراً وثائقية تؤرخ التطور الحاصل في المسجد الحرام والأماكن المقدسة الأخرى عبر التاريخ الإسلامي وعلى وجه الخصوص في العهد العثماني وما بعده. ومما تجدر الإشارة إليه أن هذا الأطلس اقتصر على مكة المكرمة ولم يأخذ بنظر الاعتبار المدينة المنورة والمسجد النبوي.

ومن الدراسات المهمة التي تناولت تاريخ الكعبة المشرفة الدراسة التي أعدها الباحث السعودي الشيخ محمد موجان تحت عنوان «الكعبة المعظمة، عمارتها وأستارها»، وقد صدرت في سنة 2010 باللغتين العربية والانجليزية.

48 انظر الهامش 21.

49 صدر هذا الأطلس عن دارة الملك عبدالعزيز ونشر في الرياض سنة 1424هـ.

بعد ظهور فن التصوير في سنة 1839 بمدة وجيزة نشرت جريدة «تقويم الوقائع» التركية ما نقلته عن الصحف الأوربية في هذا الموضوع على صفحاتها للمرة الأولى في 19 شعبان 1255هـ (28 أكتوبر/ تشرين أول 1839م)، وعلمتْ به كل ولايات الدولة العثمانية. وبعد مرور عامين من ذلك التاريخ نشرت «جريده حوادث» في عددها الصادر في 26 جمادى الآخرة 1256هـ (15 أغسطس/ آب 1841م) أن كتاب داغير عن فن التصوير وَصَلَ إلى استانبول، وأنه تُرجم إلى اللغة التركية. ولم يمض عام آخر إلا ونشرت نفس الجريدة في عددها الصادر في 8 جمادى الآخرة عام 1258هـ (17 يوليو / تموز 1842م) خبراً شَدَّ انتباه الناس آنذاك، إذ جاء فيه «إن أحد تلامذة المسيو داغير وهو المسيو قومبا قد وصل إلى استانبول بغرض التصوير. وكان السلطان عبد المجيد (1839 - 1861م) على رأس الدولة العثمانية آنذاك، فدخل التصوير في عهده إلى البلاد. وتذكر بعض المصادر أن أول معمل للتصوير في استانبول كان في عام 1857م افتتحه صاحبه (باسكال سِبَاح) في حي (بك اوغلى)، ثم أعقبه معمل «الإخوة عبد الله». إلا أننا وجدنا على ظهر إحدى الصور المحفوظة في أرشيف المركز أن تاريخ إنشاء معمل كارغو بولو للتصوير في استانبول هو عام 1850م. ولم تلبث هذه المعامل أن تحولت إلى مراكز لتعليم هذا الفن، فكانت إلى جانب نشاطها في التصوير تقوم بإعداد العديد من الخبراء والمتخصصين. وأخذت الصحف تنشر مع توالي الأيام أخبار افتتاح معامل جديدة أخرى.

في ساحة خارج باب العنبرية. وفي شهر صفر يعود المحمل فيدخل القاهرة من باب النصر.

ومن تفاصيل حركة المحمل المصري في حج عام 1318هـ/ 1901م ما ذكره اللواء إبراهيم رفعت الذي كان رئيساً (قومندان) لحرس المحمل؛ إذ قال: كان عدد قوة المحمل المصري 473 شخصاً ما بين ضباط وعسكر وموظفين وتوابعهم وقادة الجمال والخيول وحاملي المشاعل والسقائين والفراشين والزمارين (الفريحية). وكانت النقود التي أودعت للصرة في تلك السنة قد سُلمت لأمين الصرة بمقتضى إشهاد شرعي رسمي تم عمله في محضر حضره ناظر المالية وأمير الحج وأمين الصرة وصرافها وصراف من المالية ومندوب عن قاضي قضاة مصر، وجملة ذلك المبلغ 18893 جنيه مصري، تشمل مرتبات رجال المحمل مدة الثلاثة أشهر التي هي مدة السفر ذهاباً وعودة، ومرتب أمير مكة وأشرافها والعربان ومخصصات تكيتي مكة والمدينة وسائر النفقات الأخرى اللازمة من أجرة جمال وثمن علف للدواب وغيره.[45]

ونظراً للأهمية التي يحظى به الحرمان الشريفان ومنطقة الحجاز ومكانتها في حياة المسلمين، فقد أصبحت هذه الأماكن المقدسة مبعثاً وحافزاً للكتابة، فكتب الذكريات التي كتبها الحجاج والمرشدون تعد مصادر دراسية تعرف بهذه المناطق عبر التاريخ. وتمّ تناول الأماكن المقدسة في الأدب نثراً ونظماً. كما زينت الجدران في المباني المختلفة بصور ورسومات الأبنية المقدسة، وفي مجال الموسيقى الدينية نرى الأناشيد المتعلقة بالحرمين والحج[46].

وفيما يتعلق بالخدمات التي أسداها العثمانيون للحجاز فقد فصّل المؤلفون فيها واوردوا معلومات مختلفة عنها. وإلى جانب الوثائق التي لا تعد ولا تحصى والواردة في المصادر والمكتبات والمتاحف توجد رحلات وكتب تاريخية مختلفة أعدت من قبل أشخاص كلفوا بشكل رسمي لأغراض معينة لزيارة المنطقة، فقد سجل الرحالة التركي أوليا جلبي انطباعاته عن مكة والمدينة في القرن السابع عشر وتوقف عند خصائصهما وآثارهما وذلك في المجلد التاسع من رحلته[47]. ومن المصادر التي تناولت تاريخ مكة كتاب الأزرقي (ت 223هـ/ 837م) المعروف بأخبار مكة، وكتاب محمد بن اسحاق الفاكهي (أحد علماء القرن الثالث الهجري) المعروف باسم «أخبار مكة في قديم الدهر وحديثه»، وكتاب الحسين البصري عن فضائل مكة، وكتاب الحضراوي «العقد الثمين في فضائل البلد الأمين»، وكتاب السمهودي «خلاصة الوفا بأخبار دار المصطفى»، وغير ذلك الكثير. وينبغي ان نشير هنا أيضاً إلى كتاب « مرآت الحرمين = مرآة الحرمين» الذي ألفه باللغة العثمانية أيوب صبري باشا والذي يعد

45 إبراهيم رفعت، مرآة الحرمين، جـ 1، ص 399–400.

46 Tufan Buzpınar-Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XVI, Ankara 1997, p. 157.

47 *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap, 2. Cilt, YKY, İstanbul 2011.

يوم المحمل اليوم الرابع فيجري إخراج موكب الحج مع المحمل والسنجق إلى حي الميدان ثم باب مصر ومنه إلى قرية القدم التي فيها قبة «جامع العسالي». وتحت تلك القبة يوضع المحمل نحو عشرة أيام إلى حين وصول كل الحجاج والانتهاء من أسباب السفر. وكانت عائلة آل سعدالدين إحدى العائلات الدمشقية هي التي تقوم على خدمة المحمل الشامي. وكانت دارهم هي المحطة الأهم لاستراحة المحمل. وأعتيد قيام شيوخ العائلة بالتقدم لالقاء جمل المحمل بعضاً من اللوز وقطع السكر. وكانت القافلة تنطلق في 15–17 من شوال نحو المدينة المنورة حيث تنصب الخيام هناك عند ساحة باب الشامي الكبير في منطقة العطن، ومنها إلى مكة المكرمة حيث تنصب الخيام في جرول غربي مكة والاغتسال من بئر ذي طوى ثم الدخول بطريق الحجون. وبعد إتمام مراسم الحج وعند اقتراب موعد العودة كان أمير الحج يرسل مبشرين إلى دمشق واستانبول يبشرون بعودة الحجاج سالمين. وكان المبشرون يحملون معهم رسالة أمير مكة إلى السلطان وهي تتضمن الشكر والدعاء. وكان الناس يجتمعون لاستقبال الحجاج وهم في طريق العودة. ويتوجه جمل الصرة إلى دار آل سعدالدين أيضاً ويلقم أيضاً اللوز والسكر.

أما المحمل المصري فكان له طابعه الخاص، فهو الذي يحمل كسوة الكعبة الخارجية المصنوعة في دار الخُرُنْفُش بالقاهرة ليوصلها إلى الكعبة، ويعين له رجل من كبار رجال الدولة تحت اسم «أمير المحمل أو أمير الحج» ليقوم بقيادة قافلة الحج إلى مكة والعودة منها بالسلامة، وقد ظل الأمر على ذلك حتى خمسينيات القرن الماضي. وكان يقام احتفال رسمي كبير لكسوة الكعبة في ميدان «الرُّمَيْلَة» بالقرب من القلعة، ويحرص على مشاهدتها سكان القاهرة وزوارها من الأقاليم الأخرى. ويتحرك الجميع في موكب رسمي كبير يتقدمه أمير المحمل وخلفه الجمل الذي يحمل الهودج المزين وبداخله الكسوة، ثم تتبعه الجمال التي تحمل أموال الصُرة في صناديق مغطاة بأقمشة مطرزة فاخرة، وخلفها يسير قضاة المذاهب الأربعة، وأئمة المساجد ورؤساء الطوائف الحرفية ومشايخ الطرق الصوفية وجماعات الدراويش. ويظل المحمل في جامع الحاكم بأمر الله حتى يوم الرحيل. وفي هذه الأثناء يتم إكمال احتياجات القافلة. ويبدأ سفر المحمل في 27 شوال، في احتفال آخر يحضره الوالي والقضاة وكبار رجال الحكومة، ويكون وصولُ المحمل المصري إلى المعسكر المعد خارج القاهرة – والذي يتجمع فيه الحجاج المصريون مع أقرانهم من حجاج شمال أفريقيا وغيرهم – هو الخطوة الأخيرة للانطلاق بعدها إلى الأراضي المقدسة. وفي البداية كان المحمل يسير إلى السويس ثم إلى «قلعة النخل» وسط سيناء، ومنها إلى العقبة، ثم يتوجه للسير بحذاء البحر الأحمر حتى ميناء ينبع، ومنه إلى المدينة المنورة ومكة المكرمة، وبعد ذلك أصبحوا يسافرون بالمراكب في النيل من الفسطاط إلى مدينة قوص، ثم يجتازون الصحراء إلى قرية عيذاب على ساحل البحر الأحمر، ثم يركبون السفن إلى جدة، ومنها إلى مكة المكرمة والمدينة المنورة. وكانت قافلة الحج المصري عند وصولها مكة تنصب خيامها في الساحة المجاورة لسور بستان الشريف عون الرفيق وأمام بئر ذي طُوَى في جَرْوَل كما ذكرنا، أما في المدينة المنورة فكانت تنصب

الشامي الذي انطلق من استانبول والمحمل المصري يلتقيان في عرفات، حيث تقرأ الخطبة باسم السلطان، وتتلى الأدعية. ويقوم أمير مكة في اليوم الأول من عيد الأضحى بتفقد المحمل الشريف وسط احتفال يقام بالمناسبة. وفي اليوم نفسه يتم تبديل كسوة الكعبة بالكسوة القديمة. وكانت الكسوة تصنع من الإبريشم والحرير الأسود وتحلى بالكتابات المطرزة بالقصب، وتنزع الكسوة القديمة وتسلم إلى أمين الصرة لأخذها إلى استانبول. وعندما يعد أمين الصرة العدة للعودة إلى استانبول يأخذ معه الرسائل والهدايا المرسلة، فيصلها في اليوم الثاني عشر من شهر ربيع الأول، وبذلك تكون القافلة قطعت منذ خروجها من استانبول إلى وصولها اليها حوالي تسعة أشهر، وفي أحد جوامع المدينة كانت تقرأ رسالة أمير مكة للسلطان العثماني وبحضوره وذلك وسط احتفال يقام بهذه المناسبة.

أُستخدمت في إرسال الصرر إلى الحرمين عبر التاريخ طرق ووسائط مختلفة. وكان موكب الصرة ينطلق من سراي طوب قابي، وقد استمر خروجه من هذا السراي فترة طويلة، ثم بدئ باخراجه من سراي طولمه باغجه، وفي عهد السلطان عبد الحميد الثاني كان يتم توديع الموكب من سراي يلديز. واستخدم في نقل الصرر في بداية الأمر أي قبل عهد التنظيمات الجمال والبغال، وبعد استخدام البواخر بدئ بنقلها اعتباراً من سنة 1864 على ظهر السفن، ثم نقلت بواسطة القطار بعد انجاز الخط الحديدي الحجازي. وكانت الصرر تحمل على قاطرة خاصة في محطة حيدر باشا بعد عبور البسفور، وتختم القاطرة وتنطلق نحو الحجاز.[43] واستمرت عادة ارسال موكب الصرة الى مكة المكرمة حتى سنة 1915م. وبعد قيام الشريف حسين أمير مكة بثورته في سنة 1916 وخروج مكة من أيدي العثمانيين، لم يستطع الموكب المرسل من استانبول الوصول إليها فعاد من المدينة المنورة إلى استانبول. واقتصر إرسال الموكب في سنتي 1917–1918م إلى دمشق فقط. وعلى الرغم من حاجة الدولة إلى النقود بسبب تبعات الحرب إلا أنها لم تدخر جهداً في إرسال الصرة، إذ قامت في سنة 1918 بإرسال 3,650,000 قرشاً.[44] وفي سنتي 1919–1920 تمّ توزيع الصدقات التي أرسلها السلطان وحيد الدين في الحرمين الشريفين.

ومثلما كان يقام احتفال في استانبول عند إخراج موكب الصرة السلطانية، كانت تجرى مراسم بمناسبة إخراج المحمل الشريف في مدينة دمشق حيث تجتمع جموع الحجاج القادمين من أماكن مختلفة. وتبدأ مراسم المحمل الشامي في أول أيام عيد الفطر وتسمى «مراسم الزيت والشمع والمحمل» ففي اليوم الثاني من شهر شوال المسمى «يوم الزيت» ينقل الزيت من كفر سوسة إحدى ضواحي دمشق على ظهور الجمال في احتفال خاص. وفي «يوم الشمع» الثالث من شهر شوال يجري نقل الشمع المصنوع في دار بكفر سوسه، وماء الورد من محصول قرية المزة وحلوى العقيقة. وفي اليوم الثالث يوم السنجق الشريف يجري إخراج السنجق من القلعة ويوضع في القصر. أما في

---

43 سالنامة الحجاز 190–194

44 İskender Pala, "Hac Yollarında Meş'ale-i Kürbân Gibi", Diyanet Aylık Dergi, Ocak 2005 (http://www.diyanet.gov.tr/haceumre/arkakapi/cache/makaleler/iskender_pala.pdf)

الحجاز قبل فتح مصر.[42] وكما ذكرنا فإن السلطان سليم الأول لما فتح مصر في عام 1517م أرسل إليه أمير مكة المكرمة ولده ومعه مفاتيح الكعبة وبعض الهدايا علامة على قبول السيادة العثمانية على الأراضي الحجازية بعد سيادة المماليك. وهنا أمر السلطان سليم بإعداد قافلة والتوجه بها إلى الأراضي الحجازية مع القادمين بمفاتيح الكعبة وحملها كمية كبيرة من حنطة الجراية ومبلغاً من المال لغرض توزيعها على أهالي مكة والمدينة من الأمراء والأشراف ووجوه القوم والفقراء والمجاورين وغيرهم، وهذه القافلة عرفت فيما بعد بموكب الصرة الهمايونية أو المحمل التركي. وقد تمّ توزيع ما أرسل من هدايا إلى جميع سكان الحرمين الشريفين. وضمت هذه الهدايا الذهب، السجاد، الألبسة والمواد الغذائية. واعتباراً من عهد السلطان سليم بدئ بإرسال مائتي ألف فلوري إلى الحرمين، كما تقرر أن تتم تغطية ما كان يتم إرساله في عهد المماليك من هدايا تحت اسم الصدقة المصرية من الخزينة العثمانية. كما اوقفت أوقاف لتغطية احتياجات سكنة الحرمين من المواد الغذائية.

وفي عهد السلطان سليمان القانوني تم تخصيص ميزانية خاصة تحت اسم خزينة الحرمين ونظمت دفاتر مستقلة خاصة بمكة والمدينة والقدس بطغراء سلطان العصر. وفيها كان يتم تسجيل ما يُرسل من هدايا ومقاديرها، ونظمت بذلك عملية التوزيع. وعند وصول الهدايا إلى الحجاز كان يتم تسجيل ما يتعلق بتوزيعها في هذه الدفاتر التي تُعاد مرة أخرى إلى استانبول. وكان يتم وضع الهدايا في حقائب خاصة سميت «حقيبة الفراشة» وتسلم إلى نظارة الأوقاف، وبهذا كان يتم تأمين إرسال الهدايا إلى الحرمين. وقد استمر إرسال الصرة سنوياً من استانبول إلى الحجاز حتى سنة 1922.

وسميت الهدايا والهبات التي كانت ترسل من قبل السلطان إلى الأراضي المقدسة بالصرة السلطانية كما سمي الجمل الذي يحمل الصرة بجمل الصرة. وكانت القافلة تخرج إلى الطريق تحت إدارة أمين الصرة وبرفقة الحرس، وتضم القافلة أطباء ومترجمين والكثير من العاملين في خدماتها. وقبل انطلاق القافلة كان يتم تكريم أمين الصرة بخِلْعَةٍ، ثم يقوم الأمين باستلام دفاتر الصرة مع رسالة السلطان. وفي هذه الأثناء يتم تحميل الجمال بالنقود والذهب والهدايا القيمة وحقائب الفراشة، وعند خروجها إلى الطريق كان يُقرأ ما يتيسر من القرآن الكريم وتُنشد المدائح النبوية وتُرفع الأيدي بالدعاء. وكان الموكب يشق جموع الأهالي المحتشدة في شوارع استانبول وذلك بعد توديعها من الباب السلطاني، ثم يلتحق بالموكب جموع الحجاج المجتمعين في استانبول، ويعبر الموكب بالعبارات من سيركه جي في الجانب الأوربي من استانبول إلى أسكدار في الجانب الآسيوي. وكانت تقام الأفراح والاحتفالات في كل مكان تمر منه قافلة الحج ويستقبلها الناس بفرحة عظيمة إلى أن تصل إلى دمشق في شهر رمضان. وكان يلتحق بها في دمشق جموع الحجاج الوافدين من أماكن مختلفة، ثم تواصل سيرها إلى أن تصل مكة. وكان المحمل

42 انظر: أيوب صبري باشا، مرآت الحرمين، مرآت مكة، 670-671، هامسه ر، عثمانلى دولتى تاريخى، ترجمة محمد عطاء جـ4، ص 136

بقيت مدفونة تحت الرمال التي تغمرها السيول. واندفع بفضوله لمعرفة الأمر، وشرع هو وجنوده في نبش ذلك الموضع، واستمروا بكل العزيمة والإصرار حتى عثروا على جدران بئر واسعة. وبعد ذلك بمدة ظهرت بئر أخرى في نفس المنطقة مياهها أكثر حلاوة وعذوبة وصفاءً من مياه جليجلة وبئر لحوب ويوجد لها سلم منتظم حتى القاع. وفي مقابل ذلك أصدر فخر الدين باشا أوامره بأن يطلق عليه اسم «بئر حلمي». ونتيجة للجهود التي بذلها أمين أفندي الملازم أول في الحوش الواقع بين القشلة والاستاسيون، تم العثور على الماء بعد ان تم تعميق البئر التي حفرت بمقدار 14 متراً، وأطلق عليها اسم «بئر أمين» تقديراً لهذا الضابط. كما أن الملازم ثاني زكي أفندي قائد كتيبة المخازن في الفوج 42 قد حاول تأمين المياه لحاجة جنوده فقام معهم بحفر بئر خلال مدة قصيرة. وأطلق عليها اسم «بئر زكي».

وفي عهد السلطان محمد رشاد قام فخر الدين باشا بتجديد المحراب النبوي والسليماني في المسجد النبوي الشريف عام 1336هـ/1917م، وكان ذلك آخر ما أجراه العثمانيون من عمارات في المسجد النبوي.

موكب الصرة والمحمل الشريف

كان السلاطين العثمانيون كغيرهم من الحكام المسلمين يعدّون أنفسهم خداماً للحرمين الشريفين فيرسلون إلى الأهالي والسادة والأشراف من آل بيت رسول الله صلى الله عليه وسلم النقود والهدايا، ويعفونهم من الضرائب، وكان هذا الأمر يساهم في تعزيز الحياة الاقتصادية في المنطقة، ويشكل بُعداً مهماً من سياسة الدولة تجاهها. وكان موكب الصرة يخرج سنوياً من استانبول مع قافلة الحج أو عن طريق مصر، وحظيت الإجراءات المتخذة بشأن تجهيزه وتأمين سلامة قوافل الحج بأهمية كبيرة من لدن الدولة العثمانية.

وتعني الصرةُ لغةً كيسَ النقود، إلا أنها استخدمت مصطلحا عند العثمانيين للدلالة على الأموال والحنطة والأشياء القيمة المرسلة كهدايا من قبل السلطان العثماني والأسرة الحاكمة ورجال الدولة وغيرهم من أثرياء الأهالي كل عام مع قافلة الحج إلى الأراضي المقدسة في مكة والمدينة. وقد بدأ إرسال النقود والهدايا إلى الحرمين من قبل الخليفة العباسي المقتدر بالله (908 – 932) واستمر في العصر الفاطمي والأيوبي والمملوكي والعثماني. وفي العهد المملوكي كان يتم إرسال ثلاث قوافل للصرة إلى الحرمين بشكل منظم. وكانت تنطلق من مصر والعراق والشام. وفي العهد العثماني تمّ تنظيم هذه القوافل في قافلتين، تنطلق الأولى من مصر والثانية من الشام. وأرسل أول موكب للصرة في العهد العثماني في عهد السلطان جلبي محمد (1413–1421). واستمرت هذه العادة إلى عهد السلطان سليم الأول وكانت من قبيل التبرع والتبرك. وفي عهد السلطان بايزيد الثاني استقر إرسال الصرة على شكل تبرعات. وكان يرسل كل سنة 14 ألف ذهب إلى أهالي مكة والمدينة لتوزيعها بينهما بالتساوي.

وبعد أن دخل الحجاز تحت الحكم العثماني اكتسب إرسال الصرة صفة رسمية، وكان السلطان سليم الأول قد أرسل الصرة إلى

البساتين المتصلة ببعضها يخدمها طريق متعرج فجعله الباشا طريقاً مستقيماً، وتم فتحه بين البساتين. وعلى هذا الطريق قام الباشا بتشييد قلعة قباء فكانت من أهم التحصينات التي أقامها وقاعدة للدفاع والمراقبة في آن واحد. وتعتبر قلعة قباء من أكبر القلاع الموجودة في المدينة المنورة. وهي تقع جنوب المدينة في منطقة قباء غرب الشارع العام بمسافة 100م تقريباً، وتبعد عن مسجد الجمعة بمسافة 330م تقريباً، وتشرف على معظم المنطقة نظراً لارتفاع الموقع الذي أقيمت عليه. وقلعة عروة هي الثانية في الضخامة بعد قلعة قباء، وقد شيدها فخر الدين باشا في منطقة عروة المنسوبة إلى قصر عروة بن الزبير في تلك المنطقة. وهي تقع على ضفاف وادي العقيق فوق هضبة عالية على يسار السالك طريق المدينة – جدة القديم في مقابل سد عروة من الجهة الجنوبية، وهي تبعد عن الشارع الرئيسي مسافة 250م تقريباً وعن بئر عروة مسافة 100م. أما قلعة جبل أحد (خشم الذيب) فتعرف بهذين الاسمين نظراً لأنها تقع على الجزء الجنوبي الغربي من جبل أحد. وقد بناها فخر الدين باشا ضمن عمارته لكثير من القلاع والأبراج التي انتشرت داخل المدينة وفيما حولها. وتشرف هذه القلعة من الغرب على طريق عثمان بن عفان رضي الله عنه المعروف سابقاً بطريق العيون.

ثم يأتي سور فخر الدين باشا الذي أقامه ليربط بين باب الأبارية قرب مقبرة البقيع جنوباً والركن الشرقي الأعلى لسور محطة الاتصالات المعروفة بالترسيس شمالاً، وهو يحتضن جزءاً كبيراً من الأراضي والمزارع والمساكن. وكان الباشا قد أقامه خلال الفترة الواقعة بين 1916–1918م خشية منه على محطة الاتصالات (الترسيس) التي كانت واسطته الرئيسية في الاتصال بمركز القيادة باستانبول، فقام بصيانة المحطة وبنى هذا السور الذي يحيط بها، وجعل له باباً رئيسياً من الجهة الغربية، ثم جعل على هذا السور أبراجاً وشرفات عالية تسمح باستكشاف ما يدور خارج المحطة، ثم ربط هذا السور بالسور الأول الواصل بالقرب من البقيع. ولما دخلت المدينة بعد الحصار في رعاية الدولة السعودية أهمل هذا السور حتى تم هدمه نحو عام 1950م مع اتساع المدينة وامتداد ساحات العمران فيها. وكان يضم أربعة أبواب هي: باب الأبارية بجوار البقيع، ثم باب الصدقة الذي يليه إلى الشمال، ثم باب التمار بعد انحراف السور، ثم باب الشهداء. وقام الباشا بعمارة برج العنبرية أو تجديده خلال مدة وجوده محافظاً للمدينة (1916–1918م) بعد عمارة السلطان عبد العزيز ضمن عمارته للسور عام 1285هـ/ 1868م. وهو يقع على مرتفع من جبل أنعم في الجهة الجنوبية الغربية للمسجد النبوي، ويعتبر هذا البرج من أعلى أبراج المدينة بعد برج القلعة السلطانية بباب الشامي، وهو يبعد 250 متراً عن برج عروة. وقام فخر الدين باشا بتجديد عمارة برج الكاتبية (المغيسلة)، وهو يقع في جنوب غرب المدينة بالقرب من باب العنبرية ومسجدها.

أما في موضوع المياه فقد شجع فخر الدين باشا على استكثارها بالمدينة، وكان حلمي أفندي قائد الطابورالثالث في الفوج 42 قد رأى انحسار المياه في آبار جليجلة فراح يبحث عن آثار للمياه في الأرض هنا وهناك، وفوق «الطريق السلطاني» تماماً وجد آثار بئر

فخرالدين باشا آخر قائد عثماني في إدارة المدينة ومحافظها. وقد صوّر فخر الدين باشا هذه الأعمال إلى جانب الأماكن التي كانت داخلة ضمن إدارته وكذلك ما يتعلق بالأحداث والأشخاص. والصور التي التقطها تحتل قسماً من الألبوم الذي في متناول أيديكم. ولم يتوقف فخرالدين باشا منذ اليوم الأول لوصوله إلى المدينة المنورة عن العمل لإعمارها قدر طاقته رغم مهامه العسكرية وظروف الحصار الصعبة المضروب عليها؛ فكان يقوم بشق الطرق، وتوسيع الميادين، وتنظيم الساحات الخضراء، وكان أيضاً يحض أبناء الفقراء على الإنخراط في تلك الأعمال ويشجعهم عليها. وأقام سورا حول المدينة لحمايتها، وعدداً من القلاع والحصون، واهتمم بتخطيط المدينة. أما شق الطرق وتنظيم الشوارع فكان من أهمها شق وتنظيم شارع العينية، فكان يبدأ من ساحة باب السلام في الحرم النبوي الشريف وينتهي عند ميدان المناخة، ثم يعبر ذلك الميدان من شارع العنبرية حتى محطة السكة الحديد. وتم لأجل ذلك مد سكة حديد مؤقتة لهذا المسار، وكانت القطارات تقوم بجمع الأتربة والأنقاض المتخلفة عن هدم المباني التي دخلت في التنظيم، فكانت تنقل إلى أماكن الحُفَر الواقعة أمام

المدينة، بل ظل يدافع عنها على مدى خمسة أشهر أخرى. وفي 31 يناير 1919م تم تسليم المدينة المنورة، وأصر فخر الدين باشا على عدم تسليم سيفه وإنما أودعه في الحجرة النبوية الشريفة.وعقب عملية التسليم تم نقل الباشا إلى ينبع في 27 يناير 1919م وحملوه في مدمرة انجليزية إلى مصر، واعتباراً من اليوم التالي بدأ حبس الباشا في ثكنة قصر النيل التابعة للانجليز في القاهرة لمدة ستة أشهر، ثم نقل بعدها إلى مالطة في 5 أغسطس 1919م، وظل محبوساً في ثكنة (فورت سلفاتور) لمدة عامين حتى 30 إبريل 1921م. وفي النهاية تم تسريحه من مالطة مع بقية الجنود العثمانيين، وعن طريق إيطاليا ثم ألمانيا ثم روسيا وصل إلى فارص بوابة وطنه الأم في 2 أغسطس 1921م، ومنها إلى أنقرة في 24 سبتمبر 1921م. وعمل فخر الدين باشا بعد ذلك سفيراً لبلاده في كابل عاصمة أفغانستان (1922–1926م)، وتوفي في 22 نوفمبر 1948م.

القلعة وبين مبنى المحطة وقشلة العساكر النظامية لردم تلك الحفر. كما تم أيضاً هدم بعض الأجزاء داخل القلعة، وتنظيم وإزاحة بعض الشوارع. وكان باب العنبرية (أو الباب الحميدي أو باب الجمال) على السور الثاني للمدينة يطل على محطة السكة الحديد، ويبدو من حيث الشكل والارتفاع وكأنه قوس النصر، وكان يعلوه شعار الدولة العثمانية البديع وطغراء السلطان عبد الحميد الأول، وفي الوسط ينتصب مدفعان من الحجم المتوسط للتحية على اليمين واليسار. ورأى فخر الدين باشا أن هذا الباب في نهاية شارع العنبرية لم يعد يليق به، فأمر بهدمه وإقامة باب آخر يفصل بين المحطة وميدان العنبرية، وهذا الباب عرف بالباب الرشادي، لأنه صادف نهاية حكم السلطان محمد رشاد الخامس.

لقد قام فخر الدين باشا محافظ المدينة خلال فترة وجوده فيها (1916–1919م) بإقامة العديد من القلاع والأبراج خارج السور لحراسة المدينة ومراقبة تحركات الأشراف الذين قدموا لمحاصرته داخل المدينة، ومن تلك القلاع قلعة قباء وقلعة عروة وقلعة خشم الذيب بجبل أحد، وقلعة العيون، وقلعة شهيد الشهداء، ومن الأبراج برج عروة وبرج العنبرية وأبراج غرب السور. ولا يزال البعض من تلك القلاع والأبراج موجوداً حتى اليوم، بينما أزيل البعض الآخر قبل وقت قريب.

ورأى فخر الدين باشا ضرورة السيطرة على منطقة قباء فاهتم بفتح طريق للإمداد العسكري من المدينة إلى قباء ابتداءً من باب قباء في السور وحتى مسجد قباء، وكانت المنطقة تضم مجموعة من

تدرس فيها العلوم الأولية ومكتباً راقياً و 12 مكتباً للصبيان، ولكل مكتب فقيه وعريف، وكان عدد التلاميذ بالمكاتب 320 تلميذاً و 55 في المكتب الراقي.[39] وذكر المؤرخ محمد لبيب البتنوني الذي زار المدينة عام 1327هـ (1909–1910م) أن فيها 17 مكتباً لتعليم مبادئ العلوم البسيطة. ومن المدارس العثمانية في المدينة المدرسة الرستمية التي أقيمت في القرن التاسع عشر، وتضم غرفاً يسكن فيها الطلاب والعلماء، كما تحتوي على مكتبة كبيرة يفتح بابها الرئيسي على الزقاق الرئيسي لحارة الأغوات والمعروف بزقاق البقيع. وقد خصصت هذه المدرسة للأغوات ليتعلم فيها أبناؤهم، وتكون مقراً لهم يجلسون فيه ويقضون شئونهم.[40] ومنها أيضاً مدرسة حسين أغا (حسين أفندي) السالفة الذكر والتي أقيمت في حارة الأغوات عام 1273هـ/ 1856م على أيام السلطان عبد المجيد (1839–1861م). وهي من طابقين ويتوسطها حوش مكشوف، وتضم نحو 22 غرفة. وهناك الكلية الإسلامية أو مدرسة طيبة العالية التي وضع الأساس لها عام 1332هـ (1913–1914م) وشرعت الدولة العثمانية في إقامتها في حارة العنبرية قريباً من التكية المصرية ثم انتهى عهد الخلافة قبل إتمام البناء، وهي لا تزال حتى الوقت الحاضر مبنية في طابقها الأرضي بالحجر على هيئة أقبية. وفي العهد السعودي تمّ استكمال بناء الدور الأول، ثم جرى استخدامه كمقر لمدرسة طيبة القائمة حالياً. وكما نرى فإن هؤلاء المؤرخين لم يذكروا درجات المدارس وأنواعها،

39 إبراهيم رفعت، مرآت الحرمين جـ 1، ص 414.

40 البتنوني، محمد، الرحلة الحجازية لولي النعم الحاج عباس حلمي باشا الثاني خديوي مصر، القاهرة 1909.

كما لم يتعرض أحد للمدارس الحديثة التي أقيمت في العهد الأخير من عمر الدولة العثمانية، والمدارس التي أقامها الاتحاديون في مكة والمدينة، مثل مدارس برهان الاتحاد وغيرها.

وعند الحديث عن المشاريع العمرانية والبنى التحتية والتنمية الاجتماعية التي تحققت في المدينة المنورة في العهد العثماني ينبغي التطرق إلى الأعمال التي قام بها الفريق عمر فخر الدين باشا[41] مع جنوده. وكان

41 ولد فخر الدين باشا في مدينة روسجق على نهر الدانوب في عام 1868م، وجده هو عمر أغا المدفعي أول في جيش «النظام الجديد» اما ابوه محمد ناهد فكان مدير أول البريد والبرق في ولاية الطونة. وقد أمضى تعليمه الأول في روسجق واستانبول. وكانت أصوات المدافع خلال الحرب العثمانية الروسية 1877–1878م وموجات الهجرة للسكان إلى الأناضول قد جعلته يميل إلى الحياة العسكرية، فدخل المدرسة الحربية في استانبول وتخرج فيها سنة 1888م برتبة ملازم سواري وكان الأول على دفعته، ثم تخرج في الأركان الحربية عام 1891م برتبة جيد جداً وأصبح يوزباشي أركان حرب، وراح يتولى بعد ذلك عدداً من المناصب والمهام العسكرية، حتى تم تعيينه رئيساً للأركان الحربية في الجيش الرابع عام 1908م. وفي عام 1911-1912م شارك في الحرب العثمانية الإيطالية. وفي حرب البلقان 1912–1913م كان قائداً للفرقة الحادية والثلاثين في فيلق خورشيد باشا الذي كان أنور بك (باشا فيما بعد) قائداً للأركان الحربية فيه. وفي 11 نوفمبر 1914م عندما دخلت تركيا في الحرب العالمية الأولى كان فخر الدين باشا قائممقام أركان حرب، وقام بنقل الفيلق الثاني عشر الذي يقوده من الموصل إلى حلب، وفي 12 نوفمبر 1914م حصل على الباشوية، وفي 26 يناير 1915م حصل على رتبة وكيل القائد للجيش الرابع المرابط في سورية من قبل القيادة العليا. وبعد قيام الشريف حسين بثورته تلقى فخر الدين باشا الذي كان قائد الفيلق الثاني عشر المرابط في سورية الأوامر بالتحرك نحو المدينة المنورة في 23 مايو 1916م ومع الضباط الذين يختارهم – بقصد الزيارة والمراقبة. وكان المقرر عدم التدخل في الشئون السياسية وتولي زمام الأمور والقيادة، إذ كانت الضرورة تقتضي ذلك. وفي 31 مايو 1916م وصل فخر الدين باشا إلى المدينة. واشتعلت ثورة الشريف حسين في 5 يونية 1916م، بينما بدأت الاشتباكات بوجه عام في 9 يونية، وشارك فخر الدين باشا في المعارك على رأس قواته واستطاع صد الغارات التي كان يقوم بها الثوار مع تفوقهم العددي، وأنقذ المدينة منهم. وبعد أن تسلم القوة المرسلة إلى المدينة، ظل يدافع عن المدينة من شهر يولية 1916م حتى شهر يناير 1919م رغم كل المصاعب وضعف الإمكانيات. و في 17 يولية 1916م عين فخر الدين باشا قائداً لقوات الحجاز، كما عين إلى جانب تلك الوظيفة وكيلاً لمحافظ المدينة في 28 إبريل 1917م. وفي 28 يولية 1918م حصل فخر الدين باشا على رتبة فريق. ورغم الأوامر الصادرة بناء على هدنة موندروس في 30 أكتوبر 1918م لم يقم فخر الدين باشا بتسليم

محطة السكة الحديد في المدينة المنورة تمثل آخر المحطات في ذلك الخط الذي كان يبدأ من استانبول ماراً بدمشق ثم ينتهي هنا في المدينة المنورة، وهذه المحطة تبعد عن الحرم النبوي الشريف بمسافة كيلو متر واحد. وقد بنيت محطة المدينة على مرحلتين، الأولى عام 1908م والثانية عام 1910م. وكانت القطارات تسافر 3 مرات أسبوعياً بين دمشق والمدينة قاطعة المسافة في نحو 56 ساعة.[37]

كان لظهور سكة حديد الحجاز أن تعززت السيادة العثمانية في المنطقة بوجه عام، فقد استطاعت الدولة تأمين الامن والنظام في المنطقة اكثر من ذي قبل. وبفضل هذا الخط مع خط التلغراف الذي تم مده هو الآخر بين استانبول والمدينة أمكن تحقيق الربط والتواصل السريع بينهما، وبدأت تجري المكاتبات والاتصالات الرسمية بين مركز الدولة والمنطقة عن طريق إدارة المحافظة في المدينة. وفتحت جمعية الاتحاد والترقي فرعا لها في المنطقة وذلك بعد سنة 1908م. وجرى كذلك إسالة مياه العين الزرقاء الموجودة بجوار المدينة عن طريق أنابيب حديدية إلى داخل المدينة، ومد الحرم النبوي الشريف بالطاقة الكهربية. وفي عام 1911م شرعت الدولة في تنفيذ عمليات الترميم والإصلاح التي رأت عملها في المدينة. وقد زادت أهمية السكة الحديد أكثر وأكثر مع الثورة التي أشعلها الشريف حسين عام 1916م، فقد أصبحت السكة الحديد بعد خروج مكة وجدة والطائف من ايدي العثمانيين أداةَ الوصل بين المدينة وشمالها، وكان ذلك هو

37 Ufuk Gülsoy, Hicaz Demiryolu, İstanbul 1994 p. 143.

العامل الأكبر في صمودها وعدم سقوطها حتى عام 1919م. وفي شهر مارس من السنة نفسها تم نقل الأمانات المقدسة إلى استانبول.

وإذا تطرقنا إلى المؤسسات والحياة الثقافية في المدينة المنورة نجد أن هناك موضوعاً يستحق التوقف عنده. والمعروف أن المدينة ازدهرت في غضون فترة قصيرة بعد هجرة النبي محمد (ص) إليها، وأصبحت أهم مركز ثقافي في العالم الإسلامي ونشأ فيها علماء متخصصون في العلوم الدينية، كما وفد إلى هذه المنطقة كل من يرغب بتحصيل العلم من مختلف بقاع العالم الإسلامي. وكانت مكتبات المدينة وبضمنها مكتبات المدارس حافلة بالكتب القيمة مثلما كانت موجودة في مكتبات مكة المكرمة. لقد عملت الدولة العثمانية على إقامة المدارس والمكتبات، وشجعت الناس على إقامتها وانتشار الحركة العلمية. فقد تحدث علي بن موسى في كتابه المخطوط (1303هـ/1886م) عن كثرة المدارس في ذلك العهد، فذكر منها: مدرسة المحمودية، أشهر وأنظم المدارس المتصلة بالحرم النبوي بين باب السلام وباب الرحمة، ومدرسة الحميدية، ومدرسة بشير أغا، ومدرسة الأوزبك ومدرسة كلي ناظري، ومدرسة الشيخ مظهر الفاروقي، ومدرسة حسين أفندي (أغا)، ومدرسة ساقزلي، ومدرسة ثروت أفندي، ومدرسة مصطفى أفندي أرناؤوط، ومدرسة قره باش.[38] وذكر المؤرخ إبراهيم رفعت خلال زيارته للمدينة المنورة في سنة 1309هـ (1891م) أن بها 18 كتبخانة و 17 مدرسة

38 علي بن موسى، وصف المدينة المنورة، رسائل في تاريخ المدينة، إعداد حمد الجاسر، الرياض 1392، ص 52.

السلطانية) ومبنى البريد والسبيل، وأضيفت مبان جديدة مثل مكتبة الملك عبد العزيز ومباني الشرطة والبريد والهاتف والبلدية.

انتقل الناس بعد العصر العباسي إلى مناطق قريبة من الحرم النبوي، فعادت بسبب ذلك البيوت التقليدية بدلاً من القصور إلى سابق عهدها، وغلب عليها البساطة والتقشف، فجاءت جدرانها من الطوب الأحمر المحروق، وسقفت بجذوع النخيل والجريد. واستمر الحال على ذلك في أغلب العصر المملوكي، ثم لم يلبث أن تغير في العصر العثماني، فانتشرت البيوت التقليدية في مناطق المدينة المنورة، مثل باب المجيدي، والمنطقة الغربية من الحرم النبوي الشريف، وازدهرت في منطقة العنبرية ومنطقة السيح، وظهرت تجمعات عمرانية عرفت فيما بعد بالأحواش، وظهرت مجموعة من المباني العامة الضخمة كالمدارس والمكتبات والتكايا . وقد ظهر ذلك في شارع الساحة وعلى واجهة منطقة زقاق الطيار والعنبرية وغيره. ومن أهم المباني ذات الصفة المميزة التي ظهرت في تلك الفترة بيت القاضي في شارع الساحة، وبيوت آل جعفر في شارع العنبرية التي كان يسكنها أمراء المدينة آنذاك، وبيوت أبو عزة في واجهة شارع باب المجيدي، وبيوت آل سعد في زقاق الطوال، وبيت عبد القادر طاهر في سقيفة الأمير، وبيت الدارجونة في منطقة الساحة والذي سكنه آل عويضة فيما بعد، وبيت البرزنجي بباب المجيدي الذي يعد من أجمل المباني التي أقيمت في تلك الفترة.[36]

36 عبد العزيز بن عبد الرحمن كعكي، النسيج العمراني للمدينة المنورة، المدينة 1427/2006، ص 75-76.

وعاشت المنطقة مرحلة اعمار للبنية التحتية ترتبط بمشروع اقامة سكة حديد الحجاز الذي بدأ به السلطان عبد الحميد الثاني في سنة 1900م تحقيقاً لثلاثة أهداف أساسية: عسكرية وسياسية ودينية. وهذا الخط قبل كل شيء سيخفف من أعباء رحلة الحج التي كانت تتم وسط المصاعب والمخاطر، وتساعد بذلك المسلمين على أداء فريضتهم الدينية في نفس الوقت. و سوف يعجل بعملية إرسال الجنود والسلاح إلى المنطقة عند الضرورة ومن ثم تنتهي الحاجة إلى قناة السويس.

وكان من المخطط أن يؤمن الخط الحديدي مورداً مالياً لميزانية الدولة، وتحقيق التنمية الاقتصادية والاجتماعية للمنطقة. وقد صاحب المشروع إقامة كثير من المباني والمنشآت المختلفة. ومن أهمها مبنى محطة السكة الحديد في المدينة ومباني خدمات المحطة كمبنى المستودعات ومبنى إصلاح القطارات ومبنى خزان تزويد القطارات بالمياه ومباني الإدارة ودورات المياه وجسر السكة الحديد المقام على وادي العقيق. وبدأ العمل في المشروع في سبتمبر أيلول 1900م واستغرق العمل فيه زهاء سبع سنوات. ويبلغ طول الخط من دمشق حتى المدينة حوالي 1320 كم، وأقيمت على طول هذا الخط محطات يفصل بين الواحدة والأخرى نحو 20 كم. وكانت المخططات أن يمتد هذا الخط من الشام إلى مكة ومنها إلى العقبة ثم جدة واليمن، لكن الظروف لم تسمح إلاّ بوصوله إلى المدينة المنورة فقط. وبدأ وصول الخط إلى حيفا في سنة 1905م، ومن بعدها مداين صالح في العام التالي حتى انتهى في أول سبتمبر 1908م. ووصل أول قطار إلى المدينة المنورة في 23 أغسطس آب 1908م. وكانت

أساسه من الحجر حتى وجه الأرض، وارتفاعه من اللبن ثم جعل فيه أبواباً، منها باب المصري. ومرت على تلك الأسوار نحو ثلاثمائة سنة بعد السلطان سليمان القانوني وحتى السلطان عبد المجيد، ثم جاء السلطان عبد العزيز ليعيد إصلاحها وترميمها من جديد في سنة 1868م. وأمر إلى جانب ذلك بإقامة معمل لصب المدافع (طوبخانه) ودار للحكومة وسجن. وأُرسلتْ مدافع إلى المنطقة في زمن السلطان عبد الحميد الثاني، وأقيمت مخافر الحراسة (قراقولات). ومن جملة آثار الدولة العلية في المدينة المنورة دار الحكومة السنية في عهد السلطان عبد العزيز (1861ـ1876م) وإنشاء المرحوم أمين باشا شيخ الحرم. وكانت من أبراج السور السليماني، ثم جعلها الوزير المذكور مسكناً لكافة أرباب الحكومة والكتبة والمأمورين... وهناك أيضاً دار الخزينة الجليلة النبوية.. وهناك أيضاً مستشفى للجنود الملوكانية وقشلة للعساكر الشاهانية ومستشفى الغرباء العمومي القريب من باب السلام، وفيها الأطباء والجراحون وكل ما يلزم لراحة المرضى.[35]

ومن المناطق المشهورة في المدينة المنورة ساحة المناخة، وقد عُرفت بهذا الاسم في العهد العثماني على أيام السلطان سليمان القانوني (1520–1566م)؛ إذ كانت محط رحال الحجاج ومناخاً لرواحلهم. وهذا الميدان ذو مساحة مستطيلة الشكل يقع غرب المسجد النبوي الشريف، ويلاصق من الجهة الغربية سور المدينة، أي فيما بين السورين الداخلي والخارجي للمدينة المنورة، أي بين

35 سالنامة الحجاز، ص 174ـ175.

«الباب المصري» و «باب العنبرية». وقد احتوت سوق المناخة عدداً من الوظائف والأنشطة التجارية والإدارية والدينية وغير ذلك. وهي تتوسط منطقة عمرانية واسعة حيث حارة الساحة من الشرق وزقاق الطيار من الغرب وقلعة القيادة (القلعة السلطانية) من الشمال ومصليات العيد من الجنوب، فالمنطقة كما نرى حلقة وصل تربط مختلف العناصر العمرانية، إذ تنتهي إليها معظم الطرق والأزقة وتحط عندها وسائل النقل والقوافل ومحامل الحجاج القادمة من مختلف البلدان، وفيها مقام ركب المحمل المصري مدة وجوده بالمدينة، وحول المناخة من جهتها الخارجية توجد أبنية كثيرة أحسنها ما كان على الشارع العمومي وهو شارع محطة السكة الحديد. وكان هذا السوق يغص بالناس في أوقات الزيارة والمواسم، وفيه يبيع الناس ويشترون ويقضون حوائجهم، وتقام بعض المناسبات والحفلات حتى أصبحت منطقة ترفيهية مفتوحة لأهل المدينة. وكان يوجد في وسطها مخفران (قراقولان) عظيمان، أحدهما قديم البناء في جهة باب الشامي الداخلي، والثاني أنشأه خالد باشا شيخ الحرم النبوي، ثم جدد بناءه شيخ الحرم ومحافظ المدينة الفريق محمد باشا قره جهنم وبناه أحسن بناء. وكان الأول لسكنى جانب من عساكر الضبطية لقربه من دار الحكومة والثاني لجانب من العساكر النظامية. كما كان يوجد في جهة باب المصري قراقول الباب يسكنه جانب من العساكر النظامية. واستمرت المناخة في احتضان مختلف الأنشطة التجارية والدينية والترفيهية حتى بدأت تشهد في العقد الأخير من القرن الرابع عشر الهجري تغيرات متلاحقة، إذ أزيلت المباني التقليدية التي كانت تطل عليها وخاصة من الجهة الغربية، كما أزيلت قلعة القيادة (القلعة

بن أبي وقاص رضي الله عنه، أسعد بن زرارة رضي الله عنه، خنيس بن حذافة السهمي رضي الله عنه، فاطمة بنت أسد والدة الإمام علي بن أبي طالب رضي الله عنه. وعلى بعد نحو 75 متراً من قبر عثمان بن مظعون رضي الله عنه يوجد مدفن شهداء الحَرَّة (القليب) (رضي الله عنهم) وهم الشهداء الذين استشهدوا في القتال أيام يزيد بن معاوية أثناء دفاعهم عن المدينة المنورة. وفي وسط البقيع على بعد نحو 135 متراً من قبور شهداء الحَرَّة في الجهة الشرقية الشمالية قبر عثمان بن عفان رضي الله عنه وكان خارج البقيع فدخله بعد التوسعة الأموية. كما دفن في هذه المقبرة الجنود العثمانيون الذين استشهدوا عند دفاعهم عن المدينة المنورة في سنة 1916م. وكانت الدولة العثمانية قد قامت بكثير من الإصلاحات والترميمات لقباب البقيع القائمة وإعادة بناء بعض القباب التي آلت إلى السقوط. ومن أشهر تلك القباب قبة آل البيت رضي الله عنهم فهي أكبر القباب وأفخمها، ثم قبة سيدنا عثمان رضي الله عنه وهي في الشرق، ثم قبة الإمام مالك بن أنس رضي الله عنه، ثم قبة إبراهيم ابن النبي صلى الله عليه وسلم، ثم قبة زوجات الرسول صلى الله عليه وسلم، ثم الكثير من القباب الأخرى المنتشرة داخل السور وخارجه. وقد أزيلت كل هذه القباب فيما بعد.

وتعتبر عمارة أسوار المدينة في العصر العثماني من أهم الأعمال التي أنجزتها الدولة العثمانية بعد عمارة المسجد النبوي، وكانت هذه الأسوار أقيمت قبل العثمانيين، وتحولت مع مرور الوقت إلى الخراب، فأمر السلطان سليمان القانوني بإصلاحها وتعليتها طبقاً للخبرات العسكرية العثمانية، وإعادة بناء النقاط الحساسة فيها، وحقق بذلك قدراً مهماً من الأمن للمدينة. فالقلعة الكبيرة وسورها الداخلي هما من إنشاء السلطان سليمان القانوني، وهو سور عظيم محكم البناء مكتوب عليه عند باب المصري «إنه من سليمان وإنه بسم الله الرحمن الرحيم». وكان لهذا السور وقت عمارته أربعة أبواب، باب الشامي والباب الصغير وباب المصري وباب البقيع، ثم فتح فيه السلطان عبد المجيد باباً خامساً يسمى الباب المجيدي، وبه تمت أبواب المدينة الطاهرة سبعة أبواب، وهي: باب الشامي، وباب الكومة، وباب العنبرية، وباب قباء، وباب العوالي، وباب البقيع، وباب المجيدي.[34] ثم تابع سلاطين الدولة العثمانية الاهتمام بسور المدينة ضمن اهتماماتهم العامة بالمدينة المنورة، ففي عام (1078هـ/1667م) قام السلطان محمد الرابع بتجديد السور مرة أخرى بعد أن مضى على عمارته السابقة على يد السلطان سليمان أكثر من 130 عاماً، فشرع في عمارة السور شملت تجديد كثير من أجزائه المتهدمة وإصلاح الأجزاء الأخرى. ثم بقيت هذه العمارة بعد التجديد حتى عام 1162هـ / 1748م أي لأكثر من ثمانين عاماً، حتى خضع السور لعمارة أخرى جرت في عهد السلطان عبد الحميد الأول (1773–1788م) تناولت كثيراً من أجزائه العليا. وفي سنة 1220هـ /1805م وبعد مرور أكثر من 55 عاماً قام السلطان محمود الثاني (1808–1839م) بإجراء عمارة كبيرة للسور كلف والي مصر محمد علي باشا القيام بها، فشرع الباشا بتجديد السور الأول، وعمل سوراً يربط بين الأبراج والقلاع، وجعل

34 سالنامة الحجاز العربية، ص 173.

دفن في هذا البقيع آل بيت النبي صلى الله عليه وسلم، بناته وزوجاته وعماته وأحفاده وألوف الصحابة رضوان الله تعالى عليهم أجمعين من المهاجرين والأنصار، وفي مقدمتهم عثمان بن عفان، ثم من جاء بعد هؤلاء من التابعين وتابع التابعين، ومن العلماء والأولياء وغيرهم من المسلمين. وقد ذكر المؤرخون أن كثيراً من الصحابة وآل بيت رسول الله رضي الله عنهم ممن توفوا في حياة الرسول صلى الله عليه وسلم وبعد وفاته قد دفنوا في بقيع الغرقد، إذ قيل إنه مات في المدينة من الصحابة نحو عشرة آلاف ودفنوا في بقيع الغرقد، وتفرق الباقون في البلدان. وقد انطمست معالم كثير من القبور، ولم تعد تعرف إلاّ قبور أفراد معدودة من آل بيت رسول الله صلى الله عليه وسلم، وبعض الصحابة والتابعين رضوان الله عليهم. وكان قبر عثمان بن مظعون هو أبرز ما يستدل بواسطته على قبور الصحابة. ولما توفي إبراهيم ابن النبي صلى الله عليه وسلم أمر أن يدفن إلى جوار عثمان بن مظعون رضي الله عنه، وقال «ألحقوه بسلفنا الصالح». وهذان القبران معروفان إلى يومنا الحاضر بفضل وقوف النبي صلى الله عليه وسلم عليهما ومشاركته في دفنهما، كما فعل مع بعض من توفي من آل بيته، كزينب وأم كلثوم وفاطمة بنت أسد رضوان الله عليهن جميعاً وبعض الصحابة كسعد بن معاذ وأسعد بن زرارة رضي الله عنهما. والقبور المعروفة في هذه المقبرة في الوقت الراهن هي قبور كل من: السيدة أم كلثوم رضي الله عنها، السيدة رقية رضي الله عنها، السيدة زينب رضي الله عنها، السيدة فاطمة بنت الرسول صلى الله عليه وسلم، العباس بن عبد المطلب رضي الله عنه عم الرسول صلى الله عليه وسلم، الحسن بن علي رضي الله عنهما، رأس الحسين بن علي رضي الله عنه في بعض الروايات، زين العابدين بن الحسين بن علي رضي الله عنه، محمد الباقر بن زين العابدين رضي الله، جعفر الصادق بن محمد الباقر رضي الله عنه، علي بن أبي طالب رضي الله عنه، إذ قيل إن الحسن ابنه نقله إلى المدينة ودفنه بالبقيع، السيدة عائشة بنت الصديق رضي الله عنها، السيدة سودة بنت زمعة العامرية رضي الله عنها، السيدة حفصة بنت عمر بن الخطاب رضي الله عنها، السيدة زينب بنت خزيمة الهلالية رضي الله عنها، السيدة أم سلمة بنت أبي أمية المخزومية رضي الله عنها، السيدة جويرية بنت الحارث المصطلقية رضي الله عنها، السيدة أم حبيبة رملة بنت أبي سفيان رضي الله عنها، السيدة صفية بنت حيي بن أخطب رضي الله عنها، السيدة زينب بنت جحش رضي الله عنها، (أما السيدة خديجة بنت خويلد رضي الله عنها فقد دفنت في المعلاة بمكة المكرمة، ودفنت السيدة ميمونة بنت الحارث الهلالية رضي الله عنها في سرف بالقرب من مكة على بعد اثنى عشر ميلاً منها)، عقيل بن أبي طالب رضي الله عنه على بعد نحو خمسة أمتار شمال قبور أمهات المؤمنين، عبد الله بن جعفر الطيار رضي الله عنه، أبو سفيان بن الحارث بن عبد المطلب ابن عم النبي صلى الله عليه وسلم، وأخوه في الرضاعة رضي الله عنه. وتقع الى الشرق من قبر عقيل بن أبي طالب بنحو عشرة أمتار، قبور كل من: الإمام مالك بن أنس رضي الله عنه، نافع بن أبي نعيم شيخ الإمام مالك وشيخ قراء المدينة المنورة، وتقع على بعد نحو 20 متراً من قبر الإمام مالك بن أنس من الناحية الشرقية قبور كل من: عثمان بن مظعون رضي الله عنه، عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنه، إبراهيم ابن النبي صلى الله عليه وسلم، سعد

وأول مسجد بني في الإسلام هو مسجد قباء، وقد خطه الرسول صلى الله عليه وسلم بيده الشريفة عندما وصل المدينة مهاجراً من مكة المكرمة، وشارك في وضع أحجاره الأولى ثم أكمله الصحابة، وكان الرسول صلى الله عليه وسلم يقصده بين الحين والآخر ليصلي فيه، ويختار أيام السبت غالباً ويحض على زيارته. وقد جاء في الحديث الشريف «من تطهر في بيته وأتى مسجد قباء فصلى فيه صلاة فله أجر عمرة». فيه بئر تنسب لأبي أيوب الأنصاري وفيه مصلى النبي صلى الله عليه وسلم ومبرك ناقته. ويظهر في خلف الصورة مسجد قباء من الركن الشمالي الغربي بمئذنته الوحيدة التي خضعت هي والجامع لعدة ترميمات في العهد العثماني كان آخرها ما وقع في عهد محمود الثاني ثم عهد ابنه عبد المجيد، ثم ترى من خلفه في الجنوب مبنى مقبباً هو دار سعد بن خيثمة ودار كلثوم بن الهدم، وهما الداران اللتان نزل فيهما النبي صلى الله عليه وسلم عندما وصل إلى قباء. ومسجد قباء هو المسجد الذي أسسه النبي صلى الله عليه وسلم في قباء عندما جاء للسلام على أهلها، وكان معه أبو بكر الصديق وعمر بن الخطاب رضي الله عنهما. وصلى فيه نحو بيت المقدس. وهو أول عمل قام به النبي صلى الله عليه وسلم في المدينة لإرساء أحد أركان الإسلام، ألا وهو إقامة الصلاة. وكان المسجد آنذاك بناءً بسيطاً، جدرانه من الحجارة وسقفه من جذوع النخيل والجريد. ويعتبر مسجد قباء واحداً من المساجد الأثرية القديمة التي حظيت باهتمام العثمانيين، إذ أجريت له عمارة كبيرة في عهد السلطان محمود الثاني عام 1245هـ/ 1829م، وعمل له رواق واحد بدلاً من رواقين في الجهة الشمالية. كما هدمت دار سعد بن خيثمة وبنيت في موضعها مدرسة قباء.

ومن الاماكن التي تحظى بأهمية في المدينة المنورة مقبرة بقيع الغرقد. ولم تكن هذه المقبرة هي المقبرة الوحيدة في المدينة المنورة قبل الإسلام، بل كان هناك عدة مقابر أخرى داخل المدينة وحولها، ولم تكن البقيع ذات شأن عن غيرها حتى اتخذها الرسول صلى الله عليه وسلم مقبرة للمسلمين بأمر من الله تعالى. وكان أول من دفن هناك من المهاجرين عثمان بن مظعون رضي الله عنه، فوضع رسول الله صلى الله عليه وسلم حجراً عند رأسه، وقال هذا قبر فَرَطِنا، (الفَرَط: السالف والسابق والذي لم يبلغ الحلم والمتقدم للانسان من أجر وعمل). وكان إذا مات المهاجر بعده، قيل يارسول الله أين ندفنه؟ فيقول عند فرطنا عثمان بن مظعون. وكان بقيع الغرقد خارج المدينة المنورة شرق المسجد النبوي الشريف، أما الآن فهو وسطها. وكان فضاءً لا يتجاوز 80 متراً طولاً وثمانين متراً عرضاً، وفي شماله الغربي يقع بقيع العمات حيث يوجد قبران لعمتي الرسول صلى الله عليه وسلم: صفية وعاتكة رضي الله عنهما، وكانت مساحته 300 متر مربع، وجرى ضم هذا البقيع إلى البقيع الأكبر عام 1373هـ (1953م)، وكذلك الزقاق الفاصل بينهما والمعروف بزقاق العمات، ومساحته نحو 824 متراً مربعاً. ويقع شرق بقيع الغرقد حُشّ كوكب الذي دفن فيه عثمان بن عفان رضي الله عنه، وهو بستان بظاهر المدينة خارج البقيع وهبه عثمان وآل أمية لتوسعة البقيع. وجاء في كتب التاريخ أن عثمان بن عفان كان كلما مر به قال «ليدفن ها هنا رجل صالح» فكان هو أول من دفن فيه. وكانت مساحة البقيع الكبير وبقيع العمات حوش كوكب وما بينهم من طرق لا تتجاوز 150 متراً طولاً و 100 متر عرضاً، أي 15 ألف متر مربع قبل التوسعة السعودية. وقد

السليماني بسبب هذه الترميمات. أما المنبر الذي كان موجوداً على يمين محراب الرسول (صلى الله عليه وسلم) في المسجد النبوي فقد صنع بأمر السلطان مراد الثالث (1574 – 1595م) وأرسل إلى هناك. وهذا المنبر الرخامي الذي يبلغ ارتفاعه سبعة أمتار يعتبر عملاً فنياً بديعاً كشفت عنه الزينات المرسومة عليه ودقة وجمال التصنيع. وبعد السلطان سليمان القانوني عني السلاطين العثمانيون الذين خلفوه بأمر المسجد النبوي، فتولوه بالإصلاح والترميم. وكانت الأعمال التي بدأت سنة 1817م على أيام السلطان محمود الثاني (1808-1839م) وانتهت عام 1830م قد خلفت لنا مئات الآثار في المسجد النبوي، ومن أبرزها ما جرى للقبة الكبيرة في المسجد النبوي، فقد تم بناء قبة جديدة من الحجر بدلاً من القبة التي أقامها قبل ذلك السلطان المملوكي قايتباي وعُرفت باسم قبة النور أو قبة الحُجْرَة. وهذه القبة التي غُطيت بصفائح الرصاص ثم طُليت باللون الأخضر ولا تزال تحافظ على رونقها وجمالها حتى اليوم قد سُميت بالقبة الخضراء نظراً لجمال لونها الأخضر.[33]

وكانت أكبر عملية إصلاح وترميم في المسجد النبوي قد تولاها السلطان عبد المجيد (1839ـ1861م)، وكان المسجد قبل ذلك على بناء السلطان قايتباي سلطان المماليك في مصر والذي تم في سنة 887هـ (1482ـ1483م). وكانت بداية ذلك التجديد في سنة 1265هـ (1849م)، وكان أول التعميرات في اثناء ولاية الوزير كامل باشا على الحجاز، وختامها في اثناء ولاية الوزير نامق باشا في سنة 1277هـ (1861م). فقد قام شيخ الحرم النبوي داود باشا بأمر من السلطان آنذاك بالشروع في توسيع المسجد النبوي، واستطاع بفريق العمل المرسل من استانبول والمكون من مهندسين ومعماريين وأسطوات مهرة تجديد المسجد من أوله لآخره بالحجر الأحمر الذي كان يُستخرج من خارج المدينة المنورة، وكُسيت الأرضية بالرخام، وجُددت الأعمدة وزُينت تيجانها بماء الذهب، حتى كانت تلك العملية هي الأكبر في تاريخ المسجد النبوي حتى ذلك التاريخ. وأمر السلطان عبد المجيد ببناء 29 قبة مستديرة للمسجد النبوي، وترميم القباب القديمة فيه، حتى بلغ عددها 242 قبة، وجرى ترميم الأعمدة وإقامة الجديد منها حتى بلغ عددها هي الأخرى 423 عموداً، وتم توسيع حرم المسجد وصُنع في وسطه حوض للزينة بديع الصنع. والجدير بالذكر هنا أن أعمال الترميم التي جرت في المسجد النبوي كانت تتم بكل الدقة والإتقان حباً للرسول (صلى الله عليه وسلم). ففي أثناء عملية التجديد الكبيرة سعى الجميع لجعل الترتيبات التي تجري لائقةً بالمسجد النبوي، فهناك الخزف التركي البديع وكتابات الثلث الجلي النفيسة والزخارف والزينات المحلاة بالذهب. وكانت السجاجيد الهندية هي المستخدمة في المسجد النبوي قبل العثمانيين، فلما جاء عهدهم أرسلوا السجاجيد البديعة المصنوعة في مدنهم: أوشاق واسبارطة وكُوزْدَس وهَرَكَة وغيرها من مدن الأناضول المشهورة بهذه الصناعة، أما في عهد السلطان عبد الحميد الثاني فقد تم فرش المسجد النبوي بكامله بالسجاد المصنوع في مدينة استانبول.

---

33 Bozkurt, Küçükaşçı, 283-4

تم هدمها. وأنشأ الوالي داراً للصحة في أجياد كان مكانها ثكنة عسكرية للمدفعية، لكنها تحولت بعد ذلك إلى إدارة للصحة العامة ومستشفى. كما أنشأ مطبعة للحكومة، ونقلها بعد ذلك إلى داخل أجياد بجوار مقر المالية، وأنشأ داراً لضيافة الحجاج في جَرْوَل، وتحولت بعد ذلك إلى ثكنة عسكرية، وأنشأ ثكنة أخرى في أجياد تحولت فيما بعد إلى دار لبعض الدوائر الرسمية.[29]

وإلى جانب المساعي التي بذلتها الدولة في مجال التنظيم الإداري والخدمات العامة وحماية الأماكن المقدسة وتلبية احتياجات الأهالي فقد بُذلت جهود مستمرة للمحافظة على الأمن والنظام في المنطقة لتكون سائدة على مرّ العهد العثماني. فاعتباراً من عصر التنظيمات على وجه الخصوص اتخذت تدابير من شأنها تأمين نفوذ الحكومة المركزية في الحرمين وتعزيزه منها إقامة مشاريع كبيرة كالخط الحديدي الحجازي وإنشاء خط التلغراف (البرقية).[30]

المدينة المنورة في العهد العثماني والإنجازات التي تحققت فيها

وبموازاة الخدمات التي جرت في مكة المكرمة فقد قام العثمانيون بخدمات لا تعد ولا تحصى في المدينة المنورة أيضاً بحيث لا يمكن جردها من الناحية التاريخية أو حتى عمل قائمة كاملة لها، ولهذا نكتفي هنا بإيراد بعض الأمثلة عنها.[31] والمعروف أن أولى الانجازات المعمارية في المدينة المنورة في العهد العثماني تحققت في عهد السلطان سليمان القانوني، فبعدما لوحظت حاجة المسجد النبوي بمرور الزمن إلى الترميم، أرسل في سنة 1531–1532 مهندسون وبناؤون من استانبول إلى المدينة. وقد قام هؤلاء بأعمال الترميم والتجديد فيه وعلى وجه الخصوص في الجدار الغربي إذ أعيد بناؤه إلى جانب باب الرحمة وقد انتهت هذه الأعمال في سنة 1540.[32]

وبعد مرور ست سنوات على هذه الأعمال في المسجد النبوي انهارت المنارة المعروفة باسم الشكلية، فأمر السلطان بإعادة بنائها فتم بالطرز الذي عليه مآذن الأناضول في سنة 947هـ (1541م)، وعُرفتْ لذلك باسم «المنارة السليمانية» نسبة إلى السلطان سليمان القانوني، لكن المنارة تعرضت لأعمال ترميم وإصلاح أخرى في عهد السلطان عبد العزيز (1861 – 1876م)، ومن ثم تَغيَّر اسمها إلى «المنارة العزيزية» نسبة إلى السلطان عبد العزيز في أواخر عهد الدولة العثمانية. وجرى في عهد القانوني ترميم محراب المسجد النبوي بالرخام الأسود والأبيض، وظل يُعرف زمناً طويلاً بالمحراب

---

29 السباعي، تاريخ مكة ص 594_595.

30 Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, p. 312.

31 للتفصيل انظر:
Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, p. 312.

ومن الخدمات العثمانية الأولى في المدينة انظر:
An'am Mohamed Osman Elkabashi, *Osmanlı Medinesi: XVI. Yüzyılda Mukaddes Bir Şehrin İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

32 أيوب صبري باشا، مرآت الحرمين: مرآت مدينه، ص 707 وما بعدها.
Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, p. 312.

بناها الشيخ رحمة الله الهندي، ويدرس فيها القرآن وعلم التجويد وشيء من اللغة العربية والحساب والهندسة. ومدرسة أخرى تماثل الأولى أو تزيد عليها... وفي مكة المكرمة مكتبتان صغيرتان الأولى في باب أم هانئ تسمى كتبخانة شرواني زاده (أسسها محمد رشدي باشا والي الحجاز سابقاً)، وأخرى بباب الدريبة قرب باب السلام، تسمى بالكتبخانة السليمانية، أسسها السلطان عبد المجيد وكوّنها من شتات كتب المسجد الحرام وغيرها مما أرسله. ولكل مكتبة فهرس بخط اليد وأمين يقوم بشئونها، والكتب التي بهما نحوية وفقهية وأدبية وتاريخية، وأكثرها باللغة العربية، وفيها شيء بالفارسية والأوردية والتركية والجاوية.

وكانوا قد أحدثوا حجرةً صغيرة مستطيلة خلف قبة العباس مما يلي الرواق الجنوبي الشرقي حوالي عام 1020هـ (1611م)، واستخدمت لحفظ زيت الوقود وتوضع فيها أيضاً الشمعدانات. وبمرور الأيام بطل استخدام السقاية واتجه الناس إلى تبريد الماء في الدوارق، وأصبحت القبة تستخدم لحفظ المصاحف والكتب الموقوفة على طلبة العلم، ثم أمر السلطان العثماني عبد المجيد عام 1259هـ (1843م) بوضع مكتبة كاملة للعلماء وطلبة العلم في قبة سقاية العباس فأرسل من دار السلطنة كتباً كثيرةً حتى بلغ الموجود فيها 3653 مجلداً من المخطوطات، وجعلوا للمكتبة ناظراً ومعاونين، ورتبوا لهم معاشات سخية... وكانت هذه نواة لما عُرف فيما بعد بمكتبة الحرم المكي الشريف، كما أمر بوضع ساعات فلكية في القبة المجاورة المعروفة بقبة الفراشين، ووضع لها مؤقتاً ومعاوناً، وقد أصبحت تُعرف في ذلك الحين باسم قبة الساعة. وفي عام 1288هـ (1871م) بدأ التفكير في إزالة القبتين المذكورتين لمضايقتهما المصلين ومنعهما رؤية الكعبة لمن يصلي خلفهما، لكن الدولة العثمانية لم تبت في الأمر حتى تولى عثمان نوري باشا ولاية الحجاز فقام في شهر صفر 1300هـ (1882م) بإزالة القبتين وجرى نقل المكتبة إلى إحدى المدارس السليمانية الأربع الواقعة بالرواق الشمالي للمسجد الحرام عند باب الدريبة، وأصبحت تُعرف بالكتبخانة السليمانية، كما سبق في وصف إبراهيم رفعت لها[28].

كان اهتمام العثمانيين بالأراضي الحجازية ـ بحسب ما لاحظ مؤرخو تلك الفترة ـ كان موجهاً في العصر العثماني الأول، أي حتى نهاية القرن الثامن عشر، إلى الأعمال ذات الصبغة الدينية، فكانت عمليات الإصلاح تجري للأماكن الدينية والمشاعر المقدسة بوجه عام. أما في العهد الثاني فقد بدأت تتناول شئون الحياة من جوانب أخرى.. وكان أبرز النشاط ماثلاً في عهد السلطان عبد الحميد الثاني والوالي عثمان نوري باشا شيخ الحرم والشريف عون أمير مكة. فقد أسس الوالي عثمان نوري باشا سنة 1301هـ (1884م) داراً للحكومة وثكنة عسكرية أمام المسجد الحرام في أجياد سماها (حميديه)، وأقام نقطة للبوليس بجوار الصفا عُرفت بـ «باش قراقول» أي المخفر الرئيسي، وظلت تلك النقطة قائمة حتى سنة 1370هـ (1950م) إذ

28 الأطلس المصور لمكة المكرمة والمشاعر المقدسة من القرن الخامس حتى الربع الأول من القرن الخامس عشر الهجري، دارة الملك عبد العزيز بالرياض 1424هـ (2003م)، ص 177 وسالنامة الحجاز العربية، ص 127.

النقا (1)، وفي السليمانية (1)، وفي المسفلة وأجياد (1)، وفي الشبيكة (4)، وفي حارة الباب (3)، وفي الشامية (6). كما ذكرت أن مجموع تلاميذ تلك المدارس كان نحو 1150 تلميذاً، وأن أشهر المدارس في مكة هي السليمانية والداودية ومدرسة الشهيد محمد باشا. وكان في مدرسة السليمانية (نسبةً إلى السلطان سليمان القانوني) مكتبة تضم 3553 مجلداً من الكتب النفيسة[25].

أما في عهد التنظيمات الخيرية (1839م) فقد رأينا ظهور المدارس الحديثة الرشدية والإعدادية والمدارس الخاصة. وكانت المدرسة الرشدية في مكة تقوم بتعليم اللغة التركية والرياضيات والتاريخ، وندب للتدريس فيها بعض الأتراك مع بعض المدرسين من مكة. وكانت المدرسة في باب الدريبة، ثم انتقلت إلى مكان مطبعة الحرم، ثم انتقلت إلى القبان بالمدعاة ثم إلى سوق المعلاة. وكان هناك عدد من المدارس الأهلية، مثل المدرسة الصولتية بحارة الباب التي أقيمت سنة 1290هـ (1873م) لتدريس الدين والعربية والقرآن. والمدرسة الفخرية بجوار باب إبراهيم وأقيمت في سنة 1296هـ (1878م). وكذلك مدرسة الشيخ عبد الكريم الطرابلسي بقاعة الشفاء، وهي أول مدرسة عربية عنيت بتدريس التلاميذ في مكة جلوساً على مقاعد الدراسة أمام السبورة. وعندما فاز الاتحاديون وتولوا السلطة راحوا يفتحون مدارس في الحجاز، فأنشأوا في مكة مدرسة أمام باب الصَّفَا سموها مدرسة «برهان الاتحاد» ثم بنوا

25 سالنامة الحجاز ص 187-189.

لها أمام قصر المالية في أجياد بناية نقلوها إليها. ورأينا من خلال الصور الفوتوغرافية مدرسة أخرى تناظرها في المدينة المنورة. وتعددت الكتاتيب في العهد الأخير لتعليم القراءة والهجاء والخط والحساب. وكان للإناث أيضاً حظ من ذلك في بعض أحياء مكة مثل كتّاب آشية في المروة[26].

وقد روى إبراهيم رفعت[27] ما شاهده في مكة عندما حج إلى بيت الله الحرام سنة 1901م، فقال: وفي جياد ميدان لاستعراض العساكر، وفيه المطبعة الأميرية، ودار البريد والإشارات البرقية ومركز الصحة، وفي الشامية شارع تجاري عظيم... وتباع هناك السبح والأقمشة الهندية والتركية وفصوص الفيروز والياقوت والعقيق الذي يبيعه حجاج اليمن بأثمان رخيصة جداً... وفي مكة المكرمة على الجملة ستة جوامع كبيرة خلا المسجد الحرام وسبعة وستون مسجداً، المشهور منها مسجد الراية ومسجد الجن، ومسجد الإجابة، ومسجد البيعة. وبها محكمة شرعية. وفي مكة المكرمة ست مدارس للعلوم وثلاثة وأربعون كُتَاباً للصبيان كانت سنة 1303هـ (1886م) 33 كُتَاباً وعدد التلاميذ بها 1150، وأشهر هذه المدارس المدرسة الصولتية التي

26 السباعي، تاريخ مكة ص 581.

27 ولد إبراهيم رفعت باشا عام 1273هـ (1857م) واسمه الأول هو محمد رفعت، ووالده سويفي بن عبد الجواد المليجي. وتخرج في المدرسة الحربية بالقاهرة، وتلمذ في أوقات فراغه على بعض علماء الأزهر. وترقى في سلم الجيش، وشارك في كثير من وقائع الجيش المصري والمقاومة السودانية ونقل للخدمة عدة مرات في سواكن التابعة لمصر آنذاك. وقد تم تعيينه قائداً لحرس المحمل سنة 1318هـ (1900م) وكانت أولى زياراته إلى الأراضي المقدسة. وعين أميراً للحج المصري في آخر شعبان 1320هـ (1 ديسمبر 1902م)، ومرة أخرى في العام التالي، ثم مرة ثالثة في حج سنة 1325هـ (1908م)، أي أنه حج خلال ذلك أربع مرات. وتوفي عام 1353هـ (1935م).

1588م)، بينما أمر بتشييده الصدر الأعظم صقوللى محمد باشا (ت. 1579م)؛ أما الثاني فقد بناه سنان باشا الوزير المشهور (ت. 1596م). والمعروف أن السلطانة كلنوش حرم السلطان محمد الرابع (1648-1687م) أقامت في مكة مصحة عُرفت بدار الشِّفا، ثم أعقبَ ذلك إقامة اثنتين أخريين. كما أن الدار التي وُلد فيها النبي (صلى الله عليه وسلم) قد وضعت تحت الحماية هي الأخرى في ذلك العهد. وكانت دار ابن الأرقم التي أُمر فيها الرسول بتبليغ دينه الحنيف والواقعة في شرق الصفا قد تم تحويلها إلى مسجد في عهد السلطان مراد الثالث (1574 – 1595م). ثم جرى ترميمه في عهد السلاطين الذين جاءوا بعد ذلك.

وبالقرب من محلة المدعى في مكة المكرمة كان لوالدة السلطان عبد المجيد خان وهي السلطانة (بَزْمِ عَالم) (1807-1853) مستشفى كبير للغرباء (أي عام) يقوم بعلاج أهالي مكة والحجاج وغيرهم، وفيه صيدلية تقدم الدواء للناس بالمجان. ويوجد بجوار هذا المستشفى دار لإطعام الفقراء أقامتها السلطانة (خَاصَكى سلطان) كان يتردد عليها الفقراء يومياً لتناول الشوربة والخبز. وعددت السالنامة عدا ذلك نحو 150 رباطاً في مكة كانت لإيواء الدراويش والفقراء[22].

وكان هناك أيضاً سعي حثيث لجعل مكة المكرمة مركزاً تعليمياً وثقافياً، فعملت الدولة بشكل خاص على تهيئة المناخ لالتقاء العلماء ورجال الدين في مواسم الحج، ففتحت عدداً من المدارس

22 سالنامة الحجاز، ص 196_197 القسم التركي.

والمكتبات التي تحولت فيما بعد إلى منتديات علمية وثقافية.

والمعروف أن العثمانيين بدأوا بالعناية بالتعليم في مكة المكرمة بإنشاء تلك المدارس الأربع التي كانت بين باب الزيادة وباب الدريبة ليقوم علماء مكة بتدريس مذاهب الفقه الأربعة فيها، وكان مكانها بيمارستان أنشأه المستنصر العباسي وبعض أوقاف الملوك الجراكسة وعدة دور لأمير مكة... واحتفلوا بالبناء ووَضْع حَجَرَ الأساس قاضي مكة أحمد النشانجي.. وذلك في 2 رجب 972هـ (1564م). ولما تم البناء جرى تعيين العلماء للتدريس فيها.. ورسم لكل مدرسة خمسون عثمانياً في اليوم للإنفاق على المدرسين والطلاب والموظفين، وأنفذ لها طريق إلى المسجد كان يسمى باب السليمانية وحبس عليها بعض الأوقاف في الشام.[23] ويقول قطب الدين النهروالي إنه هو نفسه عُين مدرساً على المدرسة الحنفية بخمسين عثمانياً في سنة 975هـ (1567م)[24]. وتوالى ظهور المدارس العثمانية بعد ذلك، فكانت هناك مدارس السلطان مراد الثاني (1421-1444، 1446-1451م) والصدر الأعظم محمد صقوللى باشا وداود باشا ومدرسة الخاصكية ومدرسة المحمودية. وقد عددت سالنامة الحجاز لسنة 1303هـ (ص 189_187) ثلاث وثلاثين مدرسة للصبيان في مكة المكرمة، ففي سوق الليل (4)، وفي القرارة (5)، وفي القشاشية (3)، وفي شعب عامر (5)، وفي

23 السباعي، تاريخ مكة، ص 472.

24 الشيخ قطب الدين النهروالي المكي الحنفي، كتاب الأعلام بأعلام بيت الله الحرام، المطبعة العامرة العثمانية بالقاهرة 1885م، ص 161.

المصري إلى مكة. وكانت العادة أن تصنع الكسوة من الابريشيم والحرير الأسود وتحلى بالكتابات المطرزة بالقصب. وإذا اكتست الكعبة بكسوتها الجديدة عادت الكسوة القديمة إلى استانبول، فيتم عرضها فترة في مقام أبي أيوب الأنصاري لزيارة الناس والتبرك بها، ثم تنقل بعد ذلك إلى القصر السلطاني لتحفظ هناك.

وأقدم قطعة في مجموعة «متحف طوب قابي سراي» من أستار الكعبة المشرفة ونطقها ترجع إلى عهد السلطان سليمان القانوني وتحمل تاريخ 950هـ (1543ـ1544م)، وآخر قطعة يرجع تاريخها إلى عهد السلطان عبد العزيز، وتحمل تاريخ 1278هـ (1861ـ1862م).[19]

وسعى العثمانيون لإصلاح الأسوار الموجودة من أجل حماية مكة من الاعتداءات الخارجية، وأقاموا لها القلاع، وخاصة في المناطق التي تكثر فيها حركة البدو فكانت هناك ثلاث قلاع إحداها على جبل أجياد أو خليفة، وأقيمت سنة 1215هـ (1800م) أو سنة (1871 – 1873م)، ومعها الأبراج التي بأطراف مكة. وقد أزيلت قلعة أجياد في شهر شوال سنة 1422هـ (يناير 2002م)، وأقيمت في موضعها عمائر ضخمة لخدمة الحجاج والمعتمرين. أما القلعة الثانية فهي قلعة هندية التي أقيمت سنة 1806م في الجهة الغربية من مكة فوق مرتفع يلاصق جبل التركي ويعرف باسم جبل هندي. وكانت صغيرة وحصل فيها خراب فعمرها ووسعها شيخ الحرم المكي ووَالي الحجاز عثمان

19 لمعرفة المزيد من المعلومات حول الكسوة انظر كتاب المركز: أستار الحرمين الشريفين 1417/ 1996.

نوري باشا، وزيّنها وأحكم عمارتها في سنة 1300هـ (1883م) ثم جعل منها ثكنة للجنود باسم (غيرتية)، والسبب في ذلك الاسم هو أنها أقيمت وشُيّدت بغَيْرَة الأهالي ومساعداتهم. وكان العمل قد بدأ فيها سنة 1297هـ (1880م). أما القلعة الثالثة فهي قلعة فلفلة (1801م) على جبل لعلع المطل على العبادي، وأنشأها أيضاً الشريف غالب[20].

وبمكة المكرمة حمامان على مثال الحمامات الرومية بمصر، واحد بالعمرة (أي باب العمرة) بناه محمد باشا وزير السلطان سليمان سنة 980هـ (1572م)، والثاني بالقشاشية ويسمونه حمام النبي. وبها ثلاث تكايا: أهمها التكية المصرية، وقد أنشأها محمد علي باشا سنة 1238هـ (1823م) وأقيمت مكان دار السعادة. وفيها عشرون سبيلاً وعشرون صهريجاً[21].

وقد شيد العثمانيون الجوامع وششمات المياه ودُور المرق أو إطعام الفقراء (عمارت) والمدارس والزوايا والتكايا والمصحات وغيرها من المؤسسات الاجتماعية والدينية. وأقام هذه المؤسسات السلاطين وأفراد الأسرة المالكة وكبار رجال الدولة العثمانية والأثرياء من الأهالي. فقد قيل إن مخطط أحد الحَمّامين الموجودين في مكة المكرمة رَسَمَه المعمار سنان المهندس العثماني المشهور (1489–

20 سالنامة الحجاز، ص 159.

21 إبراهيم رفعت مرآة الحرمين، القاهرة مطبعة دار الكتب المصرية 1344هـ 1925م، جـ 1، ص 177ـ186، سالنامة الحجاز، ص 159.

كثير داخل المسجد وخارجه. ونشط العثمانيون لإصلاح الضرر بإشراف أمير مكة عبد الله بن محمد بن عون وشيخ الحرم أحمد عزت. ودامت أعمال الإصلاح نحو ستة أشهر. ثم لم يلبثوا في سنة 1301هـ (1883م) أن استأنفوا العمل في إصلاح بعض مرافق المسجد الحرام، وأزالوا بناء سقاية العباس وبيت المحفوظات اللذين كانا قائمين بجوار زمزم، ونقلوا الكتب إلى باب السليمانية.[16] ثم رفع سقف مصلاه حتى لا تنال القناديل رؤس المصلين من طوال القامة. وفي سنة 1140هـ (1727م) أزيل البلاط من جميع المسجد الحرام وفرش بالحجر المنحوت فرشاً محكماً.

وفي سنة1327هـ (1909ـ1910م) تعرض المسجد لأضرار أكثر عندما اقتحمه سيل عظيم عُرف آنذاك بسيل الخديوي، إذ أضر السيل بنحو 22 أسطوانة عدا أشياء أخرى، فأمر السلطان محمد رشاد الخامس (1909ـ1918م) في سنة 1334هـ (1915م) بعمارة تشمل كثيراً من أجزاء المسجد وتبديل الأعمدة المتضررة بغيرها، لكن نشوب الحرب العالمية الأولى حال دون تنفيذ ذلك الأمر. وكان السلطان رشاد قد أمر قبل ذلك في سنة 1331هـ (1912م) بتغيير الطوق الفضي المحلى به الحجر الأسود بطوق آخر جديد فحدث ذلك، وظل ذلك الطوق باقياً عليه.[17]

16 المرجع نفسه ، ص 592.

17 المرجع نفسه، ص 593ـ594.

إن هذه النماذج التي قدمناها عن الخدمات التي قام بها العثمانيون في الحقب التاريخية المختلفة جديرة بأن يكون كل واحد منها موضوعاً للدراسة، كما ان هناك مواضيع تتعلق بالكعبة لم تتم دراستها بعد، ففي مجموعة مفاتيح وأقفال متحف طوب قابي يوجد قفل من أقفال باب الكعبة وهو مصنوع من الفضة يرجع إلى نفس السلطان ويحمل تاريخاً يسبق وفاته بعام واحد (973هـ/1565م)، وهو أول قفل فضي في المجموعة، فقد جرى العثمانيون أيضاً على عادة إرسال الأقفال والمفاتيح الخاصة بباب الكعبة المشرفة كما جرى عليها العباسيون والمماليك من قبلهم عندما دخلت الأراضي الحجازية تحت سيادتهم، وإن كان السلطان بايزيد الثاني (1481–1512م) قد أرسل قفلين هدية إلى الكعبة قبل انتقال الخلافة إلى العثمانيين. ونلاحظ من مجموعة المفاتيح والأقفال المحفوظة في متحف طوب قابي أنها لم تكن تُرسل سنوياً بصورة منتظمة إلى مكة والمدينة مثل موكب الصرة، وأن السلطان أحمد الأول (1603ـ1617م) هو أكثر السلاطين العثمانيين انتظاماً في إرسال تلك المفاتيح والأقفال بين الحين والآخر. وكانت تصل تلك الأقفال والمفاتيح إلى استانبول وتدخل القصر العثماني في موكب خاص عُرف باسم «موكب المفتاح».[18]

وبدأ العثمانيون منذ عهد القانوني في حياكة الكسوة الداخلية للكعبة وإرسالها إلى مكة بين الحين والآخر، أما الكسوة الخارجية فكانت تُصنَع في مصر كل عام من أوقاف الحرمين، وترسل مع المحمل

18 انظر التفاصيل في كتاب طرجان يلماز، الكعبة المشرفة، ص 11ـ15.

وقاموا بإصلاحات أخرى كثيرة. ففي سنة 1103هـ (1691م) على أيام السلطان أحمد الثاني (1691ـ1695م) أمروا بتغيير أحجار الأرضية في مواضع الطواف فقلعت حجارة المطاف وكانت من الحجر الصوان ثم فرشت في الحاشية التي تلي المطاف، وفرشوا المطاف نفسه بالمرمر.

أما في زمن مصطفى الثاني (1695ـ1703م) فقد جددوا الشادروان الملاصق لجدار الكعبة وجعلوه من المرمر سنة 1110هـ (1698م). وجددوا محفظة الحجر الأسود وأعمدة الكعبة وسلمها من الداخل. وفي سنة 1112هـ (1700م) نقض بناء مقام إبراهيم ثم أعيد تجديده وشدت قطع الحجر (حجر المقام) بالفضة والرصاص. وفي سنة 1113هـ (1702م) هدموا منارة باب الزيادة وأعادوا عمارتها. وفي 15 ذي القعدة 1133هـ (1720م) نقض بناء مقام إبراهيم وجدد مرة أخرى. وأرسلت إلى مكة شمعدانات وثريات جديدة في زمن السلطان محمود الأول (1730ـ1754م). وفي سنة 1172هـ (1758م) هدموا قبة زمزم وشيدوها على صفة أخرى أحسن. وفي زمن السلطان عبد الحميد الأول (1774ـ1789م) حصل في سنة 1200هـ (1785م) تعمير في المسجد الحرام بتعديل بعض الأعمدة المائلة وتعمير بعض القباب التي في سقف المسجد، وأجريت أعمال ترميم للكعبة ومقام إبراهيم ومقام الشافعي وتعمير في بئر زمزم، وتعمير في بعض منائر المسجد. وتمت إضاءة أطراف الكعبة المعظمة، ثم جرت تقوية بعض أعمدة القباب، وترميم وإصلاح جدران مقبرة البقيع.[14] وعمر الشريف سرور منارة باب العمرة في سنة 1201هـ (1786ـ1787م) كما هو مكتوب على بابها، وبنى السلطان عبد الحميد الأول الطبقة السفلى في بيت زمزم في العام نفسه.[15]

وفي سنة 1259هـ (1843م) في عصر السلطان عبد المجيد (1839-1861م) أيضاً حصل تعمير لبعض الأحجار في داخل الكعبة المعظمة، وتجديد الرخام الذي في دائر الحجر وتعديل بعض عواميد المسجد المائلة مع هدم القباب التي في سقف المسجد وإعادة تعميرها وإحداث ممشى لباب علي وممشى لباب بازان الذي يوصل إلى المدرسة السليمانية، وجرى تجديد محفظة الحجر الأسود الفضية. وفي عام 1266هـ (1849م) أجريت إصلاحات عامة في المسجد الحرام، ورصفوا الردهة الداخلية لباب السلام بالمرمر. وعمر السلطان عبد المجيد بعد ذلك مقام الحنفي، وزاد في عدد القناديل التي حول المطاف والتي خلفه في مقام إبراهيم عليه السلام. وجددوا دائراً من القناديل أيضاً في أول الأروقة الأربعة من المسجد الحرام، حتى تجاوزت ثلاثة آلاف قنديل، فكانت تسرج في رمضان وأشهر الحج وليالي الأعياد وأول رجب.

أما في عام 1278هـ (1861ـ1862م) فقد اقتحم المسجدَ الحرامَ في عهد السلطان عبد العزيز (1861ـ1876م) سيلٌ عظيم ارتفع مستواه إلى قفل باب الكعبة، وأصيب المسجد بأضرار بالغة، وغرق فيه خلق

14 أيوب صبري باشا، مرآت الحرمين: مرآت مكة، استانبول 1301، ص 773.

15 السباعي، تاريخ مكة، ص 477ـ479، 483.

(3 إبريل 1630م) هطلت أمطار عظيمة استمرت طيلة اليوم المذكور وبعض الليل، وكان يصحبها برد شديد، وسال في أثناء ذلك وادي إبراهيم سيلاً عظيماً طغت مياهه على المسجد حتى بلغ ارتفاعها باب الكعبة، ثم فاض حتى ملأ الكعبة من داخلها وارتفع إلى نصف جدارها، فانهار جدارها الشمالي والشرقي وثلثا الجدار الغربي وسقطت درجة السطح وبلغ عدد ضحايا السيل يومها نحو ألف إنسان، فعم ضجيج الناس وهرع أمير مكة الشريف مسعود إلى المسجد فزعاً يتبعه وجوه الناس، فأمر بنقل محفوظات الكعبة من الهدايا إلى دار آل الشيبي، ثم دعا الناس لتنظيف المسجد وإزالة ما تراكم فيه من الطين، وشاركهم في ذلك، ثم نقل ما هُدِم من حجارة الكعبة إلى حواشي المطاف. وشاع النبأ في بلاد المسلمين فأحدث هياجاً شديداً، ونَدَبَ أميرُ مكة من يخبر وَالي مصر ليرسل بذلك إلى الأستانة. وفي 22 ربيع الثاني من نفس السنة شرع النجارون في إحاطة الكعبة بسياج من الخشب ليعمل البناؤون من ورائه في تعمير الكعبة. وبدأ الحجارون يقطعون للكعبة أحجاراً من جبل معروف في الشبيكة سمي جبل الكعبة، ثم ينقلونها إلى المسجد لتسويتها وإصلاحها.. وبذلك يكون بناء الكعبة الماثل اليوم هو بناء العثمانيين. وهكذا بدأوا العمل في نهاية جمادى الأولى سنة 1040هـ (1630م) بهدم الجدار الغربي، ثم الجدار اليماني، ثم نقلوا حَجَرَ الركن اليماني كما نقلوا بقية الأركان إلاّ الحَجَر الأسود. وفي 23 جمادى الثانية احتفلوا بوضع الأساس في الجدار الشامي. ووُزِّعَت الخِلع والهدايا وذُبِحت الذبائح.[10]

10 السباعي، تاريخ مكة، ص 481.

وظل العمل مستمراً إلى نهاية شعبان سنة 1040هـ (إبريل 1631م)، حتى ألبسوا الكعبة كسوتها واحتفلوا بذلك ووزعوا الهدايا والخلع، واستمروا بعد ذلك في عمل ملحقات البناء من تجصيص وترميم ودهان وإصلاح إلى أن انتهت جميع الأعمال المتعلقة بذلك في 2 ذي الحجة من السنة نفسها.[11] والبناء الحالي للكعبة المشرفة يعود الى هذه الحقبة من العهد العثماني.[12]

ولما عمرت الكعبة المعظمة تمَ الابقاء على بابها الأول على حاله، ثم في سنة 1045هـ (1635م) أمر السلطان مراد الرابع بتجديد باب الكعبة، وشرعوا في صنعه بدار السلطنة، فلما فرغوا منه أرسلوه إلى مكة فجرى تركيبه، أما القديم فبعثوا به إلى دار السلطنة في استانبول.[13]

وفي سنة 1073هـ (1662م) في عهد السلطان محمد الرابع (1648ـ1687م) انكسرت خشبة في سقف الكعبة فعمروا السقف، ورمموا المنائر السبعة ووسعوا المطاف حول الكعبة وغطيت أرضيتها بالحجر النحيت. وبنوا إفريزاً لسطح الكعبة عام 1100هـ (1688م)، ثم السقف عام 1109هـ (1697م)، ورمموا الكعبة سنة 1138هـ (1725م)،

11 المرجع نفسه، ص 479ـ482.

12 وردت تلك الأحداث في سالنامة الحجاز لسنة 1303هـ (1885-1886م) (ص 115ـ116)، إذ ذكرت سقوط الأمطار والسيول العظيمة على مكة ودخولها المسجد الحرام وهدم جدار الكعبة إلاّ الجهة اليمانية، وكيف أن انهدام الكعبة شق على المسلمين. ثم قالت إن البناء الموجود كان بعضه لعبد الله بن الزبير (رضي الله عنه) وبعضه للحجاج بن يوسف الثقفي، وأنه كان قد مضى عليه نحو ألف سنة. فحضر المهندسون واتفقوا على ضرورة هدم الباقي وتعمير الجميع.

13 سالنامة الحجاز لسنة 1303، ص 116.

العمرانية في عهد السلطان سليمان القانوني (1520-1566) على يد المعمار سنان واستمرت في عهدي السلطان سليم الثاني (1566-1574م) والسلطان مراد الثالث (1574 - 1595م). وفي عام 966هـ (1559م) بعث السلطان العثماني سليمان القانوني منبراً من الحجر الرخام الناصع البياض. وفي سنة 935 هجرية 1528 ميلادية جدد السلطان عمارة مولد النبي صلى الله عليه وسلم. وللسلطان سليمان القانوني مآثر جمة سبقت ذلك في تعمير الكعبة المعظمة والمسجد الحرام، ففي سنوات 959هـ/1551م 962-هـ/1554م تم تجديد سقف الكعبة. وأمر السلطان أيضاً بتصفيح بابها بالذهب وإصلاح رخام المطاف. وفي سنة 964هـ (1556م) أمر بتجديد باب الكعبة فجُدد، وكان قد جَدد قبل ذلك ميزاب الكعبة سنة 960هـ (1552م).[7] وأمر السلطان سليمان القانوني بإقامة المنارة التي عند باب علي، فبنيت من الحجر الشميسي المنحوت؛ فهو أول من أحدث هذه المنارة.[8]

وتتحدث المصادر عن أعمال كثيرة أخرى قام بها السلطان سليمان القانوني في مكة، منها المدارس الأربعة لتدريس العلم بين باب الزيادة وباب الدريبة كما سنتحدث فيما يلي، وبنى فوق المدارس المنارة المذكورة ليصبح عدد المنائر سبعاً بعد أن كانت ست منارات، كما جدد منارة باب الكعبة على الطراز التركي.

7 . نفس المصدر، ص 119.

8 . يقول السباعي: (تاريخ مكة ص 476): وفي عام 970هـ (1562م) جددوا منارة باب علي، كما هدموا منارة باب السلام في 983هـ (1575م) وجددوها. وقد زالت هذه المنائر وحلت محلها المنائر الموجودة اليوم.

ويضم الفصل الثالث من (رساله معماريه) التي تتناول حياة رئيس المعماريين محمد أغا معلومات عن أعماله وعن إصلاح وترميم الكعبة المشرفة في عهد السلطان مراد الثالث (982ـ1003هـ/1574ـ1594م). فقد بلغ السلطان خبر حاجة الكعبة للترميم، فأرسل المعمار سنان إليها عام 1590م، فقام بفحص حالتها ثم وضع لها الرسم والخطة وعاد إلى استانبول. غير أن التحفظ من الإقدام على ترميمات في الكعبة حال دون تحقيق المطلوب لترميمها، ولم تتعد تلك المحاولات مرحلة الإعداد. فلما ساءت حال الكعبة وأوشك بناؤها على الانهيار قام شيخ الإسلام صنع الله أفندي بإبلاغ السلطان أحمد الأول (1603ـ1617م) بذلك، وأشار عليه بضرورة تغيير ميزابها ونطاقها. وعليه كلف السلطان المعمار محمد أغا بترميم الكعبة، وقام الأخير بعمل اللازم حسب الخطة التي وضعها قبل ذلك المعمار سنان، ثم جُدد الميزاب والنطاق.[9]

وكان الجدار الشامي قد تشقق بسبب بعض الأمطار في سنة 1019هـ (1610م)، فلما انتهى الخبر إلى الخليفة العثماني فكر في هدمه وإعادة بنائه فلم ير علماء الأتراك رأيه، واقترحوا أن تُحزم الكعبة بحزام نحاس قوي يشد جدارها، فوافق السلطان على ذلك، وغُلف الحزام بالذهب الخالص فبلغت نفقاته نحو 80 ألف دينار. ويذكر السيد أحمد دحلان أن الخليفة العثماني كان ينوي إعادة بناء الكعبة بحجارة موشاة بالذهب والفضة فمنعه شيخ الإسلام من ذلك. وفي 19 شعبان سنة 1039هـ

9 . طرجان يلماز، الكعبة المشرفة، ص 15.

فقد زادت عنايتهم بها وبالحرمين الشريفين. إذ قيل إن السلطان سليم الأول بعد هزيمة المماليك في مرج دابق (24 أغسطس 1516م) توجه إلى جامع حلب الكبير لصلاة الجمعة، وكان المتوكل آخر الخلفاء العباسيين موجوداً، وقُرئت الخطبة باسم السلطان سليم آنذاك، وخاطَبه إمام الجامع بلقب «حاكم الحرمين الشريفين»، لكن السلطان شاء أن يكون اللقب «خادم الحرمين الشريفين».

والمعروف أن السلطان سليم الأول عندما دخل مصر فاتحاً عام 923هـ (1517م) أرسل إليه أمير مكة الشريف بركات بن محمد مفاتيح الكعبة مع ولده الشريف أبي نمي، وكان في الثانية عشرة من عمره، وبصحبة سفيرٍ يُدعى عرعر. وقيل إن الشريف أبا نمي دُعي إلى ديوان السلطان يوم 13 جمادى الثانية في نفس السنة لتقديم تلك المفاتيح وغيرها من الهدايا التي جاء بها.[4]

وعلى ذلك كان السلطان سليم الأول هو أول من جرى حكمه في الحرمين من سلاطين الدولة العثمانية، وأول من قيل له منهم «خادم الحرمين الشريفين»، ودُعي له على المنابر في مكة والمدينة. وذَكَرتْ مصادر التاريخ أنه بعث الأمير مصلح الدين بك إلى هناك، وأمره أن يفعل خيرات في الحرمين، فلما وصل الأمير إلى مكة في سنة 923هـ (1517م) عمّر عمارات في المسجد الحرام، منها أنه جدد بناء مقام الحنفي ووسعه عما كان عليه، ورتّب لأهل الحرمين حِنْطَة الجراية.

وكان مصلح الدين بك قد صحب المحمل التركي، إذ عُين أميراً عليه، ولما وَصَلَ مكة فكر في تجديد المقام الحنفي، فهدمه في عام 924هـ (1518م)، وجعله قبة كبيرة شامخة. ولما اعترض فيما بعد علماء مكة على ذلك بدعوى أنه يقطع الصف الأول الذي يصلي خلف إمام الشافعية، ويحتل مكاناً واسعاً من المسجد، صدر أمر السلطان سليمان القانوني سنة 949هـ (1542م) بهدمه وإعادة بنائه بشكل لطيف، وظل على ذلك إلى أن هُدم أخيراً.[5] ومع هذا المحمل الذي جاء به الأمير مصلح الدين بك وصلت إلى مكة في عهد السلطان سليم الأول جِراية القمح لأول مرة مع مبالغ عظيمة كمخصصات سنوية على سكان الحرمين، وقد تزايدت هذه الكمية بعد ذلك وتضاعفت مرات ومرات، كما زاد أيضاً مقدار المبالغ النقدية المرسلة مع المحمل أو موكب الصرة كما عُرف في المصادر التركية.[6] وكان المحمل ـ كما ستوضح فيما بعد ـ يذهب إلى الأراضي الحجازية كل عام واستمر على ذلك حتى نهاية عصر الدولة العثمانية في الحجاز.

وأولى العثمانيون اهتماما خاصا بخطة مكة المكرمة التي شهدت اعمالا بنائية كبيرة في عهدهم وتم التجنب عن القيام باي عمل معماري يحجب المسجد الحرام او الكعبة الشريفة. وقد بدأت الاعمال

---

4 طرجان يلماز، الكعبة المشرفة، دراسة أثرية لمجموعة أقفالها ومفاتيحها المحفوظة في متحف طوب قابي سرايى باستانبول ترجمة تحسين عمر طه أوغلو، إشراف أحمد محمد عيسى، إرسيكا استانبول 1993 ص 11.

5 السباعي، تاريخ مكة، ص 475.

6 سالنامة الحجاز لسنة 1303هـ (الحجاز 1886م)، ص 118 (النسخة العربية).

انفسهم خدم الحرمين الشريفين وأولوا اهتماماً متواصلاً برعاية المنطقة وأعمارها ورفاهية أهاليها شأنهم في ذلك شأن من سبقوهم من الحكام. ومن المسائل المهمة التي حظيت باهتمام الدولة العثمانية تأمين سلامة طريق الحج الممتد إلى مكة وتيسير أداء الحجاج مناسك الحج كل سنة دون عائق. ولهذا الغرض قامت الدولة بكسب العشائر القاطنة في المنطقة الواقعة بين دمشق والمدينة المنورة. وفضلاً عن هذا فقد كلفت الدولة هذه العشائر للقيام بأعمال خدمية في طريق الحج كنقل الحجاج ومستلزمات الحج من منزل إلى آخر أو استخدامهم في توفير الحماية للقلاع أو تقديم المساعدة لقافلة الحج عند تزودها بالماء في طريق الحج. وبالمقابل فإن الدولة كانت تكافئ هذه العشائر بتقديم الصرة والمساعدات الأخرى لهم. وأقيمت دور الطعام والخانات في طريق الحج وتم تأمين المستلزمات الضرورية للحجاج كما أقيمت الزوايا والتكايا للمتصوفين. ورافقت قافلة الحج وحدات عسكرية لحماية الحجاج وقضاة للنظر في الدعاوى المستجدة بين الحجاج. وقامت الدولة العثمانية بإعادة تنظيم مشيخة الحرم المكي ومشيخة الحرم المدني اللتين كانتا تنتظران في الأمور المتعلقة بأعمال التعمير والإصلاح فيهما، كما قامت بمتابعة أعمالهما عن كثب. والمعروف أن مشيخة الحرم المكي أسندت إلى أمير سنجق جدة واستمر ذلك حتى سنة 1802م حيث انتقلت المشيخة إلى مكة.[2] وأسست الدولة العثمانية الكثير من المؤسسات الدينية والخيرية في مكة والمدينة ووقفت لها أوقافاً مختلفة في كل من مصر وسورية والأناضول والمناطق الأخرى، وخصصت موارد هذه الأوقاف للحرمين ولهذا أطلق عليها أوقاف الحرمين الشريفين.

وبعد انتقال هذه المهمة العظيمة في بداية القرن العشرين إلى المملكة العربية السعودية استمرت أعمال التطوير والتوسعة والرعاية وتنظيم شؤون الحج وغيرها من الخدمات في الحرمين الشريفين.

خدمات الإعمار والتنمية في مكة المكرمة في العهد العثماني

كان البناء في مكة المكرمة على أيام العثمانيين يجري طبقاً لخطة معينة، بحيث يكون الحرم الشريف هو المركز، فبدءا من عهد السلطان سليم الاول بدؤوا بشكل فعلي بأعمال الترميم والبناء فيها. والحقيقة ان اهتمام العثمانيين بالأراضي الحجازية بدأ قبل دخولها في حوزتهم، وكان ذلك في عهد السلطان جلبي محمد (1413–1421م)، فأرسلوا موكب الصُرة إلى هناك، وأرادوا في عهد السلطان الفاتح (1444ـ1446، 1451ـ1481م) أن يقوموا بتعمير الطرق المستخدمة في نقل المياه إلى طريق الحج، أو التخلي لهم عن أعمال الترميم انطلاقاً من حبهم وتعلقهم بالحرمين الشريفين، فطلبوا ذلك من الحكام المماليك، لكن طلبهم قوبل بالرفض وتوترت العلاقات حتى كادت تشتعل الحرب بين الطرفين.[3] أما بعد اتصال العثمانيين بالأراضي الحجازية مباشرة

2 أحمد السباعي، تاريخ مكة: دراسة في السياسة والعلم والاجتماع والعمران، الطبعة السابعة، مكة 1413هـ 1994م ص 451-452.

3 Mustafa S. Küçükaşçı, *Cahiliyye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İSAR Vakfı, İstanbul 2003, p. 16

المكرمة وشمل هذا الاهتمام البنى التحتية وتوزيع المياه وطرق المواصلات. وتأسس أول مستشفى في المدينة من قبل الحاكم البويهي عضد الدولة الذي قام بأعمال إنشائية مختلفة في المدينة، وفضلاً عن هذا فقد استمرت إقامة المستشفيات المتنقلة في فناء المسجد النبوي بين حين وآخر. وإلى جانب أعمال التوسعة والتجديد التي تحققت في المسجد النبوي فقد أولى الخلفاء ورجال الدولة والمسؤولون اهتماماً كبيراً على المحافظة على البنى التحتية للمدينة وحمايتها ولهذا أنشؤوا سوراً لها وأقاموا الكثير من المستلزمات اللازمة لها، ففي عهد الخليفة عمر تمّ استملاك بعض الدور المحيطة بالمسجد النبوي لتوسيعه، وفي عهد الخليفة عثمان شهد المسجد النبوي توسعاً آخر شمل إعادة بناء المسجد. واستمر المسجد على ما هو عليه كما بناه الخليفة عثمان حتى أحدث الخليفة الأموي الوليد بن عبد الملك زيادة أخرى فيه مع إعادة بناء المسجد، وانتهت أعمال التوسعة فيه سنة 710م، وفي هذه الأعمال أدخلت الحجرة النبوية في المسجد وفرش أرضه كلها بالرخام وزين بالفسيفساء.

وتحققت نتيجة لهذه الأعمال التوسعية تغييرات كثيرة في كل عنصر من العناصر المختلفة للمسجد الحرام: من منائره إلى جدرانه ومن محرابه والخطوط التي تزين جدرانه إلى قناديله. وفي عهد الخليفة العباسي المهدي جرى اعمار شامل للمسجد النبوي وتوسعته وذلك بين سنتي 161–165هـ. كما جرت في العصر العباسي مجموعة من الترميمات والإصلاحات في الأجزاء المختلفة من المسجد. وحدث في عام 654هـ حريق أدى إلى احتراق المسجد النبوي، فقام الخليفة المستعصم بالله في عام 655هـ بالمباشرة بعمارته، إلا أن استيلاء المغول على بغداد وقتلهم الخليفة حال دون اكمال المشروع، واستمر الوضع الى عهد المماليك حيث قام سلاطين المماليك بإكماله، واستمرت الأعمال فيه في عهود السلطان الظاهر بيبرس والسلطان قلاون ثم السلطان قايتباي وتحققت على إثرها تغييرات شاملة في عمارة المسجد ومحيطه. وفي عام 886هـ/1481م تعرض المسجد النبوي لصاعقة أحرقت المبنى، فتمّ أعماره بأمر من السلطان المملوكي قايتباي وانتهى البناء فيه سنة 1484، ونتيجة للتغييرات التي حصلت والقباب التي أضيفت والمدرسة والرباط الذي أنشئ هناك تحول المسجد النبوي إلى مجمع واسع.

وعلى الرغم من انتقال مركز الخلافة من المدينة الى الكوفة ثم الى دمشق فبغداد، إلا أن مدينتي مكة والمدينة لم تفقدا أهميتهما، بل على العكس من ذلك سعى جميع الحكام المسلمين إلى إيلاء الأهمية القصوى بهما، ولهذا حافظتا على أهميتهما التاريخية والثقافية إلى جانب ثقلهما السياسي. وغدا تقديم الخدمات للحرمين مبعث فخر واعتزاز للخلفاء والحكام والإداريين، بل لكل المسلمين، حتى نجد ان السلطان العثماني سليم الأول (1512–1520م) استخدم لقب «خادم الحرمين الشريفين». ولم يتوان العثمانيون ومنذ أن امتد نفوذهم إلى هناك ولمدة أربعة قرون متواصلة عن تقديم أفضل الخدمات إلى الحرمين والتي كانت تتنوع وتزداد يوماً بعد يوم.

وبعد انتقال حكم الحجاز الى العثمانيين اعتبر السلاطين العثمانيون

وكان يقيم فيها كذلك علماء الدين والشيوخ الوافدون إلى الحرمين من مختلف المناطق، ولهذا فقد لعبت هذه الأربطة وفي غضون فترة قصيرة دوراً كبيراً في الحياة الثقافية. واستوجبت الزيارات المستمرة إلى مكة وإقامة عدد كبير من الحجاج والوافدين إليها إقامة مستشفى فيها، وبالفعل أنشئ أول مستشفى فيها في عهد الخليفة العباسي المستنصر بالله في سنة 1231م، واستمر هذا المستشفى بنشاطه فيما بعد وأجريت فيه الترميمات والتوسعات اللازمة كما تطلب الأمر ذلك.

وتأتي الخدمات المقدمة للكعبة على رأس الخدمات التي كانت تجرى في مكة بشكل عام، وهي خدمات متنوعة تشمل باب الكعبة، وإكساءها، مفاتيحها، أعمدتها، ميزابها، المحافظة على الهدايا المقدمة للكعبة وكذلك غسل داخل الكعبة الذي أصبح عادة بدأ بها الرسول صلى الله عليه وسلم وغيرها. وورد أن أول من وضع باباً للكعبة قبل الإسلام هو تبع ملك حمير قبل الهجرة بنحو مأتي عام، وعندما قامت قريش بتعمير الكعبة بعد ميلاد الرسول صلى الله عليه وسلم بخمس وثلاثين سنة رفعت الباب عن الأرض حتى لا تدخل السيول إلى جوف الكعبة، وفي خلافة الوليد بن عبد الملك وضعت لأول مرة الصفائح الذهبية على الباب، وفي عهد الخليفة العباسي الأمين تم تجديده وذلك في سنة 810م[1]. وفي القرن الثاني عشر جدد الوزير الأتابكي الجمال الموصلي باب الكعبة وغشّاه فضة مذهبة.

1 Mustafa Sabri, *Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul, 2007, p. 182.

ولم تنته الأعمال بهذا الباب، بل استمرت فكان الباب إما يجدد أو تجدد صفائحه الذهبية.

وكان موضوع إكساء الكعبة مؤشراً مهماً على التحكم بإدارة الحجاز، وتعهد بهذا العمل الخلفاء العباسيون، وأصبح عرفاً في عهدهم حتى في فترات ضعفهم ثم انتقل بعد منتصف القرن الثالث عشر إلى المماليك. وكانت ألوان كسوة الكعبة والآيات المكتوبة فيها والخطوط والزخارف الموجودة عليها تتعرض إلى التغيير بفعل المؤثرات المختلفة، ولهذا عمل الحكام المسلمون على تغيير هذه الكسوة كلما تطلب الأمر ذلك. ووُضع ميزاب على سطح الكعبة في الجهة الشمالية منها لتصريف المياه المتجمعة على سطحها عند سقوط الأمطار أو غسل السطح. ووضع اول ميزاب للكعبة في العهد الجاهلي، وقام الخليفة الأموي الوليد بن عبد الملك بضرب صفائح من الذهب عليه. واستمر العمل بتغطية الميزاب بالذهب أو الفضة أو الخشب في العهد العباسي وما بعده. ولم تكن هذه الخدمات تقتصر على الكعبة فقط، بل شملت الأماكن المقدسة الأخرى، فتمت صيانتها من قبل الدول الإسلامية المختلفة وعلى مرّ العصور.

وفيما يتعلق بالمدينة المنورة فقد شهدت هي الاخرى تطوراً وتوسعاً بعد الهجرة النبوية إليها حتى أصبحت مركزاً علمياً وثقافياً للتاريخ الإسلامي، وحظيت برعاية الخلفاء وحكام الدول الإسلامية. وتركز توسع المدينة حول المسجد النبوي لكونه يحتل مركز المدينة، بل مركز الحياة في المدينة. وحظيت المدينة بالاهتمام شأنها شأن مكة

مدى العصور مركزاً لأعمال التوسع والإعمار وذلك تبعاً لضرورات الحياة السياسية والاجتماعية، ففي عهد الخليفة عمر والخليفة عثمان وكذلك في العهد الأموي تمّ إدخال أراضي البيوت الكائنة في المحلات (الأحياء) التي أقيمت بعضها قبل العهد الإسلامي ضمن المسجد الحرام، وتوسعت أماكن السكن في أرجاء المدينة، الامر الذي ادى الى توسع مدينة مكة. وقد روعي في هذا الصدد عدم بناء مبنى أعلى من المسجد الحرام.

وجرى تنظيم مدينة مكة على مدى العصر العباسي وعلى وجه الخصوص في عهد المنصور والمهدي وهارون الرشيد والمعتصم بالله، كما قام السلاطين المماليك بالكثير من الأعمال الإنشائية في مكة. وبعد انتقال عاصمة الخلافة إلى الكوفة والشام وبغداد على التوالي فتحت طرق عديدة تربط هذه المدن بمكة، كما أقيم في القرن الخامس عشر طريق يربط القاهرة بمكة، ولم تترك هذه الطرق دون العناية بها، بل كانت ترمم وتعدل بمرور الزمن، واتخذت تدابير من شأنها تيسير السفر على هذه الطرق وتامين حماية المسافرين.

وفي مجال المياه كان من أكبر الانجازات التي تحققت هناك هو إمداد مكة بالمياه لكونها تعاني من شحة المياه. وقد واصلت بئر زمزم التي حفرت بعد وصول النبي إبراهيم إلى مكة، خصوصيتها من حيث كونها المصدر الأهم لتزويد مكة بالمياه، وفضلاً عن هذا فقد حفرت في كل الأدوار التي مرت بالمنطقة الكثير من الآبار واكتشفت مصادر جديدة للمياه، كما شقت قنوات لجلب المياه من خارج مكة، ففي العصر العباسي على وجه الخصوص وبين سني 828-835م جرى شق القناة المائية عين زبيدة التي تمتد من أعالي جبال الكر بوادي نعمان بالقرب من الطائف حتى مكة، والذي كان له الأثر الكبير في سقى أهالي مكة المكرمة وحجاج بيت الله الحرام بالمياه العذبة. وقد مرّت على القناة أعمال الإصلاح والترميم بشكل منظم حتى أمكن استخدامها في العصور اللاحقة. وفضلاً عن هذا قام الوزير الإيلخاني الأمير جوبان بإقامة نظام خاص تمّ بموجبه جلب المياه إلى مكة وذلك في سنة 1326م حيث كانت مكة تعاني من قحط شديد، وخصص لصيانته وقفاً خاصاً. كما قام الحكام والوزراء المسلمون وغيرهم بالعمل على توفير المياه لمكة، إلا أن ما قاموا به لم يقتصر على مكة فقط، بل شمل كل المناطق وعلى وجه الخصوص عرفات.

وفضلاً عن كل ذلك فقد حظيت حماية الأماكن المهمة التي بقيت قائمة منذ العصور المتقدمة من الإسلام باهتمام خاص من لدن الحكام المسلمين، منها البيت الذي ولد فيه النبي محمد صلى الله عليه وسلم وبيت أبي بكر الصديق رضي الله عنه ومسجد عائشة ومسجد مزدلفة والكثير من الأماكن الأخرى كجنة المعلاة، إذ جرت في هذه الأماكن أعمال الصيانة والاصلاحات من قبل العباسيين والزنكيين والبكتكنيين والمماليك. ومن الخدمات الأخرى المقدمة في هذا الصدد هو إقامة دور الضيافة لإقامة القادمين للحج وإيواء الوافدين إلى الحرمين. وقد حظيت هذه الدور باهتمام السلاطين في العهدين الأيوبي والمملوكي. وسميت دور الضيافة هذه بالأربطة

إليها، وفيها قام الرسول ببناء اول مسجد في الاسلام وهو مسجد قباء الذي شارك هو شخصياً ببنائه ورُفع فيه أول أذان. وتضم المدينة المنورة قبر الرسول الأعظم صلى الله عليه وسلم والمنبر الذي خطب عليه والمسجد النبوي الذي يضم الروضة المطهرة.

وتسابقت الدول الإسلامية على مرّ التاريخ ومنذ عهد الخلفاء الراشدين في تقديم الخدمات لهذه الأماكن المقدسة. واعتبر الخلفاء المحافظة على الحرمين من مهامهم الأساسية، وعملوا كل ما في وسعهم من اجل اعمار الاماكن المقدسة فيهما، والمحافظة على هذه الاماكن وتلبية احتياجاتها بشكل منظم، وصيانتها وترميمها وتجديدها، وتقديم المساعدات المالية لساكني الحرمين والمقيمين فيهما وتحسين الظروف المعيشية لهم. ولم تقتصر هذه الخدمات التي أسداها الخلفاء والحكام المسلمون على الحرمين فحسب، بل شملت كل الأماكن المقدسة فيهما، بل عدّ الحكام المسلمون مهمة صيانة وترميم وتنظيف كل الأجزاء والعناصر المتعلقة بهذه الأماكن من جدران وستائر وكسى، من الواجبات والمسؤوليات التي تقع على عاتقهم.

ومن الممكن متابعة ما تم من انجازات في الحرمين على مر العصور في بطون الكتب التاريخية المتعلقة بأوصاف مدينتي مكة والمدينة وكتب التراجم والسلالات الحاكمة والمؤلفات المتعلقة بالحياة العلمية والثقافية لمكة والمدينة وأدلة الحج وكتب الرحلات وغيرها من المصادر. والمعروف أن المؤرخين والجغرافيين المسلمين أبدوا اهتماماً خاصاً بمكة والمدينة ولهذا تناولوا أعمال الصيانة والإعمار والإسكان والحياة الثقافية والاجتماعية في هذه الأماكن بشكل أكثر تفصيلاً. ففي هذه المصادر نجد كل ما يتعلق بأعمال الإعمار في الحرمين من إضافات وتوسيعات وترميمات وتجديدات. وعند مقارنة الأوصاف الواردة في المصادر التي كتبت في مدد زمنية مختلفة بعضها مع البعض الآخر يمكننا متابعة الخدمات التي أجريت تباعا وعلى مرّ السنين.

بدأت الخدمات المقدمة للكعبة بعد بناء الكعبة من قبل النبي إبراهيم عليه السلام وبعد إعلان الحج من قبله مباشرة وذلك امتثالاً لأمر الله تعالى: «وأذن في الناس بالحج يأتوك رجالاً وعلى كل ضامر يأتين من كل فج عميق». (الحج 27/22)، وأصبح اداء هذه الخدمات من أولويات مهام الحكام الذين تعاقبوا على حكم مكة والمدينة واتخذ وضعاً تقليدياً. وغدت منطقة الحجاز التي تضم مكة والمدينة ومنذ الأدوار القديمة ملتقى الطرق التجارية، وتوسعت مكة والمدينة بمرور الزمن في ظل الإدارة الإسلامية بعد أن تحولتا إلى مراكز سكنية إثر الهجرات المستمرة اليهما. وبالمقابل تطورت الطرق الداخلية الموجودة فيهما والطرق المؤدية إليهما من الشام والعراق ومصر والحبشة والبحر المتوسط والبحر الأحمر وذلك للاستجابة للاحتياجات اللازمة كاحتياجات الهجرة وتزايد السكان والحج. وبمجيء الاسلام بدأت وتيرة الإسكان السريع والتوسع في مكة والمدينة واستمرت دون توقف. وأصبح المسجد الحرام الذي أحيط بجدار ارتفاعه قامة إنسان في عهد الخليفة عمر وعلى

المدخل

خالد أرن
المدير العام
مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية باستانبول

وردت في القرآن الكريم آيات عديدة تركز على الأهمية الاستثنائية التي تتمتع بها الكعبة المشرفة منها: «إن أول بيت وضع للناس للذي ببكة مباركاً وهدىً للعالمين». (آل عمران 96/3) و «وإذ جعلنا البيت مثابة للناس وأمناً». (البقرة 125/2) و «وإذ بوأنا لإبراهيم مكان البيت أن لا تشرك بي شيئاً وطهّر بيتي للطائفين والقائمين والركع السجود» (الحج 26/22)، فضلاً عن آيات أخرى كثيرة. وتعد الكعبة أول مكان أعد لعبادة الناس وسُميت كذلك باسم «بيت الله» و «المسجد الحرام»، وهي قبلة المسلمين في مشارق الأرض ومغاربها. وللكعبة المشرفة تاريخ طويل يمتد في بعض الروايات إلى آدم عليه السلام، مرت فيه بمراحل عديدة، إلا أن المؤكد في الروايات وكما ورد في القرآن الكريم إن النبي إبراهيم والنبي إسماعيل عليهما السلام قاما برفع أساسات الكعبة وذلك امتثالاً لأمر الله. ثم بدأ الناس في التوافد على مكة واستقرت بعض القبائل العربية فيها. واحتفظت الكعبة بأهميتها في العهد الجاهلي إلا أنها تمتعت بأهمية كبرى في العصر الإسلامي.

تقع مكة المكرمة التي تحتضن الكعبة المشرفة في شبه الجزيرة العربية وهي مهد الإسلام ومهبط الوحي ومنبع الرسالة ومولد خاتم النبيين محمد صلى الله عليه وسلم. وذكرت في القرآن بألفاظ أخرى كأم القرى (الشورى 7/42). وفي غار حراء في جبل النور بمكة والذي كان يأوي إليه النبي محمد صلى الله عليه وسلم نزلت أول آية من القرآن الكريم وهي: «اقرأ باسم ربك الذي خلق».

أما المدينة المنورة فقد تشرفت بهجرة النبي صلى الله عليه وسلم

وفيما يتعلق بالصور فان إرسيكا يضطلع بمهمة إقامة مشاريع مختلفة لتيسير استفادة الباحثين منها، يأتي على رأسها تصنيف هذه الصور ودراستها وإضافة التوضيحات إليها وخزنها رقمياً وإعداد منشورات وإقامة معارض تتعلق بموضوعات محددة وبالدول والمدن المختلفة. وقد سبق ان تمّ عرض مجموعة من الصور المتعلقة بمكة والمدينة وذلك في المعرض الدولي الذي نظم في المملكة العربية السعودية في سنة 2010. كما نشر المركز صورا تاريخية متعلقة بالقدس في ألبوم يحمل اسم "القدس في الصور التاريخية" وهو يتضمن شروحاً للصور.

ويسعدنا ان ننشر في هذا الألبوم مجموعة من الصور التاريخية المتعلقة بمكة والمدينة والمحفوظة في أرشيف مركزنا. ونهدف من نشرها أن يكون مصدراً من المصادر المتعلقة بهاتين المدينتين اللتين تهفو لهما أفئدة كل المسلمين في مشارق الأرض ومغاربها. ولكي تعم الاستفادة من الألبوم من قبل جمع كبير من القراء فقد تم إصداره باللغات العربية والتركية والانكليزية. وقد تمّ اختيار صور هذا الألبوم من ألبومات يلدز العائدة إلى السلطان العثماني عبد الحميد الثاني والتي يحتفظ مركزنا بنسخ رقمية منها، وكذلك من مجموعة فخر الدين تركان باشا الذي اقترن اسمه بالدفاع المستميت عن المدينة المنورة في الحرب العالمية الأولى والتي انتقلت إلينا من أواخر العهد العثماني.

وبهذه المناسبة لا يسعني إلا ان اقدم الشكر والتقدير والعرفان إلى معالي الأمين العام لمنظمة التعاون الاسلامي الاستاذ الدكتور أكمل الدين إحسان اوغلي للجهود الكبيرة التي بذلها في تأمين نسخة من صور هذه الألبومات للأرشيف الفوتوغرافي للمركز وذلك خلال تسنمه الادارةالعامةلإرسيكا.

وتعكس هذه الصور الأهمية الاستثنائية التي أولتها الدول الإسلامية المتعاقبة وكذلك الدولة العثمانية، التي أصبحت خادمة الحرمين الشريفين على مدى أربعة قرون متواصلة، لهاتين المدينتين وأهاليهما وما قامت به من أعمال للمحافظة على آثارهما أو ما يتعلق بإدارتهما، والخدمات التي قدمتها. وقد حظي الألبوم باهتمام وتقدير رئيس الجمهورية التركية الأستاذ عبد الله كول فصدر تحت رعايته الكريمة، وهذه الرعاية إن دلّت على شيء فإنما تدل على مدى الاهتمام الذي يوليه سيادته بالتراث العظيم للحرمين الشريفين. وفي الوقت الذي قدمنا فكرة المشروع إلى سيادته لم يتردد بدعمه وشموله تحت رعايته مثلما قدّم دعمه الكريم لمشاريعنا الأخرى، ولهذا لا يسعني إلا أن أزجي لسيادته خالص شكري وعميق امتناني.

كما أشكر كل من ساهم في اعداد هذا الألبوم للنشر، وأخص بالذكر منهم زملائي الدكتور صالح سعداوي نائب المدير العام والسيدة زينب دوروقال والدكتور فاضل بيات، والإخوة صلاح الدين اويغور وداود تفير وأورخان م. چولاق، وأشكر صديقي محمد نور آنبارلي الذي قام بإخراج وتصميم هذا الألبوم.

المقدّمة

خالد أرن

المدير العام

مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية باستانبول

تعد الكعبة المشرفة في مكة المكرمة والمسجد النبوي في المدينة المنورة والمسجد الأقصى في القدس الشريف أكثر الأماكن قدسية عند المسلمين، وتحتل مكانة ومنزلة خاصة في قلوب جميع المسلمين. ويطلق على مدينتي مكة والمدينة اسم الحرمين الشريفين. وقد حافظت هذه الأماكن المقدسة أهميتها عند المسلمين عبر العصور وأصبحت مصدر إلهامهم وأماكن زيارتهم وعبادتهم وأهم المراكز الإسلامية في صنع وتشكيل الحضارة الإسلامية.

وانطلاقا من قدسية الحرمين رأى مركز/إرسيكا ان من المهام الاساسية التي يضطلع بها هو التعريف بهذه البقعة المقدسة من العالم الاسلامي وذلك بنشر مجموعة من الصور التي التقطت عنها في العهد العثماني او بالأحرى في أواخر القرن التاسع عشر ومطلع القرن العشرين.

ويعتبر إرسيكا مؤسسة عالمية تابعة إلى منظمة التعاون الإسلامي، ويصب عمله في مجال الثقافة والحضارة الإسلامية، ويستهدف فهم الحضارة الإسلامية وتاريخها وآثارها ومساهماتها المعنوية والثقافية والعلمية والمادية في الحضارة الإنسانية، والتعريف بها، وتعليمها بشكل صحيح، ودراسة تراثها العلمي والتكنولوجي والمعماري والفني وعلاقتها بالحضارات الأخرى في الماضي والحاضر. ولتحقيق كل ذلك يقوم المركز بفعاليات وأنشطة مختلفة في مجال نشر البحوث والدراسات وتنظيم المؤتمرات والمعارض والمسابقات وتوفير المصادر والوثائق الأرشيفية ووضعها في متناول الباحثين. ويأتي ضمن المصادر الشاملة التي يستخدمها المركز ويضعها في الوقت ذاته في متناول المؤسسات العلمية والباحثين الصور التاريخية المحفوظة في أرشيف الصور التاريخية لإرسيكا.

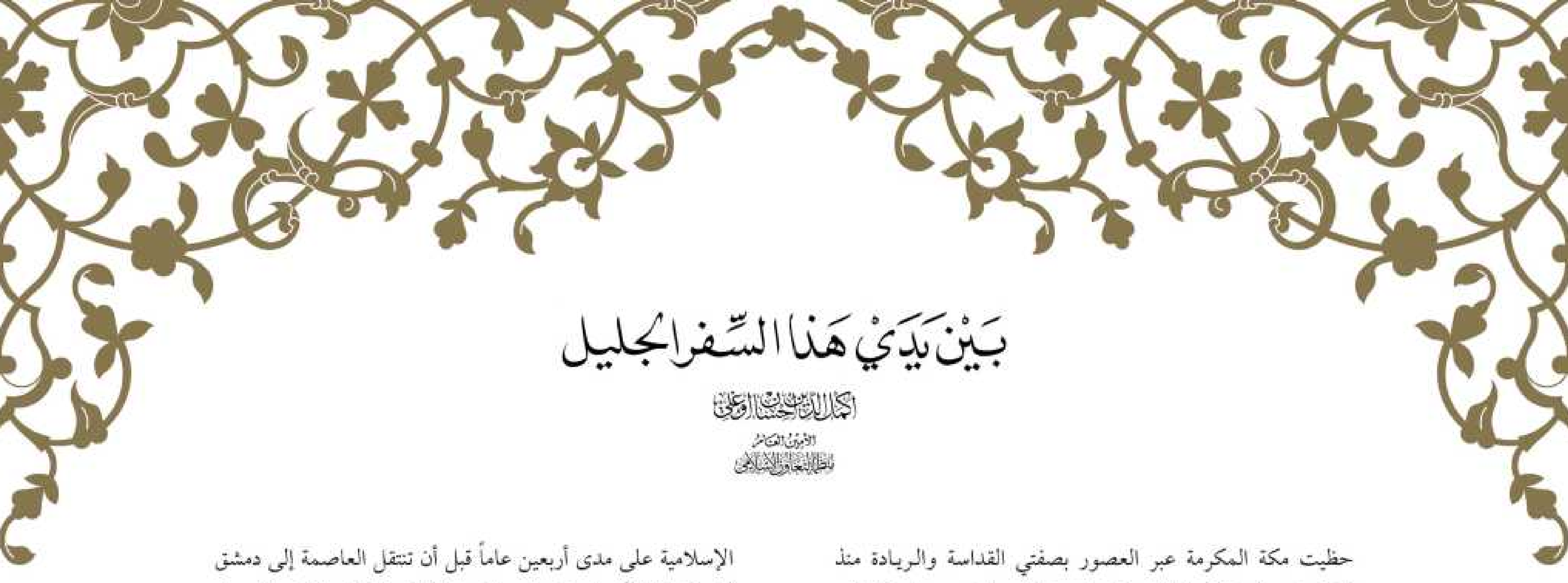
المركز لمدن مثل استانبول ومصر والقدس وأرضروم، استمراراً للخطة التي رسمناها لإحياء التراث الإسلامي القديم وتقديمه إلى كل من يهتمون بالتاريخ الإسلامي، والحضارة الإسلامية.

ويعود سروري واعتزازي بذلك إلى أنني تشرفت بأن أكون المدير العام المؤسس لمركز إرسيكا، ومَنْ وَضَعَ منهاج عمله وأنشطته، كما أنني أنشأت في المركز "أرشيف الصور الفوتوغرافية" ورتبت تصنيفها وفتحتها للباحثين. ويجمع هذا الأرشيف صوراً فوتوغرافية نادرة مستخرجة من الألبومات التاريخية لقصر يلديز الخاصة بالسلطان عبد الحميد الثاني، التي كانت نسياً منسياً حتى إنشاء هذا الأرشيف، ومن مجموعات أخرى مثل صور أرشيف فخر الدين باشا الذي كان قائداً ومحافظاً للمدينة المنورة وعرف بأنه كان مصوراً محترفاً. وقد وفقني الله إلى نقل هذين الأرشيفين إلى إرسيكا اللذين يضمان صوراً للحرمين الشريفين والمشاعر المقدسة، ومناسك الحج.

وكل هذا يبين وضع هاتين البقعتين الطاهرتين في العقود الأخيرة للقرن التاسع عشر، وكذلك العقدين الأولين من القرن العشرين، وبداية عصر التصوير الفوتوغرافي. والحمد لله الذي وفقني بهذا العمل لخدمة تراث الأمة الإسلامية.

وتعطي الصور التاريخية التي تضمنها هذا السفر الجليل، إطلالة فريدة على وضع الأماكن الإسلامية المقدسة، والتراث العمراني الإسلامي، ومظاهر من الحياة آنذاك. وتشحذ ذاكرة الأجيال الحالية برؤية صور حقيقية لجانب من تاريخ أمتنا ومسار حضارتها، تربط الماضي بالحاضر. وسيعزز هذا الكتاب أيضاً الهوية الثقافية الإسلامية عبر توثيق التراث، ونشره بوسائط الإعلام الحديثة، مقدماً بذلك خدمة جليلة للباحثين عن تاريخ مكة والمدينة والمختصين بالعمارة الإسلامية، والحضارة الإسلامية.

وإنه لمن دواعي سعادتي أن يقوم مدير عام المركز الدكتور خالد أرن وزملاؤه بإصدار هذا المجلد الفاخر، فإليهم أتقدم بخالص التقدير والثناء على هذا الإصدار المتميز، متمنياً لإرسيكا والعاملين فيه كل تقدم ونجاح، راجياً أن يُسعد هذا السِّفر النفيس كل المهتمين بالعمل الثقافي المتقن ذي المستوى الرفيع.

بَيْنَ يَدَيْ هَذا السِّفرِ الجليل

أكمل الدين إحسان أوغلى

الأمين العام

منظمة التعاون الإسلامي

حظيت مكة المكرمة عبر العصور بصفتي القداسة والريادة منذ أن شيدت فيها الكعبة المشرفة على يد النبي إبراهيم عليه السلام. واستجابة لدعائه جعل الله أفئدة الناس تهوي إليها، فأخذت تجمع بين القداسة من جهة، والريادة في كل بقاع الجزيرة العربية، من جهة أخرى. وصارت مكة قبلة المسلمين، إليها تشد رحال الحجيج المسلمين من كل أطراف الأرض.

أما المدينة المنورة، فقد أنشئت هي الأخرى منذ زمن سحيق، حين استوطنت بعض القبائل العربية الواحة الخصبة التي بنيت عليها المدينة. وحين هاجر إليها الرسول محمد (صلى الله عليه وسلم) واتخذها مقراً له، أصبحت لها مكانة سامية عالمية باعتبارها ثاني أقدس الأماكن لدى المسلمين، ودعيت بالمدينة المنورة، وصارت عاصمة للدولة الإسلامية على مدى أربعين عاماً قبل أن تنتقل العاصمة إلى دمشق أيام الدولة الأموية. وتحتضن "المدينة" التربة الطاهرة لقبر الرسول محمد عليه السلام، وأصبحت محطاً لزيارة الحجاج للتبرّك بزيارة ضريح الرسول الكريم، والصلاة في المسجد النبوي الشريف.

وهكذا أصبحت مكة والمدينة مدينتين تضمان الحرمين الشريفين، وإليهما تتوجه أنظار المسلمين وأفئدتهم للصلاة والتبرّك والدعاء، والتقرب إلى الله.

وقد سرني أن يقوم مركز إرسيكا بالاهتمام بشأن هاتين المدينتين بإصدار كتاب يضم صوراً فوتوغرافية تاريخية للمدينتين المقدستين ومآثرهما الحضارية، على غرار الكتب المصورة التي سبق أن أصدرها

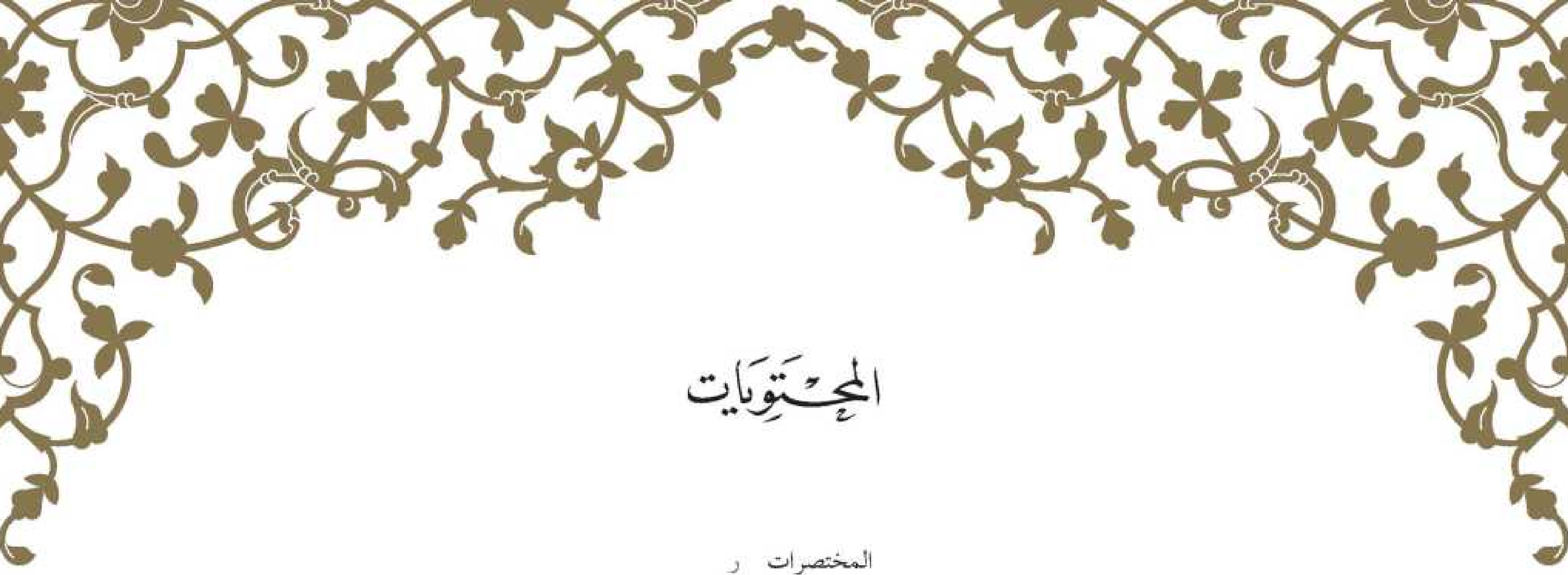
التقديم

عبد الله كول
رئيس الجمهورية التركية

الحرمان الشريفان: مكة المكرمة والمدينة المنورة، فيهما نزل القرآن الكريم، وقضى النبي محمد صلى الله عليه وسلم حياته، وبهما يرتبط المسلمون ارتباطاً روحياً ومعنوياً، ومنهما يستمدون الإلهام، وعند الزيارة لهما يشعرون بالأمن والأمان، ونتيجة لكل ذلك فقد لقي الحرمان الشريفان اهتماماً ورعاية خاصة من لدن أجدادنا الذين لم يدخروا جهداً في تقديم الخدمات إليهما، والتي يوثقها هذا الأثر القيّم الذي جعلني صدوره تحت رعايتي في غاية الامتنان.

ولا يسعني هنا إلا أن أعبر عن مشاعر الفرح والسرور لصدور هذا السِفر في ثلاث لغات، وهو ذو دلالات ويشتمل على صور للكعبة والمسجد النبوي وجنة البقيع وغيرها من الأماكن المباركة وصور تتعلق بفعاليات الاعمار والبناء في مكة والمدينة في العهد العثماني. وهذه الصور توثق مرحلة زمنية تمتد حوالي أربعين عاماً وبضمنها سنوات حكم السلطان عبد الحميد الثاني. وبهذه المناسبة لا بد أن أتذكر أجدادنا مترحماً عليهم والذين قدّموا وعلى مدى أربعمائة سنة خدمات جليلة للأماكن والأمانات المقدسة في هذين الحرمين الشريفين، وأخص بالذكر منهم السلطان عبد الحميد الثاني.

ويسرني بمناسبة صدور هذا الأثر المهم الذي سيساهم ويشكل كبير في تعريف الأجيال القادمة بغنى حضارتنا وثقافتنا المشتركة، أن أبارك الدكتور خالد أرن مدير عام إرسيكا وجميع العاملين فيه، وأتمنى التوفيق لإرسيكا في إنجازاته القيّمة في مجال التاريخ والثقافة والحضارة الإسلامية.

المحتويات

المختصرات

الأرشيف العثماني التابع لرئاسة الوزراء التركية	BOA
مجموعة أديب أوزقاله في إرسيكا	IRCICA EÖ
مجموعة فخرالدين باشا (تورك قان) في إرسيكا	IRCICA FP
مقتطفات إرسيكا	IRCICA MD
مقتطفات إرسيكا – مجموعة هدايت ياووز نوح اوغلى	IRCICA MD HYN
مجموعة مصطفى ديكن في إرسيكا	IRCICA MuD
مجموعة نزاهت نورالدين أكه في إرسيكا	IRCICA NE
أرشيف ييلديز للصور الفوتوغرافية للسلطان عبدالحميد الثاني في إرسيكا	IRCICA Yıldız
مكتبة جامعة استانبول	İÜK

صور الحرمين الشريفين

في العهد العثماني

من ألبومات السلطان عبد الحميد الثاني ومجموعة فخر الدين باشا

إستانبول 2013

يسرنا أن نتقدم بجزيل الشكر وفائق التقدير إلى

فخامة الرئيس **عبد الله كول** حفظه الله ورعاه

رئيس الجمهورية التركية

لرعايته الكريمة لإصدار هذا الألبوم

الدكتور خالد أرن

المدير العام

لمركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية بإستانبول

تحت رعاية فخامة الرئيس عبد الله كول

رئيس الجمهورية التركية

منظمة التعاون الإسلامي
مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية بإستانبول

Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü, Barbaros Bulvarı
Beşiktaş 34349 İstanbul, Türkiye

TELEPHONE +90 212 259 1742
FAX +90 212 258 4365

www.ircica.org
ircica@ircica.org

صور الحرمين الشريفين في العهد العثماني من ألبومات السلطان عبد الحميد الثاني ومجموعة فخر الدين باشا

سلسلة ألبومات الصور التاريخية: 8
ISBN 978-92-9063-257-3
استانبول 2013

بيانات الفهرسة

صور الحرمين الشريفين في العهد العثماني من ألبومات السلطان عبد الحميد الثاني ومجموعة فخر الدين باشا / إعداد خالد أرن وصالح سعداوي؛ تقديم عبد الله كول وأكمل الدين إحسان اوغلي.- استانبول: مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية، 2013.
592 ص.: صور، خرائط، مخطوطات؛ 37x46سم.- (سلسلة ألبومات الصور التاريخية؛ رقم 8).
النص بالعربية والتركية والإنجليزية.
بيليوغرافيا: ص 592 - 593
هوامش بيليوغرافية.
ISBN 978-92-9063-257-3
١. الحجاز (العربية السعودية) — تاريخ – العهد العثماني، ١٥١٧-١٩١٩—صور. ٢. عبد الحميد الثاني، السلطان العثماني، ١٨٤٢-١٩١٨—مجموعات الصور. ٣. فخر الدين باشا، ١٨٦٨-١٩٤٨—مجموعات الصور. I. أرن، خالد. II. سعداوي، صالح. III. كول، عبدالله. IV. إحسان أوغلي، أكمل الدين. V. السلسلة.
953.804--dc20

إشراف خالد أرن

إعداد خالد أرن
صالح سعداوي

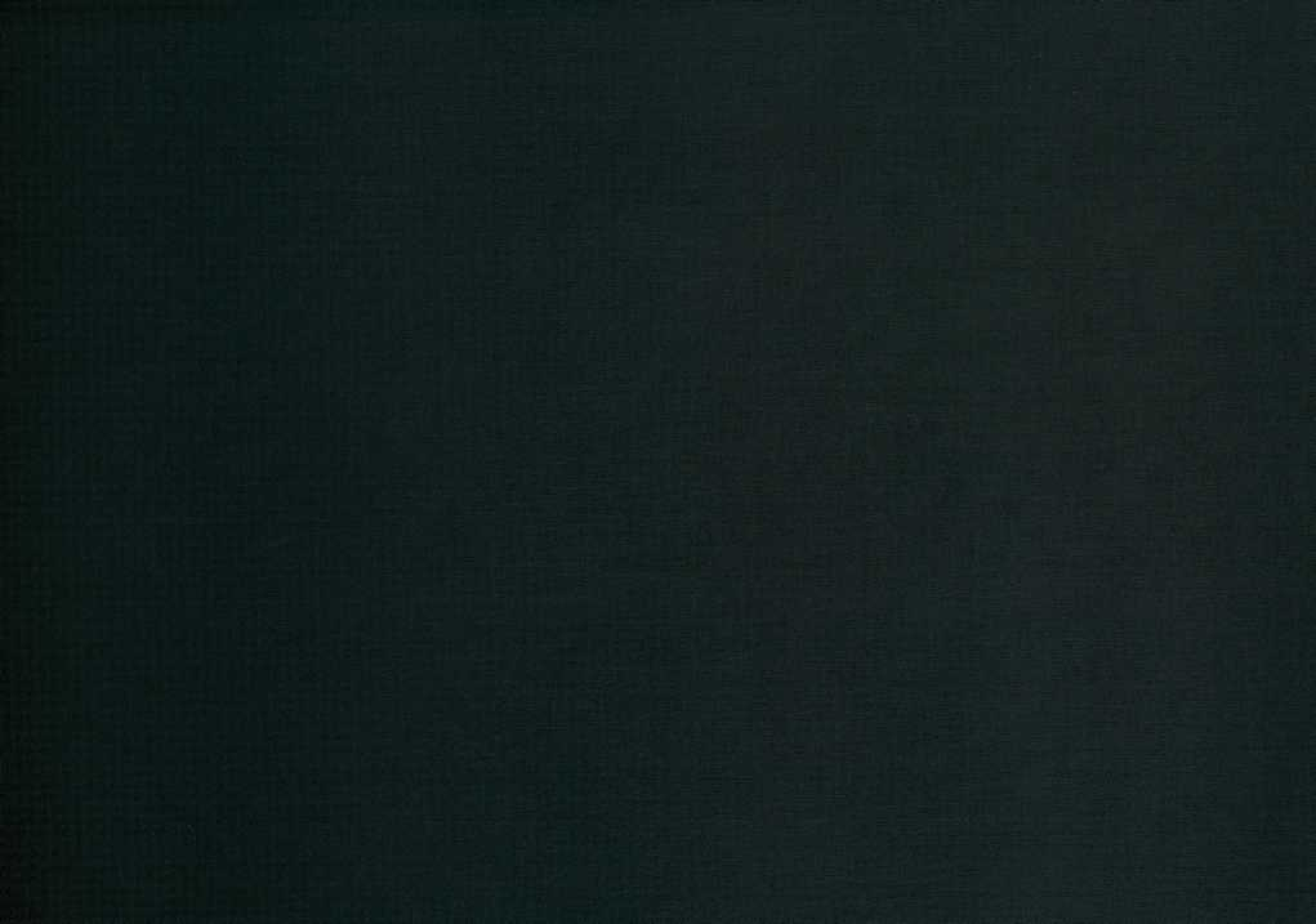
المشاركون فاضل بيات
زينب دوروقال

المساهمون ديلك اورباي (ترجمة من التركية إلى الإنجليزية)
جنكيز طومار (مراجعة المصطلحات بالإنجليزية)،
اورخان م. چولاق (خدمة الأرشيف الفوتوغرافي)،
صلاح الدين أويغور (التنضيد)
داود تفير (تنضيد عربي)

التصميم محمد نور آبارلي muhammednur@gmail.com

التجليد والطباعة Mega Basım

IRCICA

صور
الحرمين الشريفين
في العهد العثماني